

Міністерство внутрішніх справ України
Львівський державний університет внутрішніх справ

На правах рукопису

БАЛИНСЬКА ОЛЬГА МИХАЙЛІВНА

УДК 340.12 (043.3)

СЕМІОТИКА ПРАВА
ЯК ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА ПАРАДИГМА

12.00.12 – філософія права

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Науковий консультант:
Грищук Віктор Климович,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України

Львів – 2013

ЗМІСТ

Вступ	.....	5
Розділ 1. Загальні засади дослідження проблем семіотики права		
1.1. Стан дослідження проблем семіотики права	.....	16
1.2. Методологія дослідження семіотики права	.....	36
Висновки до розділу 1	.....	51
Розділ 2. Семіотичні форми буття права		
2.1. Сигнал правової дійсності як процесуальна форма буття права	.....	53
2.2. Семіотичний код права як відтворення змісту правової дійсності	.....	64
2.3. Модифікація кодів права як їх онтологічне закорінення		76
2.4. Правовий знак як матеріальний носій суспільно значимої інформації	.....	93
Висновки до розділу 2	.....	105
Розділ 3. Структурний аспект семіотичного підходу до пізнання права		
3.1. Правові означувані та їх означники як складові процесу пізнання правової дійсності	.....	108
3.2. Денотація / десигнація як семіолого-лінгвістичний спосіб об'єктивації інформації у праві	.....	124
3.3. Конотація як механізм конституювання пізнаної правової дійсності	.....	133
Висновки до розділу 3	.....	144

Розділ 4. Соціальна цінність права як вербальної конструкції в інформаційному знаковому полі

4.1. Правове повідомлення як інструмент розуміння та означення правової дійсності	146
4.2. Право як джерело суспільно значимої інформації для людини	160
4.3. Право як знакова комунікативна модель суспільно значимої поведінки людини	174
4.4. Соціально-ціннісна сутність права як знакової системи	194
Висновки до розділу 4	207

Розділ 5. Антропосеміотичні засади права

5.1. Антропосеміоз права як процес творення та реалізації змісту правових знаків	211
5.2. Адресант і адресат як антропосеміотичні чинники права	223
5.3. Семіотична складова правової природи людини	252
5.4. Homo semioticus як знаковий тип соціального суб'єкта	270
Висновки до розділу 5	287

Розділ 6. Практична філософія семіотики права

6.1. Праксеологія правових знаків у правотворенні та правореалізації	291
6.2. Право як семіологічно-функціональна граматики дій соціальних суб'єктів (тактика і стратегія правового тексту)	304
6.3. Знаковість правовідносин як раціоналізація людської життєдіяльності	317
6.4. Утилітаризм і прагматизм юридичної відповідальності як стандартного семіотичного атрибуту правовідносин	335
Висновки до розділу 6	361

Висновки	365
Список використаних джерел	375

ВСТУП

Актуальність теми. Кожна епоха розвитку людства пропонує свою концепцію праворозуміння. При цьому основним матеріалом формування та функціонування права у будь-яких концептуальних підходах була і залишається інформація, що надходить від суспільства як матеріал для правотворчості й, навпаки, від держави суб'єктам права – як інструмент врегулювання їхніх відносин. Основним засобом передачі цієї інформації є слово, хоча інформаційно насиченим є все навколо нас, а слова лише називають це, означають. І предмет, і окреме слово можуть стати знаковими для людини.

В епоху глобальної інформатизації людство розвивається у середовищі як загальній знаковій системі. Інформацію, що міститься у знаках, визнають важливою самостійною категорією. Ці знаки є інформаційними моделями речей, предметів, явищ, фактів, дій, подій, суб'єктів та об'єктів, які вони відтворюють. Такі інформаційні моделі застосовуються у найрізноманітніших екстралінгвістичних ситуаціях і сферах життєдіяльності людини. Однією зі сфер застосування таких інформаційних моделей є соціонормативний простір, зокрема правова дійсність як функціонально-семантичний знаковий сегмент цього простору, відтворений і водночас регульований правом. В основі створення та використання інформаційних моделей правової дійсності лежать особливі правові знакові конструкції, що виражають загальнозрозумілий знаковий (мовленнєвий, віртуальний і діяльнісний, прикладний) прояв юридичної практики. Ці правові конструкції потребують як теоретичного осмислення, так і практичного застосування з урахуванням того, що законодавство, яке передає всі необхідні суспільні вимоги, саме є такою знаковою системою.

Тому на даний час перед науковцями у сфері філософії права постала проблема осмислення та аналізу права як системи знакових конструкцій в

інформаційному знаковому просторі, що відтворюють правові явища у правосвідомості та впливають на правову культуру соціальних суб'єктів і правопорядок у суспільстві, оскільки правосвідомість не тільки відображає об'єктивну правову дійсність, а й моделює її. Проте одна окрема наука не може розглядати всі проблеми знакової сутності права. Для цього необхідні спільні дослідження у сфері юридичних (правознавчих) досліджень та спеціальних наук, зокрема науки, що вивчає принципи виникнення та функціонування інформаційних знакових систем. Такою наукою є семіотика (від грец. *semeion* – знак).

Сучасні дослідники вважають, що семіотика є найбільш оформленою частиною нових системно-структурних досліджень, адже вона містить не тільки формалізовану частину (абстрактна семіотика), а й широке поле спостереження за фактами, де розглядає всі явища культури як знакові системи і феномени мови (семіологія). Власне семіотика здатна виробити нові підходи до вивчення й розуміння універсальних знакових конструкцій, що лежать в основі інформаційних моделей як цілісних знакових систем, якими користується світове співтовариство і однією з яких є право.

Що стосується дослідження семіотики права, то можна вважати, що для цього є достатнє теоретичне підґрунтя. По-перше, в Україні видано низку перекладних праць європейських та американських учених, які дотично досліджували мову права (В. Беньямін, К. Бюлер, Т.А. Дейк, Ж. Піаже), розкривали анатомію і символічну сутність права (О. Гьофе, О. Лейст, Д. Ллойд, П. Рікер, Й.Г. Фіхте, Лон Л. Фуллер, Х.Л.А. Харт), виявляли різноманітні (психологічні, соціологічні, антропологічні, культурологічні, політичні та інші) аспекти функціонування знаків у соціумі (Дж. Бентам, П. Бергер, Ж. Бодріяр, М. Бронуен, Т. Лукман, Р. Феліцітас, Х.-Д. Кюблер, А. Менегетті, Ф. Нортроп), а також пропонували сприймати і розуміти соціальні феномени як сукупності текстів (К.Дж. Ванхузер, Г. Гадамер, М. Григар, Ж. Деріда, К. Льюїс, Б. Мейлер, Є. Пельц та інші). По-друге, семіотика стала одним із основних методологічних підходів у вивченні

процесів формування та функціонування права українськими дослідниками (П. Балтаджи, А. Бернюков, Д. Бочаров, В. Вовк, Т. Дудаш, С. Зархіна, О. Мережко, О. Павлишин, Т. Подорожна, Г. Почепцов, П. Рабінович, В. Речицький, А. Токарська) та їх російськими колегами (О. Александров, Н. Бондарєва, А. Вавілова, Ю. Ващенко, І. Горячев І. Грязін, О. Дашин, І. Івановська, В. Іконнікова, Н. Ликова, І. Ломакіна, Г. Прокоф'єв, Ю. Румянцева, А. Саркісов, Д. Сизранцев, Н. Хабібулїна, І. Честнов та інші).

Однак дискусійними залишаються питання щодо концептуального розмежування напрямів семіотики. Наприклад, у контексті вивчення знаків розрізняють семіотику, семіологію, семіодинаміку, семіоніку та семіургію (М. Епштейн). Не вдаючись до глибокого аналізу нових напрямів, доцільно послуговуватися вже апробованими підходами, тому в дисертації використано семіотичний та семіологічний аналіз права. Але і в цій відносно усталеній сфері суперечливою є позиція російських науковців, які вважають семіотику права самостійною категорією загальної теорії (А. Саркісов), а не філософії права. Не можемо також однозначно погодитися з постмодерністами (Ф. Джеймісон, М. Лебедєв та інші), які намагаються позбутися ідеї онтологічного взаємозв'язку означника з означуваним (об'єктом): навіть якщо між ними посередником виступає свідомість людини, все одно ці концепти мають спільне сутнісне закорінення. Є й інші проблеми дискусійного характеру, але чимало таких, які науковці взагалі обійшли увагою.

Не вивченою, наприклад, залишається сама концепція семіотики права, яку беруть за основу в таких важливих сферах юридичної практики, як правотворчість, офіційне тлумачення, криміналістика, судочинство тощо. Тому є всі підстави говорити про потребу формування нового наукового напрямку – семіотики права як філософсько-правової парадигми, що здатна забезпечити дослідження права як системи специфічних функціонально зорієнтованих сигналів, кодів, знаків.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана у контексті тем науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Львівського державного університету внутрішніх справ «Філософсько-правові та теоретично-історичні проблеми державотворення та правотворення в Україні» (державний реєстраційний номер 0109U007855) та «Держава і право: філософсько-правовий та теоретико-історичний виміри» (державний реєстраційний номер 0113U002433).

Мета і задачі дослідження. Мета роботи – створити цілісну філософсько-правову парадигму семіотики права як нового концептуального підходу до вивчення правової дійсності через її знакові системи. Відповідно до поставленої мети визначені основні завдання дисертації, зокрема:

- вивчити філософський зміст сигналу, коду, знаку як стійких семіотичних форм буття права;
- здійснити системно-структурний семіологічний аналіз правового знаку;
- виявити чинники соціального змісту права як інформаційної знакової конструкції;
- простежити семіоз¹ права як механізм виникнення, розвитку, функціонування та сприйняття правового знаку соціальними суб'єктами у процесі правотворення та правореалізації;
- визначити антропосеміотичні засади права, продемонструвавши, яким чином соціальний суб'єкт проявляється як творець правових знаків і знакова одиниця правової дійсності;
- з'ясувати статус і прикладний аспект застосування семіотичного методу й семіологічного аналізу в сучасному правознавстві;
- сконструювати поняття і сформулювати парадигмальні засади семіотики права як філософсько-правового напрямку.

---

¹ Від гр. *semiosis*, що українською відтворено без характерного закінчення *-is* (аналогічно, як у випадках із поняттями «генеза», що походить від лат. *genesis*, «патент» – від лат. *patentis*, «абат» – від лат. *abbatis*, «віза» – від лат. *visus*, «грифон» – від лат. *gryphus*, «період» – від гр. *periodus* та ін.).

Об'єкт дослідження – право і правова дійсність як системи соціальних знаків.

Предмет дослідження – семіотика права як сукупність філософських, загальнотеоретичних і метатеоретичних засад знакового підходу до правопізнання та праворозуміння.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження став *семіотичний підхід і семіологічний аналіз* у вивченні процесів творення та функціонування суспільних, у тому числі правових знаків і їх систем; *герменевтичний підхід*, що у поєднанні зі семіотикою (семіологією) принципово деконструє гносеологію і забезпечує інтерпретацію правової дійсності; *синергетичний підхід*, що забезпечив семіотику права механізмами спонтанного формування і збереження складних систем; *феноменологічний підхід* для вивчення механізму відтворення правової дійсності у правосвідомості соціального суб'єкта; *діяльнісний підхід*, що послужив методологічною основою для дослідження закономірностей виникнення та закріплення правових знаків і процесу їх руху в єдиному інформаційному полі; *функціональний підхід*, що дав можливість розглядати правовий знак як функціональне явище, органічно пов'язане з процесами самоорганізації та управління; *системний підхід*, що передбачає виокремлення додаткових складових процесу правопізнання – чинників знакового відтворення елементів правової дійсності та їх конституювання. Крім цього, використані такі *загальнонаукові методи*, як логічний (зокрема, прийоми аналізу і дискурс-аналізу, синтезу, індукції, дедукції, аналогії, абстрагування тощо) та моделювання; *спеціальні методи* – соціологічний, лінгвістичний, психологічний, політологічний, а також методи природничих наук (біології та хімії – адаптовано до вивчення проблеми модифікації правових знаків); *приватні методи* – спеціально-юридичний, юридико-технічний, порівняльно-правовий. Причому вся методологічна основа застосована із дотриманням принципів всебічності, історизму, комплексності, професіоналізму, гласності, відповідності, системності, цілісності,

ієрархічності, відображення, різноманітності, що дало можливість проаналізувати правові знакові конструкції як у парадигматичному (концептуальному), так і в синтагматичному (системному) аспектах, а отже, забезпечити достовірність отриманих результатів і висновків.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим комплексним дослідженням права та правової дійсності як системи знаків, що дало підстави виокремити семіотику права як новий філософсько-правовий напрям, що концептуально охоплює всі основні філософські аспекти (онтологію, гносеологію, аксіологію, антропологію та праксеологію) права як суспільного феномена, який створений і діє на основі функціонально зорієнтованих кодів, символів, знаків соціальної дійсності. Зокрема:

вперше одержано:

– розгорнуту концепцію семіотики права як філософсько-правової парадигми, що є поєднанням філософських, загальнотеоретичних і метатеоретичних основ вивчення права як системи знаків і знакових утворень соціальної дійсності із залученням для цього наявних знань із мовознавства, логіки, психології, соціології та інших наук з метою пояснення механізмів їх виникнення та функціонування у суспільстві;

– семіотичне трактування форм буття права (в діалектичному значенні, тобто як специфічний спосіб вираження його сутності) – сигналів, кодів, знаків правової дійсності, що наочно демонструють взаємозв'язок правового мислення і мови людини з її реальним оточенням;

– визначення правового знаку як емпіричного матеріального носія інформації, який суб'єкти правовідносин сприймають на чуттєвому рівні у процесі правової комунікації як відтворення, уособлення якогось об'єкта (предмета, дії, події, явища і т. д.) і його правових ознак та властивостей, що проявляються у взаємодії та співвідношенні з іншими такими ж об'єктами;

– розуміння семіозу права як руху (функціонування) правової інформації у соціокультурному просторі в якості знаку, а також процесу, що

реалізується як різновид правової комунікації та охоплює статичні складові – правові норми (знаковий засіб), правову дійсність (відтворюваний об’єкт), суб’єкта права (інтерпретатора) і процесуальні складові – означення (денотацію, конотацію, кодування), сприйняття (декодування) і реалізацію змісту (інтерпретанту, правову поведінку); а з домінуванням людського чинника у функціонуванні правових знаків, відповідно, – антропосеміозу;

– типологію прагматичних функцій правових знаків залежно від сфери їх дії (правотворчості та правореалізації), що розкривають доцільність їх створення, ефективність функціонування, корисність і потрібність використання, результативність застосування тощо;

– трактування юридичної відповідальності як іманентної та функціональної семіотичної характеристики правовідносин, що, відповідно, розкривається через її індивідуально-психологічні (страх, адаптація, залежність, усвідомлення, готовність, вибір) та колективно-соціальні ознаки (стимулювання, ціннісні установки, необхідність, компроміс, взаємодія, інтеграція), а також суспільно-організаційні (комунікація, градація, регламентація, моделювання, коригування, прогнозування) і державно-розпорядчі (переконування, примус, запобігання, охорона, покарання, регулювання) властивості;

удосконалено:

– розуміння сигнальності права, що пов’язане із виокремленням його знаково-функціонального призначення як спонуки до правослухняності через задіяння динамічних стереотипів правосвідомості соціального суб’єкта;

– характеристику модернізації права через модифікацію його кодів – внесення змін з метою коригування та вдосконалення, що може відбуватися на мікрорівні норми права, на мезорівні інституту права, на макрорівні галузі чи підгалузі, на мегарівні системи права, на метарівні правової системи загалом і є тривалою серією взаємодій між правом, соціальним суб’єктом і правовою дійсністю;

– комунікативний підхід до права через виокремлення антропологічних чинників його творення та функціонування, що дає підстави вважати право продуктом мовленнєвої діяльності, засобом мовленнєвого процесу, особливим стилем подачі інформації та різновидом комунікації;

– текстологічний підхід до права на основі семіотичного аналізу його як тексту (особливого функціонального стилю мови, знакового відтворення правової дійсності, відкритої і закритої системи), контексту (у співвідношенні з соціокультурним простором – зовнішній аспект і власною структурою – внутрішній аспект), інтертексту (в мережі соціальних взаємозалежностей) і гіпертексту (полягає у «матричності» побудови і дії права), що в сукупності розкриває тактико-стратегічний потенціал права як граматики дій соціальних суб'єктів;

– дефініцію *homo semioticus* як дихотомічне поняття, що охоплює: 1) людину як основного суб'єкта створення знаків соціокультурного простору, 2) людину як знакову одиницю цього простору;

дістало подальшого розвитку:

– визначення чинників формування соціально-генетичного коду права як репрезентатора специфіки правової системи, зокрема через правові коди – стратегічні моделі правопізнання і праворозуміння;

– розкриття соціальних функцій правового знаку, зокрема описано його номінативну, інформаційну, комунікативну, культурологічну, управлінську, дидактичну, превентивну функції та функції заощадження і збереження інформаційних засобів, а також продемонстровано правовий знак як еквівалент і засіб відтворення та редукції правової дійсності, диференціації, структуризації та прогнозування її розвитку;

– вирішення проблеми розуміння і відображення права у поведінці соціального суб'єкта через семіотичну зумовленість правової комунікації, що дає підстави розрізняти право-розуміння¹ і право-порозуміння;

---

¹ Таке графічне (через дефіс) відтворення слів з першою частиною «право» пов'язане з бажанням автора наголосити власне на другій складовій кожного з терміно-понять (у

– сприйняття семіотичної сутності правової природи людини через її властивості – розум, мораль, мову, предметну діяльність, волю до влади, творчість, гру, віру тощо, – які мають яскраво виражені знакові прояви;

– трактування психосеміотики права через наголошення на ролі психологічного чинника як у формуванні, так і в сприйнятті правових знаків, що передбачає інтенсифікацію психічної діяльності людини та активізацію процесів сприйняття і переробки правової інформації, робить доцільним застосування правових знаків для впорядкування правової практики;

– розуміння правових знаків зі сфери протиправної поведінки та застосування права, зокрема знаковості типу злочинця, вербальних відповідників злочинної діяльності, кримінальних і криміналістичних знаків, судового процесу як символічного ритуалу, знакових відносин у пенітенціарній системі, – тобто знаків, які означають, маркують, класифікують, структурують, ієрархізують, організовують і впорядковують правові відносини.

Практичне значення одержаних результатів. Отримані результати дослідження дозволяють вибудувати цілісне, адекватне розуміння значення застосування семіотичного підходу й семіологічного аналізу до права та правової дійсності як знакових систем. Це, зі свого боку, підтверджує корисність семіотики права у юридичній практиці – правотворчості, офіційному тлумаченні, криміналістиці, судочинстві тощо. Матеріали дисертації застосовуються у навчальному процесі Львівського державного

даному випадку – сутнісне розрізнення розуміння та порозуміння); у дисертації серед таких понять, наприклад, «право-творець» (акцентовано на властивостях процесу творення), «право-суб'єкт» (наголошено на особистісних характеристиках суб'єкта правовідносин), «право-споживач» (тут основна риса суб'єкта правовідносин – здатність правильно користуватися правом, бути споживачем права як певного виду інформаційної продукції), «право-сприймач» (специфіка полягає у ролі суб'єкта правовідносин як адресата комунікації), «право-випадок» (підкреслюється ситуативність) та ін., хоча у всіх випадках однозначно йдеться про творення, споживання, використання і т. д. одного продукту – права.

університету внутрішніх справ при викладанні й поглибленому вивченні філософії права, загальної теорії держави і права, юридичної деонтології, юридичної лінгвістики та юридичної психології (акт впровадження від 23.01.2013 № 03).

Особистий внесок здобувача. Дисертація виконана самостійно на основі особистих досліджень здобувача; не містить текстових запозичень і результатів досліджень інших авторів без посилань на їхні праці.

Апробація результатів дисертації. Результати досліджень, викладені у дисертації, оприлюднені на низці заходів, зокрема таких, як: науково-теоретична конференція «Філософські, методологічні і психологічні проблеми права» (Київ, 26 січня 2008 р.; 23 квітня 2010 р.); щорічні наукові конференції та круглі столи за напрямом «Державотворення та правотворення в Україні» (Львів, 29 лютого 2008 р.; 22 травня 2009 р.; 5 березня 2010 р.; 10 грудня 2010 р.; 18 лютого 2011 р.; 9 грудня 2011 р.); щорічні Міжнародні науково-практичні конференції «Психологічні аспекти національної безпеки» (Львів, 27–28 березня 2008 р.; 22–23 вересня 2009 р.; 13–14 травня 2010 р.; 27–28 жовтня 2011 р.); XXIII Міжнародна науково-практична конференція «Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості» (Донецьк, 16 травня 2008 р.); щорічні Всеукраїнські науково-практичні конференції «Роль суспільно-політичних дисциплін у формуванні світогляду працівника ОВС» (Львів, 11 червня 2010 р.; 3 червня 2011 р.); науково-методична конференція «Проблеми вдосконалення підготовки юристів: професійні та морально-етичні аспекти» (Київ, 15 жовтня 2008 р.); щорічні Міжнародні круглі столи «Антропологія права: філософський та юридичний виміри» (Львів, 28–29 листопада 2008 р.; 3–5 грудня 2010 р.; 7–8 грудня 2012 р.); щорічні круглі столи «Порівняльне правознавство: загальнотеоретичні та галузеві аспекти» (Львів, 22 травня 2009 р.; 28 травня 2010 р.); щорічні Міжнародні науково-практичні конференції «Актуальні питання реформування правової системи України» (Луцьк, 29–30 травня 2009 р.; 17–19 червня 2011 р.); II Міжнародна науково-

практична конференція молодих вчених «Логіка і право» (Харків, 11 грудня 2009 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми юридичної науки – 2010» (Київ, 26 листопада 2010 р.); II Міжнародна науково-практична конференція «Правове регулювання суспільних відносин: актуальні проблеми та вимоги сьогодення» (Запоріжжя, 31 березня 2011 р.); круглий стіл «Психологічні аспекти формування позитивної громадської думки щодо міліції в українському суспільстві» (Львів, 1 квітня 2011 р.); міжрегіональний круглий стіл «Проблеми юридичної науки: філософський, теоретичний та історичний аспекти» (Львів, 14 квітня 2011 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми нормативно-правового забезпечення діяльності та професійної підготовки працівників правоохоронних органів» (Івано-Франківськ, 15–16 квітня 2011 р.); Міжнародна науково-теоретична конференція «Концепція «живого права» Євгена Ерліха та сучасні проблеми праворозуміння» (Чернівці, 27–29 вересня 2012 р.); II Міжнародна науково-практична конференція «Науковий пошук у сучасному світі» (Москва, 1 грудня 2012 р.); Міжнародні наукові семінари «Взаємозв'язок кримінального матеріального та процесуального права: історичний і порівняльно-правовий аспекти» (Уфа, 30 листопада 2012 р.) і «Тенденції розвитку російського та зарубіжного законодавства» (Владивосток, 20 грудня 2012 р.).

Публікації. Основні наукові результати дисертації опубліковані у 68-ми працях, серед них одна монографія, два словники, чотири навчальні посібники, 27 фахових наукових статей і 34 публікації тез виступів на наукових заходах.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ СЕМІОТИКИ ПРАВА

1.1 Стан дослідження проблем семіотики права

Семіотика вважалася до певної міри розвиненим напрямом наукових досліджень ще в середньовічній філософії. На той час найповнішою працею зі семіотики вважалася книга Дж. Поінсота (відома інша транслітерація прізвища – Пойнсо, Пуансо) «Трактат про знаки», написана в 1632 р. Однак особливого резонансу в науковому світі на той час ця праця не викликала, зрештою, ще не було й семіотики як такої, бо сам цей термін було введено в обіг трохи пізніше.

Основоположником цієї науки вважають Дж. Локка (1632-1704), саме він першим сформулював поняття «семіотика» як вчення про знаки [279, с. 199]. Це вчення ставило завдання – розглянути природу знаків, якими користується людина для розуміння речей або ж для передачі своїх знань про речі іншим. Найпоширенішим знаком Локк вважав слово, але він не вбачав між словами та їх значеннями природного зв'язку, кажучи, що значення абсолютно довільне, залежне від ситуації. Будучи такими «довільними знаками», слова, на його думку, – не приватна власність когось одного, а загальний засіб обміну та спілкування, тому ніхто не може на власний розсуд міняти ні їх чеканку, під якою вони ввійшли в обіг, ні ідеї, до яких вони прикріплені» [279, с. 265].

Майже впродовж двохсот років після Локка семіотика так і не набула суттєвого розвитку. Однак за цей час у контексті загальної науки семіотики розвинулося декілька напрямів. Найбільш виразно з-поміж них виділяються американський та європейський напрями.

Перший із них стосується логіки знаку та його значення; це своєрідна лінгвістична філософія з референційним спрямуванням знаку. Основним теоретиком цієї школи визнано американця Ч.С. Пірса (1837-1914), який здебільшого досліджував категорії знаків, і його заслуга – поділ їх на іконічні, індексні та символічні. Своїми працями, які стали відомими широкій громадськості тільки після його смерті, аж у 1930-х роках, він здійснив неоціненний вклад у символічну логіку та сучасну теорію про знаки. Один із фрагментів праці Пірса під назвою «Елементи логіки. *Grammatica speculativa*», опублікований в антології, яку впорядкував Ю.С. Степанов [356, с. 165-226], демонструє основні поняття його теорії семіотики: від «ампліативних» речень, які репрезентують щось як факт і які для нього є інформаційними символами, до терміна («онома»), яким називають будь-який символ, що може бути прямою складовою речення. Найбільш комплексним російськомовним виданням цього вченого є праця «Логічні засади теорії знаків» [357], у якій Пірс виводить семіотику як вчення про природу та основні різновиди знакових процесів, а також демонструє тричленну структуру самого знаку (означник, означуване і значення – інтерпретанта), що залишається актуальною досі.

Ідеї Пірса розвинув Ч.У. Моріс (1901-1979), який систематизував семіотику і ввів поділ її на синтактику, семантику і прагматику. Застосовуючи принципи семіотичного підходу до вивчення різноманітних знакових систем, Моріс довів, що семіотика є не так інтердисциплінарною сферою, як інтегративною; вона походить від знаку, але не поєднує його ознаки, а узагальнює. Це дає можливість вибудувати загальні принципи в процесах означування та виявити сутнісні закономірності у відношеннях знаків, що є важливими для розвитку різних наук. При цьому Моріс розкриває дуалістичний характер семіотики: з одного боку, це рівноцінна наука нарівні з іншими науками, а з іншого – це інструмент наук [322].

Ще один американський учений К.І. Льюїс (1883-1964) у праці «Модуси значення» писав, що «загалом зв'язок між мовним знаком і його

значенням визначений узгодженням: мовні знаки (терміни або терми) – це словесні символи (патерни)» [292]. Він заклав основи дослідження у сфері загальної семантики і семіотики, зокрема вперше сформулював низку положень, що стали класичними у контексті застосування методів денотації та конотації. Хоча доречно зауважити, що термінологічне зіставлення «денотації» та «конотації» ще у ХІХ ст. ввів Дж.С. Мілль, що відповідає традиційному протиставленню «обсягу» і «змісту». Ці терміни російські семіотики в сучасному перекладі подають як «означення» – «співозначення» або «точне значення» – «супутнє значення» [408, с. 652-653]. У дисертації ж використано цю методологію як об'єктивацію та конституювання правової дійсності.

Теорію семіотики активно застосовували у психології. Зокрема, в контексті вивчення концепції вищих психічних функцій, яку розробив Л.С. Виготський (1896-1934). У системі чотирьох координат (організм, спілкування, значення, культура) він прагнув пояснити будь-який феномен психічного життя людини. Його нововведення полягало в тому, що в структуру функції (уваги, мислення, пам'яті тощо) було введено особливі регулятори – знаки, які створює культура, психологічне знаряддя, за допомогою якого формується свідомість [85; 79].

Взаємозв'язок семіотики і логіки розкривав також польський логік і семіотик, один із керівників «Польського семіотичного товариства» Є. Пельц (нар. 1924), який вважає, що «семіотика є міждисциплінарною наукою, базованою здебільшого на логіці та лінгвістиці»; «це, так би мовити, круглий стіл, за яким представники різних дисциплін зустрічаються, щоб обговорити, що спільного в них у підході до мови і знаку»; «семіотика займається побудовою ключових понять і формулює фундаментальні проблеми, що стоять перед теорією мови та знаків, ... аналізує на метанауковому рівні ті поняття, що використовуються в різних дисциплінах, і здійснює таким чином уніфікацію цих понять»; зрештою «семіотика дає представникам різних дисциплін можливість зруйнувати непроникні перегородки між їх

вузькоспеціалізованими сферами» [353]. Тобто позиція цього вченого (який за територіальною належністю мав би вписатися у європейську семіотичну / семіологічну школу) – сприйняття семіотики як міждисциплінарного методу для забезпечення інтересів інших наук у вивченні знаків зі сфери їх предметного поля.

Відомий активіст Товариства з вивчення поетичної мови (рос. – ОПОЯЗ) і один із ініціаторів Празького лінгвістичного гуртка Р. Якобсон (1896-1982) акцентував на внутрішніх, сутнісних семіотичних властивостях мови порівняно з іншими системами комунікації [565]. У праці «В пошуках сутності мови» [564] Якобсон один із перших проводить межу між американцем Ч.С. Пірсом, який використовував досвід античних і середньовічних логіків у виведенні власної теорії семіотики, та європейцем Ф. де Соссюром, який, назвав свою наукову дисципліну семіологією, ставлячи перед нею завдання – пояснити не тільки сутність знаків, а й закони, що керують ними. А отже, він першим порушує питання про розрізнення семіотики й семіології; при цьому більше уваги приділяє аналізу «процесуальності» знаку, зокрема, схвалює соссюрівські принципи довільності знаку та лінійності означника, що здатні визначати «весь механізм мови».

Тобто можна говорити, що в цей період зароджується новий напрям семіотики (європейський), чи радше – «старий» підхід набуває подальшого розвитку і отримує дещо іншу назву – семіологія. Як було сказано, автором цього поняття став Ф. де Соссюр (1857-1913), який розглядав мову як суспільне явище, пов'язавши наукову теорію вивчення мовлення зі соціальною психологією, а значення вбачав не в окремих словах, а в складних системах відношень або структур. Семіологію він визначив як проміжну ланку між лінгвістикою та психологією, як науку про мову психології. Однак найбільше визнання йому принесла ідея про поділ феномену мови на абстрактну мовну систему (мову як структуровану систему знаків) та індивідуальні висловлювання, або власне мовлення

(конкретне застосування абстрактної системи); більше того – він застосував структурний принцип до індивідуального знаку, слова, поділивши його на звуковий образ (матеріальну субстанцію, яку він назвав означником) і його поняття (або означуване) [438].

Близьким до підходу Ф. де Соссюра був датчанин Л. Єльмслев (1899-1965), якого навіть вважають його послідовником, та Копенгагенський лінгвістичний гурток. Зокрема, Єльмслев розділив мову на «систему» і «процес»; уточнив два аспекти соссюрівського мовного знаку, виділивши два фундаментальні рівні мови – «план вираження» і «план змісту»; висунув ідею семіологічної функції, яку він визначав як залежність між двома аспектами акту виробництва значення (означування) – між означником та означуваним, або між виразом і змістом; зрештою, він поширив свої семіологічні дослідження на невербальні інформаційні системи (світлофор, годинник та ін.) [171].

Лінгвістично-структуралістський підхід застосував до нових предметів вивчення у цьому контексті також антрополог К. Леві-Строс (1908-2009). Він досліджував складові поведінки представників різних культур як лінгвістичних явищ. Зокрема, він аналізував міфи і на основі цього вивів складові елементи – міфемі, назвавши їх семантичними структурами мовної системи та сформулювавши низку функцій, які вони виконують як компоненти універсальних означувальних структур. Низка праць цього вченого, якого вважають творцем школи етнологічного структуралізму, в російському перекладі увійшли у збірник «Первісне мислення» [268]. Специфічні коди, які Леві-Строс виокремив як посередники обміну подібностей і відмінностей між природою та культурою, а також між соціальними групами, стали основою для семіотичного аналізу правової поведінки соціальних суб'єктів у даному дослідженні.

Ще один із аналітиків фольклору (на цей раз російського) В. Пропп (1895-1970) на основі аналізу ста чарівних казок вивів тридцять одну функцію (чи фундаментальний компонент) будь-якої казки через аналогію

між мовною структурою та організацією наративу [378]. «Наративна таксономія», як названо теорію Проппа, також стала підґрунтям для розгалуження сфери дослідження науки про знаки. Наративний підхід використано й у дисертації, зокрема в аналізі права як різновиду тексту, контексту й гіпертексту.

Сутнісне розрізнення термінів «семіотика» та «семіологія» набуло особливого розмаху в 1970-і роки у Паризькій семіотичній школі, яку заснував народжений у Росії французький вчений А.Ж. Греймас (1917-1992). Його теорія структурної семантики вважається аналітичною і придатною для застосування у всіх сферах (на думку цього вченого, як і його послідовників, буквально все можна вважати текстом, що несе певну інформацію, а отже, все містить знаки або є ними) [112]. Семіотична теорія Греймаса – це «практична рефлексія над дискурсом – над будь-яким дискурсом, не тільки над реченнями мови», вона «займається цінностями і процесом означування, вона намагається виявити скриті значення, щоби відшукати зміст у самому житті» [71, с. 11]. Саме цю теорію називають у Франції «базовою семіотичною теорією» і саме її можна вважати чітким вододілом між вивченням процесу виникнення, породження виробництва значення, або означування (семіотикою) і дослідженням функціонування знакових систем, у тому числі мовних знаків (семіологією).

Послідовником школи Греймаса вважають видатного лінгвіста і семіолога Р. Барта (1915-1980). Його праці, як і дослідження Єльмслева, містять аналіз методології конотації та денотації, що передбачає принципове їх розмежування. «Конотативний знак, – писав Барт, – це знак, завжди так чи інакше «вбудований» у знак денотативний і на ньому «паразитуючий». ... конотативна система – це система, план вираження якої сам є знаковою системою» [32, с. 157]. Барт виділив п'ять кодів – герменевтичний, проеретичний, символічний, семний, рефенційний, перші два з яких стосуються сфери «структурної поетики», а три останні мають яскраво виражену конотативну природу і розкривають стереотипність культури [33,

с. 283]; до останніх належать певні соціолекти – типи соціально-ідеологічного «письма». При цьому вчений послуговувався здебільшого поняттям «семіологія», хоча й використовував його виключно для аналізу літературних творів [31].

Абстрагуючись від творчості Якобсона, а саме – від його «вміння вводити в семіотичний дискурс неструктуралістські елементи, наприклад елементи теорії Пірса», розвинув свою широко знану концепцію італієць У. Еко (нар. 1932 р.). Його засаднича праця «Відсутня структура. Вступ у семіологію» [162] розкриває загальні принципи семіологічного аналізу, що, хоча і має враховувати всі останні здобутки у сфері структурної лінгвістики й антропології, однак є чимось іншим. Так, він вважає, що «семіотика, якщо і не становила раніше науки або монолітної дисципліни, у будь-якому випадку забезпечувала принциповий підхід до об'єкта, байдуже якого, існуючого чи постульованого...» [162, с. 6]. Ідеї У. Еко, викладені у вказаній книзі, настільки вирізняються універсальністю, що можуть бути застосовані не тільки до тих феноменів, які він пропонує для розгляду (архітектури, кіно, живопису, музики, реклами та ін.); загальні проблеми семіології, розмежування й визначення взаємовідношень семіології та феноменології, семіології та психоаналізу і т. д. можуть бути придатними для аналізу як невербальних, так і словесних знаків та їх систем. Тим більше, що ще майже півстоліття тому він писав: «Значення семіології, яка розширює наші уявлення про історичний і соціальний світ, у якому ми живемо, радикально зростає у зв'язку з тим, що вона, описуючи коди як системи сподівань, дійсні у знаковому універсумі, окреслює контури відповідних систем сподівань, значимих в універсумі психологічних феноменів і способі мислення. У світі знаків семіологія розкриває світ ідеологій, що знаходять своє відображення у вже усталених способах спілкування» [162, с. 30].

Ідеї У. Еко викликали чималий резонанс серед філософів, культурологів, лінгвістів, літературознавців, комунікативістів і, звичайно, семіотиків. Цікавими є думки щодо його наукової творчості в контексті

дискусії про сутність семіотики, її перспективи як наукової дисципліни та ролі в сучасній гуманітаристиці, викладені у монографії російської дослідниці А.Р. Усманової «Умберто Еко: парадокси інтерпретації» [475]. У цій праці чи не вперше у російській науковій практиці було об'єктивно зіставлено європейську та американську традиції семіотики, на тлі чого продемонстровано феномен Еко через проблеми інтерпретації як розуміння у вузькому семіотичному та широкому розумінні з урахуванням соціокультурного фону та філософських проблем читача, тексту та його сприйняття.

Про прихильність до семіотичного методу заявляли також представники Львівсько-Варшавської філософської школи (кінець XIX – поч. XX ст.). Своєрідністю підходів вирізнялися, скажімо, семіотика К. Твардовського (1866-1938), світ мови К. Айдукевича (1890-1963), філософія імені Ст. Лєснєвського (1886-1939), філософська система Т. Котарбінського (1886-1981), філософія речення Я. Лукасевича (1878-1956), формалізація мови А. Тарського (1901-1983). Цей напрям більше досліджений не українськими, а російськими вченими, наприклад, у дисертації Домбровського Б.Т. [Бориса Тарасовича – *О.Б.*, очевидно, українця за походженням] «Логічна семіотика у Львівсько-Варшавській філософській школі» [149]. На підставі цього дослідження можна говорити про значну роль у розвитку європейської семіотики польської семіотичної школи (М.-Р. Майєнова, Є. Фаріно, Ст. Жулкевський, Є. Пельц, А. Богуславський та інші), що розвивалася в середині XX ст.

У 1969 р. у Франції (Париж) за активної участі Р. Якобсона, Е. Бенвеніста й К. Леві-Строса було створено Міжнародну організацію семіотичних досліджень (IASS) зі своїм офіційним виданням. Такі ж видання на даний час виходять у США, Канаді, Бразилії, Ізраїлі, Італії, Німеччині, Австрії, Норвегії та інших країнах.

У Німеччині при Берлінському технічному університеті у 1974 р. був створений так званий Робочий майданчик зі семіотики (*Arbeitsstelle für*

Semiotik / Research Center for Semiotics, TU Berlin) [62]. На сьогодні це єдиний у Німеччині науковий центр, де займаються семіотичними проблемами; саме тут німецька семіотика отримала і зберігає інституційний статус. Результати таких досліджень видаються у вигляді монографій, збірників статей і цілих серій книг. Так, серед видань є дослідження у сфері семіотики кулінарії, спорту, комунікації, медицини і навіть кладовищ. Серед досліджень цього центру є проекти прикладного характеру, наприклад, щодо семіотичного аналізу різних типів автомобілістів (для симулювання їх поведінки при тестуванні технічних засобів, що використовуються у дорожньому русі). Може, колись і в Україні семіотичні дослідження отримають ідейну підтримку та набудуть організаційного оформлення.

У сучасній науці є декілька підходів до розуміння понять «семіотика» й «семіологія». Згідно з першим, семіотика – це теорія означування (*signification*), тобто породження і вироблення значень, а семіологія – наука, що вивчає знакові системи та їх облаштування [71, с. 156]; іншими словами, семіотика займається дослідженням, як створюється значення, а семіологія – як функціонують системи цих значень. Ще один підхід трактує семіотику як доктрину будь-яких знаків, а семіологію – як парадигму аналізу особливого лінгвістичного знаку [147, с. 182]. Натомість у деяких наукових школах ці поняття використовують як синонімічні, зрівнюючи семіотику зі структуралізмом [147, с. 188]. Загалом ми до певної міри згодні з Дж. Ділі, який вважає, що «семіологія Соссюра сприяє глибшому розумінню семіотики через поглиблений аналіз специфічно людської лінгвістичної системи – фундаментального компонента антропосеміозу» [147, с. 189].

Є тенденції щодо виокремлення «третьої традиції, похідної від В. Гумбольдта, В. Вундта, А. Фосслера, В. Марті, які підкреслюють особливу роль особи та її свідомості у формуванні й розвитку знакових систем і смислових структур»; ідеться про так звану «глибоку семіотику» як «розширення традиційної теорії знакових систем (семіотики) за рахунок метафізико-персонологічного виміру осмислення та смислоутворення» [375,

с. 74-75]. Автори цієї теорії вважають, що такий підхід аналогічний до переходу у фізиці від кінематики, що простежує траєкторії руху, до динаміки, що розглядає сили, які породжують цей рух; тому можна говорити про «семіодинаміку». Крім цього, М. Епштейн пропонує виділити (попри трискладовий поділ семіотики на семантику, синтактику і прагматику) ще один розділ, який займався би вивченням методів створення нових знаків; і вважає, що такою наукою може стати семіоніка, а поняттям «семіургія» можна позначити діяльність щодо створення таких знаків та введення їх у мову [375, с. 351-355]. Науці відомі також сигніфіка (*significo* – подаю знак, виражаю), що досліджує значення слів у мові як процесі спілкування, де найважливіша роль належить психологічному аспектові [427, с. 611]; сигнуманістика (*signum* – знак і *manus* – рука), що вивчає нарукавні нашивки форменого одягу як знакове відтворення роду військ, підрозділу або служби, традицій та канонів певної культури [539, с. 24-25] та інші напрями.

Не можна сказати, що українські науковці повністю оминули увагою всі ці аспекти вивчення знаків і знаковим систем, однак досліджень, що безпосередньо стосувалися б використання цих наукових знань у середовищі функціонування права, на жаль, в Україні немає. Хоча слід зазначити, що українська наука має певні потенційні напрацювання в цій сфері.

Насамперед, треба віддати належне концепції мови О. Потебні (1835-1891), який ще у другій половині XIX ст. представив природу слова, що за своєю суттю близька семіотичному підходу до структури слова як трискладової одиниці. Цей український вчений у праці «Думка і мова» [366] у контексті аналітичного дослідження загальнотеоретичних проблем, що стосуються розвитку мовлення і мислення у їх взаємозв'язку, тобто співвідношення процесів продукування мовлення, його впливу і сприйняття почутого, ввів у структуру слова зовнішню форму, зміст і внутрішню форму, що відповідає сучасним семіотичним елементам знаку – означуваному, означникові та значенню. Оскільки розуміння «внутрішньої форми» слова (знаку) може затиратися, то актуальною, за концепцією Потебні, є потреба

його перманентного поновлювання й реінтерпретації (або наративності і дискурсу, які знаний львівський філософ А. Карась вважає їх відповідниками [207]). Це дало поштовх розвинути в дисертації думку щодо необхідності перманентного підкріплення знакової інформації, що надходить у право зі суспільства та навпаки.

Однак уперше семіотичний підхід як такий був згаданий у дослідженнях українців наприкінці 70-х років і до того ж у контексті юриспруденції (зокрема, у працях знаного сьогодні в Україні та далеко за її межами науковця П.М. Рабіновича [383]), а потім – на зламі 80-90-х років ХХ ст., але на цей раз виключно у філологічному контексті. Щоправда, спочатку йшлося лише про окремі напрями семіотики, зокрема структуру лексичної та граматичної семантики (В. Руснівський) [399], яку застосовували навіть у вивченні особливостей текстів права, наприклад, через структурно-семантичний аналіз юридичних документів (Л.М. Саєнко) [403]. Далі цей напрям почали включати у навчальні програми з гуманітарних дисциплін. Так, зокрема, І. Хоменко розкрила семіотичний характер логіки [519], запропонувавши цей аспект як один із розділів підручника з логіки для юристів [518].

У силу зміни ідеологічних орієнтирів офіційної державної політики України змінювалося також методологічне підґрунтя науки, в яку дедалі впевненіше запроваджувалися нові дослідження Західної Європи та Америки. Так у 2000 р. почали з'являтися перші українські видання (перекладні, а також авторські) зі системним розглядом семіотики, що надавало цій науці дедалі більшого поширення в Україні. До таких, зокрема, належить друге доповнене видання «Основ семіотики» Дж. Ділі за науковим редагуванням А. Карася [147], у якому українській громадськості вперше було запропоновано системну і цілісну працю в галузі знакових систем, окреслено вузлові пункти інтелектуальної інтерпретації людини і світу в контексті парадигми протистояння «реалізм – ідеалізм». Це видання стало однією із основних підвалин у теоретико-методологічному підґрунті даного

дисертаційного дослідження. Крім цього, згодом А. Карась видав монографію «Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неокласичних інтерпретаціях» [208], де у розділі «Контури семіотичної інтерпретації» зроблено спробу висвітлити розвиток громадянського суспільства як семіотично-дискурсивний процес з урахуванням зокрема особливостей українського соціального і культурного розвитку.

Заслуговує неабиякої уваги також тогорічний вихід у світ «Семіотики» Г.Г. Почепцова [367], який подав цю науку як спосіб структурації дійсності, що властивий людському мозку, як тип універсального аналізу об'єктів різної природи. Значна частина книги відведена семіотиці радянської цивілізації, що певним чином впливає на пострадянські країни, і це зорієнтувало на можливість застосування надбань семіотики у дослідженнях власне соціального контексту, зокрема сфери правовідносин.

Наступною хвилею розробок українських науковців із залученням знань зі сфери семіотики стали дисертації здебільшого із філософських спеціальностей та філософії права. Спочатку семіотика була тільки одним із аспектів дисертаційних досліджень, наприклад, у контексті філософського символізму (П.В. Кретов) [247], а далі щоразу впевненіше як основне методологічне підґрунтя, скажімо, вивчення соціальної реальності (А.В. Чантурія) [528], культурно-маркованих знаків історичних епох (Ю.П. Чала) [527], антропологізму та когнітивної семантики (А.В. Шарипін) [540], архетипної пам'яті (О.В. Дуброва) [153], комунікативної стратегії телебачення (В.В. Бабенко) [22] або середовища державного управління (В.М. Дрешпак) [151] тощо.

Паралельно захищалися дисертації філософсько-прикладного характеру, зокрема у сфері праворозуміння. До таких належать дослідження С.Е. Зархіної [182], де виконано реконструкцію історичного розвитку ідей, що стосуються філософського осмислення мови права та юридичної семіотики; П.М. Балтаджи [26], яка використовувала методологію семіотики для виявлення закономірностей та особливостей мови актів застосування

права і визначення її залежності від рівня професійності, мовної підготовки, загальної та правової культури суб'єктів правозастосування; а також А.С. Токарської [462], яка здійснила, з одного боку, комплексний науково-теоретичний аналіз та вивчення ключових напрямів оптимізації регулювання правової комунікативної діяльності, а з іншого – їх комплексне філософсько-правове обґрунтування на підставі тих базових механізмів міжсуб'єктних інтеракцій, що лежать в основі генерування сучасного права, зокрема герменевтики, аксіології та семіотики. Символічна функція була виокремлена як одна з основних функцій законодавчих дефініцій у дослідженні Т. Подорожної [360]. Структурно-семіотичний аналіз став суттєвим науковим доповненням для універсального методу інтерпретації у контексті вивчення А. Бернюковим юридичної герменевтики як методології здійснення правосуддя [47]. Декілька розділів присвячені дослідженню бінарно-опозиційного характеру правової дійсності, парадигматичної та синтагматичної систем права, невербальних і вербальних семіотичних систем права, принципу бінарних опозицій у тілесних практиках права (щоправда, римського) у докторській дисертації В.М. Вовк [91]. Усі ці розробки стали у нагоді для вироблення власних авторських позицій щодо концептуальних засад семіотики й семіології права.

Дослідженням, дотичним до семіотики права, зокрема вивчення співвідношення права і символічної реальності, їх взаємодії та взаємовпливу стала монографія В. Речицького [390], в якій проаналізовано поняття, функції та властивості символічної реальності (в тому числі юридичної дійсності). Але тут тільки окреслено право як «знакову систему, матеріалізовану в тексті закону ідеальною формою, яка здатна породжувати віртуальний простір «сутностей» і «смислів»..., спрямовувати соціальну активність адресата й впливати на його взаємини з іншими людьми та навколишнім світом» [65, с. 31]. Натомість про механізм виникнення такої знакової системи, тим більше про її функціонування як процес семіозису нічого не згадується.

Вдало здійснила загальнотеоретичне дослідження знаковості права Т. Дудаш, яка, зокрема, розкрила семіотичні засади правопозначення, символізацію мононорматики, розмежувавши при цьому правопозначення і правоназивання, ввівши цю проблематику в контекст герменевтичних аспектів процесу й результату праворозуміння та його впливу на офіційну інтерпретацію юридичних норм [156].

В останні роки дедалі частіше з'являються публікації наукових статей із проблем семіотики права. Так, вивченням питань застосування семіотики у сфері права та правовідносин активно займається київський науковець О. Павлишин [346; 347; 348; 349], але і він залишає осторонь семіологію, що є парадигмально цілісною методологічною основою для розробки нового підходу до праворозуміння. Прикладний аспект застосування семіотики у праві як оригінального методологічного підходу в розслідуванні злочинів, зокрема у розгляді речових доказів, вивчає дніпропетровський дослідник Д. Бочаров [66; 67].

Про юридичну семіотику говорить О. Мережко, який наголошує, що право і всі юридичні явища слід розглядати з двох основних точок розу: психологічної (або внутрішньої, цим займається юридична психологія) та символічної (або зовнішньої, що є предметом вивчення юридичної семіотики) [318]. Але питання юридичної семіотики він ставить у контексті міжнародного права, зокрема, вважаючи, що «без семіотики права була б неможливою соціальна комунікація... в цьому, очевидно, і полягає функція юридичної семіотики – забезпечення юридичної комунікації у процесі розподілу прав та обов'язків у суспільстві» [317]. Цей знаний в Україні та за кордоном філософ права тільки порушує проблему, виокремлюючи приклади поведінки із державною символікою, випадки розгляду справ семіотичного характеру в міжнародних судах і навіть питання «символічного насильства». Однак невивченою залишається сама концепція семіотики права, яку беруть за основу в такій важливій сфері, як судочинство.

Наші російські колеги значно більше уваги приділяють вивченню цієї науки і активно застосовують її методологію у прикладних дослідженнях. Можливо, далось взнати потужне наукове підґрунтя Московсько-Тартуської школи (чи напряму) семіотики. Щоправда, доречно говорити про два основні семіотичні центри в СРСР: у Москві (Вяч.Вс. Іванов, В.Н.Топоров, В.А.Успенський та інші) і Тарту (Ю.М. Лотман, Б.М. Гаспаров та інші); хоча немає сутнісної різниці між представниками цих центрів, які згодом об'єднали дослідників на основі змістових та організаційних принципів семіотики.

Напряму, який заснував Ю. Лотман (1922-1993), називають іманентизмом, бо в ньому відстоюється ідея іманентності тексту як складно організованого єдиного цілого. Цей вчений увів у сферу семіотичного мислення чинник свідомості, чим окреслив двоїстість знакової ситуації, яку називав «онтологічною передумовою перетворення світу предметів у світ знаків» [283]. Попри те, що Лотман вважав, начебто усе може бути об'єктом семіотики, він ставив також питання, за яких умов це все можна сприймати як знак, тобто семіотично. І сам же давав відповідь, яка полягала не так у розкритті властивостей того, що ми вважаємо знаком, як у визнанні домінанти ментальної складової суб'єкта сприйняття (не об'єкт створює знак, а людина). Середовище функціонування знаків він називав семіосферою і вважав при цьому, що така сфера – це вся об'єктивна реальність, передана певними засобами і зреалізована здатністю людини до абстрагування [286; 288].

У Росії того часу (90-і роки) почали з'являтися видання з проблем історії семіотики в СРСР. Одним із прикладів є праці Вяч.Вс. Іванова, у яких відтворено найважливіші досягнення радянської науки у сфері теорії знакових систем. У них вивчалися питання застосування структурних лінгвістичних методів до аналізу різних типів знакових систем, хоча й нарівні з методами обчислювальної техніки та математичних методів кібернетики [188]. Ця книга була свідченням формування нової науки, яку на

той час у Радянському Союзі тільки починали належно оцінювати. Набагато глибші дослідження у сфері історії семіотики та ролі в ній російських учених були відображені у наступних працях В.В. Іванова [189; 190], що стали важливим підґрунтям для його послідовників.

Публікувалися також праці, що намагалися утвердити можливості філософії права у сфері семіотики. Одним із таких видань була монографія І. Грязіна «Текст права. Досвід методологічного аналізу конкуруючих теорій» [124]. Тоді це дослідження вважали дещо претензійним, адже автор ставив питання про правовий текст як форму права, про різні концепції розуміння права (логіко-лінгвістичну й змістову), правовий реалізм і правовий концептуалізм, логічне та ірраціональне сприйняття права, правовий текст у культурі тощо. Вбачаючи у цій площині багате джерело для вивчення, І. Грязін видав цілу низку своїх праць із філософії права, в яких центральним методом була саме семіотика [122; 123].

Свій внесок у становлення семіотики в Росії зробили і дисертаційні дослідження. Однією з найбільш пізнавальних стала докторська дисертація Тайсіної Е.А. «Гносеологічні аспекти семіотики» [446], де автор дає оригінальні несуперечливі визначення знаку і символу, демонструє нові моменти в діалектиці процесу пізнання, розкриває послідовність виникнення найважливіших проблем щодо експлікації семіотичних категорій.

Свого часу в Росії гостро дискутували щодо перспективності чи кризовості семіотики кінця ХХ ст. (згадаймо хоча б наукові суперечки навколо статті Є. Горного «Що таке семіотика?» [109]). Саме в цьому контексті було зіставлено семіотику та семіологію, не на користь останньої, яку вважали поширенням окремої лінгвістичної знакової теорії Ф. де Соссюра на загальну науку про знаки. Цю ідею почали активно впроваджувати в науковий обіг, базуючи на ній навіть навчальну літературу з проблем семіотики [409].

На той час назрівав «семіотичний бум», коли російські дослідники, близькі до філософії, намагалися застосувати семіотичну методологію мало

не у всіх наукових сферах [417]. Тому зараз можна знайти близько тисячі дисертацій, де хоч би згадується термін «семіотика» (нарівні з ним згадується і поняття «семіологія», але без їх розрізнення), а також до ста досліджень, де семіотика винесена у заголовок. Однозначно домінують розвідки з проблем семіотики мистецтва та літератури (пісні, храму, наскального мистецтва, поезії, моди, художнього тексту, музики, культури, ювелірних прикрас, фестивалю, музейних експозицій, архітектури, фотографії та іншого) і медицини (захворювань, шизофренії, психіатрії тощо).

Що стосується дослідження знаковості сфери права, то семіотика застосована у низці дисертацій, які здебільшого стосуються мови права, хоча трапляються і галузеві дослідження. Наприклад, відомі дисертації, де використано семіотику як методологічне підґрунтя у сфері кримінального права (О.С. Александров, Н.А. Бондарєва, І.М. Горячев, Ю.Є. Румянцева) [6; 60; 111; 398], звичаєвого права (О.В. Дашин, І.Б. Ломакіна) [133; 280], податкового права (І.П. Івановська) [191] та міжнародного права (В.О. Іконнікова) [194]. Значно більше досліджень загальнотеоретичного характеру, в яких вивчається, зокрема, мова закону (Н.І. Хабібуліна) [508], генезис мови права (Н.М. Ликова) [274], співвідношення права і мови (Г.С. Прокоф'єв) [377], інформаційний аспект права (А.О. Вавілова) [77], діалогічність у теорії права (І.Л. Честнов) [536], філологічне тлумачення норм права (Ю.С. Ващенко) [81], право як явище правової культури (С.Б. Зінковський, М.В. Разуваєв) [186; 388], прагматизм у праві (Д.Г. Сизранцев) [415], навіть взаємозв'язок права і реклами (М.В. Баранова) [30].

Основні логіко-мовні феномени в юриспруденції стали предметом аналізу в однойменній монографії О.Ф. Черданцева [530]. Тут право подано як певну знакову систему інформації, а правове регулювання розглянуто як рух цієї інформації. Ця книга є своєрідним уточненням і доповненням (з урахуванням змін у юридичній науці та практиці) виданням, що вийшло у світ у 1993 р., хоча і досі користувалося особливою популярністю в науковому середовищі.

Але, беззаперечно, найближчою за тематикою до даного дослідження є дисертація А.К. Саркісова «Семіотика права (історико-правове дослідження)» [404]. Попри те, що це перша у пострадянському науковому просторі семіотична розвідка у сфері права, крім детального аналізу процесу становлення семіотики нового часу, ця праця не містить майже нічого, що стосувалося б даного дослідження. Хоча треба віддати належне Саркісову, він окреслив сферу дії семіотичного методу дослідження, що виражений, на його думку, «в системному аналізі знакових конструкцій будь-якого понятійного апарату, що виводить на перший план знакову проблему формування тотожного розуміння і вираження понять, базованих на визначенні й оцінці фактів дійсності» [404, с. 24]. Проте не можемо погодитися з цим науковцем, що «в юриспруденції семіотика права може бути введена в науковий обіг як самостійна категорія загальної теорії права зі спрямуванням на вивчення правового знакового поля і відповідного взаємозв'язку правової мови та правового мислення» [404, с. 11]. Адже це не тільки загальнотеоретичний концепт: продемонструвавши всі філософські аспекти семіотики права і вивівши його семіологічні характеристики, можна відстоювати позицію, що семіотика права претендує на самостійний і самодостатній методологічний науковий рівень, а семіологія права здатна забезпечити методологічний аналіз вербальних знакових систем, зокрема у сфері функціонування права.

Усі наведені праці з проблем семіотики / семіології, зокрема щодо праворозуміння, дали основу для обстоювання власної позиції про усталення в науці нових методів або підходів: семіотичного (стосується пояснення знаків як таких і їх виникнення та поєднання у знакові системи) та семіологічного (щодо механізму руху знаків як текстового семіозу та прояву їх лінгвістичного прагматизму). Хоча треба зауважити, що це зробити дала змогу спеціальна література не тільки з проблем семіотики (семіології), а й питань методології як сукупності способів, засобів, методів, принципів і підходів наукового і практико-прикладного пізнання. Додержуючи позиції,

що знаковість не є природною властивістю об'єктивної дійсності, логічно визнати і правові знаки похідними концептами, залежними від різних антропогенних чинників, скажімо – психологічних, соціальних, культурних та ін. Тому доречним і виправданим є використання в даному дослідженні базових розробок із зазначених і дотичних до досліджуваної проблематики наукових сфер [докладніше див.: Список використаних джерел].

На основі аналізу праць наведених та багатьох інших авторів, зіставлення їхніх наукових поглядів і підходів, а також адаптації їх до сфери правовідносин стало можливим дослідження онтологічних засад правових знаків як специфічної форми буття права, вивчення їх соціально-психологічної природи, доведення їх значимості у пізнанні правової дійсності, розкритті семіотичної складової правової природи людини та праксеологічного спрямування цього аспекту в контексті правовідносин. Загалом аналіз стану дослідження проблем семіотики права дав змогу розробити комплексний підхід до права як предмета семіотичного й семіологічного аналізу, що демонструє його знакову природу й пояснює його як феномен мови (вербальної та невербальної комунікації). У цьому контексті особливо цінними були наукові розробки, що дали можливість дослідити роль правових знаків у правотворчості, праворозумінні та правореалізації.

Такий значний масив обраної наукової основи нашого дослідження аж ніяк не свідчить про максимальну вивченість проблем виникнення й функціонування соціальних і, зокрема, правових знаків або, навпаки, про штучність застосування різноманітних наукових напрямів до сфери права. Ми лише намагалися розкрити сутність семіотики та семіології права як нову філософсько-правову парадигму з урахуванням усіх можливих ракурсів. А те, що сучасна семіотика дає можливість розглядати предмети вивчення різних наукових дисциплін (від фізики, хімії та біології до трансперсональної психології та державного управління) як «текстові» функціональні знакові системи, стало об'єктивним стимулом, щоби застосувати семіотичний /

семіологічний підхід до права. Через аналіз правових знаків семіотика робить право більш «зрозумілим», а отже, і більш передбачуваним та комфортабельним у сприйнятті, адже вона до певної міри «спрощує» правову дійсність, зводячи її до знаків.

Підсумовуючи, слід зауважити, що постановка проблеми вивчення права як системи соціальних знаків у вітчизняній науці до певної міри відбулася. Про знаковість права йдеться у наукових дослідженнях із психології, соціології, логіки, лінгвістики і навіть теорії державного управління. Але є ціла низка питань, що залишаються дискусійними і потребують концептуального вирішення власне у сфері юриспруденції: починаючи від категоріального розрізнення напрямів семіотики (в основному це стосується семіотики й семіології) та визначення сфери наукової належності семіотики права (загальної теорії чи філософії права) – до онтологічного взаємозв'язку означника з означуваним як елементів правового знаку (безпосереднього чи за допомогою свідомості людини) та визнання їх впливовості у правовій поведінці соціальних суб'єктів. Є й інші проблеми, які залишилися поза увагою науковців. Попри те, що семіотичний підхід починають активно застосовувати у дослідженні юридичної практики (правотворчості, офіційного тлумачення, криміналістики, судочинства тощо), зовсім не вивченою залишається сама концепція семіотики права як нового напрямку філософії права, що може забезпечити дослідження права і правовідносин як системи специфічних функціонально зорієнтованих знаків. Тому науковий інтерес окреслив предметне коло даної дисертації, виокремивши для вивчення та аналізу семіотичні форми буття права (знаки, коди, їх соціальні сигнали), пізнавальні властивості правових знаків, їх соціальну зумовленість, функціональність і прагматизм у контексті правовідносин, що загалом дало би підстави вважати семіотику права окремою філософсько-правовою парадигмою зі своїм предметом і методологічним підходом.

1.2 Методологія дослідження проблем семіотики права

Під методологією розуміють сукупність певних теоретичних принципів, логічних прийомів і конкретних способів дослідження предмета науки; систему певних теорій, законів, підходів, що відображають процес пізнання. Узагальнення основних підходів до визначення методології сучасними науковцями дозволяє розглядати це поняття як складне утворення, що охоплює концептуальний виклад мети, змісту, а також цілої системи підходів, методів, логічних прийомів та інших можливих засобів пізнання й удосконалення досліджуваних явищ, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про досліджувані проблеми [24, с. 61-62]. Саме за такою схемою і слід описувати методологію семіотики права як філософсько-правової парадигми.

Вивчення проблем знаковості у праві передбачає застосування декількох провідних підходів (дехто із науковців називає їх фундаментальними або філософсько-світоглядними методами [24, с. 64-67]). Зокрема, одним із найновіших фундаментальних підходів є *синергетичний*, що передбачає дослідження процесів самоорганізації та становлення нових упорядкованих структур і систем різної природи. Право якраз і є такою самоорганізованою знаковою системою, в якій функціонує механізм спонтанного формування і функціонування правових знаків, що безпосередньо взаємодіють із зовнішнім середовищем (це середовище є джерелом їх виникнення – дає інформацію для правотворчості, а також сферою його реалізації – сприймає правові знаки як своєрідний регулятор суспільних відносин). Синергетика здатна забезпечити семіотику права механізмами спонтанного формування і збереження складних систем, зокрема тих, що перебувають у стані нестійкої рівноваги із зовнішнім середовищем, потребують підтримки стабільності і здатні до самоорганізації. Найбільш повно про семіотичний контекст синергетичності права у даній дисертації йдеться у підрозділі «Право як цілісне функціонально-семіотичне системне утворення».

Герменевтичний підхід у науковому пізнанні права передбачає «розуміння» його знакового мовлення, а також вміння передавати це значення у загальнодоступних термінах (тлумачити). Застосування цього підходу підкріплюється спорідненістю семіотики й герменевтики у тому, що семіотика права прагне дати пояснення процесам виникнення знаків через означення ними правової дійсності та функціонування їх, а герменевтика здатна задовольнити цю потребу. Основним методологічним принципом тут є встановлення смислової відповідності: по-перше, між правовою дійсністю і її відтворенням у правових знаках, по-друге, між сприйняттям знаків та відтворенням у поведінці. Це вимагає застосування методу розуміння, що в контексті правовідносин діє відповідно до закону поширеного відтворення інформації. Право є призмою, через яку переломлюється інформаційний потік відображення правової дійсності й одночасно фокусується у точці сприйняття конкретним соціальним суб'єктом і розпорошується на необмежену кількість таких право-сприймачів. Герменевтичний підхід до розуміння правових знаків забезпечує процес правової комунікації. Найширше цей підхід відображено у підрозділі «Правові означувані та їх означники як складові процесу пізнання правової дійсності».

Феноменологічний підхід (або його ще називають методом ейдетичного аналізу, який передбачає здатність досліджуваного об'єкта зберігати яскраві образи протягом тривалого часу [479, с. 28]) дає змогу встановити загальні співвідношення між параметрами, що характеризують явища загалом. У контексті проблеми функціонування правових знаків це означає чітке відтворення у правосвідомості соціального суб'єкта того, що знаходиться у правовій дійсності; всі речі, факти, події і явища об'єктивної правової дійсності – феномени, що є символами змісту, який відтворюється потім у праві та правосвідомості. Цей підхід відтворено у підрозділах дисертації «Денотація / десигнація як семіолого-лінгвістичний метод об'єктивації інформації у праві» та «Конотація як механізм конституювання пізнаної правової дійсності»).

Діяльнісний підхід застосовують у контексті функціонального методу. Він указує на склад людської діяльності: потреба – суб'єкт – об'єкт – процеси – умови – результат, що у контексті трактування знаків у праві виглядає як: правовий інтерес – право-творець – право-сприймач – правовідносини – правові факти – правова поведінка. Діяльність соціального суб'єкта при цьому розглядається як динамічна система його взаємодії із правовою дійсністю, а також як специфічна професійна, наукова, навчальна тощо форма його активності, у якій він досягає свідомо поставлених завдань, що формуються внаслідок виникнення певних правових потреб. Крім цього, діяльнісний підхід служить методологічною основою для дослідження закономірностей виникнення і закріплення правових знаків, вивчення процесу їх руху в єдиному інформаційному полі (підрозділ «Антропосеміоз права як процес творення та реалізації правових знаків»).

Функціональний підхід дає можливість розглядати правовий знак як функціональне явище, що органічно пов'язане з процесами самоорганізації та управління. На прикладі правових знаків він демонструє ефективність, доцільність, раціональність дії права: від означення правової дійсності, відтворення національної культури та передачі волі держави – до забезпечення правової комунікації, врегулювання соціокультурного простору та збереження цілісності правової інформації. Саме семіотико-функціональний аналіз правових знаків дає можливість розкрити ще один аспект праворозуміння: мовні і немовні правові знаки зберігають і передають логічний зв'язок елементів правової дійсності з тим визначенням, що закріплене у нормі права чи певному матеріальному символі та яке має сприйняти і прийняти до реалізації соціальний суб'єкт; правовий знак виступає універсальним уособленням складних прикладних функцій права взагалі. Йдеться про функціональне призначення, соціальну роль, доцільність існування правового знаку в системі права і його здатність практично реалізувати призначення цієї системи загалом, що й відображено у підрозділі «Праксеологія правових знаків у правотворенні та правореалізації».

У межах функціонального підходу можливе сутнісно-функціональне, функціонально-генетичне та функціонально-логічне дослідження системи [24, с. 74. За допомогою першого з них можна виявити правові знаки, що виступають субстанційними елементами права як знакової системи, їхні сутнісні зв'язки та основні функції; друге дає змогу розкрити внутрішні закономірності розвитку й функціонування цієї системи (від одиничного до загального); завдяки третьому виявляються логічно можливі взаємозв'язки між функціями елементів системи (відношення переваги, домінування, супідрядності та ін.), функціональна рівнозначність або еквівалентність тощо. В результаті застосування функціонального підходу створюються вербальні моделі правової дійсності.

Системний підхід – це напрям методології досліджень, що полягає у вивченні об'єкта як цілісної множини елементів у сукупності відношень і зв'язків між ними, тобто розгляд об'єкта як системи [72, с. 449]. Всі приклади застосування системного підходу в наукових дослідженнях так чи інакше стосуються проблеми функціональності досліджуваного феномена. Тобто предмет вивчення розглядається не статично та ізольовано від оточення, а в динаміці й функціональному контексті: всі елементи системи взаємодіють з метою досягнення певного результату, а також певним чином творять організовану динамічну цілісність у межах визначеної сфери (природи чи суспільства) як предмет певного науковчення (історії, філософії чи спеціальної науки), котре розкриває концепцію, функції та структуру цієї системи, здатної до самоорганізації та самоуправління (закрита система) і водночас податливої щодо зовнішнього впливу з метою адаптації до нього (відкрита система). Сприйняття права як знакової системи відзначається певним дуалізмом залежно від низки чинників, чи радше особливих властивостей, системних параметрів: відкритості / закритості; динамізму / статичності; реальності / моделювання; природності / соціальності; цілеспрямованості / розпороченості; самоврядності / зовнішньої керованості; складності / простоти та інших. Узагальнюючи можна вважати право

відкритою динамічною моделью-реальною соціальною цілеспрямованою синергетичною і водночас зовні керованою складною знаковою системою. Парадигмальне розуміння права і правової дійсності як знакових систем передбачає поділ їх на асоціативні семантичні поля (за Ф. де Соссюром), що диференціюються через потиставлення іншим полям у цій же структурі. Це може бути поділ за галузевим принципом, за суб'єктивним чи об'єктивним, часовим чи просторовим і т. д. Але в будь-якому випадку відносини схожості між частинами однієї знакової системи (права та правової дійсності) служать для розрізнення цієї системи з-поміж інших (в межах одного соціокультурного простору). Право та правова дійсність як знакові системи складаються з дрібніших, аналогічно сформованих знакових систем, однією з яких є, наприклад, мова права як система вербальних знакових засобів, що відтворюють елементи правової дійсності. Системний підхід до права дає можливість виокремити додаткові складові процесу правопізнання – чинники знакового відтворення в ньому елементів правової дійсності та їх конституювання.

Наступною категорією методології дослідження є метод, що означає спосіб досягнення поставленої дослідником мети. Додержуючи найбільш поширеного підходу до класифікації методів, що застосовуються під час вивчення права [213; 225; 308; 418; 531], розглянемо їх у розрізі семіотики права як загальнонаукові (що застосовуються для вивчення будь-яких явищ у всіх науках), спеціальні (базуються на здобутках спеціальних наук) та приватні (стосуються тільки певної окремої науки і є основою для вирішення конкретної дослідницької проблеми).

Серед загальнонаукових методів цілком виправдано одним із основних є *логічний*, який застосовують для послідовної аргументації теоретичних позицій, усунення суперечностей, доведення наукових положень; тобто за своєю сутністю це важливий інструмент наукової діяльності загалом. Тому цей метод супроводжує виклад усього матеріалу даного дослідження. Адже він послуговується цілою низкою *логічних прийомів*, які, до речі, також

розглядають як складові методології. Зокрема, використано прийом *аналізу* для вивчення структури правового знаку; *синтезу* – для узагальнення елементів права як знакової системи; *індукції* – для доведення притаманності всім аналогічним правовим знакам основних характеристик на підставі розгляду їх в одному чи декількох із таких прикладів; *дедукції* – для з'ясування тотожності властивостей вербальних і невербальних знаків загалом із властивостями, що притаманні правовим знакам зокрема; *аналогії* – для зіставлення та пошуку подібності чи схожості правових знаків зі знаками інших сфер соціальної дійсності, скажімо, політики, психології, культурології тощо; *абстрагування* – для виведення нових для науки філософії права дефініцій і понять та інші. Враховуючи специфіку предмета нашого дослідження, доцільно згадати також *дискурс-аналіз* [478], що може бути теоретичною і методологічною основою вивчення права як соціального явища, як мовної системи, як засобу і середовища комунікації; цей метод доцільний для досліджень у сфері культури, лінгвістики, соціальної психології та соціології – всіх сферах, дотичних до семіотики права.

Метод моделювання застосовується для дослідження внутрішніх і зовнішніх зв'язків об'єкта дослідження. За його допомогою аналізуються ті процеси і явища правової дійсності, що не піддаються безпосередньому вивченню, і можуть бути відтворені тільки у вербальній формі. Під моделюванням розуміють створення уявної інформаційної системи, переданої знаковими символами певної національної мови, яка, відображаючи або відтворюючи правову дійсність як об'єкт дослідження, може спрогнозувати варіативність її розвитку залежно від типу сприйняття інформації із права соціальним суб'єктом, якому власне й адресована.

Про *пізнавальний метод* говорять у контексті інформаційного підходу. Цей метод особливо став ефективним у вивченні динаміки семіотики права як наукової парадигми та її співвідношення з іншими науками через вплив результатів пізнання на поведінку соціальних суб'єктів. Основний дослідницький актив цього методу в контексті цього дослідження полягає в

тому, що всі об'єкти, суб'єкти, речі, явища, факти, дії, події і т. д. із правової дійсності є за своє суттю інформаційними, адже безпосередньо пов'язані зі створенням, збереженням, передачею та використанням соціально значимої інформації, зі здійсненням правової комунікації у суспільстві. Важливу роль тут відіграє дотримання *принципу відображення* у праві, що передбачає вивчення його структурних елементів як способів і засобів відтворення правової дійсності. Основний зміст такого відображення полягає у специфіці взаємодії відображуваної (правова дійсність) та відображальної (право) систем. При цьому важливо зіставити ці основні об'єкти даного дослідження з аналогічними або близькими їм за змістом поняттями, а також з'ясувати співвідношення власне між ними. Тут надано перевагу поняттю «правова дійсність» з-поміж таких, наприклад, як «правова реальність» (С.І. Максимов [296] і В.М. Братасюк [68]), «юридична дійсність» і «символічна реальність» (В.В. Речицький [390]) та інші, на підставі того, що було закладено у саме поняття «дійсність» його автором (ідеться про німецького філософа М. Екхарта, який ввів у науковий обіг термін «дійсність» як переклад латинського слова «actualitas» («діяльність») із наголошенням на компоненті дії, тоді як у старогрецькій і латинській мові дійсність була ідентична істинності, а в англійській і французькій – реальності, що передбачає наявність можливого [243, с. 127, 388]). Видається доцільним у контексті права використовувати саме поняття «дійсність», що поєднує можливість (імовірність) і необхідність в одну характеристику – очевидність; ідеться про *реальність як дійсність* за участю людини, тобто про *здійснюваний* нею світ [210] (відповідно, про соціальну дійсність – за участю соціального суб'єкта і правову дійсність, що є не якоюсь окремою субстанційною частиною дійсності, а радше способом правової організації та інтерпретації певних аспектів соціального буття людини). У співвідношенні «правова дійсність – право» право виступає і елементом правової дійсності (коли дійсність розуміти у широкому значенні як сукупність усіх правових феноменів), і водночас інформаційною моделлю, що відображає цю дійсність (у вузькому

значенні, коли загальна картина правової дійсності залежить від того, що обрано базовим правовим феноменом, щодо якого всі інші правові феномени виявляються похідними; в даному випадку правовий знак взято як базовий феномен, а правова дійсність є означуваним, відтворюваним, відображуваним феноменом). Ці два підходи не взаємовиключають один одного: перший усталений, а отже, класичний; другий дає підстави розуміти під правовою дійсністю або правові норми (нормативізм), або правовідносини (соціологічний напрям), або правові «емоції» (психологічний напрям), або правові знаки (семіотичний напрям) тощо.

Доречним також є застосування такого методу, як *бібліометрія*, що полягає у вивченні друкованих документів як бібліографічних одиниць. Бібліографічне підґрунтя даного дослідження відтворено у підрозділі «Стан дослідження проблем семіотики права», посторінкових зносках, а також у списку використаних джерел, наведеному наприкінці тексту, що дає змогу простежити кількісні характеристики наукового зацікавлення проблемами, що близькі або дотичні до сфери семіотики права.

Спеціальні методи також використовувалися при написанні дисертації, що підтверджує її міждисциплінарний характер. Зокрема, було застосовано *соціологічний* метод, який дав підстави розглядати право не тільки на абстрактному рівні, а й як конкретний соціальний феномен, на підставі конкретних соціальних фактів. Було проведено спостереження за змінами ціннісних орієнтирів українського суспільства протягом чотирьох десятиліть, що стало підставою для висновків про зміну правових знаків, в основі яких якраз закладено суспільні ціннісні установки та прагнення. В основному це відображено у третьому розділі дисертації «Соціальна цінність права як вербальної конструкції в інформаційному знаковому полі».

Лінгвістичний (або мовний) метод супроводжував усе дослідження, адже розглядалися здебільшого вербальні правові знаки. Тому виправданим було застосування знань зі сфери лінгвістики, структурної лінгвістики, психолінгвістики, юридичної лінгвістики, прагмалінгвістики, філософії мови

тощо. Зокрема, сигнальні правові одиниці, додержуючи термінології прагмалінгвістики, названо стилістично маркованими лексемами, спільним колом асоціацій комунікантів, функціонально-комунікативними категоріями (підрозділ 2.1); використано знання лінгвістів щодо багатозначності, неточності та незрозумілості вербальних знаків у правовій комунікації (підрозділ 2.4), а також структуралістський підхід до природи мови та визнання мови права семіолого-лінгвістичною системою (підрозділ 3.1); проаналізовано денотацію, десигнацію та конотацію у праві як семіолого-лінгвістичні механізми об'єктивації та конституювання правової дійсності (підрозділи 3.2 і 3.3); використано знання лінгвістів у вивченні аксіологічних проблем і соціальної зумовленості права (розділ 4); згадано здатність мови права до лінгвістичної фрагментації правової дійсності та лінгвоюридичний аспект феномену мовленнєвої маніпуляції (підрозділ 5.2); подано мову як основу семіотичної складової правової природи людини (підрозділ 5.3); застосовано знання із паралінгвістики у виведенні поняття *homo semioticus* (підрозділ 5.4), а також теорію опосередкування дійсності мовою для дослідження тактики і стратегії правового тексту (підрозділ 6.2); правовідносини розглядалися як різновид правової комунікації із проявами екстралінгвістичних ситуацій (підрозділ 6.3); зрештою вслід за Р. Бартом до певної міри визнано, що семіотика – це різновид лінгвістики, адже знаки ми можемо розуміти тільки через їх мовне відтворення.

Психологічний метод використано для дослідження процесів сприймання, пам'яті, уяви, формування навиків тощо як взаємодії першої та другої сигнальних систем для пошуку правових сигналів (підрозділ 2.1); застосовано психологічний підхід для сприйняття права як результату мисленнєвої діяльності людини і як засобу впливу на ту ж таки мисленнєву діяльність, правосвідомість (підрозділ 2.3); продемонстровано впливовість і здатність правового знаку забезпечити своєрідну психологічну тяглість історії народу (підрозділ 2.4); доведено, що право народжується у психіці людини, є результатом її психічної діяльності, що передбачає, насамперед,

роботу зі змістом, сутністю, значенням, які закладаються у право-норму як набір вербальних сигналів, знаків, кодів, повідомлень (розділ 3); активно використано методику вербального біхевіоризму – напряму психології, який постулює, що поведінкою людини можна управляти і передбачати її через посередництво мовленнєвого впливу (підрозділ 4.1, розділи 5 і 6) тощо.

Приватні методи (їх ще називають конкретними, дисциплінарними) допомогли не відійти від сфери юриспруденції в бік тих-таки супутніх наук – лінгвістики, психології, соціології та ін. *Спеціально-юридичний метод* було застосовано на емпіричному рівні для опису державно-правової практики творення і застосування правових знаків. За допомогою цього методу встановлено зовнішні ознаки правових явищ, дій, подій, фактів, об'єктів, суб'єктів, що стали знаковими для суспільства й були втілені у правових знаках. До того ж, було здійснено аналіз чинного законодавства і практики його застосування у сфері, дотичній до проблематики дослідження.

Формально-догматичний (або юридико-технічний) метод дав змогу зосередитися на вивченні права як явища поза зв'язком з іншими соціальними явищами, тобто на його внутрішніх сутнісних властивостях, характеристиках та ознаках. Це, зокрема, було корисно у контексті дослідження правотворчості, означування, об'єктивації та конституювання правової дійсності через посередництво відповідних термінів і понять (розділ 3), руху правового повідомлення у процесі семіозу, що передбачає творення та реалізацію правових знаків (розділи 4 і 5), а також вивчення ефективності таких знаків у правотворчості, виконанні, використанні, дотриманні й застосуванні норм права (розділ 6).

Порівняльно-правовий метод, що передбачає зіставлення правових понять, явищ і процесів, був використаний для здійснення класифікації правових знаків за різними критеріями, скажімо, галузевою належністю та способом відтворення (розділ 2), соціальною сферою застосування і рівнем значимості для суспільства (розділи 3 і 4) і навіть особливостями людської природи (розділ 5) та правової системи й культури (розділ 6).

Можна було би продовжувати перелік підходів, методів і прийомів, що застосовувалися у даному дослідженні, однак, по-перше, із тих, що вже наведені, достатньо доказово видно, що семіотика права не ізольована сфера наукового пошуку, по-друге, набагато важливіше з'ясувати питання, чи має семіотика власний метод, придатний для застосування в інших науках.

Такий метод є, і науковці навіть говорять про сукупність семіотичних методів (залежно від напрямку: семіотичний, семіологічний, семіодинамічний, семіонічний, семіургічний тощо) – *семіотичний підхід*. Ті, хто заклав основу семіотики в сучасному її розумінні, стверджують, що «знаки існують тому, що окремі люди, індивіди свідомо використовують якісь об'єкти як знаки; знаки не існують об'єктивно у соціально-виробничих структурах і в культурі соціуму саме як знаки; вони не мають об'єктивних функцій і значень безвідносно до психіки індивідів, їх розуміння та бажань» [551]. І це цілком природне явище, оскільки відбувається поєднання значимих предметів та об'єктів вивчення з певними контекстами й утвореннями, тобто з практикою їх застосування чи реалізації, діяльністю, комунікацією, розвитком тощо.

У цьому контексті відомий російський філософ і методолог В. Розін детально аналізує семіотичний підхід і наводить його варіанти, представлені у дослідженнях інших. Наприклад, він згадує Б.А. Успенського, який відносить семіотику знаку до логічного напрямку, а семіотику мови – до сфери лінгвістики, визнаючи таким чином відсутність семіотичного методу як такого [476]; Р. Якобсона, який розширював трактування лінгвістики, включаючи в неї семіотику [335]; Г. Щедровицького, який вважав, що мову (відповідно, і мислення, психіку і т. п.) не можна розглядати поза комунікацією, діяльністю і практикою, але ще не виокремлював тут нового підходу [552]; Ч. Пірса, який на основі типології знаків на ікони, індекси і символи демонструє три контексти практики, прагматично орієнтованої на змістово-генетичну логіку [357] та ін. Тож на основі аналізу цих позицій В. Розін прийшов до висновку, що «семіотичний підхід є посередником або медіатором між традиційними теоретичними дисциплінами і новими

підходами – прагматичним, діяльним, комунікаційним (герменевтичним). З одного боку, семіотичний підхід покликаний утримувати низку особливостей традиційних дисциплін, насамперед знаннєвий, мовний, епістемологічний плани, з іншого – поєднати ці плани із застосуванням (знань, мовних висловів), діяльністю, комунікацією» [393, с. 23].

Тобто семіотика здатна запропонувати іншим наукам механізм виявлення знаку як медіатора зв'язку слова (поняття) та об'єкта відтворення, абсолютного значення і конкретного змісту (в цьому проявляється медіаційна функція семіотичного підходу). Іншими словами, «семіотичний підхід передбачає дві важливі практики – створення речей за допомогою знаків та розрізнення «семіотичної норми» (значення, денотата, предмета) і її конкретної реалізації (змісту, концепту)» [393, с. 25]. Загалом ми згодні з В. Розіним, що семіотика як підхід чи метод (бо поки що тільки йдеться про його загальнонаукове визнання) спроможна виконувати декілька завдань: 1) відповідати на запитання традиційних наук, які ставить час, але на які ці науки при їх виникненні не були орієнтовані (наприклад, щодо індивідуального і колективного у співвідношення мови та мовлення, щодо розвитку мов різних функціональних напрямів та ін.); 2) вибудовувати класифікацію (типологію) знаків і знакових систем; 3) проводити власне семіотичне пояснення реальності на прикладах пояснень знаків [393, с. 25].

Ю. Степанов підтримує позицію Ч. Моріса і наголошує, що «філософія часто грішила, змішуючи у своїй мові різні функції, які виконують знаки. Але, згідно зі сталою традицією, філософія має намагатися досягнути специфічні форми людської діяльності, прагнути до найбільш загального і найбільш систематизованого знання, яке тільки можливе. В сучасній формі ця традиція виступає в ототожненні філософії з теорією знаків та з уніфікацією науки, іншими словами зі загальними й системними аспектами чистої та дескриптивної семіотики» [322, с. 97].

За європейською традицією семіотики, «семіотичний аналіз починає з вивчення мови і структур, дійсно поданих у тексті, показуючи, яким чином

створюються значення, і звісно, водночас – що це за значення. Тобто, семіотичний аналіз стає методом відкриттів – і, звичайно ж, це неоціненний засіб для всіх тих, хто займається оригінальними дослідженнями» [71, 25]. Дещо схоже відстоюють і послідовники російської тартуської школи семіотики. Зокрема, ще один сучасний російський дослідник Є. Горний вважає, що «метод семіотики – це розгляд чого завгодно як метафори мови або, іншими словами, метафоричний опис чого завгодно як мови» [109].

За ще одним підходом, семіотика належить до гібридних і змішаних досліджень, виокремлення яких у самостійну сферу можна розглядати як наслідок використання певного методу та (або) аналітичного інструментарію [82]. Згідно з цим підходом, в основі семіотично орієнтованих досліджень лежить структурний аналіз того, як облаштовані й функціонують знаки в різноманітних культурних контекстах, а також як організовані поведінка та комунікація, в яких використовуються знаки. Основний метод у таких дослідженнях – структурно-семіотичний (семіологічний) аналіз тексту; сфера застосування – аналіз систем репрезентацій, співвідношення тексту і культурного контексту, зіставлення міфів та масової культури тощо. Цікаво, що одним із прикладів таких досліджень розробники цього методу вважають аналіз впливу виникнення фотографії на систематизацію знань про злочинців (Дж.Р. Тагг). Зараз про це можна прочитати на часто відвідуваних російських порталах¹. Можна навіть сказати, що логічно семіотика відносно до лінгвістики є ширшою дисципліною, але історично вона сформувалася як результат узагальнення знань про формування й організацію природної мови як знакової системи довільної природи. Проте у лінгвістиці ХХ ст. семіотичний підхід загалом і основні семіотичні поняття (такі, як «знак», «комунікація» і «семіоз»), зіграли величезну роль.

Є й дещо інші позиція, і деякі українські вчені її підтримують. Зокрема, виносяться для наукової дискусії питання щодо розгляду семіотики як

---

¹ Див., наприклад: <http://www.aber.ac.uk/media/Documents/S4B/semiotic.html>; <http://semiotics.ru/lib>; <http://post.semiotics.ru>; www.ruthenia.ru/folklore та ін.

методу чи погляду [147]. Так, Дж. Ділі вважає, що семіотика започаткувала множину методів, але постає питання, чи вона і є цими методами, а чи тільки ототожнюється з ними; він пише: «Набуваючи властивих рис, семіотика продовжуватиме в душі одержимості модерної філософії ставати методом чи встановить власну теоретичну основу, достатньо повну і гнучку, аби пристосуватися до повноти спектра позначуваних [signifying] явищ» [147, с. 45]. Зрештою він зробив висновок, що семіотика передусім забезпечує не метод, а погляд; вона «постає зі спроби тематизувати таку основу, що є спільною для всіх методів і на якій вони явно ґрунтуються за умови, що вони є справжніми засобами, які реально просувають дослідження. Тому семіотика, або семіотичний погляд полягає в реалізації певної унікальної форми активності в природі, ... для якої Чарльз Сандерс Пірс створив назву «семіоз» [«semiosis»]» [147, с. 46]. Ділі вважає, що кожний метод за своєю суттю є семіотичним, бо послуговується знаками, без яких неможливе будь-яке дослідження, є комунікативною модальністю, знакоузалежним концептом. При цьому він наголошує, що «на відміну від позитивізму чи бігевіоризму [у дисертації використовується відповідник «біхевіоризм» – *О.Б.*] семіотика у своїй доктринальній засаді не є ідеологічною позицією, яку можна замаскувати під метод дослідження...» [147, с. 48]. Тож цей науковець визнавав семіотику не методом, а поглядом як перспективу, яка «впливає з реалістичної спроби жити роздумливо і виводити наслідки з простого усвідомлення цілості нашого досвіду від його найпростіших джерел у почуттях до його вишуканих досягнень розуміння, що є мережею або павутиною знакових відношень» [147, с. 49]. Очевидно, погляд у цьому значенні слід сприймати як підхід, що не зводиться до ідеології. Тому є всі підстави говорити про беззаперечне визнання семіотичного підходу.

Узагальнюючи, доцільно навести позицію Ч. Моріса, який зазначав, що «семіотика дає основу для розуміння найважливіших форм людської діяльності та зв'язку цих форм між собою, оскільки всі ці види діяльності і всі відносини знаходять відображення у справах. Таке розуміння дієво

впливає, усуваючи змішування різних функцій, що виконуються через посередництво знаків. Сприяючи розумінню людської діяльності, семіотика обіцяє виконати одні із завдань, що традиційно вважаються філософськими, прагнучи до найбільш загального та найбільш систематизованого знання» [322, с. 96-97].

Семіотика права як філософсько-правова парадигма оформилася завдяки «новому зрушенню гуманітарної парадигми загалом (осмисленню й обґрунтуванню парадигми сучасної гуманітарної культури), що прийшла на зміну постструктуралістсько-деконструктивістському підходу, будучи одночасно його розвитком і подоланням» [375, с. 267-269]. Г. Тульчинський та М. Епштейн називають ключовими моментами такої методології посибілізм – зміщення акценту з критики суцього і перетворювального активізму до розкриття дедалі нових можливостей свідомості, сценаріїв дійсності та поведінки. Семіотика права виконує роль динамічної методології з урахуванням процесуальності змін соціальної дійсності, її багатовимірності й антропологічного домінування в її осмисленні та смислоутворенні.

Оскільки в дисертації відстоюється позиція розмежування (чи радше розрізнення) семіотики та семіології, то в цьому випадку можна говорити про семіотичний підхід (як сукупність способів пізнання, прийомів і методів вивчення правових знаків та їх систем), який передбачає все, що було сказано вище з акцентуванням на діяльнісний аспект, і семіологічний аналіз права як спосіб вивчення правових знаків у ролі предмету структурної лінгвістики. Тобто там, де дослідження стосується пояснення правових знаків як основних концептів функціонування у знаковій системі чи в декількох таких системах права, ідеться про семіотичний підхід, а там, де спостерігається хоча б найменший прояв механізму руху мовних правових знаків (лінгвістичний семіоз), – це сфера семіології.

Висновки до розділу 1

1. Історіографія семіотики як науки про знаки починається з першої третини XVII ст. (від Дж. Поінсота, хоча саме поняття ввів Дж. Локк); основні положення закладено на початку XX ст. (Ч.С. Пірс, Ч.У. Моріс, К.І. Льюїс, Ф. де Соссюр, Л. Єльмслев та ін.); у другій половині XX ст. ця наука набула сутнісного розрізнення у формі семіології (А.Ж. Греймас, У. Еко, Р. Барт). Загалом до кінця XX ст. семіотика проявилася в окремих наукових напрямках: у США – американська семіотична школа, у Франції – Паризька семіотична школа і Міжнародна організація семіотичних досліджень (IASS), у Німеччині – Робочий майданчик зі семіотики (Arbeitsstelle für Semiotik / Research Center for Semiotics, TU Berlin), у Польщі – Львівсько-Варшавська філософська школа, у Чехії – Празький лінгвістичний (мовознавчий) гурток (Празька школа функціональної лінгвістики); у Росії – Московсько-Тартуська семіотична школа і Товариство з вивчення поетичної мови (ОПОЯЗ) тощо.

2. Загально визнано, що *семіотика* – це наука про виникнення та функціонування знаків і знакових систем; *семіологія* – наука про лінгвістичні знаки і знакові системи та їх облаштування. Крім цього, сучасні семіотики виокремлюють ще низку напрямів, таких як: *семіодинаміка* («глибока семіотика», що обстоює персонологічний підхід до осмислення та смислоутворення), *семіоніка* (що покликана вивчати механізми створення виключно нових знаків) і *семіургія* (як діяльність щодо створення нових знаків і введення їх у вже наявні знакові системи). Є також «вузькоспеціалізовані» напрями, наприклад, *сигнуманістика*, що вивчає наукавні нашивки форменого одягу.

3. В Україні зачатки семіотики у другій половині XIX ст. заклав О. Потебня у контексті вивчення взаємозв'язку мовлення і мислення. Але в сучасному розумінні перші семіотичні дослідження українських учених датовані 80-90-ими роками XX ст. (А. Карась, В. Руснівський, Л. Саєнко,

І. Хоменко та ін.). Першими вітчизняними авторами, чії розвідки до певної міри стосуються семіотики права, стали філософи права А. Мережко, С. Зархіна, П. Балтаджи, А. Токарська, В. Вовк. У Європі цю проблему розглядав П. Рікер; у США – П. Бергер, Д. Блек, Ф. Дейлмейр, Х.Л.А. Харт; у Росії – Н. Хабібулїна, Н. Ликова, А. Вавїлова, І. Честнов, А. Саркісов.

4. Адаптивний аналіз праць із проблем семіотики дає підстави проектувати *семіотику права* як філософсько-правову парадигму, що є концептуальним поєднанням філософських, загальнотеоретичних і метатеоретичних основ вивчення права як системи знаків і знакових утворень соціальної дійсності із залученням для цього наявних знань із мовознавства, логіки, психології, соціології та інших наук з метою пояснення механізмів їх виникнення та функціонального призначення у суспільстві.

5. Методи семіотики можуть використовуватися в інших науках як міждисциплінарний (медіаційний) підхід, самостійний структурно-лінгвістичний метод, гібридне дослідження з власним інструментарієм, множину методів, універсальний метод (яким послуговується кожна наука, бо використовує знаки), специфічний погляд, динамічний метод (з урахуванням процесуальності змін соціальної дійсності) тощо. Тобто є всі підстави говорити про усталення у праві семіотичного підходу (що стосується пояснення правових знаків як таких, їх виникнення та поєднання у знакові системи) та семіологічного аналізу (щодо механізму руху правових знаків як текстового семіозу та прояву їх лінгвістичного прагматизму).

У семіотичному контексті право розуміється у широкому соціологічному його значенні як система знаків, сформованих людиною на основі соціального досвіду для спрощення сприйняття та передачі інформації про правову дійсність.

РОЗДІЛ 2

СЕМІОТИЧНІ ФОРМИ БУТТЯ ПРАВА

2.1 Сигнал правової дійсності як процесуальна форма буття права

Кожна наука вирізняється з-поміж інших насамперед предметом вивчення. Однак усі науки послуговуються одним матеріалом викладу своїх позицій – мовою. Саме мова як сукупність логічно взаємопов'язаних елементів (слів) є основою науки як такої. «Всесвіт – це мова, семіотична спільнота, чії елементарні частинки взаємно впливають одна на одну своєю організацією, життям та смертю» [165, с. 408]. Через мову ми досягаємо довколишній світ, соціалізуємося у ньому, адаптуємося до нього.

Учасники постійного семінару «Лабораторії»*, який було присвячено перекладові праці німецького філософа Клауса Міхаеля Маєр-Абіха «Повстання на захист природи. Від довкілля до спільно світу», запропонували декілька варіантів означення світу, що нас оточує: від помітного і примітивного – до світу осягання, сприйняття, а також сигнального світу чи світу сигналів [87].

Тобто, розвиваючи цю думку, можна вважати, що довкілля є сукупністю певних сигналів, які воно нам посилає, інформуючи та попереджаючи про щось, вимагаючи чогось у відповідь тощо. Сигнал, що надходить із оточення, є водночас інформацією для роздумів, закликом до вчинення діяння (дії чи бездіяльності), орієнтиром у виборі типу поведінки, прогнозом імовірних змін тощо. Загалом «сигнал – це зоровий або слуховий умовний знак для передачі якого-небудь повідомлення, розпорядження, команди і т. ін.; попередження, повідомлення про те (переважно небажане), що відбувається або може відбутися» [83, с. 1119].

---

* Цей проект виконує Молодіжний Гуманітарний Центр за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» і Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Право, будучи повністю побудованим за допомогою мовних сигналів (здебільшого письмових, текстових), є частиною нашого соціонормативного простору. Тому процес його сприйняття мало чим відрізняється від загальноприйнятої фізіологічної схеми сприйняття людиною різноманітних сигналів, що відбувається завдяки властивостям її нервової системи, точніше – певним сигнальним системам.

До недавнього часу науковці розрізняли дві такі системи, вважаючи сигнальною діяльність великих півкуль головного мозку людини. При цьому сигнали, що їх викликають самі предмети з оточення, та їхні властивості або явища природи, становлять собою першу сигнальну систему (цей тип властивий і тваринам, і людині). Перша сигнальна система – це фізіологічне підґрунтя відчуттів, сприймань, уявлень. Дійсність сигналізується майже виключно подразненнями, які безпосередньо надходять до спеціальних клітин зорових, слухових та інших рецепторів організму, та їхніми відображеннями у великих півкулях [230, с. 327].

Е. Бенвеніст намагався провести лінію демаркації сигнальних систем тварин та істинно знакових систем (природні і штучні мови людини), пов'язуючи процес становлення істинної знаковості з процесом символізації. При цьому, на його думку, тварини позбавлені можливості формування символів. Ця позиція знаходить тільки часткову підтримку в Ч. Пірса, який вважав, що саме символ – єдино дійсний (справжній, оригінальний) знак у власному значенні цього слова [416].

Мовна функція вищої нервової діяльності людини виокремила ще один принцип у діяльність великих півкуль головного мозку. Слово у житті людини також стало своєрідним сигналом. Кожне слово як назва предмета, властивості чи дії може замінювати відповідний перший сигнал, тобто сигналізує перші сигнали (зрозумілий зміст слова, що називає певний предмет, явище чи подію, може так само впливати на людину, як і зорове сприйняття цього предмета, явища чи події). Це належить до функцій другої сигнальної системи як сукупності умовних рефлексів, сигналами до

виникнення яких є не безпосередні подразники, а їхні словесні позначення. Поняття другої сигнальної системи ввів І. Павлов для позначення системи орієнтування людини у відповідь на словесні сигнали, на основі яких можливе утворення тимчасових нервових зв'язків [230, с. 254].

Причому друга сигнальна система здатна змінити першу, бо реакції першої значною мірою залежать від соціального середовища. Завдяки цьому людина здатна керувати своїми безумовними рефlekсами, інстинктами, тобто першою сигнальною системою. Тому особливою властивістю кори головного мозку людини виділяють свідомість (мислення, пам'ять), другу сигнальну систему (мову), високу організацію життя загалом.

Однак рефлекторна дуга зорового сприйняття значно коротша від дуги сприйняття мовленнєвого (слухового) подразника. Звідси і низка прислів'їв на кшталт: «Зустрічають за одягом, проводжають за розумом», «Краще один раз побачити, ніж декілька разів почути» та інші. Те саме відбувається й у сфері правовідносин. Первинна правова соціалізація людини відбувається через зорове сприйняття дихотомії «дозволене – заборонене» (наслідування поведінки батьків, розрізнення правослухняних і протиправних вчинків через заохочення і покарання, а отже, усвідомлення себе правослухняною чи правонеслухняною людиною тощо). Тобто перша сигнальна система дитини дає змогу на примітивному рівні сприймати і засвоювати правові веління держави, вимоги нормативного комплексу суспільства, в якому вона перебуває, до якого вона, як правило, прагне адаптуватися.

Якщо сприймання предметів і явищ навколишнього світу є для людини першими конкретними сигналами дійсності, то мова як один із важливих аспектів досвіду людини, якого вона набуває упродовж усього життя, – це другі сигнали. Слово завдяки попередньому досвіду дорослої людини пов'язане з усіма зовнішніми та внутрішніми подразненнями, що надходять до великих півкуль головного мозку. Воно їх сигналізує і тому може викликати всі ті дії, реакції, що їх спричиняють самі подразнення.

Друга сигнальна система виникає на основі першої і без неї існувати не може. Вона у взаємодії з першою сигнальною системою є фізіологічним підґрунтям вищого, абстрактного мислення людини та її свідомості, засобом пізнання самої себе. Фізіологічним підґрунтям низки інших психологічних процесів (сприймання, пам'яті, уяви, формування навиків тощо) є також взаємодія першої та другої сигнальних систем. Участь другої сигнальної системи в цих психологічних процесах робить їх свідомими.

І.П. Павлов вважав слово «сигналом сигналів» [230, с. 254]. Друга сигнальна система – це відображення навколишньої дійсності шляхом узагальнення абстрактних понять за допомогою слів. Сигнальне значення слова визначається не простим звукопоєднанням, а смисловим. І.М. Сеченов також вважав, що мова має велике значення у процесах мислення. На його думку, друга сигнальна система є соціально зумовленою [230, с. 326]. Поза суспільством, без спілкування з іншими людьми вона не розвивається.

З появою другої сигнальної системи з'являється новий принцип нервової діяльності – абстрагування й узагальнення великої кількості сигналів, що надходять у головний мозок. Цей принцип зумовлює безмежну орієнтацію людини в навколишньому світі, зокрема у правовій дійсності. Друга сигнальна система є вищим регулятором різних форм поведінки людини в навколишньому середовищі. Проте вона правильно відображає об'єктивний світ лише в тому випадку, якщо постійно зберігається її узгоджена взаємодія з першою сигнальною системою. Розвиток і вдосконалення другої сигнальної системи відбувається безперервно в процесі навчання і виховання.

Встановлено, що внаслідок багаторазових повторень дій, що послідовно і закономірно змінюють одна одну, нервові процеси набувають стереотипного характеру, тобто складаються в певну систему. Ця система може змінюватися під впливом різних умов, що призводить до зміни взаємовідношення умовних рефлексів, які вже вироблені або лише формуються. Така системність має назву динамічного стереотипу [230, с. 115]. Динамічні стереотипи, що містяться в корі головного мозку, і є тим

механізмом, на основі якого формуються правова свідомість, правовий світогляд, правова поведінка, виникає певний тип правового мислення.

При формуванні динамічних стереотипів відбуваються суттєві енергозатрати (візуальні, мисленнєві, кінестезичні тощо), які надалі компенсуються через підвищення ефективності роботи нервової системи, оскільки після кожної реакції відбувається автоматична підготовка до наступної – через надходження єдиного сигналу відтворюється весь ланцюг умовно-рефлекторних відповідей. Наприклад, багаторазове повторення зупинки на переході дороги, коли світить червоний ліхтар світлофору, набуває ознак динамічного стереотипу. Відбувається низка взаємопов'язаних елементів типу «стимул – реакція»: візуальне сприйняття червоного світла – мисленнєве налаштування організму на мобілізацію уваги – зупинка моторики ніг. Надалі цей динамічний стереотип відтворюється у поведінці соціального суб'єкта не тільки при спогляданні світлофору, а й червоного кольору взагалі, що стає для нього сигналом до підвищеної уваги. Це використовують по-різному: наприклад, при потребі позначити небезпечні вантажі прив'язують смужку червоної тканини, при бажанні привернути до себе увагу вдягають червоні аксесуари, основну кнопку будь-якої сигнальної клавіатури виділяють червоним кольором тощо.

Беручи до уваги взаємопов'язаність людини зі соціальним оточенням, цілком виправдано вважати, що оскільки є сигнальна система адресата (сприйняття), то вочевидь має бути і відповідна сигнальна система адресанта (джерела сигналів). При цьому слід зауважити, що адресантних (похідних) сигнальних систем може бути безліч для єдиної сигнальної системи одного адресата (сприймача). Однією з таких імпульсних (похідних) сигнальних систем для людини як соціального суб'єкта є право. Імпульсивність права пов'язана передусім із його функціональним призначенням у суспільстві як певного поштовху, спонуки, заклику до правослухняної поведінки.

Характерне для міжсуб'єктної поведінки (зокрема у сфері правовідносин) використання різноманітних сигналів зводиться, як ми вже

зазначали, в основному до мовлення, що забезпечує процес керованості, управління, регулювання поведінки людини.

Мова права належить до професійних мов і є однією з найбільш абстрагованих, що передбачає її виникнення внаслідок процесу абстрагування, уявного (за допомогою слів) відокремлення одних аспектів явищ або властивостей предметів від інших. Вона послуговується засобами абстрактної лексики – слів «на означення якостей, властивостей, станів, відчуттів, категорій мислення, духовної та матеріальної культури» [83, с. 2].

Тобто мову права можна вважати вербальною абстракцією правової дійсності. Однак не слід зводити це до сприйняття абстрагованості мови права як характеристики, що означає її віддаленість від реального життя. У філософському розумінні абстрагованість мови права передбачає сприйняття її як реальний результат правового мислення, результат абстрагування від правової дійсності (проекція останньої на площину вербального відтворення), а також сукупність усього поняттєвого у сфері права [243].

Вербальна абстракція правової дійсності має суб'єктивний характер. Право-творець у силу людської здатності до абстрактного мислення творить право як сукупність загальновідомих вербальних сигналів з високим ступенем узагальнення (те, що постмодерністська філософія називає як «трансцендентний означник» – концепт або керівний принцип, який насичує всю систему мови права значенням). Тому якість абстрактного мислення, а через нього і відображення правової дійсності залежить від якісних особистих характеристик суб'єкта мисленнєвих абстракцій.

Тобто абстракцію правової дійсності у широкому значенні можна вважати однією з основних операцій мислення, за якої думка відриває дещо від безпосередньо сприйнятого уявлення і зберігає для себе певну частину, щоби використовувати її на подальших етапах мислення [243, с. 8]. Наприклад, із уявлень про людину загалом опускається щось несуттєве для визначення правової основи її соціальної сутності [23, с. 71-89]. У вузькому значенні абстракція правової дійсності передбачає процес мислення, за якого

ми відволікаємося від одиничного, випадкового, несуттєвого і виділяємо загальне, необхідне, суттєве, щоби досягти наукового об'єктивного пізнання [243, с. 8]. Тобто, не зупиняючись на одиничних характеристиках певного конкретного право-випадку, право (як абстракція) уособлює найбільш суттєве, що характерне для сукупності однотипних таких право-випадків. Саме абстракція правової дійсності є засобом утворення у праві певних загальноприйнятих терміно-понять. У цьому випадку наочно демонструється дієвість методів індукції та дедукції.

Ще раз повертаючись до виокремлення двох сигнальних систем сприйняття людиною соціального оточення, зауважимо, що останнім часом дедалі частіше говорять про так звану третю сигнальну систему. Різниця лише в тому, що саме розуміють науковці під цим поняттям.

С. Джагдиш вважає, що третя сигнальна система – це делікатний механізм внутрішньої регуляції, що закладений у нас і відкривається повністю в дуже далекому майбутньому [140]. Час, коли психологія заробляла гроші на відчуттях страху і провини, вже минув, вважає дослідник. Психологія вже спроможна навчити людей розуміти свої мотивації та будувати своє життя. Ці знання використовують і у сфері правовідносин, навчаючи людей співіснувати, гармонізувати свої внутрішні потреби із зовнішніми обставинами. Тобто, для цього дослідника третя сигнальна система – це здатність людини керувати своїм внутрішнім потенціалом, який поки що прийнято називати екстрасенсорними здібностями.

Про використання надприродних здібностей людини у сфері правовідносин пише також С. Сливка, формулюючи ідею надприродного права, аспекти якого поки неосяжні для розуму. Вивчення надприродного права ще тривають, вони викликані самою поведінкою людини, її зв'язком із Природою, підкоренням вищому Обов'язкові [422, с. 4-7].

Друга позиція щодо поділу сигнальних систем на три основні розрізняє їх на підставі способу викладу і сприйняття інформації. Так, першою сигнальною системою вважають мову (мовлення), за допомогою якої наші

пращури стали істотами розумними. Друга сигнальна система – це письмо, за допомогою якого людство побудувало цивілізацію. Третя сигнальна система – віртуальна інформаційна мережа (її умовно можна назвати Інтернетом), і що створить людство за її допомогою не зрозуміло [307].

Дана теорія опирається на думку про паралельне існування сигнальних систем продукування і сприйняття інформації, розкриваючи власне перші з них. Натомість розшифрування сигналів цих імпульсних систем може різнитися від типу сигнальної системи сприйняття, про що вже також ішлося.

Ще один підхід до поділу сигнальних систем людини запропонував І. Каганець, який вважає, що перша сигнальна система – це інстинкти, умовні і безумовні рефлекси (її верхня межа – примітивне мислення, кмітливність вищих тварин, що діють методом спроб і помилок); друга сигнальна система – це розум, мова і абстрактне мислення; проявами третьої сигнальної системи є совість, співчуття, милосердя, врахування інтересів інших людей, не вчинення зла ближнім і природі [203]. І. Каганець розрізняє (особливо це стосується сфери правовідносин) людей і людиноподібних хижаків як різні біологічні види, поділяючи позицію антропологів щодо назви останніх «другосигнальними гомінідами», у яких відсутня третя сигнальна система.

У контексті правової дійсності тут ідеться про правослухняних громадян і правопорушників (злочинців). На нашу думку, ця позиція є цілком виправданою, оскільки інстинкти, розум і мова властиві кожній людині (як біологічній категорії), а совість, співчуття, милосердя – характеристики, що здебільшого відсутні у тих, хто навмисне переступає межу права. Очевидно, ці дві категорії право-сприймачів по-різному «чують» сигнали права, а може, правопорушники «нечують» їх узагалі, якісь чинники «глушать» ці сигнали. І якщо б виявити ці глушники й нівелювати їхню дію, можна було б говорити про ймовірність реалізації ідеї абсолютної правової держави як співтовариства загального правового благоденства.

Не беручи до уваги критерії виокремлення третьої сигнальної системи у середовищі людської життєдіяльності, можна зауважити єдину спільну

основу всіх сигнальних систем сучасної дійсності (у тому числі правової) – слово. Саме слова є своєрідними сигнальними подразниками для більшості наших умовних і свідомих рефлексів. Слово – основа мислення людини. Вербалізація свідомості людини і знання найпростіших основ її вищої нервової діяльності дозволяє краще розуміти і прогнозувати поведінку людей у різноманітних обставинах, у тому числі – й при правових конфліктах.

Хоча і тут наявні сплутування сигналу з іншими семіотичними термінами (зокрема такими, як «символ», «знак», «код»). Наприклад: сигнал – це знак, що не є символом (Ч. Моріс); сигнал – це фізичне втілення повідомлення, передача, представлення знаку-події (К. Черрі [533]); і символи і сигнали є різновидами знаків (Р. Акофф, Ф. Емері [4]); знак – це певне А, що означає певний факт чи об'єкт В для певної інтерпретаційної думки С (Ч. Пірс); знак – це підготовчий стимул, що за відсутності об'єктів стимуляторів викликає в організмі схильність до родового реагування, яка реалізується в окремих умовах (Ч. Моріс); знак – це засіб впливу одного організму на поведінку чи стан іншого організму в комунікативній ситуації (К. Черрі); код – це певне перетворення чи набір однозначних правил, посередництвом яких повідомлення може бути представлене в іншій формі (К. Черрі [416]); щоб за знаком розпізнати символ, треба завважити його осмислений ужиток (Л. Вітгенштайн [169, с. 151]) тощо.

Сигнальна дія права – це інформування про зміст державних велінь, приписів. Ефективність і динаміка цієї дії залежить від повноти правової інформації. Розрізняють два види інформаційних сигналів у праві. Перший – це сигнали раціонального характеру, про зміст правових норм. Другий – це сигнали про об'єктивність правових норм, про їх відповідність об'єктивним інтересам і потребам особи, держави і суспільства [560].

Суспільство також можна вважати джерелом виникнення сигналів у праві. Адже «право більше не може розглядатися лише як міра суспільної свободи, «дарована» суб'єктові державою (чи іншою владною інституцією). Воно дедалі більше заявляє про себе як «самостворювальний»

(«аутопоестичний») феномен, що є похідним не тільки (і не стільки) від «волі суверена», скільки формується в надрах інтерактивного середовища суспільних відносин і підноситься до рівня закону через комунікативні механізми, що діють у соціально-політичному бутті» [462, с. 12].

У цьому контексті соціального суб'єкта, додержуючись теорії Ж. Деріди, можна вважати результатом мови [165, с. 409]. Адже особа у процесі правової соціалізації проходить так звану «стадію дзеркала» (описано у психоаналізі Ж. Лакана), тобто засвоює мову права і займає певну позицію соціального суб'єкта в суспільно-правових практиках сигніфікації (мисленнєве відтворення ознак об'єкта, явища, дії, події і т. д.). Правосвідомість відтворює «символічний правовий порядок». Дійсність людського буття у світі переконує, по-перше, в неможливості мати абсолютно незалежне від суб'єкта знання про світ, по-друге – в «людиномірності» будь-якого виду людської діяльності (тобто її прагненні узгодженості з сутнісними вимірами самої гуманістичної природи) і, по-третє, у тому, що ця «людська сутність» не є чимось передзаданим та позачасовим, а створюється самою людиною в процесі її суспільно-культурної самореалізації [462, с. 10].

При цьому слід зауважити, що право як система сигналів формується у певному етнокультурному середовищі, використовуючи його вербальні сигнальні позначення, етнотипові для того чи іншого національного сегмента світової правової дійсності. Тому сигнали права однієї правової системи іноді не зрозумілі для суб'єктів права іншої системи. Такі сигнальні правові одиниці, за термінологією прагмалінгвістики, можна називати стилістично маркованими лексемами, спільним колом асоціацій комунікантів, функціонально-комунікативними категоріями [236] тощо. При перенесенні (або просто при перекладі з іншої мови) такі правові сигнали адаптують до національного мовного середовища, використовуючи еквіваленти, відповідники, паралелі, кореляти [236, с. 169], які здатні хоча б наблизити їх до зрозумілих за значенням вербальних одиниць.

Загалом система сигналів соціальної дійсності як форма буття права ще раз унаочнює взаємозв'язок мови і мислення людини з її реальним оточенням. Адже вирішення проблем співвідношення правової дійсності та її усвідомлення соціальним суб'єктом особливо важливе і потребує концептуалізації, класифікації та оформлення через вербальні знаки, що сигналізуватимуть про потреби правової дійсності через мовну дійсність.

Тож є всі підстави говорити не тільки про наявність сигналів у сфері функціонування права, а й про їх доцільність та ефективність. Більше того, право саме є сигналом і сприймається завдяки сигнальним системам людини, які соціально зумовлені й функціонують у середовищі міжсуб'єктної соціальної (у тому числі правової) комунікації. Сигнальна дія соціальної дійсності і права пов'язана з наявністю у правосвідомості людини певних динамічних стереотипів, а також із її здатністю до абстрагування. При цьому основним сигналом соціальної дійсності є вербальна і невербальна інформація, сигналом права є слово; при цьому мова права виступає вербальною абстракцією соціальної (у тому числі правової) дійсності.

Загалом сигнал права має процедурний статус; це імпульсна інформація, що надходить із правової дійсності та повідомляє про потребу врегулювання певної сфери правовідносин, її сприймає законодавець і трансформує у норми права за допомогою знаків, які, зі свого боку, стають загальноновизнаними державно-правовими сигналами та адресуються правоспоживачеві, а вже він реалізує зміст цих сигналів у правовій поведінці (виконує вимоги, використовує дозволи, дотримується правил або ж до нього застосовуються покарання).

2.2 Семіотичний код права як відтворення змісту правової дійсності

Загальновизнаним засобом обміну інформацією для людей є мова як певне поєднання знаків, символів, кодів тощо. Найпоширеніше і доступне визначення поняття «код» подано у словнику іншомовних слів: тут трактують код як систему символів для передавання, обробки й зберігання (запам'ятовування) різної інформації або як ключ до способу шифрування чи розшифрування тексту [427, с. 336]. При цьому вказано, що це слово є дослівним перекладом французького *code*, але першоосновою є латинське поняття *codex*, під яким розуміли навосковану дощечку для письма, зв'язку яких використовували для запису зводу законів.

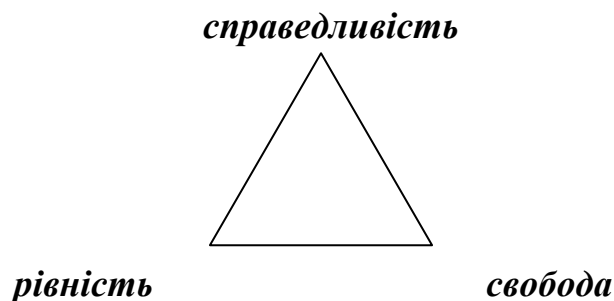
Коди застосовують у всіх сферах життєдіяльності людини, від чого залежить і сам вид коду (цифровий, алфавітний, рельєфно-крапковий – шифр Брайля для незрячих, матричний тощо). Не є винятком щодо застосування кодів і сфера правовідносин. Однак цей аспект функціонування права поки що залишається малодослідженим.

У чинному законодавстві України коди згадуються хіба що у контексті Закону «Про авторське право і суміжні права» [373] як елемент певної інформації. Науковці розглядають правові коди в межах вивчення символів, знаків, шифрів тощо. Так, наприклад, російська дослідниця Т. Лешкевич вважає мову загалом знаковою дійсністю. Такої ж позиції дотримується й український учений А. Конверський, який застосовує цю теорію у межах логіки права. Питання символізму хвилює й українських юристів-практиків, зокрема П. Стецюк згадує коди національної свідомості, проводячи політико-правовий аналіз державних символів України. Кодування інформації та мови загалом вивчав О. Сосновський, але він нічого не згадував про можливість кодування мови права. Натомість семіотичний аспект мови права аналізувала харківська дослідниця С. Зархіна у своїй дисертації, але тільки в межах історичного аспекту мови права як предмета філософсько-логічного аналізу.

Мета нашого дослідження – довести наявність семіотичних кодів права. Розглянемо спочатку змістове навантаження права як потенційно закодованої системи. Загалом право можна зобразити як сукупність основних принципів його функціонування через тричленну формулу «рівність – справедливість – свобода». Причому всі три складові цієї формули легко трансформуються у рівнобедрений трикутник з основою «рівність – свобода», що зрівноважують одне одного й утримують точку справедливості на вершині.

Графічно це можна зобразити так:

Однак, крім цієї тріади основних принципів, у праві чітко проявляються своєрідні семіотичні дихотомії. Здебільшого їх можна звести до таких, як: «правослухняне / протиправне» (за позитивістським підходом) або «право / не-право» (за філософсько-правовим підходом, зокрема за Г.В.Ф. Гегелем). При цьому перша складова має позитивний символізм, сприймається як прийнятне, дозволене, бажане, а друга – негативний, що асоціюється з порушенням встановлених для всіх правил та із нехтуванням усіма решта.

Іншими словами, у праві, як і в будь-якій іншій соціальній сфері, сформовані ідеологічні коди. У них «випадкове належить стерти, в будь-якому випадку воно не підлягає поширенню різними каналами певного суспільства; тоді як «потрібні» з точки зору даної цивілізації повідомлення підлягають обов'язковому тиражуванню» [367, с. 402]. В нашому випадку «випадкове» – це протиправне, а «потрібне» – правослухняне. Тому перше забарвлене негативною символікою, його треба, за Г. Почепцовим, стерти і

не дати йому поширитися; друге – позитивно символічне – належить не тільки підтримувати, а й якомога більше поширювати, пропагувати.

«Генетичний код» зберігається у так званих соціально-психологічних константах права; і хоча вони певним чином трансформуються під впливом історичного процесу, однак здатні підтверджувати особливості національно-правового характеру та специфіку правової ментальності окремого народу [553]. В цьому контексті правові знаки навіть можна вважати структурними елементами правового менталітету, що відтворюються через усталені форми і способи прояву інтелектуальних та емоційних реакцій суспільства на соціокультурні феномени.

Цікавим підтвердженням наявності такого «генетичного коду» можна вважати одну усталену метафору – «око закону», історія якої відтворює весь процес формування суспільного ставлення до феномену закону загалом. Німецький дослідник М. Штолльайс наводить три незалежні традиції розуміння цього вербального правового знаку – античну, єгипетську та іудейсько-християнську, які сходяться на сприйнятті «ока закону» як уособлення всеохопного знання і справедливості вищого розуму, його провидіння й усебачення, його доброї і турботливої влади, а також неустанного й благодущного «нагляду» [549, с. 39]. Йдеться про поняття, в якому закладено код закону як збірної метафори монотеїстичних релігій (образ божественних властивостей «ока Господнього»), греко-римської античності (з тріадою тілесного, духовного і душевного ока людини), законоукладення Нового часу (з деперсоналізацією закону як засобу влади і початком національної кодифікації права), репресивно налаштованого ХІХ ст. і диктаторських режимів ХХ ст. (що законодавчо виправдовували контроль і стеження та призвели до розуміння закону як засобу управління). У такий код закону генетично закладено двояке його розуміння: як захисту від злочинності на принципах законслухняності, справедливості, строгості й милосердя і водночас як всепроникного нагляду й тотального контролю.

Такий символізм сфери правовідносин вибудовує свою систему критеріїв оцінки соціальної дійсності зі знаками «плюс» і «мінус». Слід визнати, що кількісний поділ цієї системи має бути явно непропорційним, адже кожне суспільство намагається подолати протиправність, звести її до нуля, тим самим збільшивши простір для правослухняності. Набір своєрідних (якщо говорити сучасною мовою) слоганів, що відображають дихотомію «право / неправо», визначає певну міфологію окремої епохи. Так, наприклад, у вербальній пам'яті українців відображено міф «правди / неправди» у вигляді казок (*Про правду і кривду*), прислів'їв та приказок, у яких правда завжди сильніша за неправду (*Брехня стоїть на одній нозі, а правда – на двох; Правдою весь світ зійдеши, а неправдою і до порога не дійдеши; Маленька*

правдонька всі неправди переважить; Правда суду не боїться; Що правда, то не гріх та інші). Однак це все в ідеалі, а насправді часто трапляється так, що неправда, хоч і недовго, але нівелює правду. Це також зауважено: *Хто бреше, тому легше, а хто правдує, той бідує; Де сила панує, там правда мовчить; Коли золото впливає, правда потонає* тощо. Тобто, символ правди стирається символікою фізичної або матеріальної переваги. Особливо це стосується сфери публічних відносин, зокрема правових. Адже символи творять люди на основі частоти повторення. Код «права / неправда» стає ключем до розкриття рівня розвитку суспільства, а отже, й держави.

У цьому контексті доречно згадати «символічний обмін» (Ж. Бодріяр), або так звану реверсивність елементів ціннісної системи суспільства. Така реверсивність «є оборотністю зразу життя і смерті, добра і зла – всього того, що для нас існує тільки у вигляді альтернативних цінностей. ... Вона ж передбачає наявність протилежностей, між якими встановлюються діалектичні взаємовідношення» [55, с. 17-18]. Такий символічний обмін можна розглядати й у широкому значенні, на рівні обміну цінностями між людьми, між людиною і соціумом, між соціальними спільнотами тощо.

Водночас треба зауважити, що правова міфологія сучасної України послуговується дещо новими кодами на кшталт: білокомірцева злочинність; тіньова економіка; корумпована влада; перевертень у погонах тощо. Все це є своєрідними вербальними кодами, застосування яких спрощує розуміння змісту сказаного. Наприклад, коли злочинність називають білокомірцевою, це означає, що вчинені злочини вирізняються високою інтелектуальною підготовкою, неабиякою майстерністю виконання і застосуванням новітніх технологій (дослівно йдеться про можливість вчинення злочинів не «з ножем у руках і по лікоть у крові», а в чистій білій сорочці, «інтелігентно»). Це поняття подають нарівні з такими означеннями злочинності, як економічна, латентна, організована, професійна, рецидивна, транснаціональна тощо, і трактують як умовну назву сукупності злочинів посадових осіб, уповноважених здійснювати державні функції (чиновників) [187].

Дехто з дослідників говорить про політико-правову міфологію, наводячи як приклад феномен конституції [538]. Інші, відзначаючи неоднозначну діалектику міфології і права, звертають увагу саме на те, що «міцніші основи, першоджерела правової культури будуть у того етносу, в міфології якого глибше і детальніше «опрацьовані» передправові мотиви і сюжети, чіткіше виражене ставлення до норм, звичаїв, наслідків їх порушення» [411, с. 91]. Про правові міфи як первісний період розвитку права говорять також у контексті міфологічної правосвідомості, міфологічної правової культури [148]. Узагальнюючи ці позиції, філософи права вважають міфи «не просто чуттєвим відношенням, фізіологічним відчуттям, а світовідчуттям. Тобто це таке відчуття історичної дійсності, коли щось конкретно-чуттєве сприймається як узагальнене: чуттєве відбиття світу як цілого. Адже з трьох основних рівнів ставлення людини до світу – світовідчуття, світосприйняття та світорозуміння – у міфологічному баченні історії найрозвинутішим є саме світовідчуття...» [241, с. 186-187]. Саме на рівні міфів зароджуються і формуються так звані коди творення і розуміння права.

Процес творення властивий усім природним і соціальним феноменам, хоча кожний із них має свою специфіку виникнення. Право є чітко спланованим і прогнозованим, але водночас синергетичним (спонтанним). Воно є нелінійною відкритою системою, що постійно взаємодіє з оточенням, приймаючи від останнього інформацію, опрацьовуючи її та диктуючи йому результати такого опрацювання зі сподіванням на те, що це оточення зрозуміє і виконає його веління. Щоб саме так і сталося, інформація у праві має містити зрозумілий для оточення зміст, що адекватно сприйматимуть усі право-споживачі. Тобто код адресата й адресанта мають співпадати.

Код права відомий усім, хто керується цим правом у межах певного суспільства, окремої держави, в якій функціонує це право. Адже такий код формують самі його споживачі, закладаючи в нього сутність свого впорядкованого існування. Такі коди залежать від багатьох чинників. На нашу думку, всі ці чинники можна об'єднати у дві великі групи: 1) динамічні

(ретроспективні) та 2) статичні (географічні). При цьому слід зазначити, що цей поділ є доволі умовним. До першої групи можна віднести чинники, що впливають на формування і творення права в історичній ретроспективі, надаючи йому ознак кожної окремої історичної епохи (право сучасності відрізняється від права Київської Русі, доби козацької державності і навіть радянського періоду становлення нашої держави, але історико-правові пам'ятки цих епох, однозначно, заклали свою змістовність у право сучасної України). Другою групою чинників, що впливають на формування кодів у праві, є сучасні умови взаємовідносин національної правової системи зі світовим співтовариством (особливо це відчувається в умовах глобалізації).

Чинники обох груп у своїй взаємодії актуалізують кодовий зміст буття права з перспективою переходу на нові етапи розвитку. Накладаючись один на одного, кожний із таких чинників проєкціонує свої коди, відтак «відбувається дифракція (взаємопроникнення) варіантів, що зачіпляє нові неактивні актуальності витка [спіралі розвитку – *О.Б.*], відкриваючи невідомі зони з подальшим структуруванням їх змістів у спіралі, у нові й нові паралельні перспективи варіативностей. Так створюється, а точніше – проявляється голограма» [150]. Іншими словами, код права створює своєрідну голографічну схему, що є основою подальшого правотворення; це так зване змістове осердя спрощеного зображення у загальних рисах будови правової системи, системний опис змісту права без деталізації та конкретики, готова трафаретна формула для розуміння спеціалізованої мови права.

Взаємодія права як закодованого змісту та право-сприймача як декодувальника має складну інформаційну природу. Тут криється взаємозв'язок форми і змісту права (причому форму права ми тут розуміємо не в юридичному значенні, коли вона співпадає з джерелом права, а в діалектичному значенні – як специфічний спосіб вираження сутності). Підхід до форми і змісту, що на даний час уже став класичним, був викладений свого часу у філософському трактаті Гегеля про природне право і державотворення. Зокрема, він писав: «Форма в її найконкретнішому

значенні – це розум як пізнання, що осягає світ у поняттях, а зміст – то розум як субстанційна сутність моральної й природної дійсності; усвідомлена тотожність обох – це філософська ідея» [102, с. 15].

Форма і зміст як співвідносні категорії діалектики, що перебувають в органічній єдності, відображають дві взаємозалежні, суперечливі сторони буття предмета, явища, процесу; у живій природі і суспільних явищах проявляються як єдність функції та органа. Коли характеризується тіло в статиці, в його просторових зв'язках, категорія «форма» виражається поняттями «структура», «будова» тощо. Найближчим до цих категорій є поняття «організація» (спосіб зв'язку елементів змісту в його русі й розвитку). Зміст входить у форму як його об'єктивна основа, а форма входить у зміст як його організація. Немає безформного змісту, як немає безформної речі. Форма не існує сама по собі. Вона позбавлена будь-якої цінності, якщо не є формою змісту [482, с. 212].

Польський філософ В. Татаркевич вважає термін «форма» одним із найбільш стійких і водночас багатозначним, що означає видимі форми і понятійні. Він зіставляє форму з чотирма її протилежностями – змістом, матерією, репрезентованою річчю і темою, при цьому визначає п'ять означуваних відповідників назви «форма» [448, с. 203-230]: 1) як уклад частин (корелят форми – елементи, тут право – уклад норм); 2) як те, що пропонується органам чуття (її корелят – зміст, тут право – значення, яке закладає право-творець і сприймає соціальний суб'єкт); 3) як контур предмета (корелят – матерія, а право – писані тексти); 4) як понятійна сутність предмета (корелят – ситуативні ознаки предмета, а право – те, що реалізується через дотримання, виконання, використання, застосування окремих норм права); 5) як співвідношення між розумом і предметом (корелят – досвід, а право – соціальні відносини).

Форма права, за Гегелем, криється в обов'язку й законі, «сприймається як мертва, холодна літера і пута; адже це почуття (що діє за своїми уподобаннями, й совість, для якої правильне є суб'єктивним переконанням)

не впізнає в законі себе, або впізнає невірним, оскільки закон – це розум предмета і він не дає почуттю тішитися за своєї винятковості» [102, с. 11]. Код у праві, за логікою Гегеля, «подібний до єврейського слова Шіболет» (це слово означає «колосок», за складністю вимови його використовували як пароль, бо через неправильну вимову вирізняли біженців).

Якщо говорити про код права у цьому контексті, то це буде поєднанням форми і змісту права, певною функцією інформації у праві, її семіотичною характеристикою. Причому взаємозалежність коду та його відповідника більш ніж очевидна. Адже код, відтворений словом, – це не просто окрема вербальна одиниця, «абстрагована категорія однини групи слів чи окремо взятих слів, які разом утворюють мовленнєвий продукт», що відтворюють щось із об'єктивної реальності; саме ця реальність, у якій проявляються слова, дає їм можливість реалізувати своє значення, «мовленнєве утворення, прив'язане до мовного вживання, у зв'язку з чим слово взагалі має узагальнююче значення й імплікує суспільні зв'язки» [94, с. 28].

Слово є знаком, що містить інформацію. Зазвичай цей знак має звукову, письмову або мисленнєву форму. Тобто слово у праві, як і в будь-якій іншій соціальній сфері, має декілька вимірів. Виділяють два такі виміри – віртуальний і фізичний, – що, зі свого боку, проявляються у трьох формах: «перша форма – словомисль, організована енергія інформації у взаємодії чуттєвого і відомого (належить до віртуального виміру); друга форма – слово мовлене, артикульоване, тобто звучна форма, а також третя каліграфічна форма – слово писане, знак, ієрогліф (вони належать до фізичного виміру)» [150]. Абстрагуючись від цього, код у праві є не тільки поєднанням віртуального (чуттєвого) аспекту з вербальним (усним і писемним), а й певним пеленгатором, засобом встановлення правильного напрямку розуміння закладеного змісту в умовах варіативної, постійно змінної правової дійсності.

У цьому контексті дуже важливо не звести розуміння коду до здебільшого семантично негативно забарвлених понять, які іноді сприймають як супутні при аналізі знакових систем. Тут ідеться про поняття «кліше» –

заялений вираз [83, с. 434], «стереотип» – щось часто повторюване, звичне, трафаретне, шаблонне [83, с. 1193], «трафарет» – загальноприйнятий або визнаний зразок [83, с. 1263], «шаблон» – зразок, взятий для наслідування, банальність [83, с. 1387], «штамп» – зразок, що його сліпо наслідують [83, с. 1406], тощо. Хоча треба зауважити, що стереотипність, шаблонність і т. п., координують процеси мислення, скеровуючи їх у заданому напрямі (у випадку правовідносин – це позитивний аспект).

Сфера правовідносин власне вимагає чіткості й однозначності. Творча активність правового мислення полягає у створенні особливої мови як знакової системи, що служить засобом прояву думок, професійного спілкування правників, засобом передачі професійної (правової) інформації. Ця знакова система складається зі спеціальних юридичних термінів, що мають особливий правовий зміст, і називається мовою права або юридичною мовою. В межах цієї семантичної системи визначають дві семантичні категорії: висловлювання, імена (загальні, одиничні, абстрактні, конкретні) та юридичні терміни («право», «закон», «правопорушення», «злочин», «покарання» і т. д.), які мають специфічний зміст і предметно-галузеве значення [399, с. 13]. Всі юридичні терміни з точки зору семіотики є знаками, мовними виразами, що позначають певний правовий об'єкт і формують своєрідний феномен – метамову права як систему символів і знаків, які використовують для аналізу самої мови. Метарівень функціонує одночасно з іншими рівнями мови права – теоретичним (мова юридичних теорій, мова юридичних законів), емпіричним (прикладна мова, тобто мова правового аналізу, правозастосування, мова тлумачення та інше) й об'єктним рівнем (система знаків і символів природної і штучної (формалізованої) мови, що репрезентують і відображають реальні об'єкти (предмети, явища, процеси), які досліджують (пізнають) юристи у процесі правової діяльності) [457].

Сутність метатеорії мови права можна коротко охарактеризувати як методологію синтезу знань декількох теорій. В умовах співіснування численних конкурентних мовних теорій її вивчення стає актуальним. Роль

метатеорії у синтезі знань про мову права можна порівняти, як вважає К. Тищенко, з роллю допоміжних побудов у геометричному доведенні: коли, геометри, щоби довести певну теорему, спочатку формулюють те, що дано, а потім проводять нові лінії, яких потребують для своїх міркувань [457, с. 34], наприклад, шукаючи зовнішній кут трикутника продовжують сторони, які утворюють цей кут. Так само і в праві: спеціальна мова права, яка належить до сфери природної мови, може бути метамовою щодо формалізованої мови права (при використанні мови кодів, знаків дорожнього руху, мови програмування), мови логіки і математики у правовій діяльності, коли мова права береться як знаково-символічний засіб вказівки й аналізу використання формалізованої мови у правовому пізнанні.

Використання кодів у мові права виводить її на новий рівень, але не треба сприймати це як ускладнення її розуміння. «Метатеорію будують зовсім інакше, ніж формальні системи, у ній використовують звичайні змістовно-інтуїтивні міркування, її висновки мають бути інтуїтивно ясними. Метатеоретичні міркування виражають звичайною мовою» [457, с. 34]. Все це стосується і метатеорії мови права, у якій код є поєднанням змісту, що сукупно закладений суб'єктами соціокультурного, в тому числі соціонормативного простору. Тому можна говорити про код у праві як своєрідний метакод, що передбачає його проміжне становище, здатність до поєднання в собі змін, перетворень, реформацій і водночас вимог, потреб, норм правової дійсності. Це означає, що код у праві можна вивчати за допомогою інших культурних кодів (мовних, психологічних, філософських тощо), а також застосовувати для вивчення інших соціальних сфер.

Метафізика коду, на думку Ж. Бодріяра, є наступною «після метафізики буття і позірності, після метафізики енергії й детермінізму. ... Внаслідок неухильного знищення референцій і цільових настановлень, утрати подібностей і призначень постає бінарний знак програмування, «значимість» якого має суто тактичний характер, цей знак розташований на середхресті інших сигналів (часток інформації / тестів), і його структура відповідає

структурі мікромолекулярного коду запиту і контролю» [54, с. 98]. За таким підходом, код у праві виступає «симулякром третього порядку», який здатний створити сучасну стратегічну модель правового пізнання і розуміння, а отже, і правового регулювання дійсності. Тут ідеться про вироблення так званого соціально-генетичного коду права.

Тому процес правотворення можна вважати кодуванням, а тлумачення права – декодуванням. Причому, оскільки інтерпретація права може бути не тільки вербальною, а й поведінковою (право-сприймач демонструє своє сприйняття право-норм через правову поведінку – правослухняну або протиправну), то декодуванням права можна вважати всі форми реалізації права (виконання, використання, додержання і застосування).

Отже, семіотичний код права – це змістове осердя узагальненого відображення будови правової дійсності, системний опис змісту правової інформації без деталізації та конкретики, трафаретна формула для розуміння спеціалізованої мови права; своєрідна голографічна схема, що є основою подальшого правотворення. До того ж, код у праві можна вважати соціокультурним метакодом до вивчення інших соціальних сфер, а також засобом встановлення правильного напрямку розуміння, закладеного у право змісту в умовах варіативної, постійно змінюваної правової дійсності.

Перспективи вивчення кодів права полягають у застосуванні до мови права теорії семіотики та семіології, які, зі свого боку, передбачають поєднання синтактики (розглядає способи поєднань знаків, що ведуть до формування текстів), семантики (аналізує поняття, значення і смисл) і прагматики (займається відношеннями типу «людина – знак»).

2.3 Модифікація кодів права як їх онтологічне закорінення

Модифікацією коду можна вважати внесення змін з метою коригування (поліпшення, вдосконалення тощо) режиму роботи системи. Якщо в цьому контексті говорити про право, то йдеться про модифікацію певної голографічної схеми, що спрощено можна сприймати як процес правотворення через внесення змін чи доповнень у чинні норми права. Про модифікацію у чинному нормативно-правовому матеріалі згадується тільки у контексті вільного копіювання і декомпіляції комп'ютерних програм у Законі України «Про авторське право і суміжні права» [373]. Хоча проблема змінності (модифікації) у праві є однозначно однією з актуальних, особливо у суспільствах, що перебувають на перехідній стадії розвитку.

При цьому не треба плутати поняття «модифікація» (видозміна) та «моделяція» (моделювання), які по суті означають одне і те ж – процес зміни, але перше з них вважається універсальним і полягає у «видозміні предмета або явища, що характеризується появою у нього нових ознак, властивостей за умови збереження сутності» [83, с. 535], тоді як друге використовується у випадку «дослідження яких-небудь об'єктів, систем, явищ, процесів шляхом побудови і вивчення їх моделей» [83, с. 535].

До вивчення проблем модифікації у сфері права зверталися не так багато науковців. Наприклад, розглядали зміни у праві на мікро-, макро- та мегарівнях (українські філософи І. Бичко, І. Бойченко, В. Табачковський та інші). Деякі із науковців згадували про анатомію права (француз Лон Л. Фуллер, росіянин С. Лисов та ін.). Цікавими є позиції щодо праворозуміння і правогенезу в історії людства Л. Мамута, а також у контексті зіткнення цивілізацій і формування нового світопорядку за концепцією С. Хантінгтона.

Ми ж візьмемо за основу різні підходи до проблеми модифікації як такої (зокрема, біологічний, хімічний, соціологічний, політологічний, філософський) і адаптуємо їх до середовища права, реалізуючи таким чином

мету – здійснити комплексний аналіз можливості модифікації кодів права і розкрити її значення для розвитку права як соціального інституту.

Модифікація коду права передбачає зміну (уточнення) змісту правонорми як узагальненої моделі окремої частини правової дійсності. Модифікація коду права може полягати в уточненні терміно-понять, доповненні переліку ознак якогось концепту, зміні формулювань з урахуванням змін у суспільних відносинах чи появи нових типів відносин.

Така модифікація може відбуватися на різних рівнях:

– на мікрорівні норми права (це найпростіший рівень, на ньому відбуваються реально спостережувані зміни, це рівень так званої похідної, вторинної правотворчості – внесення змін і доповнень у чинні норми права);

– на мезорівні інституту права (цей рівень безпосередньо пов'язаний із попереднім і передбачає зміну сутності вже описаного правового інституту, який при цьому може перетворитися з галузевого на міжгалузевий, але залишатиметься незмінно матеріальним або процесуальним – за сферою поширення, охоронним або регулятивним – за виконуваною функцією);

– на макрорівні галузі чи підгалузі права (можна припустити, що існує імовірність виникнення нових галузей права через появу якогось нового предмета регулювання чи нового типу суспільних відносин: щось на кшталт космічного чи віртуального права);

– на мегарівні системи права загалом (тут модифікація можлива тільки суто теоретично, бо зміни норм не можуть змінити усталену структуру);

– на метарівні правової системи (це вже більш імовірно, оскільки йдеться про метарівень соціокультурного, в тому числі соціонормативного простору, де враховуються історико-генетичні характеристики правової дійсності у ретроспективі та перспективі).

Тут не випадково згадано про історико-генетичні властивості права, бо саме вони формують осердя, стрижні правової інформації, що перетворюються у загальноприйнятні коди.

У цьому контексті праву притаманна модифікаційна мінливість (поняття запозичене зі сфери біології, його ввів Ч. Дарвін) як здатність до змін, що мають пристосовницький характер і відбуваються під впливом оточення. Генотипом тут виступає комплекс усіх ознак, що притаманні праву як суспільному явищу з часу його виникнення і зумовлюють його так звані «спадкові» властивості (розуміння права як соціального регулятора залишається практично незмінним). Фенотипом у цьому випадку слід вважати сукупність характеристик, властивих праву тільки на певній стадії його розвитку. При цьому фенотип права (аналогічно до біологічної концепції модифікаційної мінливості) формується під впливом генотипу, опосередкованого низкою чинників довкілля та їх можливою взаємодією. Для людини фенотипами є будь-які зовні спостережувані та притаманні їй від народження характеристики (зріст, вага тіла, колір очей, група крові тощо). Проявом фенотипу права є правова система – зумовлена характером суспільних відносин єдність права, правосвідомості й правореалізації, що створена під впливом конкретних історичних та етнокультурних чинників, демонструючи цим відмінності права різних держав.

Якщо детальніше адаптувати цей підхід до права, то можна вивести й умовну класифікацію модифікаційної мінливості права. Так, за характером змін, що відбуваються у праві як соціальному організмі, можливі морфологічні та фізичні (в біології – фізіологічні) зміни.

Морфологічні зміни (не треба плутати з лінгвістичною морфологією) – це зміни у формі та структурі права. У контексті застосування методу «біологічної» морфології щодо права йдеться про анатомію (внутрішню будову) та зовнішню будову. Внутрішня форма права – це система права, що відображається в єдності й узгодженості всіх її норм, диференційованих за правовими комплексами, галузями, підгалузями, інститутами і нормами права; до зовнішніх форм права відносять правовий звичай, релігійно-правову норму, правовий прецедент, правову доктрину, нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, міжнародно-правовий акт.

З модифікацією правових кодів суспільства відбуваються зміни й у його внутрішній структурі (попередньо описані рівні модифікації кодів права) та зовнішній формі (форми права не випадково подають з урахуванням їх хронологічного виникнення – від первісного звичаю, мононорми, яка лягла в основу релігійних канонів і дала підґрунтя для виникнення казусу в судовій практиці, а далі стала поштовхом для створення письмового документа спочатку в межах окремих країн, а потім міждержавного нормативного акта, і аж до новітньої форми – так званого комунітарного права, права наддержавних, наднаціональних спільнот).

Коли із зовнішньою структурою права більш-менш зрозуміло (ці форми виникали на потребу соціуму з урахуванням ускладнення суспільних відносин), то щодо внутрішньої структури (анатомії) права, крім загальнотеоретичного підходу з поділом його на норми, інститути, підгалузі, галузі, є й інші погляди. Цікавим видається, наприклад, підхід С. Лисова, який вважає, що анатомія права, крім документа, який уособлює матеріальність права, передбачає ще дещо, на чому тримається цей документ, це правова мислеформа – результат волевиявлення [275]. Цю правову мислеформу він подає як сукупність певних енергетичних згустків, невидимих пучків енергії, що вилітають з голови людей у простір; вона за своєю суттю є «певною двосторонньою матрицею, одна частина якої містить всі волевиявлення «вимагати», інша – волевиявлення «бути зобов'язаним», і той, хто своїми діями порушує (не спеціально або зі злим наміром) гармонію між цими двома частинам матриці, перебуває в дисонансі зі створеною правовою мислеформою і отримує енергетичні удари від неї [покарання – *О.Б.*]» [275]. Про це також пише В. Грищук, аналізуючи концепт юридичної відповідальності: «Природу юридичної відповідальності слід шукати в людині і в суспільному середовищі, яке її оточує. В такому контексті юридична відповідальність зв'язана з емоційно-вольовою сферою людини. Вона є випробуванням юридично-психологічним засобом демократично налаштованої держави для впливу на поведінку людини з метою модифікації

її в про соціальне, право слухняне русло, унормування, гармонізацію, програмування розвитку суспільних відносин...» [118, с. 310-311]. Така внутрішня структуризація права цілком виправдана в контексті психологічного підходу у філософії права, коли право сприймають як результат мисленнєвої діяльності людини і як засіб впливу на ту ж таки мисленнєву діяльність (правосвідомість). Тут чітко проявляються два основні коди права в контексті волевиявлення – «маю право» і «зобов'язаний». Модифікація будь-якого з них або модифікація співвідношення між ними призводить до порушення самого механізму правореалізації.

Проблеми анатомії права можна розглядати й у суто прагматичному ракурсі. Наприклад, Л. Фуллер розкривав анатомічність права через такі важливі теми, як внутрішні проблеми та суперечності права, різноманітні викривлення й відхилення у функціонуванні права та системи правозастосування, вплив права на життя і ділові відносини людей тощо [507]. При цьому одним із незмінних кодів права він взагалі вважав його стримувальну можливість; називав право вуздечкою, яка може змінити людину за допомогою правил і яка потрібна людині для безпечного співіснування з її товаришами. Звідси й анатомічна суперечність права: воно одночасно і «виключно інтелект», і «світ жорстокого примусу» [507, с. 7]. Однак ні те, ні інше, на його думку, не може до кінця розкрити анатомію права як такого без зіставлення його із протиправністю (не-правом).

Л. Фуллер також вдається до аналогії з біологічним станом людського організму, зазначаючи, що «довідатися, що таке здоров'я, ми можемо, розглядаючи ситуації, коли воно відсутнє» [507, с. 13]. І в даному випадку основними кодованими середовищами перебування права він називає слово (кодекс) і дію (людську поведінку). Причому будь-які проблеми модифікації співвідношень у праві (між словом і дією) може вирішити, наприклад, суд: «саме у залі суду перетинаються писане право і життя», які дослідник називає, відповідно, мовчазними і встановленими законами [507, с. 54-60].

Як бачимо, морфологічні зміни у формі чи структурі права можливі, але не завжди бажані. Якщо з'являється нова форма права для врегулювання нового типу правовідносин (як-от свого часу утворилася держава замість племені, виникла потреба документування прав та обов'язків чи необхідність узаконення взаємовідносин у між- і наддержавних спільнотах) чи формується новий елемент структури права як реакція на появу нового предмета регулювання (наприклад, нова норма або й ціла галузь права – у теоретично-прикладному аспекті чи нова «мислеформа» – у філософському розумінні), це можна сприймати як позитивну модифікацію кодів права. Але якщо ця модифікація спричинена, скажімо, зміною конституційного устрою, а отже, і державного режиму в бік недемократичних реформувань із порушенням прав і свобод людини та громадянина (загальнодержавний рівень) чи зміною кодів право-сприйняття у бік нігілізму або протиправності (особистісний рівень), тоді відбуваються негативні трансформації у внутрішній і зовнішній структурі права, що породжує його внутрішні проблеми та суперечності, спотворює механізм тлумачення та застосування права-норм, спричиняє відхилення у функціонуванні права як засобу регулювання.

Зміни у праві, як ми вже зазначали, крім морфологічного, можуть мати і фізичний характер, що проявляється у його здатності адаптуватися до назрілих інтересів і потреб у суспільстві. Таку здатність можна означити поняттям гомеостатичності (гомеостаз – процес, що регулює або підтримує систему в стійкому стані відносно змінного навколишнього середовища, в якому ця система функціонує [83, с. 190]). Ідея гомеостазу знову ж таки взята за аналогією із біологічних систем, однак вона виявилася придатною і щодо соціальних систем, до яких належить право. Гомеостатичність права як системи кодів – це здатність зберігати внутрішній баланс (узгодженість) завдяки саморегульованому пристосуванню правових норм до потреб конкретного соціокультурного простору.

Іншим чинником умовної класифікації модифікаційної мінливості права можна вважати спектр норми реакції. За цим критерієм можливі так звані

вузькі та широкі модифікації. Не вдаючись до надмірної деталізації, зазначимо тільки, що вузькі зміни – це ті, що відбуваються на первісному рівні, на рівні окремого коду права (наприклад, що стосується уточнення чи доповнення до розуміння певного загальноправового поняття: модифікація коду інституту сім'ї з узаконенням одностатевих шлюбів, коду інституту прописки і т. д.). А широка модифікація передбачає збільшення правового поля регулювання (це може стосуватися зміни коду інформаційного простору – з державного до глобального, коду правової спільноти – з держави до міждержавного об'єднання та наддержавного утворення тощо).

Можна, звичайно, говорити і про філософський підхід до розуміння вузької та широкої модифікації кодів права. Тоді йтиметься про простір і час як особливі форми буття і руху правової матерії, що відображають її, відповідно, у статиці й динаміці, тобто континуально. І що складнішим є той чи інший код права, тим складнішими будуть модифікації його часово-просторових форм, які не тільки набувають нових властивостей, а й зберігають найбільш загальні свої функції, тобто основу їх філософського усвідомлення. Цей підхід дав поштовх до сприйняття права на мікро-, мезо-, макро-, мега- та мета-рівнях. При цьому виокремлюють соціальний простір і час (хоча однозначного тлумачення цього поняття немає), у якому «особливо важливим є з'ясування особистісних модифікацій залежно від специфіки носіїв – суб'єктів різних форм суспільної діяльності» [483, с. 154]. Модифікація кодів простору і часу у праві передбачає неодмінне врахування всієї сукупності відношень правової дійсності із природою та суспільством «під кутом зору об'єктивності буття соціальних суб'єктів» як прояву «внутрішньої міри зрілості соціально-історичних спільнот – нації, народності, страти тощо, відносин між ними, засобів побудови структур соціального буття, структуризації власного досвіду соціальних суб'єктів, людства загалом» [483, с. 162]. Зрештою простір і час є тими чинниками, що формують коди права через визначення рівня значимості понять, які відтворюють у праві своєрідну систему координат суспільних відносин.

Вже традиційно додержуючи біологічного підходу до класифікації модифікаційної мінливості загалом і за значенням цих змін зокрема, у контексті права можна виділити також пристосувальні модифікації, морфози і фенкопії. Що стосується першого типу (пристосувальних) змін, то вони розраховані або на модернізацію національного права відповідно до вимог новітніх умов функціонування соціуму, або адаптацію запозичених зразків правових норм до національної правової дійсності. Але в обох випадках (і модернізації, і рецепції) йдеться саме про адаптивну (пристосувальну) модифікацію кодів права так би мовити природним шляхом, за вимогою суб'єктів права, які творять ці коди, розуміють їх і керуються ними.

Натомість морфози і фенкопії – це такі види змін, що відбуваються у праві під впливом екстремальних і несприятливих чинників правової дійсності. Морфози мають неадаптивний і здебільшого незворотний характер: часто це різкі зміни, що можуть призвести до порушення або й руйнування всієї системи права. Назагал морфогенез права можна означити як сукупність процесів виникнення і розвитку форм права на одиничному рівні (онтогенез) та в історико-соціальному контексті (філогенез). Тобто, за правилами онтогенезу і філогенезу, коди, створені у праві, модифікуються з урахуванням суб'єктивного чинника на різних рівнях: 1) соціального суб'єкта, 2) правової спільноти (комунітарне право), 3) окремої держави (національна система права), 4) держав-учасниць міжнародного об'єднання (одна правова сім'я) або 5) держав-членів такого ж об'єднання на правових засадах міжнародного права (з урахуванням різних правових систем).

При фенотипічній мінливості (фенкопії) основний матеріал не змінюється, зміни стосуються тільки окремих ознак. Іншими словами, піддавши код права фенкопії, ми не змінимо його сутності (значення), але надамо йому ширший спектр для розуміння, а отже, й застосування. Це можливе, наприклад, у випадку тлумачення (розширеного – за обсягом, неофіційного – залежно від суб'єкта і юридичних наслідків). Ще одним із прикладів фенотипічної модифікації права можна вважати рішення судової

практики: зміст права не змінюється, але з'являється новий нормативно-правовий акт (нова форма), що має індивідуальний суб'єктивний характер. Тобто у цьому випадку йдеться в основному про доктринальне, компетентне чи буденне тлумачення права (а отже, і його кодів).

Завершити аналіз чинників класифікації модифікаційної мінливості можна критерієм тривалості процесу змін. За цим критерієм модифікації кодів права можуть бути одноактні (одноразові) та тривалі. Здебільшого всі модифікації мають одноразовий характер: код права набуває нових ознак, нового значення, нового напрямку розуміння і реалізації. Відбувається разова зміна, навіть якщо вона залишається на тривалий час або й назавжди.

Однак можливі трансформації, що викликані різними зовнішніми впливами (тривалими в часі), відбуваються упродовж певного періоду і зберігаються надалі протягом існування коду права навіть після припинення дії цих впливів. Звичайно, за відсутності таких впливів сила прояву цих трансформацій слабшає, але все-таки залишається тривалою. Можливо навіть, що при зникненні чинника модифікація, повільно згасаючи, з часом щезає взагалі. Причини згасання тривалих модифікацій можуть бути різними: сформувалися інші обставини, змінився або виник новий тип соціальних відносин, перестав існувати суб'єкт чи об'єкт відносин, став неактуальним (незрозумілим) для нових поколінь сам код права та інше. Цим тривалі модифікації й відрізняються від звичайних змін. На підставі вищенаведеного про тривалі модифікації кодів права можна говорити як про особливу групу модифікаційної мінливості, адже вони посідають проміжне місце між разовими змінами і стабільними рекомбінаціями [526].

Зважаючи на те, що коди права формуються у соціальному середовищі, можна вважати, що їх модифікація – це соціальний процес, як низка взаємодій, які відбуваються у структурі права і змінюють співвідношення між її складовими. При цьому модифікація кодів права залежить від інших форм соціальних процесів (суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних взаємозв'язків). Модифікація кодів права як соціальний процес у загальному

розумінні є довгою серією взаємодій між правом, соціальним суб'єктом і правовою дійсністю; вона передбачає динамічний взаємовплив, у результаті якого виникають нові поняття або старі набувають нових значеннєвих відтінків. Модифікацію кодів права можна вважати соціальним процесом, якщо її результатом будуть структурні та / або функціональні (детермінаційні) зміни у правовій системі. Причому без таких змін жодна соціально-правова система функціонувати не може: застарілий регулятивний інструментарій перестає бути дієвим.

Автори The Free Dictionary (онлайн-словник) у визначенні дефініції «соціальний процес» наводять перелік типів основних соціальних процесів, зокрема: асиміляція, абсорбція, цивілізація (у вимірі невинного перетворення), децентралізація (з окремими випадками – десталінізація, роззброєння, демілітаризація тощо), маргіналізація, урбанізація, професіоналізація і т. п. Окремою групою виділяють «human processes», тобто ті, що стосуються людей та їх включеності у перебіг подій із плином лінійного часу [493]. Адаптуючи цей перелік до модифікації кодів права, можна також виокремити певні процеси.

Асиміляція кодів права як соціальний процес передбачає, наприклад, засвоєння особами, що перебувають у певному правовому полі, взірців і норм домінуючої правової культури з утратою своїх власних. Історії відома примусова і відносно м'яка асиміляція. Прикладом примусової асиміляції може бути формування так званого радянського права як моносистеми регулятивних норм для різних національностей із різними правовими традиціями. Створювалися такі обставини, коли особа (або група, спільнота), прагнучи отримати визнання у середовищі, регульованому нав'язаними правовими нормами, мусила додержувати її стандартів, модифікуючи при цьому коди власної правосвідомості. Натомість м'яка правова асиміляція найвиразніше проявляється в іноземців, які повинні засвоїти і визнати всі правові коди держави, у якій вони перебувають; і що довше вони там залишатимуться, то сильнішою буде модифікація їхніх правових кодів із

пріоритетом у правосвідомості домінуючого права і втратою ознак та особливостей кодів свого національного права. Таку асиміляцію ще називають культурною, адже соціально-правовий аспект є лише її складовою, забезпечуючи підвищення рівня загальної інтеграції особи (групи) у соціум.

Способами здійснення соціокультурної (а отже, і правової) асиміляції виступають акультурація і амальгація. Правова акультурація – це особливий процес, за допомогою якого люди, які хочуть досягти культурної інтеграції, позбуваються своїх старих особливих ознак і засвоюють норми поведінки, правові традиції та цінності тієї культури, частиною якої вони прагнуть стати. Тут можна говорити про імплементацію права, внаслідок якої відбувається взаємопроникнення компонентів різних правових культур. За умов сучасної правової глобалізації правова акультурація сприяє модернізації правової системи [370, с. 62]. Правова амальгація передбачає процес, за допомогою якого декілька груп, які прагнуть досягти більшого визнання в певній правовій культурі, об'єднують свої зусилля для полегшення культурно-правової асиміляції. Коли відбувається амальгація, кожна з груп, яка асимілюється в певній правовій культурі, розглядає успіхи і невдачі інших груп і вбирає в себе їхній досвід, коректуючи на основі цього власну поведінку. В результаті акультурації (чи амальгації) особи (або групи) дедалі більше стають схожими одна на одну, а далі – на суспільство загалом.

Другим типом соціальних процесів, що можуть відбуватися у контексті модифікації кодів права, є абсорбція (хімічний термін, що означає – поглинання, вбирання, всмоктування). Цей процес передбачає набуття кодом права нових ознак у зв'язку зі змінами у правовій дійсності [302, с. 8]. Наприклад, інститут сім'ї цілком можна вважати абсорбованим кодом цивільних правовідносин: виникнувши і сформувавшись багато століть тому, правовий код під назвою «сім'я» в кожному історичному епоху набуває нових додаткових ознак (від однозначного патріархату – до рівноправності сторін, від обов'язкового калиму за наречену – до майнового контракту, від повної влади над дружиною – до низки зобов'язань перед нею і т. д.).

Наступним в онлайнній типізації соціальних процесів названо цивілізацію як вимір невинного перетворення. Будучи структурним елементом культури, право також є інститутом цивілізації, що відображає рівень суспільного розвитку в регулятивних нормах. Право вважають кодом цивілізації, в якому зосереджено її вимоги та механізм перетворення їх у життя, котре забезпечує «самопідтримку» суспільства [9, с. 61]. Кожна наступна цивілізація виробляє нові регулятивні механізми і нові коди, що уособлюють цивілізаційну інфраструктуру соціального регулювання, центральним елементом якої є право. Право як код цивілізації в державі соціально-демократичної орієнтації покликане бути носієм вищих начал, засадничих цінностей цивілізації, утвердження принципів та ідеалів гуманності, демократії, рівності, свободи; і на цій основі воно має бути спрямоване на вирішення особистісних, групових, а тепер і міждержавних конфліктів на засадах узгодження, врахування різних інтересів, взаємних скоординованих поступок і поваги. А базуючись на цьому, право визнано символом демократії, свободи, рівності та справедливості. Відсутність одного з цих критеріїв у механізмі регулювання держави сигналізує про характеристику її як неправової. Це стосується «широкого діапазону складних проявів життя – від головних і глибинних пластів (економічної організації суспільства, структури політичної влади та іншого) до найбільш прозаїчних, життєвських, сімейних, побутових питань» [9, с. 67].

Залежно від типу цивілізації різними є правові системи, а отже, і коди, що відповідають рівневі цивілізації. Йдеться не тільки про розвинуте філософами бінарне протистояння «цивілізація – варварство» як онтологічну основу історії людства. Тут маємо на увазі право як код цивілізаційної ідентифікації, що описує і визначає моделі поведінки: від згуртованості (у випадку державного чи міждержавного об'єднання) до дезінтеграції (розпаду федеративних, конфедеративних чи інших складних державних утворень) або й відвертого конфлікту (воєнного стану) [511].

Децентралізація (як наступний тип у переліку соціальних процесів) у праві відтворена через принцип субсидіарності. Йдеться про субсидіарність як принцип, запозичений зі соціальної філософії, що (у широкому значенні) визначає необхідність конкретних і ефективних дій інститутів держави і суспільства щодо реалізації належної поваги до честі й гідності осіб, що становлять певну спільноту, а як категорія теорії держави і права (у вузькому значенні) – відображає взаємну відповідальність органів державної влади федерації і її суб'єктів [131]. Спрощено це система управління, за якої частина функцій законодавчих норм переходить до норм підзаконних нормативних актів. За своєю суттю це скасування або послаблення централізації, а такі модифікації у контексті права не завжди коректні або й навіть критичні: послаблення регулятивної сили «центральної» норм (а вони здебільшого зосереджені в Основному Законі держави) може мати негативні наслідки для системи законодавства і права загалом.

Ще одним соціальним процесом, що впливає також і на право, є маргіналізація, що у соціології означає процес соціального падіння або перебування у невисокому і заздалегідь програшному соціальному статусі. Розрізняють особисту, громадську і глобально-структурну маргіналізацію [303]. Маргіналізація кодів права, як і його самого взагалі, безпосередньо пов'язана із деформацією правосвідомості, відчуттям вседозволеності, зниженням цінності життя людини. Маргіналізація права означає «занепадницький тип правосвідомості та правової поведінки», що відображає перехідну форму суспільної свідомості [304]. Суть маргіналізації права означає модифікацію його кодів через перехід до нової правової культури, появу перехідних форм юридичних відносин. Відновлення кодів права майже неможливе, бо в соціальній структурі відсутні аналогічні процеси до проявів типу «війна законів», «правовий нігілізм», «зневажання права» і т. п. Але є один вихід із цієї проблеми – «рішучий наступ на злидні, бідність, соціальну нерівність, а значить, і на маргінальне право» [304, с. 179].

Урбанізацію як ще один із типів соціальних процесів пов'язують у контексті права з ростом злочинності. Тобто урбанізація (як процес швидкого зростання старих і появи нових міст та підвищення їх ролі в житті суспільства) продукує нові норми поведінки людини в новому для неї середовищі: щільна забудова урбанізованої архітектоники міста і значна густота населення модифікують спосіб життя, а отже, і норми його врегулювання. Можна говорити і про урбанізацію права як процес надання йому ознак, особливостей, характерних для міста. Дехто може зауважити, що це абсурд – ділити право на міське і сільське. Однак усі правники сходяться у думці, що все-таки є різниця у частоті звертання до норм врегулювання одного типу відносин у місті, а іншого – у сільській місцевості (різняються типи вчинюваних правопорушень). Це також пов'язано із домінуванням різних кодів правової дійсності у правосвідомості мешканців міста і села.

Професіоналізація як соціальний процес у контексті права, вочевидь, передбачає фахову підготовку правників. Професійне становлення юриста (не залежно від того, який напрям діяльності він обрав: адвокат, прокурор, слідчий, нотаріус, юрисконсульт, суддя і т. д.) вирізняється абсолютним домінуванням у його свідомості правових кодів порівняно із представниками інших професій (якщо, звичайно, в останніх вивчення права не стало особистим хобі). І, відповідно, таке домінування визначає тип мислення і модель поведінки. На думку американського дослідника А. Гріна, власне взаємодія людини та різних моделей поведінки і є соціальним процесом. Соціальна взаємодія розкриває конкретні результати реалізації ролей, статусів і морально-правових норм. Соціальні процеси, на думку цього вченого, – це лише характерні способи, в яких відбувається взаємодія [10]. Тобто коди, що визначають пріоритет права над не-правом у свідомості юристів-професіоналів, сприяють прояву соціальної ролі правника у процесі його взаємодії з різноманітними моделями поведінки, що побутують у даному суспільстві; і залежно від потужності такого пріоритету ця роль або наблизатиметься до ідеалу, або віддалятиметься.

Найбільш поширеним і визнаним з-поміж соціальних процесів у праві є процес імплементації, що відомий здебільшого у сфері міжнародного права як «організаційно-правова діяльність держав з метою реалізації своїх міжнародно-правових зобов'язань, що включає в себе сукупність правових та інституційних засобів для врахування міжнародних норм права на національному рівні» [559, с. 667]. Тут ідеться вже не просто про мегарівень правової системи, а рівень поєднання державних і міжнародних органів та організацій з метою врахування глобальних проблем та реалізації прав суб'єктів національного права із виконанням норм міжнародного права.

Як бачимо, всі перетворення в суспільстві, зміни його елементів, модифікації кодів сприйняття дійсності й реагування на неї особи є причиною і водночас наслідком соціальних процесів упродовж усієї життєдіяльності людей.

Право як соціальне явище має бути виразником інтересів соціуму і водночас конструктором правової дійсності. Однак його вплив не обмежується лише творенням цієї дійсності, а й набуває важливішого змісту – визначення майбутнього. За таких умов воно виступає не тільки джерелом соціально значимої інформації і тлумачем правових кодів, а й механізмом, який запускає генератор цих кодів, створює умови для їх виникнення, визначає спрямування їх поширення і бажану тривалість [222]. Іншими словами, право не тільки містить закодовану інформацію про сучасний стан правової дійсності, а й продукує коди, що здатні проектувати, а отже й прогнозувати варіанти, типи, моделі право-випадків і право-ситуацій.

Загалом модифікація кодів права спричиняє зміни у конкретних умовах і сферах життєдіяльності суспільства [309, с. 258]. Можливі різні варіанти таких змін (не тільки в системі самого права чи облаштуванні соціуму, а й як імпульс для виникнення та розвитку певних соціальних підсистем). Прикладом таких модифікацій може бути узаконення звичаєвого чи канонічного права, виникнення нових юридичних напрямів (як-от юридична деонтологія, біоетика тощо).

Дехто з науковців вважає, що модифікація – це тільки один із процесів залежно від інтенсивності та ступеня радикалізму змін, визначених потребами соціально-економічного і культурного середовища (нарівні з модернізацією і трансформацією). Модернізацією вони називають процес наближення різних фрагментів чи цілих політичних і соціальних систем до рівня їх найбільш високого розвитку. Соціальна (у т. ч. правова) трансформація означає перехід від одного типу сучасної політико-правової системи до іншого, як правило, від автократії (тоталітаризму, авторитаризму) до демократії. А от модифікація, на їхню думку, є процесом, що характерний для досить розвинутих і цілком прогресивних соціальних систем і полягає в закономірній зміні акцентів у розташуванні конкуруючих сил [362, с. 394-402]. Абстрагуючись від цього визначення, можна вважати, що під час модифікації кодів права через оновлення правової матерії зміцнюються загальновизнані принципи шляхом удосконалення законодавства. Критерій «правового коду» стає визначальним у типології процесів юридичної практики, адже він визначає правову поведінку і правові орієнтації громадян.

Про взаємозв'язок соціальної практики і модифікації існуючих у суспільстві інститутів та інституційних форм говорить зокрема В. Городяненко [440]. Так, скажімо, криза адміністративно-командної системи започаткувала соціальні процеси і відносини, які спричинили докорінні зміни у праві – появу нових правових інститутів, нових норм права, базованих на засадах демократії.

Модифікація кодів права безпосередньо пов'язана із політико-правовими реформами, що відбуваються у суспільстві. У юридичній практиці це вимагає розробки нових підходів до правового регулювання, диктує необхідність його вдосконалення. А, як зауважує В. Грищук, правильно впорядковане (систематизоване, кодифіковане) законодавство «здатне буде максимально повно виконувати функцію продуктивної сили, стимулятора прогресу, надійного гаранта безповоротності суспільних процесів» [116, с. 5]. За цією

аналогією код права набуває статусу форми або засобу об'єктивування суспільних інтересів.

Зіставивши модифікацію як загальний соціальний процес і як окремий процес зміни кодів права, можемо констатувати, що обидва вони взаємопов'язані між собою і водночас із зовнішнім оточенням – суспільством, у якому вони відбуваються, від якого залежать і який змінюють самі. Що стосується модифікації кодів права, то цей процес може відбуватися на різних рівнях (починаючи від норми права і завершуючи правовою системою загалом). Модифікаційну мінливість права можна класифікувати за низкою критеріїв:

1) за характером змін, що відбуваються у праві, виокремлюються морфологічні зміни (зміни у формі і структурі, що дає підстави говорити про зовнішню структуру та анатомію права) і фізичні зміни (що проявляються в адаптивній гомеостатичності права);

2) за спектром норми реакції – вузькі (на рівні окремого коду права) та широкі зміни (що передбачає розширення правового поля регулювання);

3) за значенням змін, що відбуваються, – пристосувальні модифікації (модернізація, імплементація або рецепція права), морфози і генокопії (зміни відбуваються під екстремальним і несприятливим впливом);

4) за тривалістю процесу змін – одноразові і тривалі.

Вважаючи модифікацію кодів права соціальним процесом, можна її типізувати на асиміляцію, абсорбцію, цивілізацію, децентралізацію, маргіналізацію, урбанізацію, професіоналізацію. І дуже важливо, щоби модифікація кодів права була частиною такого типу соціальних процесів, які називають цілеспрямованими, зорієнтованими на соціальне становлення, але аж ніяк не на соціальні конфлікти у локальному (міжособистісному) чи глобальному (міжнародному) масштабі.

2.4 Правовий знак як матеріальний носій суспільно значимої інформації

На основі теорії семіотичного знаку взагалі слід охарактеризувати *поняття правового знаку*, означивши його певним емпіричним матеріальним носієм інформації, який суб'єкти правовідносин сприймають на чуттєвому рівні у процесі правової комунікації як відтворення, уособлення якогось об'єкта (предмета, дії, події, явища і т. д.) і його ознак та властивостей, що проявляються у взаємодії та співвідношенні з іншими такими ж об'єктами.

Семіотики різних наукових шкіл по-різному підходили до розуміння основного предмета семіотики – знаку. В логіко-філософській традиції, представниками якої є вже згадуваний Ч. Моріс і Р. Карнап (німецько-американський філософ, представник логічного позитивізму й філософії науки), знак розуміють як певний матеріальний носій, що представляє іншу сутність (в окремому, але найважливішому випадку – інформацію). В лінгвістичній традиції, яку представляють Ф. де Соссюр і пізніші роботи Л. Єльмслева, знаком називають двоскладову сутність (матеріальний носій називається означником, а те, що він представляє, – означуваним).

Оскільки у семіотиці всі знаки поділяють на мовні та позамовні, одразу зазначимо, що і правові знаки можна ділити на такі ж категорії. *До позамовних правових знаків належать*: а) *знаки-копії* (або іконічні знаки, їх значення повністю визначається предметом, який вони копіюють) – наприклад, фото-роботи, відбитки пальців, копії документів тощо; б) *знаки-ознаки* (по-іншому їх називають знаки-прикмети або знаки-індекси, їх значення визначається контекстом перебування предмета, його властивостями та відношеннями з іншими предметами) – наприклад, сліди на місці події чи злочину; в) *знаки-символи* (безпосередньо не пов'язані з предметами і їхніми властивостями, які відображають, вони мають статус умовного, узагальненого, абстрактного позначення) – наприклад, синьо-жовтий прапор і герб-тризуб як знаки держави Україна, образ Феміди з

шальками терезів і мечем у руках як знак правосуддя, синій однострій установленого зразка як знак працівника ОВС України і т. д.

З цих знаків саме знаки-символи є найбільш інформаційно місткими, вони здатні передавати загальне поняття, ідею, концепцію, несуть додаткове смислове навантаження, що відображає відношення подібності та аналогії. Знаками-символами можуть бути як предмети (колючий дріт – знак зони обмеження), так і особи (міліціонер – знак захисту правопорядку і безпеки на території). Причому такого типу знаки можуть бути полісемічними, у різних культурах їх можна по-різному розуміти і сприймати залежно від контексту.

Натомість *мовні правові знаки* можуть бути тільки двох видів: а) *знаки-індекси* та б) *знаки-символи*. Причому обидва ці типи у мовному контексті відтворені за допомогою звуків (фонем) і відповідних їм друкарських, графічних знаків (літер). Із таких мовних знаків утворюються слова (правові терміни). Однак і самі терміни є своєрідними знаками у межах усієї правової матерії. Правові знаки відтворені у нормах права, правових звичаях, правосвідомості саме за допомогою мовних засобів.

Є й інший підхід до типізації знаків. Наприклад, І.З. Дуцяк услід за російськими дослідниками у сфері логіки (А.І. Ракітов, Р.І. Павільонс та інші) ділить знаки на природні та штучні, де природними вважає ті, що не створені людиною спеціально для фіксування знань (скажімо, сліди тварин), а штучні – це, відповідно, знаки, створені людиною для фіксування та передавання інформації [159, с. 10-11]. Причому останні, які дослідник ділить на іконографічні, схематичні та символні (що аналогічне наведеному вище підходу), є, на його думку, більш зручними у відтворенні та більш функціональними. За такого підходу найвищим ступенем штучності вирізняються слова (вербальні знаки) як зафіксована у певній послідовності графічних знаків думка, але водночас саме вони здатні передавати інформацію навіть про ті про об'єкти, ознаки яких людина не може адекватно відобразити органами відчуття.

Попри те, що теорія знакової природи мови походить від учення стоїків (IV ст. до н. е.), та набула розвитку в концепції Арістотеля, граматиці Пор-Рояля, положеннях В. Гумбольдта, Е. Кассіра, Ч. Пірса, Р. Карнапа, Ч. Моріса, Ч. Огдена, А. Річардса, А. Гардинера, К. Бюлера, Ф. де Соссюра та інших, однак і досі залишається багато дискусійних питань, до яких належать і питання про структуру мовного знаку, знакові одиниці мови, соціальне призначення мовних знаків, зокрема – правових, тощо.

Саме на прикладі правових знаків найвиразніше видно *соціальні функції* мовних знаків узагалі. До таких функцій можна віднести: *номінативну* (правові знаки позначають явища, факти, дії, події правової дійсності, виражають дух, думки, емоції, почуття, бажання, потреби людей через посередництво правотворців); *інформаційну* (за допомогою правових знаків соціальним суб'єктам передаються відомості про вимоги і повноваження, які встановлює право); *пізнавальну* (за допомогою правових знаків можна пізнати певну державу, культуру, епоху, цивілізацію); *комунікативну* (правові знаки забезпечують і полегшують міжсуб'єктне спілкування в межах єдиного соціокультурного простору); *культурологічну* (відтворення національної та загальнолюдської культури і національного правового менталітету, передача правових традицій, звичаїв, навиків, практики щодо вирішення правових конфліктів); *управлінську* (правові знаки використовують для впорядкування соціальних відносин та управління на цій основі соціальними суб'єктами задля пристосування їх до цієї дійсності); *дидактичну* (її можна трактувати як різновид управлінської функції: засвоєння правових знаків – цілеспрямоване сприйняття (перейняття) соціальним суб'єктом суспільно корисних, суспільно прийнятних моделей поведінки, які пропонує йому право для можливої подальшої активної участі у різних проявах правових відносин); *превентивну* (правові знаки, надаючи соціальним суб'єктам інформацію про суспільно шкідливі, суспільно небажані моделі поведінки, до певної міри здійснюють запобіжний вплив, застерігаючи від певних дій чи бездіяльності через демонстрацію негативних

наслідків їх протиправності); *заощадження* (завдяки правовим знакам не доводиться щоразу роз'яснювати загальноприйняті правові поняття, вони економлять час і засоби для відтворення правової дійсності); *збереження* (правовий знак містить найціннішу – бо найчастіше вживану – правову інформацію як певне цілісне утворення і не дає їй можливості розпастися та зникнути, передаючи її у спадок наступним поколінням).

Процес, у якому щось функціонує як знак, називається знаковим процесом або *семіозом*. Структуру цього процесу описують по-різному. Найпоширеніший підхід до такої структуризації охоплює поділ семіозу на три чинники: те, що виступає знаком (знаковий засіб); те, на що вказує цей знак (десигнат); вплив, у силу якого відповідна річ стає для інтерпретатора знаком (інтерпретанта); хоча можливий і четвертий чинник – інтерпретатор [322, с. 47]. Якщо спростити цю формулу для розуміння, можна розглядати семіоз як процес, що складається із: знакового засобу (знаконосія), його значення, його інтерпретатора (того, хто сприймає знак) та інтерпретанти (дії, поведінки, реакції того, хто сприймає знак).

У цьому контексті *семіозом права* (процесом, у якому правова дійсність функціонує як система знаків) доречно вважати чотирикопонтну єдність, що охоплює: правові норми, правову дійсність, суб'єктів права, правову поведінку. Правові норми (знаки) вказують на щось (що має правове значення) для когось (соціального суб'єкта), який, інтерпретуючи отриману інформацію, має певним чином діяти (проявляючи це у певній формі правової поведінки). Таким чином, у семіозі права хтось (особа) пізнає щось (правову дійсність) через посередництво чогось (правових норм) і певним чином реагує (правова поведінка). Тобто семіоз права – це опосередковане пізнання, врахування, осягнення правової дійсності, де статичними складовими виступають знакові засоби (знаконосії – вербально змодельовані норми і вимоги цієї дійсності), конкретна правова площина (що відтворена у знаках) і дійові особи (інтерпретатори – суб'єкти правовідносин), а процесуальними – узагальнення й означення (створення знаків через

денотування, конотування, кодування) та інтерпретація сприйнятого змісту (тип правової поведінки, продукований у результаті врахування змісту правових знаків або нехтування ними).

Причому кожний правовий знак має своє значення. Розрізняють два основні типи значення знаку – предметне і смислове [84]. Предметне значення (денотат) правового знаку – це сам об’єкт, що позначається цим знаком (предмет, явище, процес тощо). Смислове значення (конотат) правового знаку – це його зміст, що сприймається в процесі його розуміння; іншими словами, сукупність сутнісних ознак, властивостей, характеристик об’єкта, який позначається цим знаком. Наприклад, предметним значенням слова «міліціонер» виступатиме певний клас людей, які служать в органах внутрішніх справ, носять темно-синій однострій установленого зразка, мають певне спеціальне звання, що підтверджує особисте посвідчення і номерний жетон. А смисловим значенням у різних знакових ситуаціях можуть бути ті чи інші характеристики цієї людини: це може бути міністр (головний міліціонер країни), дільничний інспектор конкретного села, офіцер-викладач відомчого навчального закладу, патрульний міліціонер конкретного району міста і т. д. Те саме можна говорити про різні слова («кодекс» як збірне поняття, що позначає законодавчий акт з умістом систематизованих норм певної галузі або декількох галузей права, і конкретне змістовно наповнене поняття «Кримінальний кодекс», «Цивільний кодекс» тощо).

Можливе й таке, коли смислове значення правового знаку набуває ознак предметного. Наприклад, слово «злочин» є узагальненим поняттям на позначення передбаченого кримінальним законом суспільно-небезпечного винного караного діяння (дії чи бездіяльності), вчиненого суб’єктом злочину, – предметне значення; і конкретний прояв злочинного діяння – вбивство, грабіж, державна зрада і т. д. як смислове значення слова «злочин». Але і самі ці слова-знаки («вбивство», «грабіж», «державна зрада») мають предметне значення для конкретного прояву цих типів злочинів, тобто злочинів уже зі смисловим значенням (наприклад, вбивство вогнепальною

зброєю, ножем чи тупим предметом; навмисне вбивство чи з необережності; вбивство чоловіка, жінки чи дитини; вчинене однією особою чи організованою групою осіб тощо). І навіть ці смислові значення правових знаків стають предметними, коли вказуються конкретні імена злочинців та потерпілих, а отже, набувають значення зі смисловим навантаженням.

На перший погляд видається, що визначити предметне і смислове значення різноманітних мовних знаків не так вже і складно. Однак насправді може виникнути дуже багато непорозумінь і навіть конфліктів через те, що люди не чітко визначилися зі структурою значення мовних (висловлених, почутих або прочитаних) висловів-знаків. Це зумовлено тим, що у процесі правової комунікації соціальні суб'єкти застосовують мовні вислови (знаки), які є: 1) багатозначними; 2) неточними; 3) незрозумілими [328].

Багатозначність (полісемія) передбачає наявність у знака декількох значень, що можуть бути навіть абсолютно різними. Здебільшого мовні знаки є багатозначними (залежно від контексту їх застосування), що яскраво проявляється, наприклад, у трактуванні якоїсь події чи слів у засобах масової інформації (дуже часто доводиться чути: «Журналісти все не так зрозуміли... Я зовсім не те мав на увазі, коли говорив... Вони все перекрутили!»). Мабуть, це є однією з причин, коли процес розгляду будь-якої кримінальної справи не супроводжується коментарем: правові знаки правоохоронців журналісти можуть абсолютно не так потрактувати.

Багатозначним трактуванням правових знаків факту злочину можна вважати наявність різних версій щодо причин, суб'єктів, обставин і т. д. Іноді злочинці навмисне використовують загальноживані знаки, які викликають, як правило, сталу реакцію їх сприйняття, щоби ввести слідство в оману.

Натомість правопорушник (злочинець) може також списати свої дії на багатозначність розуміння певної правової ситуації. Це проявляється в тому, що, з одного боку, те чи інше правопорушення формується під впливом багатьох чинників, а з іншого – кожен чинник взаємодіє з комплексом інших і може формувати декілька наслідків, які можуть включати різні види

протиправної поведінки. Кримінологи та соціологи права акцентують на імовірнісному характері багатозначності зв'язку між явищами та процесами правової дійсності [252; 175]. Особливість такої багатозначності полягає в тому, що зі зміною умови вчинення протиправних дій (бездіяльності), якщо навіть залишається одна і та сама причина, може змінюватися і результативна ознака. На такій кореляційній взаємозалежності результату від спонукальних чинників наголошують і у правовій статистиці [183].

Ще однією сферою прояву багатозначності розуміння правових знаків можна вважати ситуацію, в якій задіюється механізм перекладу іноземних понять. У таких ситуаціях від перекладача іноді залежить остаточний результат вирішення справи. Тому від нього вимагається не тільки вільне володіння мовами, з якої та якою робиться переклад, а й здатність здійснювати компаративне зіставлення специфіки правових систем держав, що стали учасниками певної правової ситуації. Перекладач має вміти не просто дослівно перекладати, а враховувати особливості культури, правових звичаїв і т. д. держав, громадяни яких задіяні у право-випадку.

При цьому цілком можливо, що у правничій термінології однієї мови немає ідентичного за змістом «іноземного» або іншого терміна, який передає значення «іншомовного» терміна. В таких випадках спеціалісти рекомендують «використовувати такі три способи подолання ситуації неперекладних правничих термінів: 1) запозичення, 2) роз'яснення, 3) термінотворення» [49]. Таким чином збагачується лексичний запас правників новими терміно-поняттями, а правова культура суспільства – знанням, а отже, й розумінням іншої знаковості.

На питання, чи виправданою є така багатозначність у сфері термінології, точної відповіді не дають не тільки самі споживачі цієї термінології (в нашому випадку правники), а й фахівці загального мовознавства. Так, позиція лінгвістів щодо проблеми багатозначності у сучасному термінознавстві розділилася на три основні напрями:

- одні вважають полісемію термінів негативним явищем, а тому наполягають, що багатозначні слова треба усувати з термінології;

- інші допускають полісемію, виправдовуючи її застосування в термінології, тому що, на їхню думку, термін – це насамперед слово, а йому природно притаманна багатозначність;

- а ще інші визнають багатозначні слова в термінології, наголошуючи при цьому, що однозначність терміна – це лише тенденція та ідеал, досягти якого практично майже не можливо [92, с. 126-127].

Тут можна погодитися радше з другою групою науковців, адже багатозначність є характерною ознакою будь-якої природної мови, і як така вона не є недоліком, але неухвалене ставлення до цього явища може призвести до логічної помилки у сприйнятті. Тому дуже важливо у розумінні певного мовного правового знаку враховувати контекст специфічності окремої сфери його застосування і прикладний зміст значення.

Другою причиною непорозуміннь чи конфліктів у правовій комунікації соціальних суб'єктів, як було зазначено вище, є неточність мовних знаків. Неточним мовний вислів вважається тоді, коли його предметне значення не можна чітко визначити; такий вислів вказує на нечітко визначений клас предметів чи явищ. Такі вислови, на жаль, часто використовують:

– як у законотворчості (це насамперед оцінювальні поняття і визначення, що виражають лише соціальне значення певних явищ (наприклад, такі, як «тяжкі наслідки», «малозначимі діяння» та ін.) або мають спеціально-юридичний характер (наприклад, «джерело підвищеної небезпеки», «юридична особа» тощо), які нелегко зрозуміти юридично невідповідній людині без спеціального тлумачення),

– так і в правореалізаційних актах (коли, наприклад, зі слів свідків записують словесний портрет злочинця із використанням висловів на кшталт: «молодий чоловік», «високий», «симпатичний» і т. п.).

На неточностях у чинному законодавстві неодноразово наголошували як науковці, так і практики. Наприклад, Голова Вищого адміністративного суду

України О. Пасенюк у вересні 2011 р. перед світовою громадськістю адміністративістів заявив, що «через такі неточності в Україні вкрай важко здійснювати правосуддя та відновлювати порушені права приватних осіб таким чином, як це відбувається в європейських країнах» [351].

Третьою «вадою» правових знаків, оформлених у нормах права, є незрозумілість (часто використовують відповідник – неясність), що передбачає неможливість встановлення чіткого значення мовного вислову. Така недосконалість змісту правової норми трапляється, коли в ній зустрічаються вирази типу «і так далі», «та інші», «тощо».

За наявності багатозначних, неточних чи незрозумілих висловів-знаків можуть виникати аналогічні (багатозначні, неточні) варіанти їх сприйняття. Логісти згрупували такі помилки сприйняття у три основні види, назвавши їх: *еквівокація* (використання назви предмета чи явища в однаковому значенні без урахування контексту обставин), *логомахія* (використання назви предмета чи явища у різних значеннях учасниками одного процесу комунікації) і *амфіболия* (використання висловлювань, які можна по-різному тлумачити – наприклад, славнозвісне «карати не можна помилувати») [519].

У семіозі як процесі функціонування знаку виокремлюють його відношення з іншими знаками, його значенням, його інтерпретатором. Кожний із цих напрямів відношень визначає вимір функціонування знаку – синтаксичний, семантичний, прагматичний. Правова дійсність, як правило, поєднує ці виміри, при цьому вибудовується тривимірна проекція норми права як певної системи знаків. Адже будь-який правовий знак має бути узгодженим з іншими знаками однієї правової системи; співвідноситися з тим об'єктом, який він означає; адекватно трактуватися соціальним суб'єктом, який, сприймаючи зміст, закладений у знаку, співвідносить сприйняте з інформацією, отриманою від інших знаків, і трансформує все це у поведінку в контексті заданої їй правової моделі.

До певної міри вербальні правові знаки можна вважати термінами, що точно і однозначно визначають чітко окреслені спеціальні поняття

суспільного життя і його співвідношення з іншими поняттями в межах спеціальної сфери – юриспруденції. Процес термінологізації права неминучий та обов'язковий, адже специфіка застосування право-норм вимагає перетворення слів живого мовлення, що побутує у звичайному соціумі, на правові терміни, що «обслуговують» виключно сферу правовідносин, відтворюють чітко окреслені спеціальні аспекти права. Семіотико-правове трактування поняття «термін» можливе через сприйняття його не лише в граматичному і формально-логічному, а й у матеріальному значенні. У даному випадку йдеться про дослівне сприйняття омонімічного перекладу слова «термін» (лат. – *terminalus* від *terminus*) як «межа», «закінчення», «обмеження», де правовий термін покликаний не лише відобразити й називати специфіку правового поля і правових відносин, а й установлювати чіткі межі дій і вчинків право-споживача з метою регулювання його правової поведінки [23, с. 133-134].

Що стосується термінології загалом, то лінгвісти пропонують «розмежовувати дві граматики – *активну граматику*, граматику мови у значенні мовленнєвої діяльності, висловлювання, продукування, і *граматику пасивну*, тобто граматику слухового сприйняття» [31, с. 520]. При переході на рівень дискурсу правового знаку це розмежування можна пояснити на основі принципу «кодування – декодування». Іншими словами, правові знаки виступають «активною граматиною», оскільки у правовому комунікуванні вони є «діяльними» щодо право-сприймача, вони діють, впливають на його правовий світогляд, правову поведінку, визначаючи «нормативи» правослухняності й протиправності, а також рівень правової відповідальності за протиправні вчинки і дії. Ця «активна граматика» правового знаку містить елемент «кодування» правових вимог і норм у стислій словесній формі, яку право-сприймач має «декодувати», «розшифрувати», тобто зрозуміти і прийняти для управління власною поведінкою у правовому полі. У такому випадку граматика мислення (як внутрішнього мовлення) право-сприймача вже не залишається «пасивною», адже він не лише сприйняв («вислухав»)

вимоги правових знаків, а й перевів їх у площину діяльності, контролю за поведінкою. Тепер вже його право-мислення стає «активною граматикою» щодо власного тіла як продуцента поведінкових рефлексій, а так звана «поведінкова граматика», яку також можна «читати» (спостерігати), стає пасивною, виконавською. Але у випадку правовідносин, коли поведінка одного соціального суб'єкта є елементом правової комунікації загалом, його поведінкова граматика стає активною щодо іншого суб'єкта правовідносин, впливаючи вже на його правовий світогляд, а далі – і на поведінку. Цей процес безконечний, але обмежений сферою дії системи права, нормами якого керуються соціальні суб'єкти [23, с. 134-135].

Однак яким би досконалим не було формулювання мовного правового знаку, поняття, «декодовані» з нього, набудуть змісту лише у право-мисленні соціального суб'єкта. «Лише завдяки одному з учасників герменевтичної розмови, інтерпретаторові, другий учасник, текст, взагалі набуває голосу. Лише завдяки йому письмові позначення знову перетворюються на зміст» [95, с. 451]. При цьому вплив правового знаку розрахований не на спеціаліста, а на кожного дієздатного і правоздатного громадянина як носія правової культури й активного учасника правовідносин. Загалом індивідуальне тлумачення правового знаку полягає в тому, що «спочатку просто перелічуються виділені зв'язки, і тільки потім із них формується нова змістова структура, неодмінно відображаючи теоретичні прагнення інтерпретатора» [391, с. 237]. Соціальний суб'єкт виділяє «цікаві» для себе правові знаки, поєднує їх за тематикою, сферою застосування, важливістю тощо у так звану знакову законодавчу мережу, що впливає на його правовий світогляд, звичайно, враховуючи власні правові ціннісні орієнтири, тим самим виступаючи своєрідним інтерпретатором права.

До того ж, можна говорити про знак як про функцію. Наприклад, Ж. Бодріяр наділяв знаки соціальною функцією перспективи, розрізнення, сегрегації, споживання, обміну, диференціації, відтворення і редукції тощо [53]. Тобто правовий знак виступає своєрідним еквівалентом правової

дійсності (або її частини), відтворюючи, редукуючи, диференціюючи і структуруючи її як систему знаків та окреслюючи перспективи розвитку.

Як бачимо, правовий знак не є чимось абстрактно-символічним, навпаки, це чітко означений матеріальний носій інформації, акумульованої і сформульованої у вербальній формі, що є зрозумілим для носія певної правової культури, в межах якої й побутує цей знак. Можна говорити про триєдину форму його прояву: вербальну (з іконографічним відтворенням змісту), мисленнєву (аналогічну до попередньої, через втілення у тому ж словесному варіанті, але усному) і поведінкову (як послідовну діяльнісну чи бездієву інтерпретацію двох попередніх форм). Правовий знак як феномен має своє змістове наповнення, наділений соціальними функціями, як будь-яке інше поняття може бути багатозначним, неточним і незрозумілим для інтерпретатора (право-сприймача), але однозначно впливовим і здатним забезпечити своєрідну психологічну тяглість історії народу та відобразити колорит національної правової системи.

Дійсність, яку включають у процес сприйняття, наявна вже як певна сукупність знаків, що, зі свого боку, в процесі сприймання перетворюються на об'єкти передачі інформації. Знак як об'єкт існує лише у контексті знакової системи (наприклад, текстуальної мови права), культури (як сукупності особливих і загальних цінностей суспільного життя) та філософських (метафізичних) принципів універсального значення і смислу. При цьому слід розрізняти правову реальність, що існує незалежно від суб'єктів її сприйняття, і правову дійсність як середовище, створене за участю людини – здійснюваний нею світ. Не особливо акцентуючи на цьому, слід водночас наголосити, що в такому контексті право як система знаків виступає інформаційною моделлю цієї правової дійсності.

Висновки до розділу 2

Семіотичними формами буття права є правові сигнали, коди, символи і знаки (причому форму права тут слід розуміти в діалектичному значенні – як специфічний спосіб вираження сутності). Ці форми здебільшого мають вербальний прояв, але можуть бути і невербальними.

Сигнальність (імпульсивність) права зумовлена насамперед його функціональним призначенням у суспільстві як певного поштовху, спонуки, заклику до правослухняної поведінки. При цьому саме слова є найдієвішими сигнальними подразниками для більшості наших свідомих рефлексій. Сигнальна дія права полягає в інформуванні про його зміст, пов'язана з наявністю у правосвідомості людини певних динамічних стереотипів, а також із її здатністю до абстрагування та залежить від інформаційних сигналів раціонального характеру (про зміст правових норм) і об'єктивного характеру (про відповідність норм права об'єктивним потребам суспільства). Сигнальні правові одиниці можна називати стилістично маркованими лексемами.

У праві, як і в будь-якій іншій соціальній сфері, сформовані ідеологічні коди, що дає підстави говорити про наявність певної політико-правової міфології. Коди права залежать від динамічних (ретроспективних) і статичних (географічних) чинників, взаємонакладання яких утворює своєрідну кодову дифракцію (тобто взаємопроникнення, що використовується у механізмі побудови голограм). Код у праві – це метакод, що передбачає його проміжне становище, здатність до поєднання в собі змін, перетворень, реформацій і водночас вимог, потреб, норм правової дійсності. Це означає, що код у праві можна вивчати за допомогою інших культурних кодів (мовних, психологічних, філософських тощо), а також застосовувати як соціокультурний метакод для вивчення інших соціальних сфер. Загалом код здатний створити стратегічну модель правопізнання та праворозуміння, а на

вищому рівні можна навіть говорити про соціально-генетичний код права, що репрезентує специфіку правової системи.

«Генетичний код» права формується як структурний елемент правового менталітету, що відтворюється через усталені форми і способи прояву інтелектуальних та емоційних реакцій суспільства на соціокультурні феномени.

Правові коди можуть модифікуватися через внесення змін з метою коригування (поліпшення, вдосконалення тощо) режиму роботи системи права. Така модифікація може відбуватися на мікрорівні норми права; на макрорівні інституту права; на мегарівні галузі чи підгалузі, системи права загалом; на метарівні правової системи. Праву притаманна модифікаційна мінливість як здатність до змін, що мають пристосовницький характер і відбуваються під впливом соціальних чинників. Генотипом тут виступає комплекс усіх ознак, що притаманні праву як суспільному явищу з часу його виникнення і зумовлюють його так звані «спадкові» властивості, а фенотипом у цьому випадку слід вважати сукупність характеристик, властивих праву тільки на певній стадії його розвитку. За характером змін, що відбуваються у праві як соціальному організмі, можливі морфологічні (у формі і структурі, тоді йдеться про анатомію та зовнішню структуру права) та фізичні зміни (гомеостатичність права як здатність зберігати внутрішній баланс завдяки саморегульованому пристосуванню до потреб соціуму). Модифікація кодів права як соціальний процес у загальному розумінні є тривалою серією взаємодій (асиміляція, цивілізація, професіоналізація, імплементація, модернізація та ін.) між правом, соціальним суб'єктом і правовою дійсністю. Право не тільки містить закодовану інформацію про стан правової дійсності, а й творить коди, що проектують і прогнозують варіанти, типи, моделі право-випадків і право-ситуацій.

Правовий знак – це емпіричний матеріальний носій інформації, який суб'єкти правовідносин сприймають на чуттєвому рівні у процесі правової комунікації як відтворення, уособлення якогось об'єкта (предмета, дії, події,

явища і т. д.) і його ознак та властивостей, що проявляються у взаємодії та співвідношенні з іншими такими ж об'єктами. Всі правові знаки можна поділити на дві основні категорії – вербальні (індекси і символи – графічні знаки) й невербальні (індекси, символи й ознаки – умовне відтворення). Вони покликані виконувати низку соціальних функцій (номінативну, інформаційну, комунікативну, культурологічну, управлінську, дидактичну, превентивну, заощадження, збереження). Рух правових знаків у соціокультурному просторі називається семіозом права, що поєднує правові норми (знаковий засіб), правову дійсність (відтворюваний об'єкт), суб'єкта права (інтерпретатора) і правову поведінку (інтерпретанту). Знак може виступати також окремою функцією права: як еквівалент, відтворення, редукція правової дійсності та засіб її диференціації, структуризації та прогнозування.

РОЗДІЛ 3

СИСТЕМНО-СТРУКТУРНИЙ АСПЕКТ

СЕМІОТИЧНОГО ПІДХОДУ ДО ПІЗНАННЯ ПРАВА

3.1 Правові означувані та їх означники як складові процесу пізнання правової дійсності

Мова права, як і будь-яка професійна мова, складається з певних правових знаків. Знак як цілісна філософська категорія «об'єднує поняття зі звуковим образом, тобто означуване (концепт, ідею або річ, означену означником) та означник (звук або письмовий символ, або слово)» [165, с. 166]. Знак (як сукупність означника та означуваного) був основою більшості постмодерністських дискусій щодо розуміння феномена мови взагалі, середовища її прояву та функціонального призначення.

Проблему означування соціальної дійсності засобами мови досліджували здебільшого структуралісти і пост-структуралісти, починаючи від Ф. де Сосюра (який мав вирішальний вплив на мовознавство у ХХ ст. й на семіотичні / семіологічні дослідження власне структуралістів і пост-структуралістів) та його послідовників Ж. Бодріяра, Ж. Деріди, Ю. Крістевої та інших, і закінчуючи сучасними лінгвістами-семіологами (найвідоміші з них в Україні, наприклад, Ю. Лотман, М. Лебедев, Ю. Степанов, В. Налімов та інші). Аналіз їхніх розвідок безпосередньо пов'язаний із розкриттям напряду даного підрозділу дисертації, тому його буде проведено у контексті викладу основних положень дослідження.

Мета цього підрозділу – на основі такого аналізу продемонструвати, яким чином взаємопов'язані правові означувані як важливі складові правової дійсності, що є основними об'єктами її функціонування (об'єкти і суб'єкти правовідносин, дії, події, факти, явища і т. д.), та їх означники, в яких зосереджена знакова правова інформація.

Ф. де Соссюр, якого вважають батьком лінгвістичного структуралізму, відстоював позицію, що «мову формують суб'єкти мовної спільноти у своїх мовних актах, а самі слова складаються з означника як історично змінного фонематичного «диференціального» елемента означення та означуваного або поняття, яке визначається через стосунок цього елемента до інших означників мови (його цінність)» [138, с. 396-397]. Абстрагуючись від підходу до природи мови, яку запропонував Ф. де Соссюр, мову права можна вважати такою системою знаків, що називає та організовує правову дійсність, означаючи (визначаючи) її основні цінності та пріоритети. Причому, по-перше, зв'язок між означником та означуваним є довільним через наявність у цьому ланцюговому процесі інтерпретатора, який власне і означає означуване (факт, подію чи явище) певним означником (звуко-буквеним поняттям). По-друге, означник може змінювати своє змістове навантаження лінійно, адаптуючись у часі до соціально-історичних реалій та відтворюючи їх, а також модифікуючись залежно від взаємодії з іншими означниками. При цьому мовець може змінити значення означника або винайти нові означники, але цей творчий процес контролюється через прийняття чи відкидання нового витвору мовною спільнотою. Тобто правові терміно-поняття можуть набувати нових значень або їх відтінків залежно від лінійної змінюваності об'єктивної реальності й рівня зануреності у неї соціального суб'єкта; а результати правотворення коригуються рівнем сприйняття їх правовою спільнотою та відповідності правовій дійсності.

Один із яскравих представників пост-структуралістів Ж. Бодріяр «запровадив епістемологічну семіологію, оперту на плинний означник, що є відходом від традиційного розуміння знаку» [165, с. 386]. Він увів поняття «симуляція» як уявлення або моделювання системи чи процесу, яких немає насправді, але які можна відтворити у кіберпросторі; це поняття застосовують, коли хочуть показати вплив новітніх ЗМІ на комунікацію та культуру взагалі. Симуляція не має фіксованого референта (тобто означуваного), зате може бути корисною при складанні комп'ютерних

програм, що імітують поведінку комплексних адаптивних і синергетичних систем. У цьому контексті можна говорити про симуляцію правової дійсності як системи вищезазначеного типу: вона адаптивна щодо змінних зовнішніх збудників і самоорганізовується (синергує) під їхнім впливом. Розробка певної моделі правової дійсності, в яку занурюється соціальний суб'єкт, може сприяти виробленню у нього чітких алгоритмів дії в певних правових ситуаціях, правильної реакції на подразники середовища реального перебування.

Ж. Деріда, який зіставив два основні опозиційні дискурси середини ХХ ст. – структуралізм та феноменологію, – «кинув виклик усім комунікаційним моделям мови, які беруть у дужки операцію опосередковування означника і прив'язують значення до певної мети» [165, с. 123]. У своїй моделі, яку він назвав «метафізикою присутності», Деріда структурував буття за напрямками властивостей (називання чи означування – як властивість людини, значення – як властивість мови, суб'єктивність – як властивість самопрояву), доречностей (компетентності, знання правил «правильної» лінгвістичної діяльності») та чистоти (звільнення значення від будь-якої контамінації) [138]. Згідно з цією моделлю, правові означувані (факти, події, явища – все, що може бути об'єктом означування) мають характеризуватися своїми властивостями, доречностями і аконтимінаційністю (чистотою). У цьому контексті означування – це основна властивість правотворця, значення – властивість кожного терміно-поняття, письмове відтворення – властивість означника, суб'єктивність – властивість одиничного у праві, об'єктивність – властивість загального у правовій дійсності, організованість – властивість правової системи і т. д. Доречність правових означувань полягає у врахуванні їхньої контекстуальності (залежності від соціоісторичних умов), компетентності (обізнаності з правовою ситуацією та можливість адаптації до всіх її нюансів), компетенції (повноваження епізодично представляти правову дійсність), прийнятності (визнання правовою спільнотою соціальних суб'єктів як таких, що відповідають її вимогам), необхідності (об'єктивного

закономірного зв'язку між явищами сфери правовідносин) та ін. А от стосовно аконтимінаційності правових означуваних виникає сумнів: з одного боку, кожне окреме означуване має залишатися «чистим», не набуваючи ознак іншого означуваного, щоб зберегти своє сутнісне значення; а з іншого – перебування у тісній взаємодії з усіма означуваними (це основа системності права) не робить неможливим процес конвергенції, набуття подібних ознак внаслідок перебування в одному правовому просторі та пристосування до цих однакових умов.

Входячи з метафізичної концепції Ж. Деріди, право як сукупність узагальнених понять, що відтворюють конкретні правові явища, можна назвати «білою міфологією» [165, с. 44-45], символічною мовою, що штучно утворена через втрату природності й набуття абстрактності. Але в цьому і полягає цінність права: не конкретизуючи правові означувані, означники водночас стосуються всіх соціальних суб'єктів загалом, тобто вони вважаються універсальними.

Про штучність загальних універсалій говорив також Ч. Пірс, віддаючи перевагу конкретизації. Заперечуючи доцільність догм, він розвинув так звану «теорію розкаяної схильності помилятися»; в опозицію номіналізму було поставлено «схоластичний реалізм екстремального типу» [165, с. 138]. Однак при цьому Пірс зосереджував увагу на логічних зв'язках знаків і значення, а також їх разом із конкретним адресатом, наголошуючи, що семіоз (як процес означування) можливий тільки тоді, коли користувачі знаків уже мають якесь попереднє знайомство з об'єктами знаків [165, с. 378] (ми називаємо їх означуваними). Така троїста система семіотики, яку запропонував Пірс, – зі знаком, його об'єктом та інтерпретатором – стала класичною. І згідно з нею, можна виокремити три основні складові знакового процесу правовідносин: право (як сукупність вербальних знаків, означники), що відображає об'єкти правової дійсності (правові означувані) та суб'єкт правовідносин (соціальний суб'єкт, який творить ці знаки і ними керується).

Теорію Пірса розвинув У. Еко, застосувавши її до сфери культури (до якої належить і право); семіотична система Еко є радше інтердисциплінарною. Він запропонував діалектичне співвідношення між дискурсом та реальністю через співвідношення кодів (сигніфікація, називання) та способів їх використання (передавання інформації, комунікація) [165, с. 378-379]. У нього знак стає функцією. Тому правові знаки, згідно зі семіотикою Еко, виконують функцію означування (сигніфікації, називання) правових явищ. Це дещо суперечило бінарній моделі семіотики Ф. де Сосюра, але було близьким до визнання знаку як об'єднання означника (словесного образу) та означуваного (матеріального носія поняття). У цій схемі правові означники довільно кодується в мові права через своєрідну соціокультурну домовленість (пропонується терміно-поняття і, відповідно, сприймається та приймається до використання або відкидається чи замінюється іншим). Тобто означник утворюється залежно від статусу, місця чи ролі означуваного у диференціальній системі правової дійсності, і вже не суб'єкт визначає мову права, а сам твориться нею як семіотично-лінгвістичною системою.

У. Еко переконаний, що значення та інтерпретація зумовлені контекстом, акти творення і рецепції взаємозалежні; саме ця залежність стабілізує і зменшує небезпеку «безмежної інтертекстуальності» [429, с. 406]. Це особливо важливо для права як знакової системи правовідносин, певної регулятивної сили. Семіотичні акти (як творення, так і реалізації право-норм) відбуваються в обмеженому культурному (правовому) просторі, який не дозволяє їх учасникам виходити за його комунікативні межі. Відсутність таких меж призвела би до кризи правової комунікації як такої. За теорією поділу семіотичних текстів на два типи (відкриті й закриті), право можна вважати фізично завершеним текстом (читач, тобто право-сприймач, не може вважати себе співавтором права), але водночас воно залишається відносно відкритим у міру необхідності врахування змінних тенденцій суспільства, в якому це право функціонує.

Підхід до функціональності знаків розвинули російські вчені. Зокрема, Ю. Лотман функцією вважав саме значення, а не знак. Він доводив, що значення – це функція внутрішньої структури тексту і зовнішнього кодованого відтворення, які передають інформацію адресатові, а той, зі свого боку, може далі структурувати її на власний розсуд і кодувати вже йому зрозумілими кодами [288]. Саме це відбувається з нормами права, значення яких виконує властиву їм функцію передачі правової інформації адресатові (соціальному суб'єктові), а той сприймає її, інтерпретуючи у власних діях і вчинках, що є також знаковими для інших учасників правовідносин.

Основна ідея семіотики Ю. Лотмана – ідея «вторинних моделюючих систем», якими він називав усі культурні системи, крім мови (вона, на його думку, є «первинною моделюючою системою») [429, с. 428]. Тобто завдяки мовним засобам людина означає об'єкти дійсності, класифікує їх за сферами функціонування (мистецтво, політика, право, мода, релігія і т. д.), а вже самі об'єднання таких означених понять моделюють власну систему, унікальну в своїй тематиці й водночас відкрити для взаємодії з іншими системами. Причому Лотман ділить ці системи на вербальні й невербальні: вербальні (до яких, до речі, належить і право) зорієнтовані на майбутнє, а невербальні (іконічні) – на минуле, яке вони відтворюють. Тобто право можна вважати вербальним культурним текстом, що репрезентує певну модель соціальної дійсності. А наукові тексти з дослідження права є одночасно спробою пізнати сферу права (інструмент вивчення правової культури) і фактом його буття (складова частина цієї культури).

Тут варто згадати також дослідження фундаментальної доктрини знаків (на противагу теорії чи науки) Дж. Ділі [147], в яких ідеться про три моделюючі семіотичні системи, що впливають з еволюційного піднесення семіозу. Первинною моделюючою системою він вважав стадію природних знаків, що функціонували на рівні людських інстинктів і пов'язаних з ними емоцій (в цьому випадку йдеться про первинну реакцію на подразник ще до людського суспільства). Вторинна моделююча система – вербальна, де

знаком виступає слово як замітник об'єктів дійсності. Третя моделююча система – це культура, знаки якої перебувають у когерентному зв'язку між собою і таким чином підтримують цілісність мови як системи знаків через соціальну комунікацію.

Ще один російський лінгвіст, який жив і працював у США, Р. Якобсон зумів передати традиції структуралізму радянським семіотикам. На його думку, «все сучасне мистецтво, використовуючи абстракцію та багатозначність часових і зорових перспектив, наголошує на взаємозв'язку означника та означуваного... зосереджується не на об'єктах, а на відношеннях означників...» [429, с. 357]. Тут ідеться про важливість контексту сприйняття повідомлення, умов контакту інформації з адресатом, коду та способу розкодування. Особливе значення має його ідея про ідентифікацію риторичних фігур, метафори та метонімії як моделі для двох основних шляхів організації дискурсу, які можна віднайти у кожному виді культурної продукції. Право, однозначно будучи продуктом культури, також до певної міри є риторичним, пропонуючи такі стилістичні конструкції, що передбачають тільки стверджувальну інформацію, щоправда, без художньої описовості, але від того не менш майстерно сформульовані.

Дещо ближчим до нашої проблематики є французький етнолог-структураліст К. Леві-Строс, який у сферу семіотики ввів антропологію, акцентуючи на розумових здатностях людини та їх суспільних проявах. На його думку, і означники, і означувані (які він називав базовими елементами міфу) набувають значення у взаємозв'язку культурних кодів та суспільної практики, що зорієнтована на вирішення соціальних конфліктів. При цьому він надавав перевагу моделям, що створюються через виокремлення типових відношень у бінарних опозиціях в тій чи іншій культурній сфері [268]. Для Леві-Строса значення виникає при зміні виокремлених відношень. Тобто норми права набувають значення при трансформації певного виду правовідносин, для врегулювання яких вони і створені; без цих відносин норми права є просто означниками імовірних означуваних (дій, подій, фактів

чи явищ) і тільки з моменту їх реалізації набувають суспільного значення. До того ж усі складники системи взаємозалежні, жодний елемент не може бути змінений без зміни всіх інших елементів (як це є у правовій системі).

Структуралістські тенденції сприйняття мови як формотворчого засобу людської душі найяскравіше відтворив Ж. Лакан. Його ідея, що «суб'єкт репрезентується означником, а сам він є відсутністю означника, і ця відсутність творить порожнечу в символічному світі» [165, с. 231], стала загальною алегорією суб'єктивності розгортання (інтерпретації, розкодування) означника в момент ідентифікації людини з оточенням. На думку Лакана, людина є «ув'язненою у грі». Згідно з цим, все суспільство – це своєрідне поле для гри, і ввійти в неї можна, оцінюючи власну ситуацію і порівнюючи її з умовними позначками (вимогами та сподіваннями) інших гравців, розшифровуючи їхні реакції та проектуючи ці реакції на себе, щоби прорахувати правильний вибір подальшої поведінки у грі.

Усі культурно вибудовані феномени (чи то мода, чи література, чи право), на думку Р. Барта, є складовими системи суспільних значень. Він називає суспільство семіологічною системою, структурованою через бінарні опозиції, які раціоналізують історію [165, с. 379]. Саме Барт проголосив семіологію різновидом лінгвістики, наголошуючи на тому, що знаки ми можемо розуміти тільки через їх мовне відтворення. Що стосується поняття «означуване», то він поділяє його на два види залежно від значимості: явне означуване (що піддається зовнішньому дослідженню) і потаємне означуване (щось зі сфери герменевтики чи психоаналітики) [429, с. 381]. Таким чином, правові означувані будуть здебільшого явними, а потаємні, напевне, пов'язані зі суб'єктивною стороною право-вчинку (психічне ставлення соціального суб'єкта до своїх та чужих дій, вчинків або бездіяльності). У праві правові означувані екстраполюються (поширюють своє значення на інші означувані з метою узгодження всіх знаків правової дійсності). Тоді правотворення, за теорією Барта, можна вважати процесом переведення означуваного через посередництво означника у площину (текст) права.

Проти концепції знаку як такого виступив відомий французький культуролог М. Фуко у своїй праці «Слова і речі». Спираючись на ідеї дискурсу гуманітарних наук загалом, він прагне знайти «фундаментальні коди культури», які керують її мовою та практикою; дискурс тут виступає як певна «вертикальна формація», вісьове скупчення кодів [429, с. 442]. Узагальнюючи теорію Фуко, можемо зауважити, що правовий дискурс – це процес застосування мови права; цей процес має ситуативний, соціокультурний контекст і характеризується інтерактивністю; дискурс у праві здебільшого діяльнісний, поведінковий.

Іншими словами, правовий дискурс – це сегмент мови права, що віддзеркалює соціальну, епістемологічну і риторичну практику правовідносин, і водночас це практика, що систематично формує і означає правове поле, про яке вона говорить і в якому вона відбувається. З одного боку, правовий дискурс (за концепцією дискурсу взагалі як формативної можливості у групах – Н. Фейрклоу [165, с. 127]) формується та обмежується суспільною структурою в найширшому значенні цього слова і на всіх рівнях соціальних відносин, специфічних для конкретних інституцій, зокрема права як такого. З іншого – правовий дискурс є суспільно конститутивним; він сприяє означенню всіх вимірів суспільної структури, що прямо чи опосередковано формують і обмежують інституцію права, правовідносин, право-суб'єктів, правової комунікації та правового поля як середовища поєднання цих інституцій.

Абстрагуючись від усіх проаналізованих вище теорій і концепцій, дотичних до вивчення означуваного й означника у соціокультурному контексті, спробуємо конкретніше зосередити увагу власне на їх правовому вимірі.

Назагал означення можна вважати синонімом понять «визначення» чи «дефініція», що походить від лат. *definitio* та означає роз'яснення чи витлумачення значення (сенсу) терміна або поняття. З іншого боку, «означення» є тотожним до слова «означування» чи «означання», коли

йдеться про дію (вказувати на що-небудь, визначати, окреслювати, позначати) [83, с. 665].

Явище, річ, дію, подію, факт, об'єкт, суб'єкт чи абстрактне поняття – будь-який феномен чи концепт, якому дається означення, називають *означуваним*, а символ чи групу символів (буквений аналог, інше графічне відтворення чи речова модель), що має роз'яснити його значення, називають *означником*. «Означуюче» не є значенням «означуваного», а, відповідно до означення, має те саме *значення* (зміст). Підставою відведення означення певному матеріальному чи абстрактному поняттю може бути необхідність розширення поняттєвого словника, усунення двозначності, необхідність уточнення терміна чи потреба його теоретичного роз'яснення.

У лінгвістиці розрізняють декілька типів означень (у розумінні дефініцій). Спробуємо їх застосувати до аналізу мови права.

Обумовлене означення передбачає створення нових термінів, які вперше вводяться в обіг. При цьому саме автор (творець) терміна уповноважений надати йому певного значення й окреслити об'єкт, який він позначатиме. Такі означення ще називають *номінальними або вербальними*. Таким означенням свого часу було, наприклад, поняття «радіошантаж»; тепер, за аналогією, із розвитком інформаційно-комунікаційних технологій можемо говорити про Інтернет-шантаж, кіберпереслідування тощо.

Пропри це, у контексті правотворчості важко говорити про творення абсолютно нових терміно-понять, адже мова права здебільшого формується з уже наявних і визнаних суспільством означників (усі слова мають бути зрозумілими й відображати те, що вже є). Але ці означники можуть набувати нових значень у новому контексті їх застосування. Наприклад, коли ми говоримо про склад Верховної Ради України, можна говорити про наявність у ній різних фракцій, комітетів, представників політичних чи економічних сил і т. д., але коли скажемо «конституційний склад Верховної Ради України», зрозуміло, що йдеться про точну кількість (чотириста п'ятдесят) народних депутатів, обраних на основі загального, рівного і прямого

виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки. Або ж означник «особа», що у загальноприйнятому розумінні означає людину, особистість, у юриспруденції може мати декілька означуваних залежно від контексту: 1) особа без громадянства (апатрид), 2) довірена особа, 3) посадова особа, 4) матеріально відповідальна особа, 5) недієздатна особа, 6) неповнолітня особа, 7) фізична особа, 8) юридична особа та інше.

У таких випадках ідеться про *лексичні означення*, які використовують у випадках, коли метою означування є усунення двозначності чи розширення словникового запасу сфери, для якої конструюється означення. При цьому термін, якому дається означення, не є цілком новим, але має певну закорінену практику вживання. Тому лексичне означення може бути істинним чи хибним, залежно від того, чи воно відповідає попередньому незалежному значенню означуваного. Інший термін, який використовується для цього типу означень, – це *«реальне»* означення.

Однак ні обумовлені, ні лексичні означення не можна вважати придатними для уточнення багатозначного (так званого «розмитого») терміна. Розмитим вважають термін, у застосуванні якого можуть виникати пограничні випадки, коли не зрозуміло, чи допустиме використання цього терміна в даному випадку, чи ні. Особливо поширеними уточнювальні означення є у праві, де в процесі уточнення те, наскільки означення вийде за межі загальноприйнятої практики, диктується міркуваннями громадського інтересу та відповідності духові закону. *Уточнювальні означення* вживаються не для підсилення їхньої смислової ролі, а для конкретизації змісту, вираженого іншими компонентами речення. Уточнювальними найчастіше бувають обставини місця і часу. Уточнювальні члени пов'язуються з іншими членами речення за допомогою приєднувальних слів: *особливо, за винятком, крім, головним чином, у тому числі* тощо.

Теоретичні означення передбачають формулювання теоретично адекватного опису об'єкта, до якого його застосовують. Теоретичне означення має бути еквівалентним концептуальному поясненню самого

означуваного; воно розвивається разом із нашим розумінням та збільшенням наших знань про дане означуване. Наприклад, поняття «проступок», яким із XV ст. позначали всі види злочинів (гвалт, кривда, лиходійство, шкода, провина, виступ із права тощо) [454, с. 105], у сучасній теорії права трактують як «правопорушення – суспільно-небезпечне або шкідливе діяння (дія або бездіяльність), яке порушує норму права» [562, с. 47-48]. Іншими словами, у процесі аналізу та зіставлення суспільством реальних обставин і правових понять останні змінюють своє соціально-семантичне наповнення. Мабуть, тому теоретичні означення інакше називають «аналітичними». Це, на нашу думку, найбільше стосується означень, що містять оцінювальний аспект, тобто знаково відтворюють правові означувані як із позитивною, так і негативною рефлексією: спрощено – означення добра (справедливість, рівність, свобода та ін.) або зла (вбивство, вина, покарання тощо).

Переконливі означення створюються з метою впливу на ставлення аудиторії; мовна функція такого означення експресивна. Оскільки мова означення може бути як інформативною, так і експресивною, природним буде припущення, що кожен із описаних раніше типів означення може бути також переконливим означенням, якщо інформація, закладена в нього, набуде волюнтативного характеру. Прикладом такого типу означення може бути таке: «людна – найвища цінність у праві». Мова цього означення слугує не інформативній, а експресивній функції, та має на меті викликати позитивне ставлення аудиторії до означуваного терміна.

Для застосування будь-якого значення є своя техніка введення його у контекст. У цьому розумінні лінгвісти розрізняють два типи технік, що, відповідно, стосуються денотативних і конотативних означень [135].

До першого (денотативного) типу зараховують:

1. Означення (означування) через перелік усіх об'єктів для розширення змісту терміна.

Ця техніка введення означень зосереджується на денотації (називанні) чи розширенні терміна. Найпростішим способом роз'яснити денотацію

терміна є наведення прикладів об'єктів, що їх денотує термін. Попри значну ефективність, ця техніка має певні обмеження. Це стосується абстрактних понять, інші приклади яких навести неможливо, скажімо, таких понять, як свобода, рівність та інше; або понять, що мають однакове розширення, але наголошують на різних аспектах, наприклад, у випадку з наведеними вище означеннями особи: і фізична особа, і посадова особа, і матеріально відповідальна особа і т. д. означають людину, але несуть різне змістове навантаження, різну конотацію, тобто конотують різні властивості. У таких випадках терміни чи поняття не піддаються денотативній техніці означення.

2. Означення через перелік субкласів

Варіантом денотативного означення є перелік субкласів, розширення яких співпадає із денотацією терміна. Наприклад, «цивільне право» (галузь) визначається як сукупність субкласів (підгалузей) – сімейного права, трудового права, спадкового права та ін.; «сімейне право» – через сукупність субкласів (інститутів) – батьківства, опікунства, усиновлення тощо, і так далі.

3. Остенсивне означення

По-іншому цю техніку ще називають використанням жестів для безпосередньої вказівки на предмети. Таке означення за своєю суттю містить інформацію тільки щодо обсягу поняття, а тому також має свої недоліки. Одним із основних таких недоліків є надмірна розпливчастість остенсивних означень: наприклад, вказуючи на суб'єкт правовідносин, неможливо із самого жесту встановити, чи йдеться про якусь одну особу (людину), чи юридичну особу з одним керівником або ж із колективним управлінням (рада директорів, акціонерів тощо). Проте остенсивні означення відіграють важливу роль у первісному накопиченні знань, а отже, є цінними у засвоєнні теорії права.

Загалом денотативна техніка може бути використана для обумовлених і лексичних означень, але очевидно не може бути використана для означень іншого типу.

Другий тип техніки означування – конотативні означення. Ця техніка включає:

1) синонімічне означення (використовується при вказуванні на означувані об'єкти з однаковим значенням; не може бути використана для уточнюючих і теоретичних означень);

2) операційне означення (використовується для досягнення бажаного результату за умов виконання певних операцій; означник в операційних означеннях стосується тільки чітко визначених та повторюваних операцій).

Конотативними можуть бути означення будь-якого типу з перелічених вище – обумовлені, лексичні, уточнювальні, теоретичні, переконуючі.

На відміну від лінгвістів філософи виокремлюють так звані трансцендентальні означувані, що «фіксують у своєму змісті позатекстуальний референт як онтологічний гарант визначеності текстової семантики» [468]. Це поняття ввів згадуваний вище Ж. Деріда у контексті зіставлення постмодернізму з класичною філософською традицією. Оскільки у постмодерністській системі координат людина не існує поза текстом, тому не можливою є інтерпретація тексту в класичному її розумінні (як погляд ззовні). Ми не можемо інтерпретувати право, будучи поза ним: текстова семантика права не є одночасно ні автохтонною, ні автономною щодо його споживачів, адже її створив цей споживач через привнесення у текст права культурно ангажованих (попередньо не характерних для цього тексту) змістів. Саме слово стає засобом і знаряддям для конституювання та конструювання правової дійсності.

Відповідно, правову дійсність можна трактувати як текст, який ми «читаємо» (через споглядання), означуємо певними символами (буквеними чи звуковими) для передавання інформації іншим і розуміємо інформацію інших (через розшифрування їхніх означників). Означуване як предмет об'єктивної дійсності одиничне. Натомість кожний суб'єкт означування може створити свій означник на відтворення його у мові (по-своєму назвати), а кожний суб'єкт сприйняття цього означника може надати йому нового

значення (по-своєму зрозуміти). Тому теоретично означуване може мати декілька означників і значень. Але це доволі ускладнить процес порозуміння між суб'єктами соціонормативного простору. Щоби цього уникнути, суб'єкти «домовляються» про означування предметів (подій, фактів, явищ і т. д.) однаково зрозумілими означниками. Як зауважує М. Лебедєв, «мовні знаки функціонують начебто за певною згодою про їх використання, що зумовлено низькою ... іконічністю знаків природної мови» [265, с. 61]. Саме тому, наприклад, юридичні терміно-поняття є найбільш зрозумілими саме для юристів як членів однієї мовленнєвої спільноти, одного функціонально-семантичного мовного поля.

При цьому процес означування дехто з науковців називає простою ідентифікацією, але з по-різному проявлюваними підставами [265, с. 141]. У такому випадку йдеться про каузальний підхід до референції, що надзвичайно поширений в аналітичній філософії мови. Тут при ідентифікації об'єкта означування референцію розглядають «як мовленнєву (текстову) характеристику предмета за деякими його ознаками, яку можна застосовувати в мові (мовленні) замість назви цього предмета» [265, с. 112]. Тобто форма подачі значення (іншими словами, означник) – це не тільки вміст значення у певному терміні, а й спосіб виокремлення певного предмета (явища, дії, події і т. д.) на основі знань про нього, достатніх для його ідентифікації.

Таким чином, у постмодерністському підході до розуміння означення (через взаємозв'язок процесу означування суб'єктів та об'єктів правової дійсності за допомогою певних означників) вирізняються дві концепції мови – референційна й конвенціональна. Перша з них репрезентує так званий «порожній знак» – парадигмальну презумпцію на сприйняття семіотичних середовищ (одним із яких, до речі, виступає сфера правовідносин) як самодостатньої реальності, позбавленої будь-якого впливу позасередовищних феноменів [381]. Друга констатує концепцію домовленості, що обстоює мову як конвенціональне явище; при цьому кожна

окрема ситуація використання мовних знаків набуває форми домовленості про їх використання [265, с. 62]. На нашу думку, право як мовна система знаків однозначно має свої референти у правовій дійсності, що підтверджує його референційність, і водночас є конвенціональним, оскільки складається з понять, погоджених правовою спільнотою.

Класики постмодернізму демонструють одностайну позицію щодо цього. Наприклад, Ф. Джеймісон вважає, що «значення не є однозначним відображенням означника й означуваного ... слова чи найменування і його референта чи поняття» [141]. Тобто знак вже не визнають безпосереднім «зв'язковим» між тим, що означає, і тим, що означають. Значення сприймають як певний процесуальний феномен, як рух від означника до означуваного (процес називання предметів, явищ, фактів, дій, подій і т. д. правової дійсності, процес продукування їхніх знакових відповідників).

Резюмуючи у контексті такого підходу, не можемо однозначно погодитися з постмодерністами, які намагаються позбутися ідеї онтологічного взаємозв'язку означника з означуваним, як би вона не проявлялася – чи то через референцію, чи репрезентацію, денотацію, десигнацію, сигніфікацію, номінацію, маніфестацію, конвенцію чи інше. Оскільки всі ці процеси так чи інакше відтворені у формуванні значення, закріпленого в означнику, що відображає у мові права правові означувані. При цьому означник співвідноситься спершу з означуваним, що знаходиться у правовій дійсності, а вже потім зі значенням, зафіксованим у свідомості (адже проговорюючи означник, суб'єкт уявляє його позамовний відповідник, а не його вербальне пояснення, хоча, звичайно, розуміє значення, закладене в ньому творцем). Попри це, право як система вербальних знаків, безумовно, має свої референти у правовій дійсності, з якими співвідносяться ці мовні одиниці (що підтверджує його референційність), і водночас є конвенціональним, оскільки складається з понять, погоджених правовою спільнотою через своєрідну «угоду» (конвенцію) на використання цих понять у певних закріплених значеннях.

3.2 Денотація / десигнація як семіолого-лінгвістичний спосіб об'єктивації інформації у праві

Уся правова дійсність побудована на циклічності продукування і сприйняття певної інформації. Право як державно-вольовий припис щодо поведінки соціальних суб'єктів є засобом передачі цієї інформації від правотворця до право-сприймача і водночас джерелом надходження правового повідомлення для останнього. Якщо б ми говорили виключно про механічність процесу «повідомлення / сприймання», йшлося б, імовірно, про машини, а одиницею обміну був би сигнал. Оскільки правова дійсність як особливе середовище одного з різновидів людської комунікації творить і підтримує людина, маємо говорити про зміст, значення цього сигналу.

У такому контексті сигнал у праві є не просто низкою певним чином сполучених мовних одиниць, а радше значимою формою, яку правотворець має наповнити значенням, а право-сприймач – зрозуміти. При цьому термін «значення» має два семантичні відтінки: ми можемо говорити про значення як сутність, зміст чого-небудь і значення самого поняття «значення» (іншими словами – роль, важливість змісту чи сутності).

Взаємозв'язок закладеного змісту і його сприйняття науковці-семіологи розділяють на два процеси – денотацію і конотацію, що відтворюють співвідношення між знаком і його референтом. Денотацію трактують як певне або буквальне значення знаку; конотація вказує на його соціокультурні та особистісні асоціації (ідеологічні, емоційні і т. д.). Мета нашого дослідження – вивчити і продемонструвати денотацію у праві як процес закладення у право-знаки тих значень, що відображають предмети або явища об'єктивної дійсності та утворюють понятійну сутність, з якою даний знак співвідноситься як символ із об'єктом означування.

Денотацію (від лат. *denotare* – відзначати, позначувати) розуміють як лінгвістичне, філософське віднесення слова-поняття до об'єкта пізнання; використання слова у спілкуванні для опису реальних чи уявних об'єктів або

вказівки на них [228]. Питання денотації у праві досі особливо не актуалізував ніхто з дослідників, хоча цей аспект дотично розглядали в контексті юридичної лінгвістики, юридичної логіки, юридичної психології, філософії і навіть загальної теорії права. Наприклад, з-поміж основних завдань юридичної лінгвістики Н. Артикуца виділяла опанування методикою складання правничих текстів; вивчення основ законодавчої техніки [20], що також передбачало дослідження процесів закладення необхідного сутнісного змісту в текст право-норми. Логіка мови права, скажімо, вивчає логіко-психологічні особливості рефлексії над законом у різноманітних професійних та соціальних групах [455]. Що ж стосується психологів-юристів, то ще на початку ХХ ст. Л. Петражицький одним із перших найбільш обґрунтовано виклав теорію, згідно з якою право визнавали закоріненим саме у психіці індивіда [492]. А. Малько вважає одним із перспективних напрямів розвитку загальної теорії право-розуміння і право-сприйняття власне з'ясування поняття, суті, ролі юридичних відчуттів, емоцій, настроїв, переживань, ілюзій, юридичних наслідувань, навіювань тощо [298].

Тобто і лінгвісти, і логіки, і психологи, і філософи, і теоретики права сходяться в тому, що право народжується у психіці людини, є результатом її психічної діяльності, що передбачає насамперед роботу зі змістом, сутністю, значенням, які закладаються у право-норму як набір вербальних сигналів, знаків, кодів, повідомлень. Усі ці поняття – зі сфери семіотики / семіології. Тому саме на дослідження мислителів у цій сфері (Ф. Соссюр, Ч. Пірс, Ч. Моріс, У. Еко, Ж. Піаже, Р. Якобсон, Р. Барт, К. Леві-Строс та інші) ми й опиратимемося у своєму науковому пошуку денотації у праві.

Одразу ж зауважимо, що в одних випадках денотація виступає дією щодо денотата, у такому випадку можна говорити про денотування: вважають, що це процес означення, називання, десигнація [165, с. 237]. В інших – ці поняття ототожнюють і розуміють їх і як об'єкт, тобто те, що можна назвати певним іменем [427, с. 200], і як предмет думки, що

відображає предмет або явище об'єктивної дійсності та утворює той понятійний зміст, з яким співвідноситься дана мовна одиниця [83, с. 214], і як змістову сторону мовного знаку, десигнат [322]. Як бачимо, з'явився ще один означник терміна «денотація» – десигнат.

Зіставимо ці два поняття («денотат» і «десигнат»): спочатку з філологічної (навіть етимологічної) точки зору, а потім – у застосуванні їх до сфери права. Отож, обидва терміни мають префікс *de-*, що з латинської означає віддалення, виділення, скасування, припинення, усунення чогонебудь [427, с. 190]. Нота – з латинської знак, позначка [427, с. 471], сигнал – від латинського слова *signum*, що також означає знак [427, с. 610]. Тобто денотат і десигнат означають одне і те ж; ці слова недарма ототожнюють і застосовують на позначення одного і того ж поняття. Однак дехто із семіотиків їх все-таки розрізняє. Наприклад, Ч. Моріс вважає, що «десигнат є у кожного знаку, але не в кожного знаку є денотат»: ідеться про те, що десигнат – це рід об'єкта або клас об'єктів, а денотат є членом цього роду чи класу [322, с. 49]. Якщо адаптувати ці поняття до правової дійсності, то десигнатом можна вважати будь-яку теорію, концепцію, парадигму і т. д., що стосується праворозуміння; тоді як денотатом є певний конкретний правовипадак, певний конкретний правослухняний тип поведінки і конкретний тип покарання за відхилення від запропонованої правослухняності.

Оскільки денотат стосується конкретного, то в узагальненому контексті аналізу права з позицій семіотики / семіології ми послуговуватимемося поняттям «десигнат». До того ж, саме цей термін застосовують науковці в дослідженні семіозу, що охоплює, як зазначалося, три основні чинники, які можуть бути названі відповідно *знаковим засобом* (або *знаконосієм*), *десигнатом* та *інтерпретантою*. Як уже було зауважено, можливий і четвертий чинник – *інтерпретатор* [322, с. 47]. Тому семіоз права – це чотирикопонентна єдність правових норм, правової дійсності, суб'єкта права, правової поведінки. Правові норми (знаки) вказують на щось (зі середовища правової дійсності) для когось (соціального суб'єкта), який інтерпретує

певним чином отриману інформацію діє (проявляючи це у певній формі правової поведінки, що супроводжується в окремих випадках відповідальністю).

Таке тлумачення семіозу права консонує з теорією біхевіоризму. Адже десигнат за допомогою знаку стимулює інтерпретанту як реакцію на цей знак. А враховуючи те, що десигнат права послуговується знаками тільки у словесному вигляді, йдеться саме про вербальний біхевіоризм (психологію впливу мовлення та поведінкової реакції на цей вплив). Ч. Моріс – один із розробників теорії семіозу – також наголошував на цьому, пояснюючи це тим, що «протягом майже всієї своєї історії семіотика пов'язувала себе з інтроспективною психологією та психологією спроможностей» [322, с. 49]. Згідно з теорією біхевіоризму (не в розумінні його основоположного лідера Дж. Уотсона [473], а радше новаторського, вербального підходу Б. Скіннера [420]), десигнат – це стимул, що за допомогою проміжної змінної (знаку) впливає на інтерпретатора і викликає певну реакцію як інтерпретанту (узагальнення сприйнятого).

Усе вищесказане дає підстави стверджувати, що десигнація у праві (як дія, що передбачає процес виникнення і функціонування десигнату) відображає взаємозв'язок між знаком і його референтом; нормою права і правовою дійсністю, яку вона відтворює. Тут варто уточнити, що використано термін «референція» як такий, що просто відсилає до об'єкта, незалежно від того, чи його первинний сигнал існує тільки в уяві (через дискурс, наприклад) чи існує й поза уявою (в дійсності).

При цьому доречно дещо конкретизувати соціокультурний простір і знову вдатися до поняття «денотація», яку вважають тільки одним із рівнів сигніфікації. Поняття «сигніфікація» відоме вже з XIV ст., його застосовували Ч. Пірс і Ф. де Соссюр, а Л. Виготський подав його у новому аспекті, виходячи з ідей І. Павлова про першу і другу сигнальні системи: коли в першому випадку основною діяльністю великих півкуль мозку тварин і людей є сигналізація, то в другому проявляється основна відмінність

людини від тварини у цьому контексті – сигніфікація. Принцип сигніфікації, який запропонував Виготський як новий регулятивний принцип поведінки та нове уявлення про визначальні чинники реакцій людини, полягає в тому, що «людина створює в мозку зв'язки із зовнішнім світом, завдяки яким керує власним мозком і через нього – власним тілом» [85, с. 168]. Потреби комунікації з оточенням створюють сигналізацію (про сигнали у праві йшлося раніше) та сигніфікацію.

К. Скрипник у посібнику зі семіотики [409] наводить позиції декількох науковців, які висловили власну позицію щодо денотації (а отже, й десигнації). Так, Р. Барт виділяє декілька різних порядків сигніфікації (рівнів значення). Денотацію він вважає першим рівнем, на якому формується сам знак, що складається з означуваного і означника [31]. Другим рівнем є конотація (але про це детальніше у наступному підрозділі).

Схожу (із Р. Бартом) думку про денотацію висловлює С. Холл, який вважає, що в широкому значенні денотація тотожна з поняттям буквального значення знаку, тому що саме це значення визнано майже універсальним, особливо коли використовується візуальний дискурс, хоча іноді денотацію плутають із буквальною транскрипцією «реальності» у мову, і тому вважають денотат природним знаком, який створюється без згадки про будь-який код [474]. Очевидно, тут ідеться про те розмежування, яке ми описали раніше (денотат передбачає буквальність, десигнат – узагальнення).

Ще один видатний дослідник у сфері знаковості У. Еко наголошував, що процес денотації більше цікавий для семіології тим, що «для неї важливо зрозуміти, як у тому чи іншому контексті низка звуків, які створюють певне слово, вклинаючись у систему лінгвістичних конвенцій, набуває властивого йому значення і які образи породжує це слово в уяві адресата повідомлення, людини певних культурних навиків» [162, с. 51]. Тобто, з точки зору цього дослідника-семіолога, важливим є зв'язок між словом і явищем (поняттям, річчю і т. д.), на яке воно вказує; цей зв'язок він називає референцією («інформація, яку назва повідомляє слухачеві»), що є безпосередньою і

взаємною. Маючи на увазі певне явище із правової дійсності, ми називаємо його тим поняттям, яке відтворює його у праві; і навпаки, вимовляючи, наприклад, слово «омбудсмен», розуміємо, що йдеться про посадову особу парламенту, яка пильнує за законністю дій державних органів і службових осіб у контексті забезпечення й дотримання прав і свобод людини. Такі напрями взаємозв'язку У. Еко називає по-різному: якщо йти від значення до знаку, отримуємо відношення ономастики, якщо ж узяти точкою відліку звук чи письмо, ми отримуємо відношення семасіологічного порядку (певний звуковий чи текстовий образ набуває певного значення) [162, с. 51]. Ці процеси і є денотацією, вони можуть міняти напрям, але залишатимуться невпинно динамічними; саме їх слід називати поняттям «зміст».

Зміст вважають одним із основних відношень, що функціонують у мові, також деякі українські науковці [200], але водночас вони розмежовують денотацію та сигніфікацію, подаючи їх як окремі типи відношень нарівні з маніфестацією (для них денотація – називання, маніфестація – засвідчення, сигніфікація – вираження у знаках; у результаті всіх цих відношень і виникає відношення змісту).

Терміном «правоназивання» позначає мовну грань розуміння права Т. Дудаш, яка обґрунтовує і доповнює наукову гіпотезу П. Рабіновича про те, що слово «право» використовується для позначення низки понять про різноманітні соціальні явища аж ніяк не випадково [383, с. 14-21; 384, с. 38-46]. Дослідниця, зокрема, зазначає: «... саме правоназивання виступає необхідною (хоча й недостатньою) детермінантою того чи іншого праворозуміння: такому називанню об'єктивно притаманна здатність змістовно скеровувати праворозуміння у певному напрямі» [156, с. 13]. При цьому вона розмежовує поняття правономинаційний процес) і правопозначання (як позначення первісних мономорм тими чи іншими знаками та символами).

З такої («буквальної») токи зору, денотація у праві полягає у вербальному відтворенні того, що безпосередньо відбувається у правовій

площині, переписі, омовленні правової дійсності. Але, враховуючи поліваріантність останньої, практично не можливо «буквально» описати всі право-випадки; для цього використовують прийоми аналогії (виявлення подібності, схожості загалом відмінних предметів, явищ за певними властивостями, ознаками або відношеннями), абстрагування (метод відволікання, який дає змогу переходити від конкретних питань до загальних понять і законів розвитку), класифікації (розподілу або групування предметів, явищ або понять за спільними ознаками, властивостями), синтезу (узагальнення досліджень окремих елементів у єдине ціле) тощо. І вже на основі цього формулюють збірні поняття, де право виступає певною знаковою моделлю, про що йшлося вище.

Денотація як процес набуття знаком (правовим терміно-поняттям) певного змісту чи значення передбачає різні рівні семіозу: це залежить від того, який напрям зв'язків правового знаку обрано. Ч. Моріс завдяки аналізу низки бінарних відношень виділяє три такі рівні. Якщо йдеться про відношення знаків до їхніх об'єктів, – це семантичний вимір семіозу (вивченням такого типу зв'язків займається семантика); якщо говорити про відношення знаків до інтерпретатора, – це прагматичний вимір (вивчення цього виміру – завдання прагматики як розділу семіотики, що досліджує сприйняття знаків суб'єктом); якщо ж розглядати знаки у їх взаємозв'язку між собою, – це синтаксичний вимір семіозу (наука, що вивчає його, – синтактика) [322, с. 50]. Здебільшого у правовій дійсності ці виміри поєднуються і вибудовують тривимірну проекцію норми права як певної системи знаків. Адже будь-яке поняття, положення чи норма загалом (як знак) співвідноситься з тим об'єктом, який воно (вона, він) означають, і закономірно, що зі зміною означуваного об'єкта міняють свій зміст також, стаючи іншим мовним знаком. Зміст правового знаку може мінятися і залежно від того, хто його сприймає. У сучасній європейській філософії прийнято вважати, що «хоча знак і має значення, надане йому в момент його встановлення, однак, якщо він не сприймається як знак, він залишається

знаком лише за своєю субстанцією, але не є дійсним знаком... відношення з означеним цілком залежить від волі мовця і тлумача, які довільно визначають і перевизначають його в кожному акті мовлення» [169, с. 141]. Соціальний суб'єкт сприймає зміст, закладений у знаку, й таким чином осягає сутність означуваного об'єкта. І при цьому співвідносить осягнуте з інформацією, отриманою від інших знаків, що містяться в тій же площині. Іншими словами, норма права як знакова модель повідомляє суб'єктові права, на що вона від нього сподівається і як каратиме у випадку невиконання бажаного; суб'єкт усвідомлює отриману інформацію, співвідносить її з іншими знаннями (досвідом) і трансформує у поведінку.

Однак для денотації (як і для десигнації) більший інтерес становить найперший вимір – семантичний. У цьому контексті також дещо різняться підходи дослідників-семіологів. Наприклад, Ф. де Соссюр започаткував поняття довільності сигніфікації у процесі творення мови, вважаючи, що в акті мовлення мовець може змінити значення знаку, звільнивши його від означуваного об'єкта [165, с. 397]. Тоді як Ю. Крістева, сформулювавши поняття «практика означування», наполягає на динамічності процесу сигніфікації та пропонує типологізувати її практики на наративні, метамовні, споглядальні й текстуальні. При цьому вона наголошує, що тільки у текстуальній практиці сигніфікації можна «досягти апофеозу практики означування на користь фіксованих, фрагментарних, символічних матриць» [165, с. 336]. Яким би не визнавали ми процес сигніфікації (довільним, як вважав Соссюр, чи динамічним, за Крістевою), семіоз права можливий тільки в тому випадку, коли користувачі право-знаків уже мають якимсь попереднє уявлення про об'єкти тих знаків, які вони сприймають. Як правило, таке попереднє уявлення формується упродовж усієї соціалізації суб'єкта, його пізнавальної діяльності, набуття життєвого досвіду тощо. Б. Кассен у цьому випадку наголошує на важливості «осмисленого ужитку» (термін запозичено у Л. Вітгенштайна) знаків, коли власне проявляється їхній зміст (символізм). Вона, зокрема, пише: «Помилкою є припущення, що там, де наявний той

самий знак, існує і той самий символ – попри істотні розбіжності, вписані у слововжиток, і попри «відчутну» реальність символу. Таким чином, межа сенсу й нонсенсу не визначається ані «емпіричним змістом», ані якоюсь трансцендентальною настановою, що окреслює межі думки, ані тією реальністю, з якою наша мова має узгоджуватися за своєю структурою. Натомість ця межа визначається ужитком» [169, с. 151].

Загалом у правовому контексті денотація відбувається насамперед у процесі правотворчості: моделювання знаків, що вичерпно означали б об'єкти, факти чи події з реального життя, передбачає безпосереднє називання означуваних феноменів з максимальним відтворенням їхнього змісту. При цьому правовий знак має не лише вказувати, а й певним чином змістовно характеризувати те означуване із правової дійсності, на яке він вказує; це дає підстави вважати право як систему знаків засобом пізнання і розуміння правової дійсності.

Отже, денотація у праві полягає у закріпленні у правових знаках тих значень, що відображають предмети, події або явища об'єктивної дійсності та утворюють їх понятійну сутність, з якою цей знак співвідноситься як символ із об'єктом означування. Про денотацію (що передбачає називання одним знаком одного об'єкта) йдеться, коли маємо справу з конкретним право-випадком, якщо ж говоримо про нормативно-правовий знак (як результат узагальнення), маємо розуміти, що цей знак є результатом десигнації (знакове відтворення родового поняття, тобто цілого класу однорідних об'єктів). Десигнатом у праві є вся правова дійсність, а денотатом – конкретний право-випадок.

3.3 Конотація як механізм конституювання пізнаної правової дійсності

Сприйняття права як певної структурної моделі комунікації, як уже зазначалося, передбачає наявність двох супутніх процесів омовлення (переведення у мовні форми) правової дійсності – денотації та конотації, що відтворюють співвідношення між знаком і його референтом. Якщо денотація (або десигнація) є омовленням буквального (або узагальненого) значення право-знаку, то конотація передбачає відтворення основних семантичних функцій цього знаку.

Питання конотації у праві не досліджував ніхто із філософів, лінгвістів, юристів чи інших фахівців, яких могла би зацікавити сфера семіотики права. Поняття «конотація» вперше використав Л. Блумфілд, розвинув Л. Єльмслев. Тепер цим поняття послуговуються науковці-семіотики з різних галузей знань. У. Еко досліджував конотацію в архітектурі [162, с. 216-217]; Ю. Степанов вказує конотативність як ознаку одного з трьох вимірів мови – семантики – в контексті семіотичних проблем лінгвістики, філософії та мистецтва [443, с. 9-92]; О. Шейгал використовує конотативне маркування у комплексному аналізі семіотики політичного дискурсу [326, с. 104-108]; Л. Бергер звертався до конотації у дослідженні просторового образу світу в структурі художнього стилю [45]; А. Белий у своєму есе «Магія слів» також описував сам процес мовленнєвого означування реальності, хоча і не називаючи його конотацією [40, с. 131-142]; Ю. Лотман аналізував принцип скріплення слова з річчю, знаку з позазнаковим світом, визначаючи при цьому основною функцією семантики змістову інтерпретацію семіотичних моделей, що зберігаються в пам'яті певної культури [286]; до посередництва пам'яті в символічному універсумі вдавався й А. Макаров, розглядаючи роль права у подоланні минулого [294]; В. Кретов фокусує увагу на смислових зв'язках свідомості, що можуть опредмечуватися у процесі пізнання в речах, які оточують людину [247].

Опираючись на праці цих та інших учених із різних наукових галузей, ми ставимо собі за мету з'ясувати можливість і доцільність застосування методу конотації у праві.

Вичерпних визначень поняття «конотація» не подає ніхто зі згадуваних дослідників; немає його також у філософських, психологічних, тим більше юридичних словниках. Хоча у Європейському словнику філософій введено цілу статтю «Конотація», де, зокрема, вказано, що «слово *connotation* засвідчено у сенсі «неявного значення» слова чи поняття на відміну від явного значення. ... Лінгвісти та теоретики літературного тексту одноголосно протиставляють конотацію, тобто «контекстуальне забарвлення» або «імплікацію», яку слово може мати в певному контексті, його так званому «преференційному», «концептуальному» або «когнітивному» значенню, яке позначається терміном денотація» [168, с. 138-139]. У Словнику літературознавчих термінів також зазначено: «Конотація (лат. *cum, con* – разом, *notare* – відмічати, позначати) – додаткове поняття до основного, денотативного (денотат); значення знака, що містить інформацію про експресивну силу та оцінну вартість даного знака, а також емоції та волевиявлення, що супроводжують його використання» [428, с. 364]. Схоже визначення дає і Вікіпедія: «Конотація – сумарне чи тотальне значення слова, як описове, так і емоційне. У лінгвістиці використовується для опису супутнього емоційно-експресивного значення мовної одиниці, пов'язаного та доповнюючого описове значення. У філософії та логіці використовується у дещо вужчому значенні, а саме конотацією терміна є набір властивостей, що їх узагальнюють усі об'єкти із розширення терміна (множини об'єктів, які він описує)» [232].

Є позиція вважати конотативними значення слів із пестливо-зменшувальною (демінутивною) та згрубіло-збільшувальною (аугментативною) семантикою [428, с. 364]. Тому деякі науковці, особливо філологи, схильні обстоювати позицію, що мова права не може бути конотативною. На їхню думку, «тексти офіційних документів мають певні

спільні ознаки з науковими: це сухість, логічність, лаконічність, об'єктивність, яскраво виражена форма-кліше, *відсутність конотативності* [курсив наш – *О.Б.*] та *неідіоматичність*» [403, с. 48]. Однак, згідно з принципами, сформульованими дослідницею функціональної стилістики Н. Разінкіної [387, с. 93], офіційно-документальний стиль є гармонійним, впорядкованим, єдиним цілим, яке характеризується певною неоднорідністю. Ця неоднорідність, на її думку, проявляється у сукупності таких ознак, як жанровість, чинник комуніканта, сфера використання документів.

Що стосується сфери права, то його функціональна стилістика загалом вписується в означену схему неоднорідності. Навіть така ознака, як жанровість, що, на перший погляд, властива тільки творам мистецтва, проявляється у мові права як своєрідний спосіб, стиль, манера викладу тексту, сукупність прийомів тощо. Жанри, що у мистецтві набувають одних форм (нарис, репортаж, коментар, есе та інше – у журналістиці; епос, лірика, драма – у літературі; блюз, джаз, кантрі, рок, поп, народний чи класичний стиль тощо – у музиці; комедія, бойовик, вестерн, детектив, мелодрама – у кіно і т. д.), у мові права проявляються як форми права – нормативно-правові акти (закони та підзаконні, серед яких, наприклад, укази Президента, постанови Кабінету Міністрів, накази міністерств та відомств, рішення суду тощо). Але на відміну від мистецтва жанр (тобто стиль) правового тексту має бути побудований тільки у словесній формі за певними правилами державної мови країни, волевиявлення якої він відображає, має нести певне змістове навантаження, що виключало би двозначність чи варіативність тлумачення.

Мова права вирізняється абсолютною функціональністю, зорієнтованою виключно на сферу правовідносин. А вже будучи вираженим такою функціональною, уніфікованою мовою, право стає «невідворотно антикритичним і антидіалектичним», як зазначає Г. Маркузе [305, с. 127].

Крім цього, мову права можна вважати закритою, тобто такою, що «не показує і не пояснює, а доводить до відома рішення, позицію, наказ; і там, де вона визначає, визначення стає «відокремленням добра від зла»; вона

беззаперечно встановлює праве і неправе, утверджує одну цінність як основу іншої». Таку мову Г. Маркузе називає «ритуально-авторитарною», суть якої полягає «в альтернативних техніках маніпулювання і контролю» [305, с. 134]. Причому, зауважимо, мова права не лише відображає ці форми контролю, а й сама стає інструментом контролю. Маркузе навіть пропонує засоби, за допомогою яких здійснюється мовленнєвий контроль – «скорочення мовленнєвих форм і символів рефлексії, абстрагування, розвитку і суперечливості...» [305, с. 134-135]. Тобто, мова права має бути небагатослівною, чітко стилізованою, право-символічною, конкретною, статичною і неваріативною. Це, зі свого боку, забезпечить правильне розуміння змісту права і сприйняття його як регулятора правової поведінки.

Варто врахувати ще одну особливість мови права: вона є термінологічною. Термін – це своєрідний мовленнєвий прояв, певна пропозиціональна функція [292, с. 228], що відтворює річ, факт, явище, дію чи подію (або групу цих феноменів). Усі «терміни наділені значеннями в модусі денотації (екстенсії) ... та конотації (інтенсії)» [292, с. 229]. Оскільки нас у даному випадку більше цікавить конотативний аспект, то, додержуючи антологічної позиції семіотиків, зауважимо, що традиційно функціональна сутність терміна полягає у вказуванні на ту властивість названого об'єкта (речі, факту, явища, дії чи події), що стосується саме конотації (інтенсіоналу) терміна. Тут конотація – це означення певних властивостей, характеристик змісту відтвореного в терміні об'єкта. У цьому контексті можна сказати, що конотацією терміна «злочин» є набір ознак, властивих усім суспільно небезпечним діям (чи бездіянню), що передбачені кримінальним законодавством.

При цьому доречним є зауваження філологів, що «конотативність властива компонентам термінів-словосполучень, а не значенню» [449, с. 215]. Цього висновку дійшла Ю. Теглівець, вивчаючи такий компонент значення слів, як сема (сема – диференціальна семантична ознака, що проявляється у зіставленні значень різних слів [334, с. 347]: наприклад, слова «добро» і

«зло» різняться семою заперечення). Процедура виокремлення сем у значенні слів називається компонентним аналізом (який дає можливість виявляти так звані семантичні поля) і здійснюється шляхом побудови бінарних опозицій як універсального засобу раціонального опису світу, коли одночасно розглядаються два протилежні поняття (до речі, саме бінарність є однією з перманентних ознак сфери правовідносин, де право реалізується у правослужняній та протиправній поведінці соціальних суб'єктів).

Структурування право-понять за семами могло би стати початком створення ідеографічного юридичного словника, в якому можна було б дізнатися все про будь-яке значення (наприклад, коли знаєш зміст, значення певного об'єкта, але не знаєш його термінологічного відповідника, тоді ідеографічний словник – найбільш надійний порадник, яким терміном можна висловити певне значення). І саме конотативність мови права у цьому випадку відігравала б основну роль.

Крім семічного (похідне від поняття «сема») підходу до означення термінів, Ю. Теглівець вважає, що високу інформативність термінологічної лексики зумовлює низка ознак [449, с. 216], серед яких, на нашу думку, визначальними є функціональність (ідеться про те, що терміни мають не лише номінативну, а й дефінітивну функцію, за допомогою якої можна точніше відобразити зміст поняття, виділити ті ознаки, які дозволяють розмежувати одне поняття від іншого та поставити його в певний класифікаційний ряд) і наявність складених назв (продуктивність багатослівних термінів у різних сферах сучасної української літературної мови, зокрема у сфері права, робить актуальним питання про межі складеного спеціального найменування, здатність певної вербальної конструкції виступати цілісним позначенням). Обидві названі ознаки є конотативними, а для сфери побутування мови права вони стали визначальними: функціональна дефінітивність (визначеність) і складеність (неоднослівність) юридичної термінології відносять мову права до спеціального типу мовлення.

Другою ознакою, що відображає неоднорідність офіційно-документального стилю (за вже згадуваною Н. Разінкіною [387, с. 93]), до якого, на нашу думку, належать і мова права, є чинник комуніканта. Сфера правовідносин вирізняється з-поміж інших комунікативних середовищ, адже і адресат і адресант, з одного боку, є абстрактними, еталонними носіями мови, а з іншого – конкретними індивідами. Абстрактність полягає в тому, що говорити про право-творця в однині можна хіба що в узагальненому розумінні об'єднаного прообразу особи – представника того колегіального органу, який створив певний документ (якщо говоримо про творця закону, маємо на увазі народних депутатів або у випадку референдуму – всіх громадян, наділених виборчим правом, якщо про постанову Кабінету Міністрів – осіб із його складу, якщо про рішення міської ради народних депутатів – саме цих представників місцевої громади і так далі). Навіть механізм прийняття одноосібних нормативно-правових документів (скажімо, указів Президента чи наказів ректора університету) чітко регулюється нормами попередньо прийнятих юрисдикційно вищих правових актів. У цьому випадку конотативність право-творця проявляється у характеристиках того нормативного акта, який він (знову ж таки наголосимо, що в даному випадку це узагальнений, безособовий займенник) прийняв. Тому розрізняють законотворця і нормотворця – поняття, конотативність яких розкривається в контексті розуміння всієї сукупності функціональних ознак результатів, відповідно, законотворчості та нормотворення. Крім того, що право-творець є поняттям конотативно абстрактним, він є ще й еталонним: функціональна стилістика його діяльності обов'язково враховує екстралінгвістичні (позамовні) чинники та їх вплив на функції мови права, додержуючи при цьому точного зразка встановленої нормативності й водночас будучи мірилом для подальшого правотворення.

Аналогічно абстрактним та еталонним є значення поняття право-споживача. Норми права як результат адресного звернення право-творця бачать не конкретного адресата (особу), а знову ж таки узагальненого

соціального суб'єкта (всезагальність є однією з основних ознак норм права, бо вони стосуються всіх громадян, осіб без громадянства, іноземців, які перебувають на території країни, що прийняла ці норми). Конотативність (функціональне значення, або радше – призначення) право-споживача полягає в обов'язковості розуміння і сприйняття ним звернених до нього норм права; саме право-споживач розкриває функціональний зміст поняття «право-розуміння». Конотація право-споживача – це наближення до розкриття ідентичності волі право-творця, законодавця; конструювання моделей трактування право-норм у процесі продукування правової поведінки. Причому рівень наближеності змісту, закладеного у «текст» права автором (знову це збірне поняття), і змісту, інтерпретованого учасниками правовідносин (також узагальнена дефініція), визначається злиттям двох «горизонтів» право-розуміння. Чим ближчі за своєю соціокультурною основою їхні позиції, тим ширший «спільний горизонт» і адекватніше розуміння [95, с. 312].

Тобто згадуваний попередньо чинник комуніканта в нашому випадку означає наявність активних учасників правової комунікації у межах вектора «право-творець – право-сприймач». Як зауважує В. Грищук, «у нормах права уречевлена воля держави, державне веління, котре адресоване до індивідуальної совісті й волі кожної людини як суб'єкта суспільних відносин через її розум і свідомість» [118, с. 319]. Тут правова комунікація передбачає насамперед готовність до взаємопорозуміння і взаємонавчання, що веде до можливого коригування першопочаткових поглядів: правова комунікація, що включає когнітивну функцію право-мовлення, орієнтована на мовленнєво-поведінкове взаємопорозуміння авторів право-норм і право-споживачів як певних функціональних систем, спрямованих на конституювання поняття про правослухняність.

Третя ознака, що доводить дотичність характеристики конотативності до офіційно-документального стилю загалом і мови права зокрема, як ми вже зазначали, – це сфера використання документів [387, с. 93]. Ця ознака тісно

пов'язана з першою, адже стосовно нормативно-правових актів сфера використання залежить від авторства: якщо це закон, то його юрисдикція поширюється на всіх громадян держави, якщо наказ міністерства чи відомства – на підвідомчих працівників, якщо розпорядження органів місцевої влади – на жителів цього регіону і т. д. І тут конотація також має важливе значення, оскільки конотативність мови медичного права не буде зрозумілою (а навіть якщо і зрозумілою, то не стосуватиметься), скажімо, для приватних підприємців чи шахтарів, а нормативне регулювання діяльності адміністративних органів – для медиків чи моряків. Функціональна стилістика, про яку ми згадували раніше, демонструє конотацію у праві як культурно-історичне і до певної міри навіть психосоціальне явище [136, с. 31]. Конотація правових терміно-понять може змінюватися зі зміною культурного тла, може бути різною в різних культурно-соціальних середовищах, іноді мати індивідуально-психологічну специфіку, бути специфічно значимою для конкретного адресата. Тобто залежно від того, хто сприймає ці терміно-поняття, їхні означувані характеристики можуть по-різному проявлятися або, навпаки, нівелюватися. Так, дещо по-різному оцінять поняття «купівля-продаж» ринковий продавець (для нього важливий збут товару), оптовий покупець (крім великої партії товару, його цікавить нижча, ніж роздрібна, ціна), нотаріус (який завірятиме відповідний договір), суддя (який розглядатиме справу про порушення умов угоди кимось із учасників правовідносин), обидві сторони купівлі-продажу (залежно від того, що було предметом цього процесу – земля, нерухомість, цінні папери, енергопостачання тощо).

Функціонування мови права можна також сприймати як «рух текстів у біполярному семіотичному полі» (за Ю. Лотманом [286, с. 596]), оскільки правовідносини якраз і є тим біполярним простором, у якому споконвічно протистоять право і не-право. Причому право і його реалізатори функціонально знаходяться з одного боку, а ті, хто ним нехтує або відверто порушує, – по інший, їхні семіотичні полюси правової культури, а тому не

співпадають. Саме семіотичний підхід дає можливість дослідити будь-які системи (зокрема, право-творців, право-реалізаторів, право-сприймачів) як самодостатні цілісні утворення в єдності їх іманентних характеристик, побачити взаємозалежність та взаємозумовленість опозицій (у випадку протиправної поведінки). «Семіотичний підхід дозволяє визначити загальні умови, за яких соціальна система спроможна генерувати та транслювати культурні смисли, інформацію, що є продуктом самоорганізації соціуму. Досягнення сучасної семіотики дають можливість дослідити механізми, які дозволяють протистояти хаотизації дійсності, визначають умови збереження надбань соціуму та перспективи його подальшого розвитку» [528, с. 5].

У цьому аспекті можна говорити про конотацію права, закладену в історичній пам'яті соціуму, який зберігає певні правові образи, концепти, символи. У даному контексті доречно згадати ейдетичну семантику, пов'язану з образами, символами, знаками, асоціаціями. Здебільшого тут ідеться про зорові образи. У сфері правовідносин наочність (публічність, демонстративність) покарання має однозначно сильний емоційний, а отже, і функціональний вплив (від примітивного виклику страху – до асоціативного змушування переосмислення правових дій чи бездіяльності з подальшою орієнтацією їх у бік правослухняності). Можливо, тому історично пам'ятними залишаються привселюдні спалювання жертв інквізиції, відрубання руки злодіям, таврування розпусних жінок і рабів. І навпаки, зовсім неасоціативними є наслідки застосування так званого «закону про сім колосків» (за яким карали за підібране на полі зерно як за розкрадання соціалістичного майна) чи зрада народу (за яку розстрілювали без суду і слідства): коли виконання вироку було прихованим, іноді навіть невідомим до моменту виконання для самого звинуваченого. Єдина асоціація з тими подіями – безслідне зникнення «винних». На основі таких прикладів формується символічний правовий універсум нації, народу, держави. Про праксео-семіотику відповідальності йтиметься далі.

Автори праці «Соціальне конструювання реальності» П. Бергер і Т. Лукман розуміють символічний універсум «як матрицю всіх соціально об'єктивованих і суб'єктивно реальних значень»; історичне суспільство, як і індивідуальну біографію, вони розглядають як «явища, що відбуваються в межах символічного універсуму» [46, с. 158]. На їх думку, символічні універсуми – це соціально-історичні продукти, і щоб зрозуміти їх значення, треба зрозуміти історію їх створення. Тобто джерела символічного універсуму (і правового) закорінені у свідомості людини у формі образно-функціонального означення предметів, явищ, дій, подій із реальності.

«Людина живе не лише у фізичному, а й у символічному універсумі. Мова, міф, мистецтво, релігія [і право – *О.Б*] – частини цього універсуму, ті різні нитки, з яких сплітається символічна сітка, складна тканина людського досвіду ...» – підсумовує Касієрові міркування про символічний характер феномена людської культури П. Кретов [247]. За такого підходу конотація права дає змогу конституювати у свідомості логіко-змістові вербальні конструкції, що відтворюють правову дійсність. Тобто конотацією права можна вважати процес продуктивного відтворення семантичного значення реальних предметів, що у сукупності створюють певне перцептивне поле функціонування правової комунікації та передбачення тенденцій розвитку права як основи соціокультурної життєдіяльності людини.

При цьому «символічні конотації називаються функціональними не метафорично, оскільки вони повідомляють про можливість використання предмета, що виходить за межі його вузького значення» [162, с. 217]. Конотативне значення правових норм розкривається через функціональність їх комунікативного призначення, зокрема у контексті реалізації таких функцій мови права, як: *комунікативна* (називання предметів, явищ, подій, властивостей правової дійсності, що забезпечує обмін правовою інформацією і створює своєрідний правовий інформаційний простір); *рефлексивна* (відображення стану правового поля, вираження певних характерних його властивостей, відтворення картини правової дійсності); *психологічна* (закон є

результатом мислення, інтелекту, волі, емоційної системи соціального суб'єкта); *уніфікаційна* (зведення правових норм до єдиної форми, системи, що забезпечує праву об'єктивність при регулюванні правової поведінки соціальних суб'єктів); *екзистенціальна* (безпосередньо пов'язана із буттям, існуванням соціального суб'єкта у правовому полі, це свого роду протиставлення соціального суб'єкта правовому оточенню); *антропоцентрична* (визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю); *статична* (означає збереження стану термінологічної рівноваги; запровадження і необхідність додержання так званого юридичного термінологічного етикету); *еволюційна* (пов'язана з безперервністю, поступовістю розвитку правового поля і відображає якісні зміни, що відбуваються в ньому); *волютативна* (означає спонукальність до виконання всіх прийнятих правових норм, поштовх до формування правового мислення через своєрідний примус виконання правових зобов'язань) [23, с. 144-145]. Іншими словами, конотація права – це відтворення основних його функцій як мовної системи.

Аналізуючи конотативне маркування сфери політики, О. Шейгал вдало адаптує теорію Х. Ласвела, виділяючи два пласти знаків, текстів і подій: перший («чудесний») об'єднує гімни, прапори, урочисті церемонії, національних героїв і т. д.; другий («символи віри») – конституції, хартії, офіційні декларації тощо [542, с. 105]. Тобто право, попри всю його «черствість», уособлює низку оцінювальних, емотивних конотацій. При цьому правові конотації базуються на групових цінностях і стереотипах.

Отже, конотативність у праві присутня, всупереч відвертим запереченням лінгвістів, які вважають, що мова права не може бути емотивною, оцінною, експресивною. Конотація у праві передбачає відтворення загальнолюдських ціннісних орієнтацій – рівності, справедливості, гуманізму, демократизму тощо – завдяки пропозиціонально-функціональній стилістиці мовленнєвих засобів, які завдяки повторюваності їх використання стають «ритуально-авторитарними» (за Г. Маркузе). У

вузькому значенні конотація права – це означення певних властивостей, характеристик змісту, відтвореного в терміні об'єкта правовідносин. У широкому значенні конотація права – це механізм створення символічного універсуму, вербального відображення і семантичного конституювання предметів правової дійсності, що у сукупності створюють певне перцептивне поле функціонування правової комунікації та передбачення тенденцій розвитку права як основи соціокультурної життєдіяльності людини у біполярному семіотичному полі з урахуванням культурно-соціального середовища та індивідуально-психологічної специфіки конкретного адресата.

Висновки до розділу 3

Означник і означуване – основні структурні складові семіозу. Означуванним у праві виступають усі елементи правової дійсності (факти, явища, дії, події, об'єкти, суб'єкти і т. д.), означником – їх вербальні або невербальні інформаційні моделі. Таке співвідношення розуміли по-різному: від симуляції (Ж. Бодріяр), метафізики присутності (Ж. Деріди) та схоластичного реалізму екстремального типу (Ч. Пірса) – до сигніфікації (означування) реальності (У. Еко), функціональності значення, а не знаку (Ю. Лотман), триступеневої (природні знаки, слово, культура) фундаментальної доктрини знаків (Дж. Ділі), впливу контексту сприйняття знаків (Р. Якобсон) або суспільної практики (К. Леві-Строс), суб'єктивності розгортання означника через людину (Ж. Лакан), раціоналізації суспільства через мовне відтворення (Р. Барт) та фундаментальні коди права, які керують мовою і практикою (М. Фуко).

Право як мовна система знаків має свої референти у правовій дійсності, з якими співвідносяться ці мовні одиниці, що підтверджує його (права) референційність, і водночас є конвенціональним, оскільки складається з понять, погоджених правовою спільнотою через своєрідну «угоду»

(конвенцію) на використання цих понять у певних закріплених значеннях. Онтологічний взаємозв'язок означника з означуваним – через референцію, репрезентацію, денотацію, десигнацію, сигніфікацію, номінацію, маніфестацію, конвенцію чи інше – так чи інакше відтворений у формуванні значення, закріпленого в означнику, що відображає у мові права правові означувані.

Денотація – це процес означення, називання, десигнація. Однак денотація передбачає називання одним знаком одного об'єкта (йдеться про конкретний право-випадок), тоді як десигнація – це знакове відтворення родового поняття, тобто цілого класу однорідних об'єктів (коли говоримо про нормативно-правовий акт як результат узагальнення). При цьому денотацію вважають тільки одним із рівнів сигніфікації, яка у процесі мовлення може набути ознак довільності аж до зміни значення знаку.

Конотативне значення правових норм розкривається через реалізацію їх комунікативного призначення. У вузькому значенні конотація права – це означення певних властивостей, характеристик об'єкта правовідносин. У широкому значенні конотація права – це механізм створення символічного універсуму, вербального відображення і семантичного конституювання предметів правової дійсності.

Семіоз права можливий тільки в тому випадку, коли користувачі право-знаків уже мають якесь попереднє уявлення про об'єкти тих знаків, які вони сприймають.

Саме такий структурний аспект семіотичного підходу до права дає можливість виокремити додаткові складові процесу правопізнання – чинники знакового відтворення в ньому елементів правової дійсності та їх конституювання.

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНА ЦІННІСТЬ ПРАВА ЯК ВЕРБАЛЬНОЇ ЗНАКОВОЇ КОНСТРУКЦІЇ В ІНФОРМАЦІЙНО-НОРМАТИВНОМУ ПРОСТОРИ

4.1 Правове повідомлення як інструмент розуміння та означення правової дійсності

Одна з основних функцій права – інформувати про встановлені правила співжиття, тобто повідомляти про те, що є дозволеним і прийнятним у певному співтоваристві. Однак право є специфічним повідомленням: воно передає чиясь волю (право-творців) комусь (право-сприймачам) з якоюсь метою (сформувати стиль поведінки, що відповідав би встановленим вимогам); при цьому воно не має конкретного автора (не будемо колективи розробників законопроектів вважати одноосібними авторами права) та конкретного адресата (право зорієнтоване на всіх загалом, хоча й на кожного зокрема), але більш досконалою інструментарію для опису правил, повідомлення їх змісту соціальним суб'єктам і впливу на них поки що немає.

Право – це повідомлення, сформульоване на основі інформації, що надійшла від соціуму, і знань, накопичених у ньому, й водночас адресоване цьому ж соціуму. А беручи до уваги те, що правове повідомлення, перш ніж набути «нормативного статусу», має бути гіпотетично апробоване на підставі висновків науковців та результатів практичного застосування, і навіть після цього може бути зміненим, доповненим, вдосконаленим чи зовсім відміненим через недоцільність, застарілість тощо, його можна вважати тільки *семіотичним припущенням, пропозицією*. І цей процес перманентний, бо змінність суспільства, його потреб і вимог постійно породжує нову інформацію, яку після певного процедурного опрацювання з метою

переадресації цьому ж суспільству викладають у формі нових семіотично наповнених повідомлень про загальноприйняте й загальнообов'язкове.

Однак специфіка правового повідомлення полягає не лише в постійній змінюваності. Воно стає значимим тільки після його порушення чи недотримання; власне порушення правил і демонструє їх, інакше вони залишаються непоміченими. Саме тоді, коли стається правопорушення, ми шукаємо норму права, яка була повідомлена всім, але за відсутності потреби «лежала десь на полиці правового матеріалу» й лише тепер стала важливою та актуальною. У цьому випадку правове повідомлення можна вважати *семіотичним передбаченням, прогнозом* імовірних суспільних дій чи подій.

До того ж, особлива соціальна цінність права – вміти випереджати, щоби запобігти. Запобігання правопорушенням є «різновидом соціального контролю та соціальної профілактики злочинної поведінки», а також «важливою складовою функції правової держави щодо забезпечення правопорядку, охорони прав і свобод людини і громадянина» [559, с. 513]. Залежно від міри сформованості причин та умов протиправної поведінки і пов'язаного з цим моменту їх реалізації запобігання злочинності поділяють на «профілактику, яка здійснюється до формування злочинного умислу; власне запобігання, що відбувається після формування злочинного умислу до початку вчинення злочину; припинення злочину, до якого належать запобіжні заходи, здійснювані після початку кримінально караних дій» [179, с. 243]. Кожен із цих видів запобігання злочинності має своє семіотичне змістове наповнення. Що ж стосується правового повідомлення, то однією із властивих йому функцій знаковою можна вважати саме профілактику, яка реалізується на етапі, що передує формуванню злочинного умислу, і яка може випередити й унеможливити виникнення самого умислу. Цей етап можна вважати, на нашу думку, найважливішим з огляду на те, що саме виникнення і формування умислу вчинення злочину є основою самого злочину (це стосується лише умисних злочинів): відсутність ідеї передбачає відсутність її реалізації. Тому дуже важливим є значення правового

повідомлення як засобу запобіжного впливу, адже в даному випадку воно виконує роль *семіотичного попередження, застереження*.

Правове повідомлення зазвичай виражає те, що існує чи має існувати у всіх без винятку аналогічних право-випадках, тобто воно має ширше значення від понять: 1) нормативно-правового акта (узагальнимо його терміном «закон»), у якому йдеться про те, що наявне і реально діється, відбувається; 2) правила, що може бути виконане чи не виконане; 3) норми, що означає взірець, до якого необхідно прагнути. Однак, як і норма, правило чи закон, правове повідомлення також передбачає припис, наказ, розпорядження (у дієвому, а не лише нормативно-правовому значенні цих слів) стосовно того, як суб'єкт має себе поводити у суспільстві або як має відбуватися певна дія. Тобто правове повідомлення, що виникає внаслідок аналізу закономірних взаємозв'язків і базується на принципі каузальності, уособлює сформульоване людьми знання, завдяки якому соціальні суб'єкти можуть у певних межах підпорядкувати собі закономірності власного співіснування, створивши умови, за яких відповідно до певних приписів настає певна дія. Тут правове повідомлення відображає свій волютаривний характер і проявляється як *семіотичний припис, вказівка*.

Крім цього, правове повідомлення можна розглядати як елемент правового мовлення, відтвореного у технічному письмі. Юридичний текст – це формально виражене у вигляді офіційного письмового документа повідомлення, пов'язане лексичною, граматичною та логічною єдністю, має модальний характер та прагматичну настанову [96, с. 31]. Отже, правове повідомлення є *семіотичним текстом*, що, з одного боку, втілює волевиявлення населення (наприклад у порядку референдуму чи через депутатське представництво у законодавчому органі), а з іншого – встановлює чіткі принципи та основні норми правової поведінки цього населення. Тому, як і кожен текст, правове повідомлення має бути побудоване у словесній формі за певними правилами державної мови країни, волевиявлення якої він відображає, нести певне символічне, знакове змістове

навантаження, що виключало би двозначність чи варіативність. Така статичність правового повідомлення не означає відсутність розвитку права як такого, а встановлює стан рівноваги у правовому полі й унеможливорює довільне трактування право-вимог, тобто дозволяє соціальному суб'єкту вільно «балансувати» у чітко встановлених межах правослухняності.

Правовий текст закріплює нормативність, можна сказати, що «право накреслює нормативну границю, своєрідну демаркаційну лінію, що відокремлює цивілізованість від нецивілізованості, належне від неприпустимого...», як наголошує В. Бачинін [36, с. 129]. По-іншому право (за аналогією з висловом Ф. де Соссюра про єдність синтаксису й семантики) можна уявити листком паперу, на якому з одного боку написано те, що дозволено, заохочується й винагороджується в суспільстві, а з іншого – те, що заборонено, не сприймається, засуджується; ребро листка – це та демаркаційна лінія між добром і злом (дозволеним і забороненим), будь-які намагання розділити яку виявляться абсурдними, бо ця лінія настільки тонка, як і товщина паперу. Відповідно, правове повідомлення є *семіотичним вказівником, вектором*, що стоїть на роздоріжжі та демонструє, чого слід чекати, повернувши у той чи інший бік.

Текст як правильно організована форма комунікації, як повідомлення містить одиниці, засоби, сигнали тощо, достатні і необхідні для побудови на його основі правильної та осмисленої моделі [414, с. 3]. Тому правове повідомлення можна вважати ідеальною абстрактною інформаційною моделлю (бо моделює поведінку в умовах абстрактної ситуації не визначаючи суб'єкта) конкретних суспільних відносин та юридичних фактів. Отже, правове повідомлення – це *семіотична вербально-текстова модель, схема* прийнятної у певному суспільстві поведінки, дозволених дій і т. д. Детальніше: це суспільно-юридична знакова модель, що відображає сутнісні особливості об'єкта, явища або процесу правової дійсності, втілені в узагальненому вигляді у правовій нормі; а також одна з комунікативних

моделей соціокультурного простору, в якій описано впорядкований тип відносин соціальних суб'єктів у межах цього простору.

Правове повідомлення – це також сукупність знань, набутих у процесі практичної діяльності, акумульованих у вербальній формі й перетворених на певний стандарт діяльності, певну соціограму, що містить перелік обов'язкових характеристик, якими мають володіти соціальні суб'єкти для забезпечення їх упорядкованого співіснування. Тому правове повідомлення є своєрідним *семіотичним мірилом, стандартом*, якому мають відповідати (або прагнути до цього) форми організації суспільства, типи відносин між соціальними суб'єктами, їхні індивідуальні дії, вчинки; *символічним трафаретом, матрицею*, загальноприйнятим і визнаним зразком облаштування суспільної життєдіяльності, що схвалений для наслідування й дотримання; *знаковим критерієм* для оцінки, визначення, класифікації або розрізнення правослужняного та протиправного типу поведінки.

Водночас правове повідомлення як мовно-письмова форма сигналізує не тільки про реальний зміст, а й про те, що потребує семантичного контекстуального розуміння. Тут правовий текст є зразком складної мовної форми, семіотичного утворення, що спонукає адресата до процесу розуміння, сприйняття, інтерпретації – до когнітивної діяльності, яку орієнтовано на осмислення людського досвіду [255, с. 73]. Тексти юридичних документів, які належать до офіційного дискурсу, є особливими і за граматичною структурою речення, і за специфікою вживаної лексики. Як повідомлення вони досить важкі для декодування, що П. Балтаджи пояснює специфічною побудовою та незвичною формою вираження. Порівнюючи два підвиди офіційного дискурсу – наукові тексти та юридичні документи, ця дослідниця дійшла висновку, що «рисами, які притаманні цим текстам, є лаконічність і стислість викладення, відсутність будь-яких засобів експресії та емоційності, об'єктивність, а отже, не спрямованість на суб'єктивну інтерпретацію; автори таких повідомлень оперують конкретними фактами, будь-яке розходження з реальністю є неприпустимим» [26, с. 48]. У цьому контексті

правове повідомлення є *дискурсною одиницею*, якщо розуміти дискурс як зв'язний текст у сукупності з екстралінгвальними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими чинниками [445, с. 228].

Узагальнюючи вищезазначене, можна стверджувати, що правове повідомлення є *семіотичною одиницею*, що містить запас культурно-семіотичної інформації, даних, знань. Воно – історично створений та соціокультурно організований феномен; і його роль, якщо адаптувати до нашого контексту думку сучасного російського філософа Т. Сумінової, полягає в тому, щоби бути «своєрідним носієм соціально значимої інформації, якою можуть виступати різноманітні сигнали, із зовнішнього середовища, що сприймаються у вигляді певного коду» [444, с. 23].

У будь-якому з окреслених підходів до розуміння правового повідомлення виокремлюється одне із основних комунікативних завдань – порозуміння або вплив (говорячи термінологією комунікативної філософії, зокрема теорії мовленнєвих актів Дж. Остіна, – іллокутивність [71, с. 79] або перлокутивність [71, с. 130-131]). Оскільки правове повідомлення є одним із видів соціальної інформації, що має наказовий характер, воно інформує соціальних суб'єктів не тільки про бажаний тип особистої та суспільної поведінки, а й про наслідки порушення правил, вимог, вказівок, а отже, належить до перлокутивного типу мовлення. Комунікативний результат правового мовлення залежить від цілої низки чинників, які можна включити у загальноприйнятту схему «адресант – канал передачі інформації – адресат», яку по-різному доповнювали й уточнювали, однак від того її суть не змінювалася: хтось якимось чином передавав інформацію комусь. Проаналізуємо складові процесу руху правового повідомлення детальніше.

Здебільшого всі комунікативні схеми починаються з адресанта, саме він є джерелом виникнення інформації. Однак у випадку з правовим повідомленням його джерелом є не право-творець, а те, що знаходиться навколо нього, оточення, звідки він бере інформацію для узагальнення й уніфікації типів правових випадків, вчинків, дій, подій, явищ і т. д. Джерелом

виникнення правової інформації залежно від теорії походження права вважають: 1) норму права (позитивізм); 2) ідею права (природне право); 3) суспільні відносини (соціологічний підхід); 4) емоції та прагнення членів спільноти (психологічний підхід); 5) соціальні цінності (аксіологічний підхід); 6) потребу врегулювання відносин між людьми (інструментальний підхід); 7) детермінованість, причинно-наслідковість умов життя (генетичний підхід); 8) сукупність суспільних явищ (системний підхід); 9) суспільно-економічний відбір (класовий підхід); 10) догму права (аналітичний підхід); 11) мову як засіб спілкування (лінгвістичний підхід); 12) поведінку як спосіб існування (біхевіористський підхід) тощо. Можна продовжити цей перелік концепцій праворозуміння, однак, на нашу думку, найперспективнішою є інтегративна концепція права, що полягає у поєднанні всіх попередньо названих та багатьох інших теорій і передбачає сприйняття його (права) як сукупності всіх правових феноменів (позитивне), узгоджених із природністю світобудови (природне), упорядкованих відповідно до емоційно-вольових прагнень окремого суб'єкта і спільноти загалом (індивідуально- та колективно-психологічне) з урахуванням умов соціокультурного простору (соціальне), домінуючих у ньому ціннісних орієнтирів (аксіологічне) і наукових догм (аналітичне), викладених у словесній формі з метою формування соціально бажаного типу поведінки (вербально-біхевіористське) та впорядкування суспільних відносин (інструментальне) на основі моралі та повинності (морально-етичне) тощо. Тобто джерелом права, а отже, і правового повідомлення є підстави вважати всю сукупність явищ, дій, подій, емоційно-вольових, вербально-поведінкових та ціннісно-нормативних проявів суб'єкта як члена соціальної спільноти, яку символічно можна передати поняттям «суспільство». Отже, згідно з інтегративним підходом, джерелом виникнення правового повідомлення є суспільство.

Однак мусимо зауважити, що можливі випадки, коли суспільство усувають від процесу правотворення, це залежить від типу організації самого суспільства (точніше від форми держави, а ще точніше – від форми правління

у ній). Скажімо, недемократичний політико-правовий режим держави основним законодавчим органом визнає одноосібного правителя (вождя племені чи абсолютного монарха) або обмежений тоталітарно-авторитарним впливом керівника так званий колегіальний орган (конституційно затверджений як представницький, але зорієнтований на політичну, расову, релігійну та іншого виду нетерпимість). Не вдаючись у детальний аналіз правотворчих органів держави із недемократичним політичним режимом, зазначимо лише, що за таких умов схема правової комунікації та руху правових повідомлень стає обмеженою і тоді адресантом буде тільки законодавчий орган.

Яким би не був рівень розвитку суспільства, він визначає рівень суспільної та індивідуальної правосвідомості (і навпаки). Для даного дослідження важливим є те, що інформація, яка виникла у демократичному суспільстві, в державі соціально-демократичної орієнтації та потребує правового закріплення, має пройти через так званий фільтр правосвідомості, тобто її мають оцінити на предмет важливості й доцільності, зіставити з наявним правовим матеріалом, визнати необхідною та сформулювати у правову норму. І залежно від того, хто стане реальним право-творцем (все суспільство через референдум чи представницький законодавчий орган), задіяна буде, відповідно, суспільна або індивідуальна правосвідомість.

На етапі руху правової інформації від суспільства до право-творця перше виступає адресантом, другий – адресатом (обидва виступають під № 1, див. схему). Канал проходження інформації у цьому випадку не може бути одиничним, адже до право-творця дані надходять через його власне спостереження, особисте коло спілкування, засоби масової інформації та інше. У даному випадку поняття «право-творець» символічне, бо воно охоплює власне весь правотворчий процес і, відповідно, об'єднує всіх суб'єктів, які беруть у ньому участь. Тому в його функції (в нашому випадку) входить: 1) формування на основі отриманої від суспільства інформації юридичного мотиву, об'єктивно зумовленого потребами соціального життя

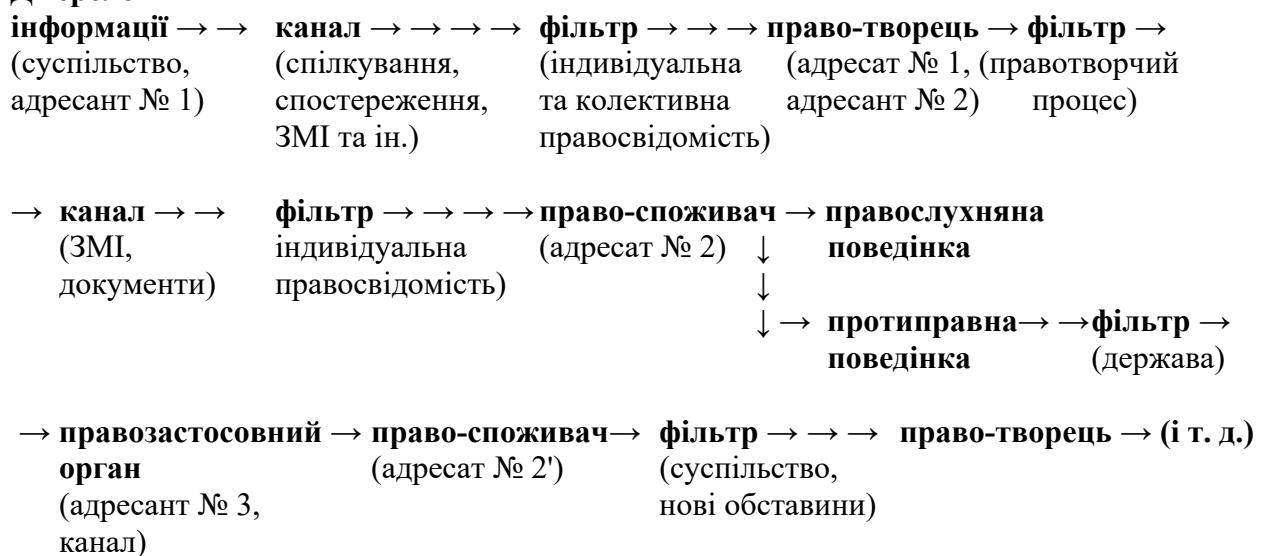
щодо внесення змін чи доповнень до чинної системи норм права; 2) формулювання правотворчої ініціативи з обґрунтуванням юридичної значимості даних, що надійшли, та потреби правової регламентації відображених у цих даних суспільних відносин; 3) розробка концепції проекту норми права (знову ж таки узагальнене поняття, бо це може бути цілий нормативно-правовий акт, доповнення до вже існуючого, відміна застарілого і т. д.) та підготовка тексту, що надалі стане власне правовим повідомленням; 4) прийняття і закріплення цього тексту з дотриманням усіх необхідних правотворчих процедур, включаючи попередній розгляд проекту, його обговорення, голосування, підписання, надання реєстраційного коду, але без інформаційної стадії. Оприлюднення прийнятого нормативно-правового акта і доведення його до відома виконавців – це вже новий етап руху правового повідомлення від право-творця до право-споживача. Тут перший виступає адресантом, а другий – адресатом (уже № 2 у наведеній нижче схемі); канал проходження інформації звужується до обмеженої кількості офіційних державних засобів масової інформації (опублікування) та юридично оформленого документа, що надсилається у відповідні установи, організації, підрозділи і т. д. (прийняття до виконання, але ще не виконання, бо це вже інший, новий етап руху правового повідомлення).

Виконання державного веління, що міститься у правовому повідомленні, ми виділяємо в окрему стадію, бо це передбачає низку поступових дій. Спочатку інформація, що міститься у повідомленні, засвоюється свідомістю право-споживачів, приймається до виконання або відкидається через спротив, що далі проявляється, відповідно, у правослухняній чи протиправній поведінці. За умови прийняття до виконання чи дотримання вимог правового повідомлення його рух припиняється (воно досягло своєї мети й успішно функціонує). Такий процес має лінійний характер. Натомість у випадку протиправності дій правового повідомлення, оминувши суб'єкта, який його не сприйняв і знехтував, продовжує рух до іншого суб'єкта, уповноваженого на правозастосовні дії.

Це ще одна (специфічна) стадія руху правового повідомлення, що полягає у примусовому виконанні його вимог або санкцій. Вплив правового повідомлення на соціального суб'єкта відбувається через визначені державою правозастосовні органи та їх посадових осіб. Вони стають, по-перше, каналом передачі повідомлення соціальному суб'єктові, який вчинив протиправні дії, не дотримавши вимог або не виконавши вказівок, що містилися у правовому повідомленні; по-друге, адресантом (уже № 3), який перефразовує правове повідомлення у правозастосовний акт, що містить уточнююче правове повідомлення з конкретним адресатом (саме тим, що не дотримав чи не виконав вимог повідомлення, однак залишається під № 2 зі штрихом колишньої протиправності). Правове повідомлення досягає своєї мети із застосуванням додаткових каналів передачі інформації та адресантів.

Про кругообіг правового повідомлення можна говорити у тих випадках, коли воно, зіткнувшись у суспільстві з новими обставинами і не знайшовши засобів для їх вирішення, приходить знову до право-творця, щоб той доповнив чи змінив його та передав для подальшого виконання. Можливі й малі кола, в яких циркулюють правові повідомлення залежно від сфери їх затребування – використання чи застосування. Схематично це можна зобразити наступним чином:

Джерело

Схема руху правового повідомлення

Така семантична спорідненість усіх етапів і стадій, учасників та каналів проходження інформації під час правової комунікації дає підстави вважати її коллокативною (коллокація означає поєднання всіх семантично споріднених елементів тексту, цей термін запровадив М. Халлідей для широкого аналізу дискурсу в контексті соціальної семіотики [71, с. 92]), а сам процес і середовище, в якому вона відбувається, – лексичним полем за спорідненістю й повторюваністю термінології (типу *адресант, адресат, канал, фільтр*) і семантичним полем, що містить семи (найменші спільні знаменники значень словесних одиниць), характерні для всіх означуваних складових руху правового повідомлення. Наприклад, поняття *інформація* і є тією семою, що демонструє правову комунікацію як єдине лексичне і семантичне поле.

Тож загалом інформаційна взаємодія у процесі правової комунікації не є лінійною («адресант – адресат»). У цьому процесі є певні «детермінанти так званого жорсткого характеру: тип соціально-політичної системи, що впливає на свободу інформаційної діяльності, закони та підзаконні акти, тип культури і т. д. Ці детермінанти достатньо вивчені й типізовані, у них виявлені певні закономірності, зроблені висновки про їх оптимальне співвідношення» [196, с. 177], тобто вони стали знаковими у суспільстві. Правове повідомлення не тільки ввійшло у санкціоновані «зверху» канали, а й вийшло на нові «магістралі» з новими механізмами соціального регулювання суспільної системи, у тому числі й правової дійсності.

Правове повідомлення як семіотична одиниця безпосередньо пов'язане із передачею певної інформації, яка за своєю суттю і призначенням є до певної міри істинною, проте не всі адресати її однаково розуміють, а навіть якщо і розуміють, то не всі сприймають і виконують. Тоді правове повідомлення входить в інше лексичне і семантичне поле, де ключовими семами (значеннями) є інші поняття. У таких випадках, як вважають англійські семіологи М. Бронуен та Р. Феліцітас, «задіюються модальні категорії істини, брехні, таємниці та ілюзії; виникає семіотичний квадрат повідомлення істини, базований на змінних способах розуміння буття і

вірогідності». Ці науковці зображають семіотичний квадрат як перехрещення векторів «буття – ілюзія» та «вірогідність – таємниця», де верхньою основою є істина, а нижньою – брехня. Прикладом цього квадрату вони наводять таке: «Слідчий вивчає підозрюваного, який вірогідно вчинив злочин, але який не є вбивцею. Натомість справжній убивця може спочатку не видаватися злочинцем, яким насправді є, але зрештою виявляється, що він одночасно і видається вбивцею, і є ним» [71, с. 171-172]. Вірогідність (припущення) не завжди співпадає з буттям (те, що є насправді), таємниця (приховування злочинця, заплутування слідів, підкидання доказів іншим і т. п.) породжує ілюзію (підозрювання іншої особи). Правове повідомлення (істина) покликане розв'язати цей квадрат і розставити всі компоненти на свої місця, залишивши брехню поза буттям.

Мову функціональної геометрії в аналізі життєвого світу як безлічі текстів застосовував також А. Шарипін через імовірнісне розготання і згортання континууму (семантичні діаграми, графіки тощо). Він, зокрема, обстоював позицію, що «використання когнітивних інваріантів («порожній знак» мережі, «дуальна природа каузальності» на її архітектурі, «фрактальний ефект» синхронізації каузальних зв'язків) ідентифікує діахронізм і асиметрію дійсних подій на континуумі когнітивної семантики» [540, с. 7]. Людина як діюча особа, що в семіотиці замінена терміном «актор» (будь-який індивідуальний, антропоморфний агент, група або навіть абстрактна сутність, пов'язана з людиною, наприклад, «доля»), внаслідок системної відкритості в життєвому світі, на думку цього дослідника, врівноважує процеси інтенціональної самоорганізації і когнітивної адаптації в природному і соціальному середовищі власним вибором. Правове повідомлення у цьому контексті стає одиницею когнітивної семантики, що функціонує в комунікативному середовищі; його сприйняття допомагає будь-якому акторові інтенціонально переорієнтовувати чинники особистісної установки, помічати розбіжності нормативно-ціннісних систем інших, розпізнавати людські наміри й адекватно їх оцінювати.

Ідентифікація можливостей і прагнень людини з правовим повідомленням залежить від взаємодії систем сприйняття, внутрішньої репрезентації і відтворення змісту розкодованої інформації через поведінку. Створення такої уніфікованої мови когнітивних структур мислення і людської поведінки змогла би звести до спільного знаменника розмаїття гносеологічних намірів, схем референції правової дійсності та способів мислення. Можна навіть говорити про адресатів правового повідомлення як певну змодельовану аудиторію, реакцією якої на сприйняту інформацію має бути запрограмований (бажаний) тип поведінки. Це положення близьке до теорії вербального біхевіоризму – напряму психології, який постулює, що поведінкою людини можна управляти і передбачати її через посередництво мовленнєвого впливу.

Радикальні позитивісти (як і представники класичного біхевіоризму) вважають, що для правослухняної поведінки важливо лише фактично додержувати вимог права і не потрібно доводити свою прихильність до цих вимог. Однак вербальний біхевіоризм відстоює необхідність усвідомлення доцільності правослухняних дій. Слід погодитися з цим: лише свідоме визнання приписів права сприятиме формуванню істинно правослухняної поведінки. Адже формальне виконання нормативно-правових вимог, за умови відсутності свідомого «підтвердження», може призвести до зміщення ціннісних орієнтирів у бік, протилежний від соціально значимих. Вербальний біхевіоризм у цьому контексті відображає як позитивістську позицію механістичності додержання правових норм, так і природну необхідність визнання цих норм свідомістю, зорієнтованих на розвиток власне адаптивних властивостей і рис соціального суб'єкта. Вербальний біхевіоризм ліг в основу новітніх технологій виправлення протиправної поведінки, його активно використовують у сфері політики, а також у юриспруденції, щоправда, поки що здебільшого в системі слідчо-оперативної діяльності, застосовуючи словесні символи, знаки, коли це потрібно для отримання очікуваної реакції (як поведінкової, так і мовленнєвої) [23].

Однак у масовому потоці суспільних повідомлень (куди входять і правові), які дедалі потужніше заповнюють соціокультурний простір, соціальний суб'єкт багаторазово збільшує міжособистісні комунікативні контакти, намагаючись сприйняти безліч знаків, образів, символів, які вже сформовані у його свідомості і з якими він звиряє отримані ззовні, щоб ідентифікувати і визначити їх значимість чи непотрібність для себе. Французька дослідниця найновітніших течій світової науки Ж. Рюс, проводячи рентгенографію сучасних суспільств, наголошує на крахові усталених істин та виникненні нових орієнтирів, які «виконують важливу знакову функцію – позначають соціальний статус людини, яка споживає престиж і соціальний код, а не речі практичного використання» [400, с. 420]. Тобто ми вже настільки інформаційно насичені, що змушені стратифікувати споживану інформацію за тематичними знаками і кодами, таким чином спрощуючи оточуючу дійсність і суспільні контакти. Соціальна інформація – це «тільки стрічка, перфорована посланнями та сигналами, які той, хто приймає, зчитує за тими самими правилами перфораційного коду» [400, с. 423]. Вдосконалення соціальної уяви, вивчення численних вимірів сприйняття знаків, пошук нових шляхів кодування і декодування суспільно значимої інформації – все це соціальні грані новітньої людини як активного актора суспільної комунікації.

Отже, правові повідомлення, базовані на суспільних відносинах, стають засобами формування моделей, що в сукупності утворюють суспільну структуру як уніфіковане світобачення. Вони є інструментом для означення правової дійсності й водночас засобом її розуміння. Поєднуючи в собі цілу низку семіотичних характеристик, правове повідомлення може бути вербально-текстовим передбаченням можливих правових явищ, застереженням від небажаних дій і вчинків, вольовим приписом, залишаючись при цьому стратегічним текстом, що описує модель поведінки соціального суб'єкта через омовлення її чітких стандартів і критеріїв.

4.2 Право як джерело суспільно значимої інформації для людини

Уже первісна людина була наділена здатністю переводити навколишню дійсність у символи й вибудовувати з них певні системи і символічні світи, щоби передавати відомості про сприйняте іншим. Тобто людина споконвічно володіла здатністю створювати, передавати, сприймати, зберігати і використовувати інформацію як сукупність певних символів.

Поняття «інформація» від моменту його виникнення було пов'язане виключно зі соціальною сферою, середовищем перебування людини як соціального суб'єкта. Тому правова сфера, будучи частиною соціальної, також безпосередньо пов'язана з функціонуванням у ній певної інформації.

Залежно від контексту розуміння науковці трактували інформацію по-різному. Наприклад, позиція американських учених щодо цього поняття була такою: К. Шеннон у своїй теорії зв'язку називав інформацію комунікацією, у процесі якої усувається невизначеність; Н. Вінер використовував цей термін на позначення змісту, отриманого з зовнішнього світу в процесі пристосування до нього нас і наших почуттів тощо. Французи у цій сфері наукового пізнання розглядали інформацію з позицій термодинаміки (як заперечення ентропії, міру хаосу в системі – Л. Бріллюен) або як міру складності структур (А. Моль). Натомість англійський філософ В. Ешбі сприймав інформацію дещо спрощено – як передачу різноманітності; російський вчений І. Яглон називав її ймовірністю вибору; А. Урсул – відображеною різноманітністю. Сучасні російські науковці розвинули цілу науку – інформаціологію (І. Юзвішин). Наші українські дослідники інформації (наприклад, В. Глушков) вивчають цей феномен як міру неоднорідності розподілу матерії та енергії у просторі та часі, міру змін, якими супроводжуються всі процеси, що відбуваються у світі.

Інформація (від лат. *informatio* – повідомлення, роз'яснення, виклад, від лат. *informare* – надавати форму) – в широкому значенні абстрактне поняття, що має багато значень залежно від сфери використання. Загальне поняття

інформації подано у філософії, де під нею розуміють відображення реального світу. Інформація як філософська категорія – це один із атрибутів матерії, що відображає її структуру. У вузькому значенні інформація – це відомості (повідомлення, дані) незалежно від форми їх прояву. На даний час не існує єдиного визначення поняття «інформація». З позицій різних сфер знань це поняття описують певним специфічним набором ознак. Наприклад, у біології інформацією називають сукупність хімічно закодованих ознак, що передаються від клітини до клітини, від організму до організму. Погляд на інформацію з точки зору її споживачів окреслює це поняття як нові відомості, прийняті, зрозумілі й оцінені як корисні; іншими словами, це нові знання, які отримує споживач (соціальний суб'єкт) у результаті сприйняття і переробки певних відомостей.

Можна навести багато визначень поняття «інформація», однак усі вони сходяться в тому, що це – відомості в будь-якій формі та вигляді на будь-яких носіях; відомості, сигнали про навколишній світ, про зовнішнє і внутрішнє середовище, що їх сприймають організми [83, с. 403]. Натомість законодавчо закріплене визначення інформації – документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі [376]. ЮНЕСКО визначає інформацію як універсальну субстанцію, що пронизує всі сфери людської діяльності, слугує провідником знань і думок, інструментом спілкування, взаєморозуміння та співробітництва, утвердження стереотипів мислення та поведінки [361, с. 834].

Послугуючись філософськими категоріями загального, особливого й одиничного, можна вважати, що інформація – поняття загальне (родове), соціальна інформація – поняття спеціальне (видове), а правова інформація – поняття одиничне (типове). При цьому зауважимо, що поняття «правова інформація» та «інформація у праві» мають дещо різне змістове наповнення. Правова інформація – це сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про право, його систему, джерела, реалізацію,

юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення і боротьбу з ними та їх профілактику тощо [376]. Тоді як аналіз інформації у праві передбачає дослідження категоріального значення інформації як специфічної властивості права, як його різноаспектної (семантичної, аксіологічної, семіотичної, комунікативної, гносеологічної, каузальної та інших) філософської характеристики. Джерелами правової інформації є Конституція України, інші законодавчі і підзаконні нормативні правові акти, міжнародні договори та угоди, норми і принципи міжнародного права, а також ненормативні правові акти, повідомлення засобів масової інформації, публічні виступи, інші джерела інформації з правових питань. Джерелами інформації у праві є власне правова інформація, а також уся соціальна інформація як імовірний об'єкт соціально-філософського пізнання. Тобто правова інформація – поняття спеціально-правове, інформація у праві – філософсько-правове; причому перше є предметом і підґрунтям вивчення другого.

Питанням соціально-філософського осмислення категорії інформації, інформаційного підходу, його значення для розкриття діалектичної картини світу і місця людини в ньому присвячені численні дослідження упродовж останніх десятиліть. Зокрема, концепцію формування, функціонування та розвитку інформаційної культури особи як цілісної системи в контексті сучасних гуманістичних орієнтацій розвинула українська дослідниця Н. Джинчарадзе. Вона максимально повно подала перелік ознак і характеристик інформації як однієї із пріоритетних категорій загально-філософського тезаурусу. Враховуючи різноаспектні підходи до окреслення визначень інформації, дослідниця визначила її так: «інформація – це найвищий, найскладніший результат впорядкованого відображення у вигляді повідомлень, знань, відомостей про природу, суспільство, загалом про реальність, які охоплюють усі сфери людської діяльності, використовуються в процесі спілкування, управління, виробництва, пізнання, творчості, виховання, освіти тощо» [143, с. 9].

Аналіз проблеми інформації у праві передбачає застосування декількох провідних підходів. Зокрема, одним із найновіших фундаментальних підходів є синергетичний, його суть полягає в дослідженні процесів самоорганізації та становлення нових упорядкованих структур і систем різної природи. Право саме і є такою самоорганізованою інформаційною системою, в якій функціонує механізм спонтанного формування і збереження складних відкритих підсистем, що безпосередньо взаємодіють із зовнішнім середовищем (це середовище є джерелом виникнення права – дає інформацію для правотворчості, а також сферою його реалізації – сприймає правову інформацію як вербальний регулятор суспільних відносин).

Герменевтичний підхід у науковому пізнанні означає «розуміти» усне чи письмове мовлення (комунікацію), а також передбачає вміння передавати цей процес у термінах загального значення (пояснювати, тлумачити). Застосування цього підходу до інформації у праві уможлиблюється принциповою спорідненістю того, хто осягає її зміст, і самого змісту завдяки їх перебуванню в одному інтерсуб'єктивному життєвому світі. Основним методологічним принципом тут є встановлення релевантності (сислової відповідності): по-перше, між правовою дійсністю і її відтворенням в інформації у праві, по-друге, між сприйнятою інформацією із права та її відтворенням у поведінці. Це, зі свого боку, вимагає застосування методу розуміння, що в контексті правовідносин діє відповідно до закону поширеного відтворення інформації. Право є призмою, через яку заломлюється промінь (інформаційний потік) відображення правової дійсності й одночасно фокусується у точці сприйняття конкретним соціальним суб'єктом і розпоршується на необмежену кількість таких право-сприймачів. Герменевтичний підхід до розуміння інформації у праві забезпечує процес своєрідної інформаційної взаємодії в межах правової дійсності, правової комунікації.

Феноменологічний підхід (або його ще називають методом ейдетичного аналізу, який передбачає здатність досліджуваного об'єкта зберігати яскраві

образи протягом тривалого часу [506, с. 28]) дає змогу встановити загальні співвідношення між параметрами, що характеризують явища загалом. У контексті проблеми функціонування інформації у праві це ретельне описування того, що і як ми містимо у правосвідомості; всі речі і явища об'єктивної правової дійсності – феномени, що є символами змісту, який міститься в інформації у праві й відтворюється потім у правосвідомості.

Тобто відбувається подвійне моделювання: створення знакової інформаційної моделі правової дійсності у праві та діяльнісної моделі відтворення сприйнятого. Йдеться про доцільність застосування у вивченні інформації у праві модельного й діяльнісного підходів. Метод моделювання застосовується для дослідження внутрішніх і зовнішніх зв'язків об'єкта дослідження. У даному випадку за його допомогою аналізуються ті процеси і явища правової дійсності, що не піддаються безпосередньому вивченню, і можуть бути відтворені тільки у вербальній формі.

Про діяльнісний підхід говорять у контексті функціонального методу, що набув значного поширення в сучасних наукових розробках. Діяльність соціального суб'єкта при цьому розглядається в загальному значенні цього слова – як динамічна система його взаємодії із правовою дійсністю, а також у вузькому, конкретному – як специфічна професійна, наукова, навчальна тощо форма його активності, у якій він досягає свідомо поставлених завдань, що формуються внаслідок виникнення певних правових потреб.

Згідно з функціональним підходом, інформацію розглядають як функціональне явище, що органічно пов'язане з процесами самоорганізації та управління. В контексті функціональності інформації у праві треба наголосити на її принципах відображення та різноманітності. Причому йдеться про відображення, що має конкретний зміст і певним чином впорядковане. Тобто інформація у праві є відображенням соціальної дійсності, що отримане правом із зовнішнього світу в процесі його пристосування до цього світу, а також з метою його впорядкування. При цьому інформація у праві не змінює відображення соціальної дійсності, адже

остання є поняттям ширшим за своїм змістовим обсягом і властивостями, тоді як інформація є тільки інформаційною моделлю цієї дійсності.

Натомість принцип різноманітності інформації у праві вважається основою змісту поняття інформації як такої [143, с. 14]. З одного боку, в цьому контексті різноманітність можна трактувати як здатність права бути казуїстичним і прогностичним водночас, враховувати різноаспектні правові випадки і передбачати множинність проявів цих випадків у правовій дійсності. З іншого – інформація у праві є поєднанням двох видів інформації: сполучної (за Н. Джинчарадзе, «сполученої») та вільної [143, с. 15]. Тут сполучна інформація відіграє роль застиглої структури, це чинна нормативно-правова матерія, що символізує організованість, впорядкованість у системі права; а вільна – це та інформація, що є відображенням постійно змінюваного оточення, соціуму, правової дійсності. В результаті поєднання вільної інформації зі сполучною твориться так звана актуальна інформація у праві, яка і стає певною дієвою системою управління, що здатна забезпечувати процес правової комунікації (передача інформації із права за допомогою певних вербальних сигналів до право-сприймача з подальшим розшифруванням цих сигналів у поведінці останнього).

Можливе й інше трактування принципів відображення і різноманітності інформації у праві, зокрема у контексті не самого права, а вже його сприйняття (або, як зазначає Н. Джинчарадзе, «біологічного відображення, що реалізується завдяки сприйманню, переробці, збереженню і використанню інформації у процесі управління та самоуправління» [143, с. 16]). У цьому випадку інформація у праві стає вже відображеною системою, тоді як соціальний суб'єкт, який її сприймає, – відображальною. І вже відбувається відображення відображеної правової дійсності, яке, зі свого боку, також може бути різноманітним – ідентичним до закладеного в інформацію у праві змісту або протилежним, тобто правослухняним або протиправним. Тут відбувається сутнісна зміна: інформація у праві перетворюється на інформацію з права. При цьому біологічне відображення

інформації з права є своєрідним селекційним відбором цієї інформації залежно від власних внутрішніх потреб, ціннісних орієнтацій тощо. І що вища здатність соціального суб'єкта до такої селекції інформації з права, то більшою є імовірність його адаптації до правової дійсності; що більша якість отриманої інформації з права, то вищим буде рівень адекватності «біологічного відображення», тобто правослухняності поведінкової реакції соціального суб'єкта.

Однак набагато ціннішим для правової дійсності є не біологічне, а соціальне її відображення. У цьому контексті біологічне відображення можна назвати прямим (як процес відтворення сприйнятого у свідомості буття), а соціальне – зворотним (опредмечування ідеальних образів у матеріальних предметах [143, с. 19]). Тобто зворотне сприйняття інформації з права є сприйняттям «ідеальних образів», закладених у приписах права, через відтворення їх у поведінці, переведенням інформації у праві з ідеальної в матеріальну площину.

Такі інформаційно-відображальні процеси у сфері правовідносин (ідеальні та матеріальні) можна назвати своєрідною інформаційною сферою (інфосферою [143, с. 40]), що є певним сегментом загальної інформаційної сфери суспільства. До того ж, ця правова інфосфера вирізняється з-поміж інших особливою нормативністю, впорядкованістю, формальністю, уніфікованістю, всезагальністю, системністю, тобто всіма ознаками й принципами, на яких будується право як певне функціонально зорієнтоване середовище.

Будь-яка інформація пов'язана з тими, хто її творить, і тими, хто її сприймає, тобто суб'єктами й об'єктами, адресантами й адресатами. У випадку інформації у праві можливе двояке сприйняття об'єкта і суб'єкта. З одного боку, їх можна розрізняти аж до повної різнополюсності. Тобто суб'єктом можна вважати того, хто виробляє або створює інформацію у праві за допомогою певного моделювання право-ситуацій, – правотворця (або, узагальнюючи, державу); об'єктом – того, на кого спрямована дія інформації

у праві, право-сприймача (фізичні та юридичні особи, органи держави, особи без громадянства, іноземці тощо). З іншого – якщо розглядати об'єкт правового впливу у загальносоціальному контексті, то він виступатиме і як суб'єкт, і як об'єкт (правотворці – це також фізичні особи). Іншими словами, формується певна суб'єктно-об'єктна система, в якій людина одночасно є виробником інформації у праві та споживачем інформації з права, а саме право – каналом зосередження й передачі цієї інформації.

Абстрагуючись від поділу інформації за призначенням на міжособистісну, спеціальну та масову, можна вважати інформацію у праві (як і правову інформацію) спеціальною. Хоча є тенденція до сприйняття права як різновиду масової інформації, зважаючи на його всезагальність і поширюваність завдяки ЗМІ. Ця позиція має підстави для існування, однак зараз ми розглядатимемо право як результат специфічної праці – юридичної практики, – що передбачає поєднання результатів цілеспрямованої діяльності правників (науковців і практиків у різних сферах). Результатом такого інформаційно-правового виробництва є повідомлення, знання, що стають спеціальною інформацією тільки тоді, коли вони оречевлені матеріальними носіями, в ролі яких виступають нормативно-правові документи. Тобто закони і підзаконні нормативно-правові акти є матеріальними об'єктами, що містять закріплену в них інформацію, призначені для її передачі та реалізації (виконання вимог, використання дозволів і повноважень, утримання від заборон, дотримання норм, застосування санкцій) у процесі правовідносин. У цьому випадку нормативно-правовий акт виступає єдністю ідеального та матеріального, інформації та її друкованого (йому надають юридичну перевагу над Інтернет-варіантом) текстового носія.

Однак інформація у праві може мати не тільки нормативний характер (це прерогатива правової інформації), а й доктринальний. Ідеться про наукову інформацію у праві. Адже розвиток наукового правознавства нині становить дуже важливу сферу суспільного розвитку. При цьому треба зазначити, що наукова інформація у праві становить не сам продукт (право), а його

відображення. Проектуючи на наукову інформацію у праві деякі «товарні» характеристики інформації загалом [376], можна виділити певні її особливості: по-перше, при передачі знань від викладача студентові (курсантові, слухачеві тощо) у процесі інфовзаємодії (навчання) носіями цього інформаційного продукту стають обидва; по-друге, інформація у праві має здатність багаторазового використання без втрати своєї «предметної» цінності (хоча зі зміною суспільних відносин можлива тенденція до старіння); по-третє, виробництво наукової інформації у праві неможливо спрогнозувати, тому вона вирізняється високим рівнем стохастичності (імовірності, випадковості [83, с. 1201]); по-четверте, використання інформаційних ресурсів права відрізняється від використання матеріальних ресурсів, тому можна говорити про використання наукової інформації з права як накопичення знань, що характеризується не тільки особистим зацікавленням, а й життєвою потребою соціального суб'єкта; по-п'яте, наукова інформація з права не може бути привласнена (хіба що у випадку плагіату), вона стосується усіх право-споживачів, а тому належить їм і має бути доступною для всіх.

При цьому, незалежно від масштабів поширення, інформація у праві (як нормативна, так і доктринальна) залишається ізоморфною (подібною за вербально/текстово відтворюваною формою) щодо предмета, який вона відтворює (правової дійсності), її продуцента (правотворця, науковця, викладача) і вперше започаткованого стилю, способу викладу (нормативно-правовий акт, наукова концепція або навчальний матеріал). Тому недоречно говорити про можливість привласнення інформації з права та знання, що містяться у праві. Тут може йтися тільки про сприйняття, засвоєння, усвідомлення тощо.

Зважаючи на всезагальність інформації у праві, цілком виправдано постає питання, чи властива їй така ознака, як персоніфікованість. Проблема персоніфікованості в контексті інформації у праві досить важлива, адже стосується суб'єкт-об'єктної діалектики як основи правовідносин і ставить

питання про рівень споживання інформації з права, ступінь погодження з запропонованими через цю інформацію ідеями, ставлення право-споживача до чинного права (починаючи від довіри до його творців і завершуючи високим рівнем правосвідомості чи, навпаки, правового нігілізму) та інші. У даному контексті не розглядатимемо механізм сприйняття інформації у праві через процеси формування індивідуальної правосвідомості. Натомість звернемо увагу на прояв персоніфікованості інформації у праві через індивідуальні нормативно-правові (або правозастосовні) акти. У цьому випадку йдеться про процес персоніфікації загальних ідей права у, як правило, разовому застосуванні їх до конкретної особи (фізичної чи юридичної). Однак персоніфікація інформації у праві може проявлятися не тільки через право-споживача, тобто залежно від адресата, а й залежно від її адресанта, автора. При цьому інформація у праві може бути із відносно визначеним персоніфікованим суб'єктом (наприклад, укази видає тільки Президент) і без такого визначення (закони приймаються через Верховну Раду як колегіальний законодавчий орган або за результатами загальнодержавного референдуму, хоча останній приклад юридичної практики в Україні не побутує). У будь-якому випадку (чи це творення, чи споживання) проблема персоніфікованості інформації у праві залишається важливою та актуальною.

Загалом інформація у праві має вузьке і широке значення. У першому розумінні це – інформація, що охоплює правові відносини між суб'єктами права на міжособистісному рівні, між особою та державою, між державами тощо. У ширшому аспекті значення інформації у праві охоплює не тільки юриспруденцію і правову сферу суспільного життя, а й повідомлення про події, факти, явища, що відбуваються в інших суспільних сферах (економіка, політика, культура), але водночас ці відомості мають певне правове значення. Отже, інформація у праві – це не тільки важлива складова загальної соціальної інформації, а й певна функціональна площа, проекція соціальної інформації, що перетинається, взаємодіє з іншими її видами.

Не залежно від категоріального рівня (вузьке чи широке значення) інформація у праві наділена певними функціями. Абстрагуючись від низки загальних функцій соціальної інформації [143, с. 115-117], можна означити функціональне призначення інформації у праві. Будучи вже сама по собі інформаційним виміром права, інформація у праві, однак, не обмежується передачею повідомлень, відомостей, знань. І навіть розгалуження тісно пов'язаних з інформаційною функцією права (кодування, декодування, сприйняття, збереження, розподіл, перетворення інформації тощо) не передають усього обсягу потенційних можливостей інформації у праві, які вона здатна реалізувати. Тому розглянемо найпріоритетніші функції інформації у праві.

Найвагомішою, звичайно, є комунікативна функція, зміст якої полягає у передачі інформації від об'єкта (джерела інформації, це може бути як друковане текстове відображення правової дійсності у нормативній інформації – нормативно-правовий акт, так і аудіовідтворення у догматичній інформації – концепція, теорія розуміння права та його значення у суспільстві тощо) до суб'єкта (право-сприймача).

Управлінська функція інформації у праві не менш важлива і охоплює два супровідні процеси: управління, що передбачає зміну, перетворення правової дійсності, та управління, метою якого є пристосування до цієї дійсності. Причому треба зауважити, що ці процеси циклічні: управління-перетворення пов'язане зі сприйняттям інформації, що надходить ззовні, з дійсності (яку без правового опосередкування ще не можна назвати правовою), передбачає обробку її сутнісного змісту й упорядкування через нормативну регламентацію, пропонує результат право-сприймачам, які або, виконуючи вказівки право-норм, пристосовуються до вимог правової дійсності (відбувається управління-пристосування), або, порушуючи їх, намагаються використати правову дійсність для задоволення своїх інтересів; і знову інформація про це надходить у сферу права, де виникає нова відповідна

інформація (управління-перетворення), щоби потім знову перейти до право-сприймачів і врегулювати ситуацію, що виникла у правовій дійсності.

Науково-пізнавальна функція інформації у праві відображає її зв'язок із правовим пізнанням і тому залежить від комунікативної функції (значна частина інформації у право надходить у процесі обміну відомостями між правовою дійсністю і правом як матеріальним носієм цієї інформації), а також від функції управління (обмін знаннями у зворотному напрямку – під час передачі інформації із права право-споживачеві для регулювання та управління його поведінкою). Однак було би помилкою вважати, що комунікативна й управлінська функції можуть повністю замінити науково-пізнавальну функцію інформації у праві. Остання максимально повно розкривається у контексті саме доктринальної (або догматичної) інформації у праві, коли йдеться про наукове опрацювання інформації, що надходить із правової дійсності у право. А вже передача результатів цього опрацювання (наукової інформації у праві) під час інформаційного обміну (навчання, правової освіти, правового виховання тощо) розкривається у ще одній функції, яку також можна вважати розгалуженням управлінської, – навчально-виховній.

Навчально-виховна функція інформації у праві є логічним продовженням науково-пізнавальної, адже вона характеризує цілеспрямований процес сприйняття (перейняття) соціальним суб'єктом досвіду і знань, які пропонують йому для можливої подальшої активної участі у правових відносинах як різновиді інфовзаємодії. На відміну від науково-пізнавальної функції, яка пов'язана з абсолютно новою інформацією у праві, навчально-вихована функція стосується інформації, що вже відома й узагальнена іншими суб'єктами, причому відома завдяки саме попередній (науково-пізнавальній) функції.

Ще одним різновидом управлінської функції вважають агітаційно-пропагандистську, яка також передбачає поширення інформації у праві з метою впливу на свідомість соціальних суб'єктів (право-сприймачів),

підвищення їх правової обізнаності та правової культури. У цьому випадку інформація з права поширюється різними каналами передачі: від нормативно-правових актів до їх тлумачення через засоби масової комунікації – пресу, радіо, телебачення, Інтернет тощо.

Окремою функцією інформації у праві є збереження і документація (по-іншому її можна назвати функцією передачі інформації у часі та просторі). У цьому контексті можливі два варіанти матеріалізації інформації у праві: у спеціальних документах, нормативно-правових актах (нормативна інформація у праві) і документах необов'язкового характеру. Останні, зі свого боку, можна поділити на декілька видів: доктринальну інформацію у праві – правові концепції, наукові теорії та розробки тощо; компетентну інформацію у праві – роз'яснення правової інформації юристами-практиками і спеціалістами допоміжних галузей (біології, медицини, філології та інших); буденну інформацію у праві – емоції, почуття, уявлення, що стосуються праворозуміння (ця інформація формується на основі усіх попередніх, але саме від неї здебільшого залежить рівень правослухняності дій соціальних суб'єктів).

Така розгалужена поліфункціональність інформації у праві пов'язана з певними властивостями цієї інформації як окремого різновиду загальної. Так, основними характеристиками інформації у праві можна вважати: об'єктивність та суб'єктивність, повноту, точність, достовірність, адекватність, доступність, актуальність. Усі ці властивості відображають рівень якісної (а не кількісної) змістовності інформації у праві, тобто вони мають змістовний характер, є семантичними за своєю суттю.

Семантичні властивості інформації у праві постають як абстрактні, але за певних умов вони набувають конкретних ознак і форм. Основною з-поміж них можна виокремити актуальність інформації у праві, котра поєднує правову дійсність, право-творця (який відображає її) і право-споживача з урахуванням потреб та інтересів усіх цих сторін інфовзаємодії (правовідносин).

Ціннісні аспекти інформації у праві, побудовані на основі семантичних, також мають розгалужене орієнтування: з боку правової дійсності (інтереси і потреби суспільства) та з боку соціального суб'єкта (його особистісні потреби, бажання, прагнення тощо). Тобто, з одного боку, ціннісні властивості інформації у праві можуть впливати на семантичні, які в результаті цього можуть змінюватися за бажанням право-творців для більшого ефекту ідеологічної впливовості на право-сприймачів; з іншого – аксіологічність інформації у праві виражає ступінь її корисності, ефективності й дієвості для задоволення інтересів і потреб соціальних суб'єктів.

Семіотичні характеристики інформації у праві пов'язані передусім з тим, що у правових термінах закладено певні поняття, певні символи; знакова складова інформації у праві стоїть нарівні з уособлюваним змістом, що закладений у слова (право-символи). У значенні слів загалом розрізняють три аспекти [181, с. 11], це також стосується понять, що становлять інформацію у праві, а саме: референційний (слово стосується певної реалії з правової дійсності), асоціативний (слово викликає у свідомості право-сприймача ланцюг взаємопов'язаних образів), емотивний (слово впливає на психічний стан право-сприймача). Тобто інформація у праві як сукупність терміно-понять невіддільна від екстралінгвістичної, позамовної ситуації, пов'язаної у свідомості право-сприймачів із певного соціонормативного середовища з цим словом (зокрема з його семантичним значенням – у цьому взаємозв'язок семантики й прагматики інформації у праві).

Гносеологічні властивості інформації у праві також передбачають рефлексивну форму активності соціального суб'єкта, що проявляється у його ставленні до правової дійсності через пізнавальну й оцінювальну діяльність. Правова рефлексія інформації можлива на двох рівнях – ідеологічному і психологічному, що відтворюється у певних «відображених формах»: або в теоретичній моделі, абстрактній ідеї, ідеологічній доктрині (доктринальна інформація у праві), або у психологічній установці чи відчутті (нормативна

інформація у праві, але на рівні її відтворення у психіці, а потім – поведінці). Такий дуалізм гносеології інформації у праві дає можливість осмислити складний механізм правової активності соціальних суб'єктів, сформованих під впливом взаємодії ідеалістичного (зосередженого у правосвідомості) й матеріалістичного (згідно з яким, ідеї – це не що інше, як відображення матеріальних соціально-економічних інтересів) розуміння права.

Казуальність як філософська ознака інформації у праві відображає її сутність, безпосередній зв'язок зі соціонормативним простором, із якого вона походить і в який повертається як одна з його перманентних ознак. Іншими словами, інформацію у праві можна вважати динамічною характеристикою і водночас засобом відтворення соціальної (у тому числі правової) дійсності.

Отже, на основі дослідження категоріального значення інформації як специфічної властивості права, як його різноаспектної (семантичної, аксіологічної, семіотичної, комунікативної, гносеологічної, казуальної та інших) філософської характеристики можливе означення нового для філософії права поняття – інформація у праві. Аналіз її сутності, змісту, властивостей, методології та функціональності дає підстави розрізнити правову інформацію та інформацію у праві, що співвідносяться як нормативне закріплення і філософське обґрунтування функціональності права. У цьому випадку право виступає символічним ретранслятором суспільно значимої інформації.

4.3 Право як знакова комунікативна модель суспільно значимої поведінки людини

Вирішуючи будь-яке життєво важливе завдання, ми застосовуємо метод моделювання. Цей метод застосовується для вивчення внутрішніх і зовнішніх зв'язків об'єкта дослідження. За його допомогою вивчаються ті процеси і явища, що не піддаються безпосередньому вивченню. Метод моделювання

zareкомендував себе як ефективний засіб виявлення суттєвих ознак явищ і процесів за допомогою моделі (концептуальної, вербальної, математичної, графічної, фізичної тощо).

Саме поняття «модель» має багато значень. Це – і певна зменшена або збільшена копія якогось предмета, і математична формула, і схема певного явища, і опис послідовності дій, і вірєць для наслідування, й еталон чогонебудь тощо. В найбільш узагальненому вигляді модель здебільшого визначають як новий об'єкт, що відображає деякі аспекти досліджуваного об'єкта або явища; як фізичний або інформаційний заміник об'єкта, функціонування якого за певними параметрами подібне до функціонування реального об'єкта [83, с. 535].

Тобто моделюванням можна вважати заміну одного об'єкта (процесу чи явища) іншим, який водночас зберігає всі сутнісні властивості та ознаки похідного об'єкта (процесу чи явища). Однак далеко не завжди моделювання передбачає створення натуральної подоби. Іноді достатньо володіти необхідною інформацією про досліджуваний об'єкт. Ідеться про інформаційну модель об'єкта. У такому контексті можемо говорити про право як певну модель обов'язкової, дозволеної, заохочуваної чи забороненої поведінки соціальних суб'єктів у соціокультурному просторі.

Технологія моделювання вимагає від дослідника вміння визначати проблеми і ставити завдання, прогнозувати результати дослідження, давати розумні оцінки, виділяти основні й другорядні чинники для побудови моделі, обирати аналогії та відповідні формулювання, використовувати системний підхід і застосовувати різноманітні аналітичні прийоми. Навики моделювання необхідні соціальному суб'єктові у повсякденній діяльності: вони допомагають розумно планувати розпорядок дня, навчання, працю, вибирати оптимальні варіанти поведінки за наявності вибору, вдало вирішувати різні життєві проблеми.

Виділяють два основні види моделювання – матеріальне та ідеальне. Матеріальним (предметним, фізичним) прийнято називати таке

моделювання, при якому з реальним об'єктом зіставляють його збільшену або зменшену копію, яка припускає дослідження (як правило, в лабораторних умовах) за допомогою подальшого перенесення властивостей досліджуваних процесів і явищ з моделі на об'єкт на основі теорії схожості (подібності) [354]. Наприклад, у сфері юриспруденції це можуть бути навчальні посібники з описом реальних правовідносин, рольові ігри під час вивчення судової системи чи правил дорожнього руху, норми права як відтворення можливих правових казусів та інше.

Від матеріального моделювання принципово відрізняється ідеальне, яке базується не на фізичній схожості об'єкта і моделі, а на мисленнєвій аналогії. У цьому аспекті розрізняють знакове і математичне моделювання [354]. Перший вид використовує як моделі знакові перетворення – схеми, графіки, креслення, описові формули, набори символів. Другий досліджує об'єкт через моделі, описані мовою математики, – засобами математичних формул. Для права в основному більше властивий перший вид моделювання, хоча є приклади математичного моделювання у праві (С.С. Сливка описує математичну культуру юриста в контексті юридичної деонтології [425]).

Загалом процес моделювання можна представити у вигляді послідовності певних етапів: постановка завдання, визначення аналогу, створення або вибір моделі, розробка конструкту, дослідження моделі, переведення знань з моделі на оригінал.

Основне у постановці завдань – вибір моделі, яка є найбільш адекватною оригіналові, та перенесення результатів дослідження на оригінал. Адекватність теоретичних моделей законам реального світу перевіряють за допомогою дослідів та експериментів. У сфері юриспруденції це апробація. Адже кожну норму права можна розглядати як модель реального людського життя, створену на основі сприйняття цього життя і спроектовану на відтворення її в цьому ж таки житті. Дієвість норми права залежить від максимально можливого об'єктивного сприйняття дійсності, максимально повного врахування каузо-ситуацій і подальшого досконалого відтворення

змодельованого матеріалу в дійсності. Але при цьому проявляється специфіка вивчення ефективності такої моделі: неможливість експериментальної перевірки в реальних умовах соціуму (люди – не піддослідні суб'єкти, на яких можна випробовувати дію норм права) вимагає так званих лабораторних апробацій. У випадку з правом це – наукові дебати, міждисциплінарне вивчення із залученням спеціалістів різних галузей, зокрема юристів-практиків тощо (хоча відомі приклади, коли нормативний акт вводиться в дію з розрахунком, що практика його реалізації «підкаже» й допоможе усунути його недосконалі аспекти).

Тому моделювання вважають методом пізнання, що полягає у створенні й дослідженні моделей. Модель дає можливість продемонструвати найважливіші моменти в досліджуваному об'єкті з точки зору вирішуваного практичного завдання.

Так, право можна вважати абстрактною знаковою моделлю суспільної поведінки, що відрізняється від реальних дій, подій чи явищ узагальненим вербальним і письмовим оформленням, але водночас наділена суттєвими для завдань моделювання (в даному випадку – правотворення) властивостями і в межах цих завдань повністю замінює похідний об'єкт.

Моделі та моделювання людство використовує давно. Саме моделі й модельні відносини зумовили появу розмовної мови, писемності, графіки. Наскельні зображення наших предків, картини і книги – це модельні, інформаційні форми передачі знань про оточуючий світ наступним поколінням. Практично у всіх науках про природу (живу й неживу) та суспільство побудова і використання моделей є потужним засобом пізнання. Реальні об'єкти й відносини в соціумі багатогранні та складні, тому кращий спосіб їх вивчення – створення моделі, що відображає тільки окрему грань дійсності і тому є більш простою та зрозумілою, ніж сама дійсність. Наприклад, для вивчення типів злочинів і відповідальності за них ніхто не візьметься ознайомлюватися з усією сукупністю злочинних дій, що вчинені в державі й зафіксовані у правоохоронних органах, адже це заважатиме

зосередитися на окремому аспекті, який цікавить (скажімо, шахрайство, незаконний обіг наркотиків тощо). Натомість візьмуть конкретний нормативний акт, що регулює певні правовідносини (скажімо, Кримінальний кодекс України) і в найбільш узагальненому вигляді дадуть максимально повну відповідь на запитання, що розуміють під цими поняттями, які дії кваліфікують як даний вид злочину, яка відповідальність чекає виконавця таких дій та інше. У цьому випадку норма кримінального права є моделлю цілого циклу дій – злочинний намір шахрайства, дії, що зреалізували цей намір, наслідки, покарання.

Тобто, право є моделлю поведінки людини – своєрідним мисленнево уявним об'єктом, що матеріалізований у текст, який у процесі реалізації замінює об'єкт-оригінал, зберігаючи найважливіші для цього процесу типові ознаки цього оригіналу. Іншими словами, це спрощене уявлення про реальний об'єкт, процес або явище (правову дійсність).

Функціональне призначення правового моделювання полягає в тому, що воно допомагає:

- зрозуміти, як облаштований конкретний об'єкт (яка структура правової системи, якими властивостями наділені норми права, який механізм правового регулювання тощо);
- навчитися управляти об'єктом чи процесом та визначати найефективніші способи управління при певних завданнях і критеріях (оптимізація процесу правового регулювання);
- прогнозувати прямі й побічні наслідки реалізації заданих способів і форм впливу на об'єкт (внесення змін чи доповнень в одну норму права можуть суттєво скоригувати систему права загалом).

При цьому необхідно зазначити, що жодна модель не може замінити явище або процес (сама норма права не вирішує правову ситуацію, навіть якщо вона й передбачає її, потрібні, як мінімум, ті, хто зреалізує описані в ній дії, і ті, хто застосує санкцію за вчинене). Але у вирішенні деяких завдань, коли нас цікавить певна властивість досліджуваного процесу чи явища,

модель виявляється корисним, а іноді навіть єдиним інструментом вивчення і пізнання. У такому випадку моделюванням називають як процес побудови моделі, так і процес вивчення облаштування і властивостей оригіналу за допомогою створеної моделі.

Різні науки досліджують об'єкти і процеси з різних позицій і будують різні типи моделей. Для прикладу, людину в межах механічної фізики можна розглядати як матеріальну точку; в хімії – як сукупність різних хімічних речовин; у біології – як органічну систему, що прагне до самозбереження; в соціології – як особу, члена колективу; в юриспруденції – як суб'єкта правовідносин і так далі. Тобто один об'єкт може мати багато моделей.

Водночас одна модель може відтворювати різні об'єкти. Наприклад, норма права є моделлю, що умовно відображає цілу систему – об'єкт (предмет) і суб'єкт, правовідносини, що виникають між ними стосовно об'єкта (предмета), правову ситуацію загалом тощо.

Моделі можна класифікувати залежно від різноманітних ознак. За сферою використання [354] розрізняють: навчальні (для юриспруденції це – навчальні посібники та підручники, які містять спеціальні знання); дослідні (наприклад, законопроект); ігрові (рольові ігри, що відтворюють, скажімо, судовий процес, дорожній рух, затримання злочинця та інше); імітаційні (наприклад, слідчий експеримент); науково-технічні (для сфери правовідносин цей тип моделей майже не властивий, крім випадків застосування технічних засобів опрацювання інформації, створення комп'ютерних баз даних тощо).

З урахуванням чинника часу можна виокремити статичні й динамічні інформаційні моделі [354]. Якщо адаптувати цей підхід до права, то статичні інформаційні моделі описують стан системи в певний момент часу (стан системи права з цієї позиції характеризується внутрішньою структурою – галузі, підгалузі, інститути, норми права; їхніми властивостями – предмет регулювання, специфіка застосування та інше; характером взаємодії між її складовими – бланкетність, взаємодоповнюваність, можливість аналогії

закону тощо); а динамічні – процеси зміни і розвитку системи (система права міняється в часі: одні правові інститути відмирають у силу зміни соціальних відносин – наприклад, спекуляція як злочин, а інші виникають – злочини, пов'язані з Інтернет-ресурсами; змінюється або доповнюється чинне законодавство і так далі). Тобто статичні моделі дають, так би мовити. Одновимірний зріз поточного стану об'єкта (правової дійсності), а динамічні дають можливість побачити зміни, що відбуваються з об'єктом протягом певного часу. Система всіх чинних норм права – статична модель, а ця ж система з урахуванням змін і доповнень – уже динамічна модель.

За способом відтворення об'єкта моделі можуть бути матеріальними, уявними, інформаційними [354]. Ці види моделей демонструють, з чого вони «виготовлені». Оскільки уявні також відтворюють або предмет, або його словесний образ, то вищезазначені три категорії можна згрупувати у дві – предметні та інформаційні [354]. Право належить до інформаційного типу моделей, які відтворюють об'єктивну соціальну дійсність в образній або знаковій формі. Образні моделі дещо рідше зустрічаються у практичній сфері правовідносин, адже становлять візуальні образи об'єктів (це можуть бути різноманітні схеми, плакати – наочний навчальний матеріал), зафіксований на якомусь носії інформації (папері, слайдах, фото- або кіноплівці), натомість їх часто використовують з освітньою метою або в науці. Знакові інформаційні моделі створюються за допомогою різноманітних мовних засобів (знакових систем). Знакова інформаційна модель може бути представлена у формі тексту (що найбільш прийнятне для права), формули (також використовується, але в описовій формі), таблиці і так далі.

З-поміж знакових інформаційних моделей дехто з науковців виділяє вербальні, причому різниця між ними полягає в тому, що перший тип моделей виражається спеціальними знаками, тобто засобами будь-якої формальної мови, а другий – у мисленнєвій або розмовній формі [354]. Але оскільки мислення і мовлення послуговується однаковими мовними категоріями (словами), є підстави ототожнювати їх. Адже мисленнєвий

образ, що виник у мозку людини, може проявитися у знаковій формі, а знакова модель допомагає сформуванню у свідомості відповідний мисленнєвий образ. Наприклад, людина прочитала текст норми права, яка описує необхідний або бажаний тип правової поведінки, і в неї сформувався мисленнєвий образ правослухняної чи протиправної поведінки; надалі такий образ допоможе зорієнтуватися у правовій ситуації, вибрати правослухняний тип дій.

Залежно від сфери знань моделі ділять на біологічні, історичні, соціологічні, юридичні і так далі. У цьому контексті право є суспільною юридичною моделлю.

Отже, право є інформаційною системою суспільно значимих знакових моделей, що відображають особливості обов'язкової, дозволеної, заохочуваної чи забороненої поведінки людини в контексті явищ або процесів правової дійсності, втілених в узагальненому вигляді у правовій нормі. А будучи інформаційною моделлю правової дійсності, право виконує низку функцій, однією з основних серед яких є комунікативна.

Власне про комунікативність права, що полягає у повідомленні учасників суспільного життя про веління і приписи держави щодо характеру їх поведінки за певних умов буття, забезпечення можливості їхнього ознайомлення з ними тощо, є чимало наукових досліджень. Окремої уваги потребує модельний (модельний) аспект комунікативності права, точніше – є потреба розглянути право як системну комунікативну модель соціонормативного простору.

Проблема моделювання та моделей неодноразово ставали предметом наукового дослідження. Так, особливості побудови моделей та використання моделювання в наукових дослідженнях і навчальному процесі висвітлено в працях С.І. Архангельського, В.І. Загвязінського, В.І. Михєєва, К.Є. Морозова, Ю.М. Плотинського, І.Б. Новіка, А.І. Уємова, Я.М. Фрідмана та інших. До проблем моделювання інтерес проявляли періодично, і насамперед це було пов'язано зі ставленням у суспільстві до природничих наук (адже

саме вивчення у цій сфері потребує унаочнення досліджуваних об'єктів). Натомість моделювання у сфері суспільних наук, у тому числі в юриспруденції, передбачає використання інформаційних (описових) моделей, про які йшлося попередньо. Інформативний аспект, зі свого боку, передбачає комунікацію як процес його реалізації, що також було предметом вивчення багатьох науковців, до того ж, більше в суспільних, аніж у природничих науках. Різноманітні моделі комунікації (їх аналіз здійснимо у процесі подальшого дослідження) якраз і стали методологічним підґрунтям вивчення права у задекларованому нами ракурсі.

Один із відомих теоретиків комунікації Г. Почепцов розрізняє три типи моделей комунікації: соціологічні, психологічні й семіотичні. Зокрема до перших двох він зачисляв:

- *двоступеневу модель комунікації*, яка відстоює пріоритет міжособистісної комунікації над масовою у намаганні переконати аудиторію, тут перший ступінь – передача інформації, другий – передача впливу окремих осіб під час обговорення отриманої інформації у локальних групах [368, с. 45] (право у цьому випадку є моделлю комунікації, що забезпечує масовий вплив через попередній вплив на правників-професіоналів, які, зі свого боку, демонструють доцільність правослухняності й небезпеку протиправності);

- *спіраль мовчання* – теорію, яку розвинула Е. Ноель-Нойман і суть якої полягає у можливості маніпуляції громадською думкою за допомогою надання слова меншості замість більшості, що створює відчуття «почутості» середньостатистичного громадянина [368, с. 46] (принцип всезагальності, на якому базується право у процесі моделювання правовідносин, забезпечує гарантію захищеності незалежно від статі, віку, соціального статусу тощо);

- *дифузну теорію*, пов'язану з іменем Е. Роджерса, який вважає, що не треба прагнути переконати зразу все суспільство, насамперед треба постаратися переконати критичні п'ять відсотків, а далі вже спрацює принцип поширюваності (дифузії) [368, с. 47-49] (на нашу думку, ця теорія

схожа з двоступеневою з тією лише різницею, що в ній чисельно конкретизується реципієнт першого рівня комунікації, і в цьому зрізі ми не можемо розглядати право як комунікативну модель, бо визначити навіть приблизну кількість перших право-сприймачів практично неможливо: правові питання цікавлять не тільки правників-професіоналів, а й тих, кого вони стосуються в конкретних право-випадках, або науковців відповідної сфери, або тих, хто вивчає право як таке);

- *теорію структури новини*, яку розкрив Т.А. ван Дейк з точки зору уявлень про ідеологію: ідеологія є комплексним когнітивним підходом, що контролює освіту, трансформацію і застосування інших соціальних когніцій [368, с. 50-52] (у нашому контексті правова комунікація є пізнавальним (когнітивним) процесом, що здійснюється із задіянням правосвідомості, правового світогляду, досвіду, правових звичаїв і традицій як репрезентативних проявів попередньо змодельованого у праві);

- *теорію метафори*, суть якої Дж. Лакофф і М. Джонсон вбачають у використанні метафоричної мови під час опрацювання інформації людиною, що сприяє спрощеності сприйняття [368, с. 53-53] (хоча мова права як модель комунікації, на перший погляд, абсолютно не може бути метафоричною, ми схильні вважати, що термінологічність мови права є не чим іншим, як своєрідною правовою метафорою, яку використовують для увиразнення когнітивних процесів у право-сприймача).

Однак у контексті даного дослідження більший інтерес становлять семіотичні моделі комунікації, що дають змогу розглядати право як інформаційну комунікативну модель правової дійсності. Тому доречно проаналізувати їх детальніше.

Логіко-пізнавальна процедура визначення комунікативної функціональності права ґрунтується на визначенні характерних особливостей цього процесу. Функціональність комунікації загалом добре описана в одній із найвідоміших семіотичних моделей комунікації – моделі Р. Якобсона [565, с. 319-330]. Однак стосовно права з-поміж шести основних функцій, які

виділив Якобсон (емотивна, конативна, фатична, метамовна, поетична та референтативна), найбільш відповідною є остання. Саме референтативна функція (або, як її називає автор, денотативна, когнітивна) зорієнтована на контекст і передбачає посилення на суб'єкт і об'єкт, про який ідеться у повідомленні. Тобто право є такою комунікативною моделлю, яка між основними дійовими особами правової комунікації передбачає наявність «закодованого» юридичною мовою повідомлення з обов'язковим урахуванням контексту сприйняття (як об'єктивного – правового оточення, так і суб'єктивного – правової свідомості).

Інший відомий дослідник семіотики комунікації Ю. Лотман вважав модель Р. Якобсона надто абстрактною, наголошуючи на малоїмовірності однакових кодів у комунікантів. Особливо це стосується сфери правовідносин, що передбачає наявність кардинально протилежних позицій право-творця і право-сприймача (у випадку протиправної поведінки). Тут радше йдеться не так про модель права, як про її сприйняття, на що власне й розрахована правова комунікація. Однак, коли модель комунікації Ю. Лотмана базується на неоднозначності як визначальній характеристиці тексту, то комунікативна модель правовідносин, навпаки, має вирізнятися однозначністю. При цьому важливо, що мова права вирізняється абсолютною функціональністю, зорієнтованою виключно на сферу правовідносин. А вже будучи вираженням такою функціональною, уніфікованою мовою, право стає «невідворотно антикритичним і антидіалектичним, завдяки чому операціональна [діяльнісна. – *О.Б.*] та біхевіористська [поведінкова. – *О.Б.*] раціональність у ньому поглинає трансцендентні, негативні й опозиційні елементи розуму» [305, с. 127]. Отже, мова права як модель «забезпечує переконаність у його непогрішності, відсутності хиб і вад, унеможливорює будь-яку полеміку щодо висловлених у ньому право-вимог, що сприяє стабілізації діяльній та поведінковій рефлексії правового оточення соціальним суб'єктом» [23, с. 132]. До того ж, Ю. Лотман уважав, що культура продукує безліч кодів залежно від сфери їх застосування. На основі

цього постулату він вирізняв первинні та вторинні модельні системи. Первинна система – це сама мова, мовлення, а вторинні – література, кіно, театр та інше [285]. Відповідно до цього право є похідною, вторинною модельною системою культури того народу, поведінку якого воно регламентує. Розглядаючи соціонормативний простір як комунікативний механізм, право слід сприймати як комунікативну модель його відображення.

Право як комунікативна модель, абстрагуючись від теорії Ю. Лотмана, поєднує два варіанти передачі інформації. Один – отримання її ззовні, прочитавши і зрозумівши зміст норми права. У цьому випадку інформація твориться десь збоку, осторонь від право-сприймача, і в константному вигляді пропонується йому. Другий – будується по-іншому: ззовні отримують тільки певну частину інформації, яка відіграє роль збудника, що викликає наростання інформації у свідомості отримувача [284].

Ще однією цікавою позицією в контексті семіотичного вивчення права як комунікативної моделі є теорія У. Еко, зокрема що стосується дослідження комунікації в рамках масової культури. Його основний постулат полягає в тому, що тексти масової культури написані одночасно як автором, так і читачем [162, с. 344]. Право якраз можна вважати таким текстом, адже його творцями є не тільки безпосередні автори норм права, закріплених у нормативно-правових актах, а й весь народ (за конституцією демократичних держав) як прототип описаного у праві та як об'єкт його регулятивної сили. Тобто право є комунікативною моделлю масової культури.

Усе це потребує розгляду дієвості правових норм, їх взаємодії зі суб'єктами права та соціонормативним простором в узагальненому, типологічному вигляді. Фактично це означає опис усієї сукупності можливих право-ситуацій у максимально стислій формі, тобто створення своєрідної моделі, що передбачала б усю повноту правовідносин з позицій державно-владного веління у формі інформативного повідомлення. Однак комунікація передбачає не тільки передачу інформації, а й зворотний зв'язок: розуміння,

сприйняття і виконання відповідних дій, що засвідчують порозуміння (в даному випадку правопорозуміння).

Залежно від того, беруть на себе провідну роль у координації діяльності соціальних суб'єктів іллокутивні зусилля (спрямовані на право-порозуміння) чи цілераціонально діючі перлокутивні аспекти (зорієнтовані на право-вплив), модель правового мовлення постає у різноманітних «констеляціях». Констеляція – це термін, запозичений з астрології, він означає взаємне розташування небесних світил, що служить основою для ненаукових астрологічних пророцтв [427, с. 354]; в адаптивному до нашого контексту розумінні це добре організована матриця асоціацій, ідей, образів, ефектів та іншого [83, с. 449]. Право є компонентом соціуму (виникає з нього і залежить від нього) і водночас керує цим соціумом (стоїть над ним і є визначальним у ньому) – такою є двоїста констеляція правовідносин у суспільстві, що є емпіричним виміром соціонормативного простору. Сутність, код, семантична і знакова (модельна) констеляція правових відносин є чіткою проекцією асоціативних зв'язків між правовою дійсністю та сприйняттям і відтворенням її у правових нормах.

Тобто право – модель правової комунікації, зорієнтованої на формування певної поведінки соціального суб'єкта в умовах правової дійсності. У цьому контексті право і правову поведінку (як діяльнісне опредметнення його парадигми) слід визнати основними чинниками правової комунікації. Ідеально створена модель організації міжсуб'єктної правової комунікації дає підстави сподіватися на таку ж ідеальну її реалізацію у правовій дійсності через розуміння (герменевтику) та рефлексивну інтерпретацію (вербальний біхевіоризм) правового оточення соціальним суб'єктом. Адже право тлумачать як певний тип (модель) правового мовлення, розрахований на комунікацію та отримання відповідного комунікативного результату (підпорядкування висловленому), що дає підстави вважати право вербальним регулятором правової поведінки соціального суб'єкта.

Тут можемо говорити про встановлення так званого закону правової комунікації: не лише реєстрація фактів правових відносин, а й опрацювання цього матеріалу і виявлення сталих зв'язків між цими фактами, що забезпечує акумуляцію вербалізованих (омовлених) право-випадків, право-ситуацій, право-вчинків, право-фактів, право-явищ тощо, а також на основі сформованого ціннісно-орієнтаційного правового світогляду сприяє продукуванню прийнятних для конкретних право-умов дій, тобто правомірної (правослухняної) поведінки [23, с. 10-11].

Цікавим для вивчення комунікативної модельності права є підхід до праворозуміння С. Максимова: аналізуючи неklasичні концепції природного права, він трактує проблему філософського обґрунтування права через його закоріненість у людському бутті, тобто подає право як результат «внутрішнього світу» людини, яка є учасником правового спілкування (комунікації) [296, с. 115]. Отже, і в цьому контексті право є комунікативною моделлю, що передає внутрішні прагнення та інтереси людини з орієнтацією на порозуміння з прагненнями та інтересами інших соціальних суб'єктів.

Антропно-психологічний момент залучив до праворозуміння також А. Козловський, який наголошує, що сьогодні право трактується передусім як право людини, тому воно має спрямовуватися на неї, прагнути організувати її поведінку через вплив на її свідомість, волю, почуття [223, с. 157-158]. Беручи за основу міркування А. Козловського, що психологія – це механізм адаптації людини до вимог права і водночас що саме право породжується психологією [223, с. 158], можна стверджувати, що право є наслідком психологічних зусиль правотворців, втіленням їхніх взємоузгоджених правових прагнень і велінь, а отже, і психологічним концентратом організаційних та координаційних норм і вимог. У цьому контексті право є комунікативною моделлю оптимізації регулятивно-правових механізмів поведінки соціальних суб'єктів.

Один із найвидатніших філософів сучасності П. Рікер, який присвятив свої праці питанням філософії права, взаємозв'язку моралі, права і політики,

визначає генезу уявлень про справедливе і несправедливе через первинне входження людини у сферу права з обуренням несправедливістю. Розвиваючи філософію Рікера, в якій «право могло би бути визначеним у своїй ненасильницькій специфічності» [392, с. 21], можемо вважати, що право є комунікативною моделлю вирішення правових конфліктів засобами вербального впливу, що здатний реалізуватися у позитивну маніпуляцію правовими діями право-суб'єктів, визначаючи межі дозволеності, правоприйнятності шляхом «ненасильництва».

Беручи за основу типологію чотирьох форм раціональності К.-О. Апеля, згідно з якою кожна наступна форма обґрунтовує попередню (а не навпаки) – наукова, технологічна, герменевтична та етична раціональності [129, с. 72-74], – а також те, що Апелева етика базується на засадах тлумачення поняття «комунікація», можна сказати, що комунікативна раціональність містить і герменевтичну, і етичну раціональності. Право у цьому контексті є власне тією комунікативною раціональністю, яка здійснила поворот від опису звичайних процесів комунікації до їх нормативної орієнтації в умовах ідеальної комунікативної ситуації. Право є комунікативною моделлю переходу від герменевтичної (сприйнятої) до етичної (відтвореної) раціональності.

Розвиваючи позицію Г. Андрєєвої, одного з дослідників міжособистісного сприйняття, щодо вміння налагоджувати міжособистісну сумісність [312], вважаємо право, крім усього іншого, моделлю набуття навиків правової комунікації для забезпечення стабілізації вербальних і невербальних (діяльнісних) міжособистісних взаємовідносин через координацію поведінки кожного окремого члена колективу за допомогою нормативного визначення правових пріоритетів.

Надзвичайно цікавою і цінною в контексті нашого дослідження, з огляду на ефективність запропонованих комунікаційних технологій, є позиція А. Зверинцева [185]. Він подає розгорнений аналіз комунікативної політики і стратегії, узагальнює зарубіжний досвід комунікаційного забезпечення

діяльності організацій, дає відповідні рекомендації. Згідно з положеннями цього теоретика, право можна трактувати як різновид (модель) соціальної інформації, що реалізується у процесі правової комунікації; діяльність людини як суб'єкта правовідносин – це джерело виникнення такої моделі, що покликане регулювати цю діяльність. Така циклічність правової комунікації відтворює психо-фізіологічну єдність правової основи соціальної сутності людини і забезпечує цілісність правової системи.

Процес сприйняття правових норм їхніми реципієнтами (правосприймачами) можна вважати комунікативно-дидактичним, оскільки ефективність правової комунікації полягає власне у пізнавальному й дидактичному впливі права. Ця операція можлива за умови подачі правонорми дефінітивною мовою. У цьому розумінні дефініція виступає певною моделлю. Адже дефініція як результат визначення поняття ототожнює отримання, фіксацію, збереження та переробку інформації засобами встановлених наукою мислених знакових виразів. Правові (юридичні) дефініції – це стислі логічні визначення, що містять у собі найсуттєвіші ознаки поняття, яке визначають. За їх допомогою встановлюються, розпізнаються певні правові категорії, розкривається, характеризується й формулюється їхня суть. Втілені в тексти нормативно-правових актів поняття створюють належні умови для однозначного сприйняття і тлумачення правових норм, вони є дороговказом у правозастосовній практиці. При цьому слід зауважити, що наявні різні поняття, як і різні способи їх формулювання, які можна поділити на ті, що містяться у нормативних приписах («поняття права»), й ті, що вживаються у юридичній науці («поняття науки права») [517; 518]. Визначеність термінів, дефінітивність права – необхідна умова точного і чіткого розуміння нормативного тексту, підвищення юридичної культури нормотворчості й ефективності її відтворення у правосвідомості та правовій поведінці. У цьому значенні дефінітивність права виступає доказом його модельної основи в регулюванні правовідносин.

Крім зазначених вище, корисною в контексті поставленої у підрозділі мети є також логіко-тезаурусна концепція інтелектуальної комунікації, яка спирається у своїх висновках на семантичні теорії інформації Ю.А. Шрейдера [547, с. 39-40]. Вибір цієї концепції як такої, що пояснює спроектовані право-ситуації в процесі визначення будь-якого терміно-поняття, доцільний тому, що: по-перше, сам процес формування поняття та один із його етапів – визначення – можна інтерпретувати як взаємодію тезаурусів (слів із певної сфери життєдіяльності, наприклад, юриспруденції, що взаємопов'язані тематично і семантично [83, с. 1234]) або ідіолектів (елементів індивідуальної мови [17]), під час якої ті змінюються; по-друге, визначення встановлює та окреслює межі поняття, його зміст і обсяг [423, с. 83-84]. У поняття входить словесно-знакова форма (у вигляді дефініції), яка є складовим елементом тезаурусу; ідіолекти при цьому враховуються на рівні набуття мовних навиків індивідуумів, які причетні до правотворчості як процесу вербального моделювання всіх імовірних варіантів правовідносин.

Застосування на практиці тезаурусу у широкому значенні передбачає виділення в його структурі логічної та діалогічної частин. У його логічну складову входять: а) регулятивний метод – алгоритм аналізу повідомлень (логічні правила висновку, оператори введення до розгляду нових предметів та формування нових понять, правила визначення і т.д.), який дозволяє їх встановити та перебудувати діалогічну частину тезаурусу; б) апарат, який породжує граматику, забезпечує здатність розуміти та граматично правильно будувати, генерувати повідомлення. Діалогічну частину тезаурусу становлять: а) кількість понять (термінів); б) різноманітність ознак; в) мисленнєві відношення, які діють між поняттями та ознаками [413, с. 84]. Таким чином, в узагальненому розумінні тезаурус є системою знань про певну сферу навколишнього середовища, що відображені мовленнєвими засобами.

В інтелектуально-комунікативному процесі сприйняття та засвоєння правового повідомлення передбачається зміна тезаурусу (формування

індивідуального тезаурусу на рівні правосвідомості через розшифрування моделі право-норми). Враховуючи це, логічно завершена (хоча б відносно) частина сприйнятих знань про право проявляється у вигляді особливої форми спілкування правових тезаурусів. Така процедура, що включена в акт правової комунікації щодо формування знакового виразу право-норми, накладає певні умови на функціонування взаємодіючих правових тезаурусів. Виконання такої процедури є необхідною похідною досягнення дефініцією мети в комунікативно-дидактичному процесі [471, с. 82-84], яким власне і є процес право-сприйняття (засвоєння право-норм, тобто вивчення їх).

По-перше, тезаурус того, хто навчає (в нашому випадку право як сукупність правил належної або бажаної поведінки), і тезаурус того, хто вчиться (право-сприймач) мають володіти взаємопов'язаними логічними частинами тобто: а) володіти однією мовою; б) мати однакові апарати певної галузі граматики; в) використовувати єдиний алгоритм аналізу правового повідомлення тощо. За визначенням Ю.А. Шрейдера [547, с. 258], вони повинні характеризуватися однаковим порядком складності, інакше комуніканти не зрозуміють один одного або сприйняття повідомлення буде спотвореним. Тобто вони мають володіти одними семіотичними системами (знаками, символами, значеннями), щоб «коди», закладені у правове повідомлення, були належно розкриті в процесі «декодування», прочитання правової норми.

По-друге, тезауруси права і право-сприймача повинні мати загальну діалогічну частину, іншими словами, бути множинами, які перетинаються. В іншому випадку право-сприймач перебуватиме в такій знаковій ситуації, в якій зміст знакових виразів, що входять у право, будуть йому не відомі; або ж, якщо адресант і адресат перебувають в універсальній множині, тобто вони рівнозначні, то комуніканти нічого нового (в значенні семантичної інформації) повідомити (а отже, і сприйняти) не зможуть.

По-третє, в процесі введення нового терміну (правового поняття) в тезаурус право-сприймача уточнюється значення уже наявних термінів, і

внаслідок взаємодії тезаурусів права і право-сприймача в останнього виникають нові мисленнєві зв'язки. Тоді роль права зводиться до оформлення, впорядкування встановлених мисленнєвих зв'язків вербальних знаків і символів відповідно до пропонованої моделі (право-норми).

По-четверте, необхідно, щоб у тезаурусі права в момент комунікативного процесу вже існувало мисленнєве відношення між новим терміно-поняттям і вже наявними нормативними поняттями (щоб вони не суперечили одне одному).

Різноманітність функціонального та видового визначення понять у комунікативно-дидактичному процесі дає можливість логіко-пізнавальну процедуру привести до чотирьох основних варіантів знакової ситуації [413, с. 85]. В адаптованій до досліджуваної теми формі ці ситуації виглядатимуть так: 1) визначення з'ясовує сутність реального або ідеального об'єкту (виокремлюють тип певних правовідносин); 2) визначення уточнює сутність реального або ідеального об'єкту (визначають типові ознаки правовідносин); 3) засобом визначення вводиться новий термін як скорочення відомого знакового виразу (формулюють певне терміно-поняття як концентрований відповідник усіх типологічних характеристик правовідносин); 4) визначення роз'яснює або уточнює вже введений раніше термін (дають чітке пояснення введеного терміно-поняття через тлумачення у процесі право-реалізації).

Характеризуючи комунікацію права та право-сприймача, необхідно зазначити, що введення правових дефініцій у правове поле як певне функціональне середовище відбувається в результаті комунікативної (словесно-знакової) діяльності право-творця, а засвоєння дефініцій право-сприймачем – у результаті його розумової та мнемонічної (відтворюваної через пам'ять) діяльності, якій передують предметно-практична діяльність (набуття досвіду, формування правового світогляду та інше), що сприяє з'ясуванню ознак право-норми власне як комунікативної моделі.

Оскільки йдеться про право як комунікативну модель, то потрібно звернути увагу на існування так званих «жорстких» і «м'яких» моделей.

Виникнення таких моделей пов'язують з ідеями відомого російського математика В.І. Арнольда, який вказував на корисність «м'яких» моделей, «...у яких наявні невизначеність, множинність шляхів розвитку» та небезпеку «жорстких» моделей, «...у яких раз і назавжди передбачено і виключається варіативність» [18, с. 35]. Виправдано вважати право радше м'якою комунікативною моделлю, адже у право-сприймача завжди є вибір додержувати стандартів, що містяться у моделі, чи ні. Хоча слід визнати, що право є водночас жорсткою моделлю, яка абсолютно виключає імовірність будь-якого вибору (за В.І. Арнольдом, прикладом жорсткої моделі є таблиця множення [17]), натомість декларує чітку вимогу і точно й неухильне її виконання. Такий типологічний підхід до правових норм доречний у контексті їх поділу на визначені (імперативні) та відносно визначені (диспозитивні).

Як бачимо, на пріоритеті комунікативного аспекту в моделюванні права наголошують як психологи, які стверджують, що лише «під планомірним, систематичним, самодержавним мовленнєвим впливом із хаосу некоординованих рухів виникає чітка і розумна поведінка людини» [466, с. 29]; так і філософи права, які вбачають у спілкуванні і взаємодії «джерело обопільного удосконалювання, шлях до трансформації виникаючих колізій у продуктивні культурогенні імпульси» [36, с. 117]. Отже, підсумовуючи аналіз усіх перерахованих вище теорій комунікації у контексті права, можемо стверджувати, що право є однією з комунікативних моделей соціокультурного простору (зокрема правової дійсності), в якій описано впорядкований тип відносин соціальних суб'єктів у межах цього простору.

Загалом право є знаковою комунікативною моделлю, адже у ньому змодельовано основні зразки правової поведінки соціального суб'єкта, варіанти міжсуб'єктних та об'єкт-суб'єктних соціальних (зокрема правових) відносин, а також спроектовано саму правову дійсність у межах певного заданого нормативно-регулятивного поля.

4.4 Соціально-ціннісна сутність права як знакової системи

До категорії сутності як такої належать певні якісні характеристики, без яких той предмет, про сутність якого йдеться, перестає існувати взагалі або перетворюється на абсолютно інший предмет. Сутнісні ознаки права можна згрупувати у два блоки: нормативність і регулятивно-зобов'язальний характер. Якщо з ціннісно-нормативної точки зору право є мірою свободи, рівності та справедливості (статичність правопорядку), то з регулятивної точки зору воно спрямоване на впорядкування суспільних відносин і поведінки окремих людей (динамічний аспект). На різних етапах розвитку суспільства перший чи другий аспект може домінувати, впливати на загальну спрямованість правового регулювання або відступати на другий план. Хоча при цьому сутність права менше піддається змінам, ніж його зміст і форма: зміни, що відбуваються у житті суспільства, спричиняють насамперед зміни у змісті права. І всі ці зміни, що водночас є основою для подальшого розвитку сутності права, мають соціальну зумовленість. Тому доречно говорити про пріоритет соціально-ціннісної сутності права.

Аксіологічні проблеми і соціальну зумовленість права досліджувало чимало науковців. Серед них – юристи (К. Бартол, В. Бачинін, О. Грищук, С. Сливка, Р. Ципеліус), філософи (Ю. Габермас, Г. Гадамер, М. Гайдегер, Е. Гусерль, П. Рікер, Ф. Шлейєрмахер), культурологи (К. Леві-Строс, Е. Фром), психологи (А. Леонтьєв, В. Вілюнас, І. Кондаков, С. Рубінштейн, Х. Хекхаузен, В. Ядов), соціологи (А. Менегетті, П. Сорокін, А. Ярославський), лінгвісти (Л. Виготський, П. Флоренський), символісти (А. Белий, С. Гатальська, С. Лангет, А. Лосєв, Ю. Сватко, О. Шейгал) та вчені інших галузей знань.

Абстрагуючись від результатів їхніх розвідок, які стали підґрунтям для нашого дослідження, ставимо собі за мету визначити соціально-ціннісну сутність права саме як системи правових знаків, що функціонує в єдиному соціонормативному просторі.

Щоби зрозуміти вихідні позиції права як регулятора суспільних відносин, його сутнісного змісту й функціонального спрямування, основних критеріїв і характеристик, а також подальших тенденцій розвитку з урахуванням соціальних змін у державі, а отже, і ціннісних орієнтирів суспільства, право слід розглядати цілісно, як певну систему.

Процес керованості, управління, врегулювання поведінки людини забезпечується через міжсуб'єктні взаємовідносини, для яких характерним є використання різноманітних знаків і символів. Тобто функціонування сфери правовідносин пов'язане з правом як «системою послідовно розгортуваних символів» [40, с. 247]. Однак, на нашу думку, тут доречніше послуговуватися поняттям «знак», що «наділений – в силу своєї формалізованості й абстрактності – загальнодоступним нормативним змістом», а не терміном «символ», який «значно більшою мірою пов'язаний, з одного боку, з матерією свого прояву (найчастіше це візуальний образ), а з іншого – з історією свого існування, що при його аналізі змушує звертатися до герменевтики як методу прояснення традицій...» [230, с. 327].

На думку американського філософа С. Лангер, знаки є заступниками своїх об'єктів, про які вони щось сповіщають суб'єктам; знакове відношення триєдине: охоплює суб'єкт, знак і об'єкт. Натомість символи – це носії уявлення про об'єкти, вони позначають не безпосередньо речі, а уявлення про них. Тому будь-яка символічна функція вимагає наявності чотирьох складових: суб'єкта, символу, уявлення й об'єкта [262]. Відомий психолог Ж. Піаже, звертаючись до еволюції семіотичної функції, говорить, що символ еволюціонує в знак [355, с. 144-148]; у О. Лосева знак – це нерозгорнутий символ [282].

Розрізняє знаки і символи також Ю. Сватко, виокремлюючи два основні підходи у просторі «філософствування про ім'я [називання об'єктів реальної дійсності – *О.Б.*]», що перетворюють цей простір або у «простір символу (і міфу, а далі – культури)» або у «простір знаку» [407, с. 38]. Цей науковець навіть вивів свою знакову іменну модель «текст – людина – знак». І хоча за

логікою творення текстів модель із таких складових мала би виглядати «людина – знак – текст» (коли людина за допомогою знаків створює будь-який текст), однак у цьому випадку Ю. Сватко відстоює інший бік взаємовпливу тексту і людини через посередництво знаків: його модель демонструє вплив тексту (в найзагальнішому розумінні) на людину, яка під впливом цього тексту формує свій знаковий простір. За цією моделлю, складовими можна вважати правову дійсність (як сукупність текстів), соціального суб'єкта (який формує право і керується ним) та правовий знак (елемент правової дійсності, закріплений в усталеному слові/терміні/понятті). Правовий знак став ланкою зв'язку між мінливим реальним світом і стабільним світом правової матерії, між об'єктивними речами та суб'єктивним сприйняттям їх людиною; правовий знак – це модель світорозуміння, світобачення і світосприйняття. З урахуванням цього можна вивести ще одну модель з уже згадуваних складників: «знак – текст – людина», де на основі усталених правових знаків формується текст права, який формує людину як суб'єкта правовідносин.

Найбільш влучно про підхід до соціального зумовлення співвідношення понять «знак» і «символ» висловила С. Гатальська: «Нині маємо визнати, що оцінювати один із цих елементів протиставлення як вищий за другий не обов'язково, а тим паче не варто уявляти один із них як вироджений зразок другого. Ми маємо говорити радше про численність способів позначення, що не зводяться один до одного. І відмінність між ними не дає приводу для оцінкових суджень, бо кожний спосіб, як казав А. Шлегель, може бути взірцевим на власний спосіб» [100, с. 167].

П. Флоренський слово, що в науці перетворюється у термін, називає «стислою формою досліджуваної речі, яка справді слугує зупинкою думки на певній вершині, ... ім'ям, у якому загальнолюдська думка досягнула б законний, тобто внутрішньо обов'язковий для себе, зв'язок зовнішнього прояву і внутрішнього змісту, або, іншими словами, визнала би символом» [496, с. 150]. Тобто правовий термін можна вважати конститuantом правової

дійсності: він конститує, усталює соціально значимі елементи (факти, явища, дії, події, речі, суб'єкти і т. д.).

Знакове опосередкування (поняття Л. Виготського) називають одним зі способів управління поведінкою людини. Всі суспільні взаємовідносини між індивідами передбачають «зміни структури психічного процесу за рахунок включення в неї знаку, що веде до перетворення натуральних, безпосередніх процесів у культурні, опосередковані» [85, с. 153]. При цьому знак набуває певного значення, що відповідає соціальним нормативам організації спільної діяльності. У цьому контексті знак стає елементом символічного моделювання реальності, що полягає у заміні одного предмета (явища, факту, дії, події та ін.) іншим (словом) [230, с. 134]; така заміна полегшує моделювання типу тих чи інших відносин між похідними предметами та суб'єктами їх споживання або творення.

Таким чином, **вербальні правові знаки** є прикладом ціннісно навантаженої лексики, що відображає найважливіші соціальні пріоритети, в ідеалі (відтворюючи правослухняність) містить правову доктрину держави, репрезентує переконання суспільства і волю більшості громадян. Одним із можливих підходів до створення типології знаків, що відображають ту чи іншу предметну сферу, російська дослідниця семіотики політичного дискурсу О. Шейгал вважає класифікацію знаків відповідно до класифікації відображених у них реалій [542, с. 108-11]. За аналогією із запропонованою типологією можливо видається референційна класифікація знакових терміно-понять, що означають сферу правовідносин, на шість основних категорій: 1) суб'єкти права; 2) об'єкти права; 3) галузі права; 4) інститути права; 5) філософія та ідеологія права; 6) правова поведінка. Звичайно, знаковими такі поняття стають через постійність їх застосування, а також важливість ролі, яку вони виконують у процесі правовідносин.

Прикладами правових знаків у категорії «*суб'єкти права*» можна назвати основних дійових осіб – МВС (знакові відповідники – силовики, міліція та ін.), міністр внутрішніх справ (як головний міліціонер держави),

управління МВС в областях (за архаїзмом – управи) і т. д.; тут окремо можна виділити так звані антропоніми, що утворюються у випадку якихось резонансних дій або вчинків осіб зі сфери правореалізації.

Категорія *«об'єкти права»* об'єднує поняття, що називають речі правової дійсності, щодо яких виникають і відбуваються правові відносини між суб'єктами права. Це можуть бути такі поняття, наприклад, як: майнові цінності, нерухомість, цінні папери тощо; вони здебільшого несуть інформаційно-когнітивне забарвлення, але мають різну *«символічну вагу»* (термін запозичено в О. Шейгал [542, с. 110]), що змінюється залежно від місця, яке займає речовий відповідник правового знаку в системі цінностей правового суб'єкта і системі ієрархії самих знаків у правовій дійсності.

У категорії *«галузі права»* знаковими стають ті поняття, що стосуються найважливіших для суспільства предметів регулювання, а це – сфери функціонування конституційного, або державного права (державний лад, суверенітет, демократія, громадянство, вибори, референдум, Верховна Рада, Кабінет Міністрів та ін.), кримінального права (злочин, вбивство, грабіж, розбій, насильство, бандитизм, кримінальна справа, покарання та ін.), цивільного права (шлюб, спадок, заповіт, опікун, нотаріальна угода, плагіат, заробітна плата, профспілка, роботодавець та ін.) та адміністративного права (громадський порядок і безпека, прогул, хуліганство, скарга, штраф, правила дорожнього руху, виправні роботи тощо).

Правові знаки можливі і в категорії *«філософія та ідеологія права»*; тут вони безпосередньо пов'язані з правовими принципами (тоді відтворюються такими поняттями, як рівність, свобода, справедливість, гуманізм та ін.), праворозумінням (ідеться, наприклад, про природне право, позитивне право, живе право і т. д.), правовою психологією (здійнюється механізм творення понять типу правосвідомість, мотив, правовий світогляд, правовий менталітет, осудність і т. ін.).

«Правова поведінка» як категорія правових знаків поєднує поняття, що стосуються діяльнісної реалізації норм права (правослухняні дії, протиправні вчинки, проступок, бездіяльність тощо).

Повертаючись до вищевказаних підходів до права – нормативного й регулятивного, – треба зауважити, що й самі загальнолюдські цінності двояко стосуються права: по-перше, вони входять у нього із соціуму, закладаючи основу як базові принципи; по-друге, право формує такі ж цінності у правосвідомості його споживачів, активних соціальних суб'єктів. Така циклічність дає підстави говорити не тільки про соціально-ціннісну зумовленість права, а й правову детермінацію суспільства.

На основі цього, а також абстрагуючись від категоризації знаків політичного дискурсу, який запропонувала вищезгадана О. Шейгал, також можемо виокремити чотири типи **невербальних знаків** зі сфери правовідносин, що взаємопов'язані соціальним зумовленням: 1) людину як знак; 2) поведінкові знаки; 3) символічні артефакти; 4) символічні зображення [542, с. 98-104]. Тут *знаковість людини* у праві можна розглядати у контексті представника певної професії, як символ певної юридичної практики, виконавця певної соціальної ролі, втілення певних ознак поведінки (прикладом такого знакового зв'язку можуть бути образи професійної тотожності – суддя, постовий ДАІ, патрульний, прокурор і т.д.). *Поведінкові знаки* – це так звані ритуальні дії або події, яких доволі багато у сфері правовідносин (для прикладу: церемонія прийняття присяги, традиція відзначення присвоєння чергового звання та появи нової зірки на погонах, вітання з прикладанням руки до кашкета, стройовий огляд, шикування, паради та ін.). *Символічні артефакти* – формений одяг, пам'ятники загиблим у боротьбі зі злочинністю як соціально значиме місце проведення урочистих зборів, комунікативні історичні події і співвіднесені з ними дії сучасності (наприклад, прийняття присяги у день Покрови Богородиці як покровительки всіх військовиків). *Графічні символи* – погони, шеврони, нагрудні відзнаки на формі, штандарти і прапори окремих підрозділів, загалом так звана іконічна

семантика, що читається за аналогією (згадаймо загальноновизнані меч як знак правосуддя і шальки терезів як знак виваженості в руках богині Феміди).

Знаки взагалі, правові зокрема, створюються у спільній діяльності індивідів (інакше вони не були би зрозумілими їм), тому мають конвенціональний (договірний) характер. Якщо говорити про право як систему знаків, то йдеться радше про їх абстрактну вербально втілену форму. А вважаючи право основним знаковим конструктом правовідносин, що проявляється як система загальнообов'язкових правил поведінки окремого індивіда та загальних суспільно-правових відносин, можемо стверджувати, що у ньому відтворено основні значимі аспекти життєдіяльності держави як правової спільноти. Адже, щоби стати основним регулятором поведінки всіх загалом і водночас кожного зокрема, право має бути уособленням найвищих соціальних цінностей, пріоритетів, прагнень, орієнтирів і мотивацій.

Психологічні механізми мотивації правової поведінки соціальних суб'єктів можна виділити у процесі адаптивного аналізу різних мотиваційних теорій. Наприклад, С. Рубінштейн, розглядаючи основи загальної психології, акцентував саме на необхідності *спонуки* (поштовху, примусу) в людській діяльності [394; 395]. Натомість у працях А. Леонтьєва «Діяльність. Свідомість. Особистість» [272] і «Проблеми розвитку психіки» [273] наголошувалося на вирішальному змісті *мотиву*. У контексті психологічних механізмів мотивації людини В. Вілюнас відстоює позицію щодо орієнтації поведінки на задоволення *потреб* індивіда [88]. Х. Хекхаузен у двотомному виданні «Мотивація і діяльність» [515] розглядає мотив як динамічний аспект *спрямованості дій людини на певну цінність*, якої вона прагне досягти або уникнути. На основі цих теорій можна виокремити певні характерні ознаки мотивів правової поведінки людини, що у сукупності є стимулюючою основою для формування та реалізації правослужняних дій і вчинків.

Те, що людьми управляють насамперед їхні природні внутрішні стихії (емоції, прагнення, уподобання), змушує зважати на них при дослідженні людських взаємин, зокрема у такій чітко регламентованій сфері, як

правовідносини. Однак слід зауважити, що ті ж внутрішні стимули виступають і «приборкувачем» цих стихійних проявів. Така дуалістичність людської природи вимагає комплексного підходу до вирішення проблеми функціонування низки взаємозалежних чинників: 1) соціуму; 2) правових норм, що керують процесами в ньому; 3) особистості; 4) внутрішнього сприйняття (чи несприйняття) нею цих норм; 5) реальних вчинків і дій цієї особи, керованих цими нормами і відповідних (чи невідповідних) їм.

Такий перелік чинників також визначає право як елемент соціальної культури, що формується у соціумі на принципах нормативності поведінки особи завдяки визнанню нею цих норм і прийняттю їх до виконання. Визнання таких норм значимими відносить їх до рангу загальносоціальних цінностей. Адже поняття доцільності, корисності, практичності, потрібності близьке до поняття цінності, що «спирається на внутрішньо реальний досвід, організація та поступальний розвиток якого передає нам оточуючу дійсність і в цьому ж розумінні її творить», а «внутрішньо пережитий досвід і є цінність» [40, с. 19]. Цей же досвід дає нам можливість формувати певні мовні образи, що відповідають реальним явищам, фактам, діям, подіям і т. д. І оскільки такі загальносоціальні образи визнані значимими, можна називати їх знаками, символами правової дійсності, що поєднують у собі одночасно властивості реально відображуваного і бачення цього творцем.

У цьому контексті А. Белий говорить про так звану «емблематичність» дійсності, вважаючи, що емблема (умовне поняття та образ цінності) може стати поняттям нормативним, коли вона визначатиме певну систему понять, адже «в етиці емблема – це алегорія, а в теорії знання вона – норма, згусток пізнавальних форм» [40, с. 50]. Такою емблемою можна вважати правовий знак як образ дійсності та образ цінності цієї дійсності; до того ж, у праві йдеться саме про вербальний знак, про слово-поняття. І коли говоримо про цілу систему таких знаків, то процес їх творення має бути взаємоузгодженим і передбачати три психологічні стадії розвитку: «1) стадію епітета, 2) стадію порівняння, 3) стадію алюзії (натяку, символізму)» [40, с. 140]. Триєдиним є

також сутнісне гасло символізму, яке, на думку А. Белого, аж ніяк не суперечить істинному реалізму, а саме: «1) символ завжди відображає дійсність, 2) символ – це видозмінений переживанням образ, 3) форма образу невіддільна від змісту» [40, с. 257]. Проектуючи це на правовий знак, можемо стверджувати, що він у вербальній формі відтворює правову дійсність через призму переживань, психологічних емоцій правотворця, зберігаючи форму і зміст відтворюваного об'єкта.

Беручи до уваги те, що система правових знаків здебільшого вербалізована, можна вважати, що основним способом правової організації взаємодії соціальних суб'єктів є правова комунікація, а правова поведінка виступає інструментальною предметною діяльністю, що опосередковується правилами. «Технічне» додержання цих правил сприяє структуруванню право-доцільної діяльності, спираючись на імперативи збереження суб'єктів, узгоджуючи їхні цінності, схильності і потреби.

Середовище реалізації правових знакових конструкцій називають по-різному: правова дійсність, правове поле, правовий простір, соціонормативний простір, соціокультурний простір тощо.

Під соціонормативним простором суспільства А. Ярославський розуміє «специфічну сферу життєдіяльності суспільства, саморегульовану систему нормативних механізмів регуляції соціуму, які, у свою чергу, координують існування соціальних інститутів у суспільстві і суспільства в цілому» [566, с. 23]. У цьому контексті функціонування правових знаків спроектоване на формування аксіологічного типу особистості, який втілює найбільш доцільні уявлення про реальні правові норми і цінності та орієнтує щодо них правову поведінку соціального суб'єкта.

У розрізі цієї проблематики доцільно згадати теорію соціокультурної ситуації технічного суспільства Ю. Габермаса [509]. Абстрагуючись від цієї теорії, можемо констатувати, що формування моделей правослухняної поведінки у суспільстві з високими технологічними знаннями представляє нерівноправну взаємодію між «системою» (офіційні нормативно-правові

акти, правова політика держави тощо) та окремим від неї «життєвим світом» (правова дійсність середнього право-суб'єкта із властивим йому певним рівнем світогляду, рівнем знань про соціокультурний простір), за Ю. Габермасом [509]. При цьому «система» за допомогою наявних у неї важелів (засоби масової інформації, просвітництво, освіта тощо) впливає на право-суб'єкта, нав'язуючи йому певні правові знаки через уявлення про норми і цінності. Відповідно, для безпроблемного перебування у соціокультурному просторі соціальному суб'єктові необхідна особлива право-комунікативна компетентність у діалозі «системи» і «життєвого світу». Ця компетентність має охоплювати не лише право-знання, право-світогляд, а й реальну соціально-правову критику, що дасть право-суб'єктові певну свободу і самостійність як соціально-правовій особистості.

Простежуючи реалізацію теоретичної моделі співвідношення «системи» і «життєвого простору», запропонованої Габермасом, інший дослідник проблем соціонормативної культури – А. Менегеті доходить висновку, що здебільшого відбувається звичайне пристосування людини до вимог системи. Згідно з цією гіпотезою, розуміння знаків правової дійсності покликане допомогти право-суб'єктові вирішити три самостійні проблеми: 1) віднайти соціонормативні ідеали; 2) співвіднести критерії цих ідеалів та власну правову позицію з реальним правовим полем; 3) реалізувати нормативно-ціннісні уявлення у правовій поведінці [316, с. 78]. Від того, які принципи поведінки реалізує право-суб'єкт, залежить його ставлення до правової дійсності, а отже, і його місце у цій дійсності.

Загалом фундаторами теорії «життєвого світу» вважають Е. Гусерля з його концепцією феноменології як ейдологічної редукції фізичного світу через його прояви у свідомості [128] та А. Шюца як розробника нетрансцендентальної феноменології, близької до екзистенціалізму [550]. Обидва філософи намагалися вирішити завдання – встановити зв'язок між абстрактними науковими категоріями та повсякденним світом, виявити безпосередність знання та діяльності [243, с. 526-527]. Йдеться про

спрямованість правосвідомості, сформованої під впливом зовнішніх чинників (правових знаків), на певний тип правової поведінки і правовідносини загалом. Тобто можна вважати, що «життєвий світ» має знакову закоріненість, а правові знаки – чинники конституювання правової дійсності.

К. Леві-Строс запропонував ідею так званого «глобального знаку», всю соціальну дійсність він усвідомлював як велетенський знак, що складається з «глобального означуваного» та «глобального означника». При цьому вивчення властивостей мислення носіїв традиційних культур він увів у контекст тотемічних класифікацій; на основі ототожнення членами соціальної спільноти себе із тваринним чи рослинним світом вчений вирізняв специфічні коди, за допомогою яких відбувається розрізнення соціальних груп між собою. Такі «тотемічні операції» стають моделями, що відтворюють реальну логічну форму фіксації соціально значимого змісту, його абстрагування та конкретизації [268, с. 37-110].

У такому контексті вербально відтворені у праві знаки є сукупністю системних тенденцій правової дійсності, що сформувалися на основі загальноприйнятих регулятивних правил та гарантують цілісність і стійкість цієї дійсності. Виконання цих правил нормативної перспективи забезпечить соціокультурному простору збереження значимості, що, зі свого боку, стабілізує процес розуміння правових знаків як взаємодію вербалізованих норм поведінки, базових соціонормативних цінностей і принципів функціонування правового поля суспільства.

З позицій символічності простір, у якому формуються і проявляються правові знаки, є семіотичним. Тут реалізується основне завдання права – регулювання особливо значимих суспільних відносин, адже його основна функція – бути інструментом у цьому процесі. Зважаючи на те, що майже всі способи реалізації права безпосередньо пов'язані з комунікацією на функціональному рівні, цей процес можна визначити як сукупність трьох основних послідовних етапів: 1) формулювання та інформаційна передача волі держави, що з часом утворює правові знаки; 2) визначення напряму

правослухняності й об'єднання навколо нього більшості, що передбачає формування правових кодів співмірності з правом; 3) протистояння протиправності, що чітко структурує правову дійсність (О. Шейгал назвала ці складові змісту політичної комунікації орієнтацією, інтеграцією та агональністю і спроектувала їх на семіотичну опозицію «свої – чужі» [542, с. 112]). Формування усталеної системи такої опозиції пов'язане із формуванням правового світогляду та набуттям соціального досвіду.

Задіяння когнітивних вербалізованих стратегій до формування правового світогляду передбачає, що поведінка соціального суб'єкта формується під впливом оточення і соціального середовища, а також внутрішніх переконань і прагнень (що він думає про чинне право, чи здатний оцінювати свої дії з позицій права тощо). Вербально-когнітивні стратегії схиляння поведінки до правослухняності зосереджені на пізнавальних процесах, що базуються на виробленні поведінкових правових стереотипів через формування правового мислення, переконань та установок, тобто через формування правового світогляду. Соціальний суб'єкт фільтрує правову дійсність не через статичні шаблони, а через динамічні індивідуально-правові конструкти, що постійно модифікуються в результаті нового досвіду правовідносин. Таким чином, формування його правового світогляду і правосвідомості – це активне опрацювання і засвоєння правової інформації, втіленої у правових знаках і кодах, вивчення правового оточення і пристосування до нього, а також безперервне творення щоразу складніших правових уявлень на основі інформації про правову дійсність і своє місце у правовому полі соціонормативного простору.

Теоретичний конструкт ціннісних орієнтацій, розроблений М. Рокічем, передбачає наявність інструментальних і термінальних цінностей. Як інструментальні розглядають особистісні риси; термінальні – ті, до яких треба прагнути в житті [230, с. 146]. Правовий світогляд і правосвідомість соціального суб'єкта є певною формою відображення правової дійсності через правові цінності.

Таким чином, до інструментальних правових цінностей ми можемо віднести: правову терпимість, почуття відповідальності, сміливість, честолюбство, самоконтроль, логічність, чесність тощо. Термінальними (знаковими) цінностями у зрізі права слід розглядати такі, як, наприклад: право-прийняття і право-сприйняття, відчуття завершеності правоосвіти, знання правових норм, повага до права, законослухняність, правослухняність мислення і дій та інше. Отже, інструментальні цінності є обов'язковою передумовою виникнення у правовому світогляді соціального суб'єкта термінальних правових цінностей. Але, зауважимо, інструментальні правові цінності не завжди наявні (сформовані): лише у людей чесних, логічно мислячих, сміливих і честолюбних, із сильно розвиненим почуттям обов'язку та відповідальності може сформуватися високого рівня правосвідомість. Натомість у людей, схильних до брехні, безвідповідальних, скритних і підступних, термінальні цінності не формуються взагалі, що передбачає обмежений правовий світогляд і наявність протиправної поведінки.

Правовий знак наділений важливими функціями щодо відтворення, збереження і передачі соціально-ціннісної інформації у вербальній і невербальній формі. Право як мовна знакова система серед інших соціальних функцій (номінативної, інформаційної, комунікативної, культурологічної, управлінської, дидактичної, превентивної, заощадження та збереження) виконує, як зауважив П. Кретов, конструктивну і конституюючу функцію «для культурної формотворчості» та «специфічно людських механізмів фіксації та трансляції соціокультурної інформації у просторі культури» [247, с. 6]. Він також відзначив ціннісну і світогляду забарвленість символу і знаку взагалі; наголошував на необхідності аксіологічно-культурного обґрунтування теорії пізнання та пізнавальної діяльності людини, де доцільним є звернення до філософем символу і знаку; визначив вирішальне значення саме вербальної їх оформленості для реалізації ними смислопороджувальної функції – як засобу формування культурного простору та перетворення оточуючої дійсності [247, с. 6].

Отже, право можна вважати специфічною знаковою системою з вербальних і невербальних правових знаків, що функціонують у певному соціокультурному просторі, а тому демонструють чітку соціально-ціннісну детермінованість цієї системи. Мовні правові знаки є проявом ціннісно навантаженої лексики, що відтворює найбільш значимі пріоритети правової спільноти, представляє волю суспільства, формує відповідні соціальні цінності у його членів, а отже, й орієнтири правової політики держави. Немовні правові знаки, також маючи ціннісне навантаження, формують у суспільстві загальноприйнятні знакові образи людини через її професійну зайнятість, стиль життя, манеру поведінки і т. д., моделюють стереотипи бажаної, дозволеної та забороненої поведінки, створюють правову символіку, що має всі шанси перерости в символічні артефакти й національні архетипи, за якими розпізнаватимуть державу. Основним джерелом надходження і формування таких правових знаків є соціум, тому є всі підстави вважати, що право має соціально-ціннісну зумовленість (соціологічне праворозуміння). Причому ця соціально-ціннісна сутність права розкривається через його власну цінність (як необхідний продукт людської діяльності), особистісну цінність для людини (як критерій і градаційна шкала моделей правової поведінки) та інструментальну цінність для суспільства (як фіксатор і регулятор суспільно значимих міжсуб'єктних відносин).

Висновки до розділу 4

Право – це знакове повідомлення. Поєднуючи в собі цілу низку семіотичних характеристик, правове повідомлення може бути вербальним передбаченням можливих правових явищ, застереженням від небажаних дій і вчинків, вольовим наказом та вказівкою, залишаючись при цьому стратегічним текстом, що передає вербальну модель бажаного і дозволеного через омовлення чітких стандартів і критеріїв. Оскільки правове

повідомлення є одним із видів соціальної інформації, що має наказовий характер, воно інформує соціальних суб'єктів не тільки про бажаний тип поведінки, а й про наслідки порушення правил, вимог, вказівок, а отже, належить до перлокутивного (впливового) типу мовлення.

Джерелом виникнення правової інформації можуть бути різноманітні чинники. Загалом можна сприймати право як сукупність усіх правових феноменів (позитивне), узгоджених із природністю світобудови (природне), упорядкованих відповідно до емоційно-вольових прагнень окремого суб'єкта і спільноти загалом (індивідуально- та колективно-психологічне) з урахуванням умов соціокультурного простору (соціальне), домінуючих у ньому ціннісних орієнтирів (аксіологічне) і наукових догм (аналітичне), викладених у словесній формі з метою формування соціально бажаного типу поведінки (вербально-біхевіористське) та впорядкування суспільних відносин (інструментальне) на основі моралі та повинності (морально-етичне) тощо. Тобто джерелом права, а отже, і правового повідомлення виступає вся сукупність явищ, дій, подій, емоційно-вольових, вербально-поведінкових та ціннісно-нормативних проявів суб'єкта як члена соціальної спільноти, яку символічно можна передати поняттям «суспільство».

Інформацію, що надходить у право зі суспільства, можна вважати динамічною характеристикою і водночас засобом відтворення правової дійсності. У цьому випадку право виступає символічним ретранслятором і джерелом суспільно значимої інформації для соціального суб'єкта.

Право є інформаційною моделлю поведінки людини – своєрідним мисленнєво уявним об'єктом, що матеріалізований у текст, який у процесі реалізації замінює об'єкт-оригінал, зберігаючи найважливіші для цього процесу типові ознаки цього оригіналу. Іншими словами, це спрощене уявлення про реальний об'єкт, процес або явище (правову дійсність). Право є також однією з комунікативних моделей правової дійсності, в якій описано впорядкований тип відносин соціальних суб'єктів у межах цього простору.

Знакове опосередкування називають одним зі способів управління поведінкою людини. Вербальні правові знаки є прикладом ціннісно навантаженої лексики, що відображає найважливіші соціальні пріоритети, містить ідеал правової доктрини держави, репрезентує переконання суспільства і волю більшості громадян. Можлива референційна класифікація знакових терміно-понять, що означають сферу правовідносин, на шість основних категорій: 1) суб'єкти права; 2) об'єкти права; 3) галузі права; 4) інститути права; 5) філософія та ідеологія права; 6) правова поведінка. Такі поняття стають знаковими через постійність їх застосування, а також важливість ролі, яку вони виконують у процесі правовідносин. Серед невербальних знаків зі сфери правовідносин можемо виокремити чотири типи, що взаємопов'язані соціальним зумовленням: 1) людину як знак (професійна зайнятість, рід служби); 2) поведінкові знаки (ритуали); 3) символічні артефакти (формений одяг, пам'ятники); 4) символічні зображення (знаки розрізнення, штандарти, прапори та ін.).

Знаки взагалі, правові зокрема, створюються у спільній діяльності індивідів (інакше вони не були би зрозумілими їм), тому мають конвенціональний (договірний) характер. У праві відтворено основні значимі аспекти життєдіяльності держави як правової спільноти. Адже, щоби стати основним регулятором поведінки, право має бути уособленням найвищих соціальних цінностей, пріоритетів, прагнень, орієнтирів і мотивацій. Основне завдання права – регулювати особливо значимі суспільні відносини і бути інструментом у цьому процесі – можна визначити як сукупність трьох основних послідовних етапів: 1) формулювання та інформаційна передача волі держави, що з часом утворює правові знаки; 2) визначення на пряму правослухняності й об'єднання навколо нього більшості, що передбачає формування правових кодів співмірності з правом; 3) протистояння протиправності, що чітко структурує правову дійсність.

Усе це розкриває соціально-ціннісну зумовленість права як системи знаків, що покликані постійно забезпечувати і підтримувати правову

комунікацію соціальних суб'єктів; як інформаційної моделі правової дійсності, де зосереджено вербальні відповідники її найважливіших елементів; як своєрідного знаково-нормативного уособлення найвищих соціальних цінностей і пріоритетів.

РОЗДІЛ 5

АНТРОПОСЕМІОТИЧНІ ЗАСАДИ ПРАВА

5.1 Антропосеміоз права як процес творення та реалізації змісту правових знаків

Історія розвитку людства відображає розвиток знакових (символічних, кодових і т. п.) систем, які творить людина для означення всього, що її оточує, що вона відчуває, уявляє, прогнозує тощо. Деякі зі створених знаків (символів, кодів і т. д.) залишаються актуальними досі (наприклад, числа, літери сучасних мов), а деякі вже давно стали історичними архетипами і зрозумілі тільки історіографам, які здатні розшифровувати, скажімо, стародавні письмена чи наскельні малюнки. Але механізм творення і розуміння таких знаків у всі часи залишався незмінним: у знаках відтворювали інформацію, що у певному образі акумулювала всі характеристики, ознаки і властивості, притаманні цілому класу аналогічних предметів, явищ, дій, подій і т. д.; і цей знак був зрозумілим для всіх носіїв певного типу культури, в межах якої побутував цей знак. Різниця лише в тому, що якщо раніше для створення знаку потрібен був чималий відтинок часу (щоб цей знак сприйняли всі члени спільноти), то в наш час із розвитком технічних засобів, надзвичайною соціальною рухливістю та комунікаційною спроможністю засобів масової інформації цей процес значно пришвидшився. Адже іноді достатньо всім каналам теле- та радіомовлення застосувати якийсь словесний образ щодо певного об'єкта, як більшість споживацької аудиторії (читачів, глядачів і слухачів) почнуть використовувати цей образ у власній міжособистісній комунікації.

У контексті цього дослідження цікавими і корисними є праці В. фон Гумбольдта (зокрема, його позиція щодо виникнення мови), У. Еко (який вважав процес сприйняття знакової інформації одночасно і творенням нових

значень), Ч. Пірса (з його сприйняттям слова як найбільш адекватного відтворення символів дійсності), Х.-Г. Гадамера (як автора основ філософської герменевтики), Ю. Габермаса (як розробника комунікативної філософії), П. Рікера (як визнаного дослідника конфліктів інтерпретацій), Ф.Брюно та О.Єсперсена (які розробили методологію функціонування мовного поля у міжрівневому зрізі), Л. Вайсгербера (який розглядав актуальність мовлення з погляду засобів її вираження в різних мовах), їхніх сучасних послідовників А. Овчинникова (він адаптував вищевказані проблеми до сфери права), А. Зверинцева (дослідника у сфері комунікаційного менеджменту), А. Єрмоленка (автора праць із комунікативної практичної філософії) та інших.

Мета цього підрозділу – розглянути процес творення та сприйняття (розуміння, прийняття і аналогічного застосування) знаків на прикладі сфери функціонування права.

У цій сфері, як і в будь-якому іншому специфічному професійно зорієнтованому середовищі, можна виокремити два основні підходи до аналізу творення і сприйняття знаків. Перший розглядає ці два процеси як абсолютно різні й відокремлені (одні творять право-норми, інші сприймають); другий – як два аспекти одного цілісного і циклічного процесу функціонування права (ті, хто створює правові знаки, перебувають у цьому ж правовому середовищі, а створивши їх – підпадають під їхній вплив, як і всі інші, і знову-таки, будучи активними суб'єктами правового середовища, починають творити нові правові знаки для його означення та впорядкування, а отже, і регулювання власної поведінки і т. д.). На нашу думку, другий підхід є об'єктивнішим і складається, так би мовити, з міні-процесів, які власне підпадають під ознаки першого: право-творці уповноважені акумулювати у нормах правову інформацію, а право-споживачі зобов'язані виконувати прийняті першими вимоги. Але при цьому право-творцями можна вважати всіх членів правової спільноти, адже всі так чи інакше причетні до визнання певних сфер життєдіяльності суспільства найбільш

значимими і такими, що потребують правового врегулювання (через делегування своїх правотворчих повноважень своїм представникам у законодавчому органі держави); водночас усіх їх разом також можна вважати право-споживачами, бо всезагальність є одним із основних принципів дії права і його норми поширюються на всіх соціальних суб'єктів, що перебувають у даному правовому полі.

Така, як висловився У. Еко, «механіка формотворення свідчить про те, що умови споживання є також умовами відтворення і видозміни смислів» [162, с. 223]. Смилова взаємозалежність речей є ознакою символічного способу мислення і виключає причинову взаємозалежність. Річ стає прообразом слова, яке означає цю річ вербальними засобами; слово стає символічним знаком, що викликає в уяві мовця і слухача (адресанта й адресата) образ речі. Право суще (явища, факти, об'єкти і суб'єкти правовідносин, норми, концепції, ідеї та ін.) набуває вербальної форми, втілюється в іконічному відтворенні (літерами) через словесні символи (поняття), що мають значення, аналогічне їх фактичним відповідникам.

Ч. Пірс вважав, що реально дієвим (дійсним) знаком може бути символ, який не тільки відтворює аналогію з означуваним об'єктом, а й репрезентує зміст усієї сукупності родових об'єктів; і при цьому стає дієвим лише в момент його інтерпретації (без інтерпретації символ, а отже, і знак втрачає свої властивості). Найадекватнішим символом (знаком) Пірс називав саме слово [357]. Реальні явища, факти, дії, події, об'єкти узгоджуються зі словами, що їх називають; тому можна вважати, що слова є реальним буттям їх речових відповідників у мисленнєвому й мовленнєвому просторі людини.

С.М. Гатальська вважає, що «найдосконаліші знаки поєднують властивості ікону, індексу та символу», де іконічні знаки – це образи минулого досвіду, індекси – сприйняття тут і тепер, а символи – словесні знаки, що здатні через їх інтерпретацію у свідомості людини впливати на її поведінку [99]. Тобто правовий знак, який відтворює щось із правової дійсності, об'єднує означуване (ікон), означник (індекс) і значення (символ);

і щоби зрозуміти цей правовий знак, треба знати, про яке «щось» ідеться (воно має бути відоме через наявний минулий досвід), вміти прочитати його індекс (через накладання своєрідного коду сучасності) і розуміти смисл символу (зіставляти значення означника із конкретним означуваним). Наприклад, називаючи правовий знак «смертна кара», ми знаємо, що йдеться про позбавлення когось життя через те, що цей хтось вчинив тяжкий злочин; форма реалізації такого покарання залежить від індексу сучасності (в епоху Київської Русі це могло бути волочення людини, прив'язаної до хвоста коня, утоплення; у середньовіччі – спалення; у ХІХ столітті – розстріл; у ХХ – смерть на електричному стільці тощо); і ці два словесні знаки, відтворені літерами «с-м-е-р-т-н-а-к-а-р-а», через інтерпретацію у свідомості різних соціальних суб'єктів можуть викликати різні поведінкові реакції (у судді – відчуття виконаного обов'язку через встановлення справедливості, у виконавця покарання – «посадову» повинність, у представників постраждалої сторони – відчуття зреалізованої помсти, у родичів злочинця – біль майбутньої втрати, у священика – жаль за ще одну втрачену душу, у когось – співчуття, у когось – злість на жорстокість закону і т. д.). Як бачимо, створення цього правового знаку супроводжувалося поєднанням двох функціонально-семантичних одиниць (слів), що несуть смислове навантаження законного покарання через позбавлення життя за вчинений злочин». Натомість процес сприйняття цього знаку є неоднозначним.

Доктрину розуміння словесних знаків започаткував ще Августин, який розрізняв чотири операції тлумачення тексту, – історію, етимологію, аналогію та власний смисл слова [100]. Тобто, щоби зрозуміти текст (слово), треба знати історію (послідовний розвиток дій, подій, явищ, описаних у тексті, зміни, що відбувалися в довколишній дійсності), вивчити етимологію (походження слів та їхні споріднені зв'язки з іншими словами), провести аналогію (виявити подібність, схожість між описаним і вже відомим та наявним) і розкрити власний смисл описаного (зрозуміти значення).

В. фон Гумбольдт наголошував на тому, що «процес творення природної мови був стихійним і разом з тим одночасним. ... Сума всіх слів, мова – це світ, який лежить між світом зовнішніх явищ і внутрішнім світом людини. Причому окремі слова формуються не ізольовано одне від одного, а одночасного, оскільки лише у своєму взаємозв'язку вони здатні репрезентувати відтворювану ними реальність» [126, с. 304-305]. Аналогічним є процес творення правових знаків, з однією лише ремаркою, що вони є продуктом окремого сегменту всієї сукупності слів національної мови – професійної мови.

Сукупність певних правових знаків у певній послідовності їх застосування формує функціонально зорієнтований простір свого існування – правове поле. Філософський підхід до аналізу правового поля як середовища міжсуб'єктної правової комунікації доцільно розглядати у взаємозв'язку із мовним полем як основою функціональної граматики. О.В. Бондарко запропонував структурний аналіз функціонально-семантичного поля як парадигми, для елементів якої характерні такі ознаки: наявність спільних інваріантних семантичних функцій; належність до різних мовних рівнів; специфічна структура з центром і периферією; здатність менш об'ємних угруповань у складі функціонально-семантичного поля перехрещуватися, накладатися, утворювати спільні сегменти [61, с. 128]. У цьому контексті правове поле виступає міжрівневою функціонально-семантичною мовною (знаковою, дискурсною) одиницею. Провідними методами аналізу права як регулятивної основи поведінки право-суб'єкта у філософсько-правовому полі стають філософсько-комунікативна і герменевтична рефлексія.

Так, в останні десятиліття на Заході (особливо у Німеччині, Австрії та Швейцарії), а також у вітчизняних наукових розвідках однією з центральних проблем філософії та інших гуманітарних наук є проблема розуміння і його відображення, зокрема поведінкового.

Правова поведінка як окремий аспект перебування соціального суб'єкта у правовому полі реалізується у контексті міжсуб'єктної комунікації. При

цьому процес міжособистісної правової комунікації є одним із найважливіших аспектів реалізації права як такого. Вважаємо, що цей процес необхідно розглядати дуалістично: з позицій таких підходів, як герменевтика і комунікативна філософія. Так, проблема реалізації правил поведінки у контексті додержання / недодержання правових норм і вимог тісно пов'язана з проблемою їх розуміння (найбільш ефективний момент застосування герменевтичного підходу до права, за А. Овчинниковим [342]) та симптоматичного знакового відображення у правовій дійсності (оцінювально-комунікативний принцип, за А. Зверинцевим [185]). Вважається, що саме продукування правослухняної поведінки у співвідношенні з проблемою розуміння і відтворення надає особливої актуальності правовій комунікації та показує зумовленість застосування герменевтичної та комунікативістської методологій.

Вихідною формою комунікації суб'єктів правового поля є право-розуміння як онтологічна основа системи міжсуб'єктних правовідносин. У цьому контексті можна говорити про певний «право-текстуальний» дискурс і мистецтво його розуміння, яке офіційно визнали ще на початку XIX ст. сформулювавши основи герменевтики. Ф. Шлейєрмахер визначив герменевтику як «загальний і незалежний метод інтерпретації, мета якого – уніфікувати й систематизувати низку спеціалізованих методик (що застосовуються, наприклад, у класичній філології, теологічному і юридичному коментуванні та філософії)» [165, с. 89].

У площині право-реалізації поєднання методологій герменевтики і семіотики може виступати основою для розуміння знаків права. Адже сферу правовідносин можна вважати інтерсуб'єктивним світом правової культури, смисловим універсумом право-реалізації, сукупністю кодів, знаків і символів, що мають інтерпретуватися через правову поведінку соціального суб'єкта.

При цьому центральним питанням сучасного семіотико-правового аналізу має стати проблема природи, способу «існування, що залишається від початку і до кінця інтерпретованим буттям», як зазначає П. Рікер [391, с. 16].

Тобто, правова комунікація як знако-розуміння є не так наближенням до розкриття ідентичності замислу право-творця, законодавця, як швидше співавторством, конструюванням моделей трактування право-норм у процесі продукування правової поведінки. Причому рівень наближеності змісту, закладеного у «текст» права автором, і змісту, інтерпретованого учасниками правовідносин, визначається злиттям двох «горизонтів» право-розуміння. Чим ближчі за своєю соціокультурною основою дві позиції, тим ширший «спільний горизонт» і адекватніше розуміння [95, с. 312].

Таким чином, процес поведінкової інтерпретації правової норми є творчим, і право-користувач, по суті, виступає співзаконодавцем, створюючи нову норму, в якій поєднує загальноприйнятую право-норму й акт поведінки у конкретному право-випадку.

Комунікативна філософія також відстоює принцип індивідуальної творчості у процесі комунікативної взаємодії соціальних суб'єктів з ремаркою на іллокутивність і перлокутивність [509], тобто досягнення порозуміння у першому випадку і здійснення впливу – у другому. Необхідно перебувати в інтерсуб'єктивному правовому полі, щоб уміти використати власну рефлексивність правового мовлення й обґрунтувати поведінкову інтерпретацію здійснюваного правового акту на основі розуміння імпліцитно притаманного самокоментування цієї дії.

Логіка правового мислення як основи формування правового світогляду заперечує ідею досконалої правової догматики, що перетворила би будь-яку право-норму у звичайний акт дедуктивного силогізму, спроможний викликати таку ж досконалу право-реакцію. Суб'єкт правовідносин (право-користувач або право-застосовувач) не може покладатися лише на те, в якій історичній ситуації був прийнятий закон, якими були наміри тих, хто його розробляв. Навпаки, він повинен враховувати зміни, що відбулися з того часу в облаштуванні суспільного життя, трансформації правових відносин і, відповідно, заново визначаючи нормативну й результативну функції закону, будувати лінію власної правової поведінки. Тобто, право-суб'єкт має

зрозуміти зміст права і співвіднести його з даним випадком, казусом. Це і є завданням юридичної герменевтики, яку досліджує Х.-Г. Гадамер і згідно з якою досягнути сенс закону можна з урахуванням кожної конкретної ситуації.

Якщо розглядати правову комунікацію як сукупність актів, орієнтованих на досягнення всезагальної мети право-порозуміння, то правову поведінку слід визнати інтерпретацією, завдяки якій можна досягти консенсусу або ж здійснити вплив з метою виправлення протиправності дій. Виходячи із перспективи учасників правової комунікації (право-суб'єктів), цей процес і результат, до якого має призвести дана комунікація, не утворюють тих обставин, що іманентні правовому полю. Цілеспрямовано діючі особи виступають як сутності правовідносин: вони можуть сприймати один одного не інакше, як суб'єкти або супротивники (у випадку правопорушень). «Перформативний стан» (за Ю. Габермасом [509, с. 209]) учасників правової комунікації дозволяє, в силу розвитку індивідуального правового світогляду, зайняти відповідні ніші в інтерсуб'єктивному правовому полі.

Правова комунікація як тип соціальної дії виступає інтеракцією, що охоплює комплекс елементарних понять мовлення і рефлексивної дії. В опосередкованій правом інтеракції поведінкова рефлексія правового мовлення постає у різноманітних «констеляціях» залежно від того, беруть на себе провідну роль у координації діяльності іллокутивні зусилля (спрямовані на право-порозуміння) чи цілераціонально діючі перлокутивні аспекти (зорієнтовані на право-вплив). У цьому контексті інтеракцію слід тлумачити як вирішення проблеми координації поведінки право-суб'єктів з метою їх поведінкового стикування, налагодження правової відповідності. Під стикуванням маємо на увазі передусім редукцію правового поля як середовища право-комунікації, тобто спрощення процесу реалізації певних власних право-інтересів суб'єктів соціокультурного простору.

Загальність (чи універсальність) проблеми право-розуміння проявляється на основі виділення одного з інтегруючих моментів – право-застосування. У правовій комунікації конституюючим є елемент напруги, що

існує між право-нормою, з одного боку, і тим змістом, якого вона набуває в результаті її застосування у конкретній право-ситуації, конкретному поведінковому прояві право-тлумачення. Право-розуміння у процесі правової комунікації ідентифікується із право-застосуванням: проникнення у зміст право-норми і застосування її у регулюванні поведінкової реакції становлять не два окремих акти, а єдиний процес.

Протиставлення змінного світу правових установок і законодавчого природного світу показує відмінність науково-теоретичного знання і практично-прикладної реалізації. Проблема правової комунікації власне і полягає у тому, що правове знання, закон недосконалий не тому, що таким є, наприклад, із вини законодавця, а тому, що правова дійсність, правове поле, у якому реалізується процес правової комунікації, порівняно з ідеально-мислимим порядком залишаються недосконалими, що проявляється у протиправних поведінкових актах.

Однак неможливо всі правові явища виразити у загальних поняттях, а правову дійсність розглядати як прояв чи застосування змісту цих понять у приватних випадках [342, с. 78]. Адже право-норма, закон (як найбільш раціональна форма права) і соціокультурний простір (регульований правом) завжди перебуватимуть у відносній конфронтації; інакше людина перетвориться у раціонально-передбачуване створіння, а її дії точно відповідатимуть задекларованим право-вимогам. Проблема правослухняності / протиправності поведінки члена соціокультурної спільноти безпосередньо пов'язана зі сприйняттям (право-розумінням) і відповідним відтворенням (прийняттям для управління власними діями) права.

Водночас слід зазначити, що процес право-порозуміння, за законами комунікації, передбачає добровільність і усуває примусове «вторгнення» у сферу саморегулювання право-суб'єкта. Комунікативна дія права не виключає стратегічної, яка, зі свого боку, не лише координує цілераціональну діяльність, а й раціонально обґрунтовує силу результатів право-порозуміння, що досягаються за умов, конче необхідних для

досягнення комунікативної мети. Стратегія правової комунікації, має, на нашу думку, два вектори: по-перше, правове мовлення, спрямоване на усунення передумов дезорієнтованого сприйняття, на право-порозуміння; по-друге, правова поведінка не завжди відтворює поставлені правом вимоги, тобто іноді приховує фактичне спрямування на дезорієнтоване право-сприйняття (протиправність). Механізм право-порозуміння працює у напрямі створення інтеракції – досягнення перлокутивного (впливового) ефекту права через іллокутивний (порозуміння).

Поняття право-розуміння має нормативний зміст, що виходить за межі розуміння сукупності граматичних виразів право-норм. Право-порозуміння, у свою чергу, пов'язане з інтерсуб'єктивним визначенням сенсу права, що відкрите індивідуальній інтерпретації. У контексті цього правова комунікація відводить правовим інтенціям належне місце у правовому полі, не редукуючи право-порозуміння до стратегічної дії.

У контексті аналізу комунікативних технологій К.-О. Апель (один із яскравих представників у сфері сучасної західної практичної філософії) вводить поняття «постулату саморефлексії», яку відносить не до можливих емпіричних результатів реконструктивних наук, а до їхніх умов можливості [172, с. 237]. Усуваючи принцип саморефлексії із правової комунікації, можна визначити право-розуміння і право-управління як нормативне регулювання сенсу міжсуб'єктних правовідносин. Тобто, є підстави назвати правове комунікування своєрідною структурою мовленнєво-поведінкової раціональності, спрямованої на право-порозуміння.

«Консенсуально-комунікативна і стратегічна раціональність» (термін запозичений у А. Єрмоленка [172, с. 245]) дії права дозволяє стверджувати, що механізми надання правового змісту конкретній ситуації, конкретним правовідносинам між суб'єктами вимагають відповідного право-регулювання, співвіднесення позитивної право-норми з її розумінням і прийняттям як нормативно-регулятивної.

Правова поведінка тісно пов'язана з проблемою засвоєння правових норм, формування установок на їх додержання. Зрозумівши право-норму, суб'єкт засвоює її і формує вольові зусилля для додержання цієї норми. Ця проблематика має герменевтичний характер. Тому механізм продукування правової поведінки опосередковано також можна вважати однією зі сфер наукового зацікавлення герменевтики, зокрема юридичної герменевтики. Адже професійне правове мислення – це складний механізм, який є першоосною і вихідним базисом для формування сентенції «поведінка у праві». Ця сентенція потребує особливої «включеності», «зануреності» суб'єкта у право, що супроводжується необхідністю еквівалентної віддачі – правослухняних дій і вчинків.

Проблема правової комунікації характеризується високим рівнем інтерсуб'єктивності, яка, на думку А. Єрмоленка, є «щонайважливішою сполучною ланкою між різними, багато в чому протилежними течіями кінця XIX і XX століть: антропологією Фейєрбаха, прагматизмом Пірса, діалогічною філософією від Ебнера до Бубера, феноменологією пізнього Гусерля, екзистенціалізмом Гайдегера, Ясперса і Сартра, філософією мови пізнього Вітгенштайна, герменевтикою Гадамера» [172, с. 467]. Тема інтерсуб'єктивності у філософії правової комунікації дає підстави вести мову про правове поле як основу для створення певної комунікативної спільноти, у межах якої можлива осмислена аргументація правовідносин.

У контексті теорії трансцендентальної прагматики В. Кульмана [172, с. 470] соціокультурний простір набуває ознак необмеженої комунікативної спільноти, що випрацьовує своєрідний деонтологічний регулятив поведінки всіх учасників правової комунікації. Тому правослухняна поведінка розглядається як здатність право-суб'єктів до комунікативного консенсусу.

За концепцією універсальної прагматики Ю. Габермаса, комунікація (подана у концептах «розмова» чи «діалог» [509]) імпліцитно готовність різноманітних культур або форм життя до взаємопорозуміння і взаємонавчання, що веде до можливого коригування першопочаткових

поглядів. Аналогічно: правова комунікація, що включає когнітивну функцію право-мовлення, орієнтована на взаємопорозуміння право-норм і право-споживачів як певних функціональних систем, спрямованих на конституювання поняття про правослухняність і протиправність.

Інструментальне застосування методології герменевтики і філософії комунікації в аналізі продукування правослухняної поведінки має сприяти усуненню нескінченних теоретико-правових неузгоджень рольових право-комунікативних ігор, що відображають найважливіші риси сучасного соціокультурного дискурсу правового поля. У цьому аспекті правослухняна поведінка є лише додержанням право-норм і виконанням право-вимог (з похибкою на правову свідомість як основу вибудови лінії правових дій).

Герменевтика пропонує практичній філософії комунікації «ідеалістичну настанову», суть якої зводиться до того, що свідомість, опосередкована мовленням, визначає матеріальне буття [172, с. 80]. Згідно з цією теорією, правова свідомість через трансформацію право-норм у регулятивну силу, здатну «програмувати» зовнішні рефлексії право-суб'єктів, пропонує матрично-трафаретну інваріантність їх правової поведінки з урахуванням індивідуальних особливостей сприйняття впливу правового поля.

Якщо ж продукується модель систематично викривлюваного право-сприйняття, то формується «псевдо-комунікація». Так, учасники правовідносин, перебуваючи на різних рівнях право-уявлень і право-значень, відтворюють їх у «викривленій» правовій поведінці. Ступінь «викривлення» вимірюється рівнем право-порозуміння суб'єктів права у контексті виконання соціальних ролей.

Теорія комунікативної компетенції [172, с. 84] дає підстави вважати інтерсуб'єктивність права прогнозуванням право-випадків, тобто розуміти міжсуб'єктну правову комунікацію як площину дії права, звільнену від деформацій реальних суспільно-правових відносин. У центрі уваги постає мовленнєво-поведінкова діяльність як результат зрілості право-суб'єктів, їхнього право-сприйняття, право-рефлексії.

Усе вищевикладене дає підстави говорити про творення і сприйняття правових знаків як єдиний цілісний процес семіозу (виникнення, руху й функціонування). А оскільки основним суб'єктом у цьому процесі виступає людина (і як право-творець, і як соціальний суб'єкт, який сприймає право через знаки для використання, виконання, дотримання і застосування), то доречно говорити про антропосеміоз права. Такий процес передбачає: 1) поелементне відтворення правової дійсності у вербальних відповідниках, що передаються літерами і містять історію, етимологію, аналогію утворюваного слова, а також 2) поступове розкриття значення, закладеного у це слово (прочитання іконічного зображення, накладення на нього соціального індексу та розкриття смислу через зіставлення з минулим досвідом і проектування подальшої поведінкової рефлексії).

5.2 Адресант і адресат як антропосеміотичні чинники права

Правову дійсність як функціонально зорієнтовану сферу комунікації намагалися вивчати з позицій різноманітних підходів та методологій як у суспільних, так і в гуманітарних науках. Адже право як специфічний різновид комунікації має безліч контекстів – міжособистісний, культурний, політичний, міжнародний, расовий, етнічний, організаційний, структурний, дискурсний тощо.

При цьому вважається, що будь-яка модель комунікації передбачає наявність таких складових, як адресант і адресат. Беручи це за основу, доречно проаналізувати право як певний тип мовлення та комунікації з точки зору функціонування у ньому людського чинника (адресанта й адресата), а також з урахуванням його антропологічного спрямування.

Одразу ж означимо основні термінологічні співвідношення, що супроводжуватимуть цей аспект нашого дослідження. Насамперед, це стосується дихотомії «мовлення – комунікація». Мовлення може бути

ідентичним поняттю «комунікація», якщо розуміти його як спілкування людей між собою за допомогою мови (мовлення як процес); може виступати окремим структурним елементом комунікації, якщо йдеться про передачу повідомлення (мовлення як продукт мовленнєвого процесу); його можна розуміти як певний стиль викладу інформації (мовлення як окремий жанр). Натомість комунікація завжди передбачає зв'язок (шляхи сполучення, обмін інформацією, спілкування), що зі свого боку означає наявність хоча би двох елементів співвідношення на основі взаємозалежності та взаємозумовленості.

Тобто, коли говоримо про право як тип мовлення та комунікації, йдеться про притаманність йому вищезазначених трьох основних характеристик мовлення, а також усіх властивостей комунікації, однак із поправкою на специфіку підходу до аналізу «дійових осіб» у сфері права. Іншими словами, право: 1) є продуктом мовленнєвої діяльності – результатом омовлення, означення, називання речей, предметів, явищ, дій, подій, фактів, об'єктів, суб'єктів і т. д. правової дійсності; 2) у силу певної специфіки викладу інформації та обов'язковості її використання на практиці право є водночас засобом мовленнєвого процесу, бо представляє безперервність зв'язку правотворця і право-адресата; 3) а отже, воно є особливим стилем подачі відомостей, який за структурою текстів, застосовуваними терміно-поняттями й адресним спрямуванням не схожий на жодний текстографічний жанр; 4) крім цього, право як мовлення є різновидом комунікації, бо має комунікативну мету – вплинути на того, кому адресовано зміст інформації (повідомити, що дозволено, застерегти від забороненого й налякати покаранням за порушення встановлених правил).

За цими чотирма критеріями розуміння права як типу мовлення власне й аналізуватимемо наявність у ньому таких антропосеміотичних комунікативних чинників, як адресант і адресат.

Першим у окресленій нами схемі аналізу права як типу мовлення та комунікації з урахуванням людського чинника є підхід, що визначає *право як продукт мовлення*. Якщо адаптувати його до семіотичного контексту, то

право є результатом людської діяльності, зорієнтованої на означування певними мовними знаками (словами, термінами, поняттями) правової дійсності як сукупності певних означуваних (явищ, дій, подій, фактів, предметів і т. д.). Як зазначають пост-структуралісти, природа відношення «означник – означуване», часова природа акту сигніфікації (регулятивний принцип поведінки через посередництво мови – за Л. Виготським [85]) і центральність відмінності як керівної сили будь-якого акту мови мають значимий вплив на формування знаків; а оскільки акт сигніфікації є довільним, то будь-яке значення, виражене в мові, – це фактично результат культурних припущень, ідей та схильностей [165, с. 167]. І пріоритетну функцію тут відіграє людина як творець цих мовних сигніфікованих знаків.

У цьому випадку основним (а може, і єдиним) суб'єктом виступає адресант. А оскільки без чіткої наявності суб'єкта, якому був би адресований зміст створених знаків, не зовсім доречно говорити про адресанта як особу, яка адресує комусь певну інформацію, то тут ідеться радше про іншу сутність, що мовою семіотики можна визначити низкою понять, таких як «автор» (відправник замовлення або дискурсу [71, с. 33-34]), «а́генс» (суб'єкт дії, який виконує особливу наративну програму [71, с. 34], антипод – пацієнс як суб'єкт стану), «актант» (хтось, хто виконує певну дію або здійснює вплив [71, с. 35-36]), «а́ктор» (антропоморфний агенс, який виділяється на дискурсному рівні й виконує в ньому певну роль [71, с. 37-38]), у деяких випадках – «арбітр» (а́ктор, який визначає успіх чи невдачу виконання іншим суб'єктом своїх дій [71, с. 44-45], можливе щодо означення ролі судді), «розкажчик-наратор» (адресат розповіді-нарації, представник актанта у письмовому тексті, якому делегував свій голос автор шляхом прийому переключення [71, с. 146-147], доречно щодо репрезентатора, офіційного інформатора, наприклад, ЗМІ), «суб'єкт» (без будь-якого уточнюючого доповнення означає наративну функцію – актанта [71, с. 179]), «суб'єкт діяння» (діє, здійснює певну трансформацію певного об'єкта, по-іншому «оперуючий а́генс» [71, с. 180-181]), «фокалізатор» (суб'єкт, очима

якого описано означувані явища, предмети та ін., синонім – спостерігач [71, с. 192]), «шифтер» (термін Р. Якобсона, рівнозначний семіотичним термінам «перемикач» і «вмикач», що означають суб'єкта переміщення дискурсу, відповідно, з точки висловлювання або в бік точки висловлювання [71, с. 197]) тощо. Така різноманітність семіотичних термінів на позначення адресанта у праві демонструє різноаспектність його характеристик.

Тобто *адресант у праві як результаті мовлення* – це активний суб'єкт створення функціонально зорієнтованого мовного феномену як певного типу наративу (повідомлення), замовник позитивного типу поведінки в суспільстві, виконавець певної наративної (інформативної) програми через відображення семіотичних відносин у сфері означування елементів правової дійсності та їх трансформації у вербальні знаки-відповідники.

На підставі цього можна назвати такий підхід до аналізу права та суб'єктів його творення *нарративним*. Теорію «нарратива» розробив філософ-інтелектуал Ж.-Ф. Ліотар, давши йому визначення як «технічного апарату для впорядкування, накопичення та повторного аналізу інформації, яка суперечить науковому знанню» [165, с. 58]. У контексті «нарративістської перспективи» він виділяє великий і малий нарративи як системні стратегії та можливості домовленості [276, с. 68]. Термін «великий нарратив» був запроваджений для позначення оповіді того виду, яка лежить в основі конкретних варіантів вибору, що їм культура приписує властивість бути можливими напрямками діяльності, а також надає легітимності цим варіантам та пояснює їх [165, с. 58]. Великий нарратив, який по-іншому називають головним нарративом, забезпечує взаємозв'язок різноманітних конфліктів, що виникають в історії розвитку суспільства. Як приклади таких нарративів Ліотар визначає християнство, Просвітництво, капіталізм і марксизм. У сфері правовідносин також є великі нарративи, метанаративи, кожний із яких пропонує свою певну модель знаковості права: наприклад, правовий позитивізм, правовий реалізм, юснатуралізм, детермінізм та інші. Таким чином можливий і правовий семіологізм як метанаратив, що

складається з притаманної тільки йому сукупності елементів (правових знаків, символів, кодів, їх конструктів і систем) та передбачає свою окрему «ідеологію» – семіоз права як безперервний процес взаємодії цих елементів. Тобто семіологія права є своєрідним термінологічно-поняттєвим апаратом для впорядкування, накопичення та повторного аналізу інформації, яка суперечить науковому знанню про наявність і функціонування у правовій дійсності тих чи інших знаків.

Постмодерністи, аналізуючи проблему великого наративу, дійшли висновку, що Ліотар, очевидно, абстрагувався від тверджень К. Леві-Строса, які той висловив у своїй «Структурній антропології» про те, що «міфи є зразком альтернативного або протонаукового пошуку зв'язних пояснень для пережитого досвіду». Адже саме у такий спосіб функціонує і великий наратив: «щойно кому-небудь щастить добутися до місця адресата, він опиняється в точці, з якої може продовжити наратив» [165, с. 58].

Таким чином соціальний суб'єкт, опрацьовуючи правовий матеріал (нарратив), може досягнути його настільки, що здатний буде бачити всі його вади й недоліки, прогалини й недопрацювання, і тоді сам, пропонуючи зміни й доповнення, перетворюється на адресанта (розкажчика-наратора), відправника оновленого великого наративу правового поступу. При цьому будь-яка неузгодженість, недосконалість у праві стає диферендом.

Диференд, за Ліотаром, – це конфлікт, для вирішення якого немає адекватних юридичних засобів [165, с. 59], а також нестабільний стан і момент мови, в який те, що може бути об'єднане у фрази, ще не піддається цьому об'єднанню, і який включає в себе мовчанку, що є негативною фразою, але він також звертається до фраз, які в принципі є можливими [165, с. 129]. Диференд у правовій дискурсній модальності можна розуміти як щось поки що не висловлене, але вже ймовірно передбачуване. Наявність таких диферендів (неузгодженостей, неспівмірностей) у праві може призвести до порушення право-семіотичної рівноваги.

Результатом таких диферендів є поява малих наративів. Малі наративи, як вважав Ліотар, виходять на передній план, коли великі наративи втрачають свою вірогідність. У тій сфері, де правове втручання великого масштабу виявляється майже неможливим, тільки локальне втручання пропонує справді ефективний спосіб вирішення проблеми. Йдеться про залагодження справ не на глобальному рівні, а стосовно конкретних об'єктів. Наприклад, демонстрація феміністок чи сексуальних меншин має різне знакове наповнення для столиці держави і для віддаленого гірського села.

Синонімами до поняття «малий наратив» Ліотар застосовував альтернативні терміни «мовна гра» або «паралогія» (що означає в цьому контексті несподіваний, контрінтуїтивний хід). Це своєрідні винятки із правил, які не підпорядковуються загальній парадигмі системного наукового знання. Приймаючи юридичну антропологію як один із великих наративів правової дійсності у структурі постмодерного соціокультурного простору, людина як соціальний суб'єкт виступатиме малим наративом у випадку виокремлення її із загалу. Наприклад, ті ж феміністки, відвоювавши свої емансиповані права й отримавши підтримку як «відчайдушних домогосподарок», так і державних мужів, викликають спротив традиційного суспільства (з його усталеними кодами статі) щодо, скажімо, радикальних проявів маскулінізму (набуття жінками властивостей, характерних чоловічому типові організму) чи фемінності (набуття чоловіками жіночих рис у поведінці, одязі, способі життя).

Француз А.Ж. Греймас на основі робіт російського семіотика В. Проппа дійшов висновку, що сім проппівських «кругів дій» (застосовано до аналізу ста казок) можна звести до трьох бінарних опозицій – «суб'єкт / об'єкт», «відправник / отримувач», «помічник / опонент», за допомогою яких описується будь-яка наративна структура [71, с. 20].

Як бачимо, наративний підхід дає підстави вважати право продуктом мовленнєвої діяльності його суб'єктів (у даному випадку суб'єктом права виступає не право-реалізатор – той, хто виконує, додержує, використовує чи

застосовує норми права, – а право-творець). При цьому, враховуючи різні аспекти виконуваних завдань, такого суб'єкта, згідно з усталеною схемою комунікації, тільки умовно можна називати адресантом: він радше виступає дієвим ́агенсом (якщо хочемо наголосити на творенні права як великого наративу зі своїми виконавцями й провідною ідеєю), ́актором (якщо акцентуємо власне на діяльнісному аспекті активного учасника правового дискурсу) чи актантом (найбільш узагальнене, на нашу думку, поняття, що охоплює сукупність попередньо зазначених характеристик автора права з позиції семіології). Право як наратив виступає вираженням низки інструкцій і норм у різних практиках комунікації, засобом упорядкування таких практик, доповненням змісту ідеї свободи, рівності та справедливості, основою механізму захисту, виправдання чи покарання, становленням і закріпленням системи певної галузі знань. Адже «нратив НЕ онтологічна сутність, а позначення набору інструкцій і норм, що дозволяють інтегрувати той чи інший індивідуальний випадок в якийсь узагальнений і культурно встановлений канон; наративи діють як надзвичайно мінливі форми посередництва між особистісними та узагальненими канонами культури, тобто є одночасно моделями світу і моделями власного «я» [469]. І право має цікавити нас не тільки з точки зору його «авторського» походження чи можливих смислових інтерпретацій, а й як індивідуальне втілення універсальних оповідних (нративних) законів.

Формули розповіді (за Проппом [378]) можна розбити на важливі послідовності, що разом відображають етапи будь-якої людської діяльності. Ці послідовності – маніпуляція, дія і санкція – поєднані у «канонічну нарративну схему». Європейські семіологи «застосовували її не тільки до розповіді, а й багатьох найрізноманітніших текстів (правових, кулінарних, публіцистичних і т. д.) і, зрештою, до такого фундаментального явища, як пошук людиною сенсу життя» [71, с. 21]. Наративність тут сприймається як властивість не тільки письмових текстів, а й будь-якого дискурсу.

Семіологія у цьому контексті «є глибинною основою для політичного, соціологічного і правового дискурсу. ... наративність лежить в основі самого нашого поняття про істину: так, останні дослідження у сфері правового дискурсу показують, що тим свідкам, чії свідчення найбільше підходять до архетипних моделей розповіді, повірять у суді швидше, ніж іншим» [1, с. 25].

Другий підхід, який запропоновано для аналізу права як процесу та основи співіснування учасників правовідносин у ролі адресанта й адресата, можна означити як біхевіористський, бо *за основу аналізу тут братимемо поведінку* (англ. behavior).

Найяскравішим прикладом знаковості у поведінці людей в контексті біхевіоризму є використання типів мімічних і кінетичних рухів. Іншими словами, це використання усталеного трактування часто повторюваних, а іноді навіть ідентичних рухових реакцій на один і той самий збудник (наприклад, опускання очей, коли соромно або є що приховати; потирання носа під час брехні; покусування губи при хвилюванні; надмірна жестикуляція руками в емоційно збудженому стані тощо). Це власне ті семіотичні, знакові дії людини, розуміючи значення яких можна з упевненістю сказати, який стимул їх викликав (гнів, радість, сором, бажання щось приховати, страх і т. д.). Повертаючись до контексту нашого дослідження, мусимо зауважити, що йдеться про дії не тільки адресата, на чію реакцію власне і розраховує адресант, а й про дію самого адресанта. Адже він може спеціально використовувати саме такі збудники (як вербальні, так і невербальні), щоб викликати необхідну реакцію: налякати, збадьорити, змусити повірити, розсердити та інше).

З позицій вербального біхевіоризму правові відносини є сукупністю певних актів комунікації з виокремленими специфічними типами дуалістичних відношень «адресант – адресат». По-перше, поведінка соціальних суб'єктів у суспільстві є джерелом інформації про те, що є бажаним і корисним для загалу та як можна взаємоузгодити різні інтереси цих суб'єктів (тут суспільство – це своєрідний адресант); ця інформація

адресується право-творцеві (до моменту створення права це може бути тільки умовна назва з проекцією на його майбутню діяльність), який на її основі (як адресат, що адекватно сприйняв подану йому інформацію) формулює загальні правила співіснування (право). По-друге, держава (як адресант) у словесній формі передає соціальним суб'єктам (своїм адресатам) правову інформацію, сподіваючись на їхню певну реакцію – позитивну поведінку, дозволена і схвалювана правом, водночас застерігаючи про покарання за негативну поведінку, заборонену правом. По-третє, самі ж соціальні суб'єкти, вступаючи у правові відносини, комунікують і також сподіваються на певну реакцію своїх правових адресатів (наприклад, одні повідомляють умови договору й чекають їх виконання від інших; домовляються про шлюбні відносини; погоджуються виконати певний обсяг роботи взамін на певну оплату; вносять плату і сподіваються на певні послуги – здобуття освіти, організацію дозвілля, впорядкування побуту тощо). Й у всіх цих випадках яскраво проявляється основний біхевіористський механізм «стимул – реакція». У першому: суспільна поведінка – це стимул, право – реакція; у другому: право – стимул, поведінка соціальних суб'єктів – реакція; у третьому: поведінка соціальних суб'єктів виступає одночасно і стимулом, і реакцією з ремаркою лише на те, що йдеться про різних соціальних суб'єктів, де одні – стимули (адресанти), інші – реакція (адресати).

Мовою комунікації в даному випадку стимул – це адресант (причому це може бути як суб'єкт, так і його діяльність), а реакція – комунікативний результат діяльності адресата. Тобто назагал біхевіористський підхід до аналізу права в контексті адресованості й адресності по-іншому можна назвати діяльнісним, процесуальним, бо власне поведінка як різновид комунікативної діяльності є джерелом і наслідком функціонування права.

Третій підхід із тих, які пропонується застосувати до розгляду адресанта й адресата як антропологічних складових у праві, трактує *право як особливий стиль (жанр) подачі інформації*. З урахуванням наявності специфічних для типової комунікації суб'єктів викладу права як окремого

типу мовлення та його сприйняття такий підхід можна умовно поділити на п'ять основних сегментів: 1) право як монологічний тип мовлення; 2) право як діалогічний тип мовлення; 3) право як полілогічний тип мовлення; 4) право у формі правосвідомості як внутрішнє мовлення; 5) право як безсуб'єктна комунікація. Розглянемо їх кожен зокрема.

Монолог, за загальноприйнятим визначенням, – це «довготривала мова дійової особи літературного твору, звернена до самої себе, до інших дійових осіб або до глядача; виголошення думок наодинці або перед слухачами» [83, с. 539]. Накладаючи це визначення на право як монологічний тип мовлення, можна сказати, що все зазначене також реалізується у праві: по-перше, беручи до уваги функціонування права у часі, воно є довготривалим; по-друге, право, однозначно, є мовою (викладене засобами мови); по-третє, наявне збірна поняття дійової особи зі символічним означенням «правотворець»; по-четверте, мова права звернена як до самого автора «висловлювання», так і до інших «дійових осіб», тобто загалом до всіх соціальних суб'єктів певного правового поля, всіх учасників правовідносин. Єдина ремарка із попереднього визначення монологу: стосовно права йдеться, звичайно, не про літературний твір, а соціокультурний простір, який у певному розумінні також створила людина, але він (на відміну від літературного твору) залишається незавершеним і постійно змінним.

Тобто право можна вважати різновидом монологу, а отже, йому мають бути притаманні всі монологічні характеристики. Почнемо з видової ознаки. Науковці виділяють шість найбільш уживаних видів професійно спрямованого монологу: опис, розповідь, повідомлення, оцінку, роздум і доказ, які відрізняються структурою організації [93]. Право по-своєму також передбачає наявність цих видів монологу. Перші три види навіть вважаються до певної міри синонімічними, адже опис – це словесне зображення, вербальна передача об'єктів правової дійсності; розповідь – словесне повідомлення про щось зі сфери права; повідомлення – інформація, викладена у праві для сповіщення правил поведінки. Ці види власне і є

основою викладу права у законодавчій формі. Три наступні види монологу (оцінка, роздум і доказ) також присутні у праві, але вже у підзаконних нормативно-правових актах. Оцінка, що дається правовим діям соціальних суб'єктів, подіям у соціокультурному просторі, фактам із правової дійсності та ін., обов'язково присутня у правозастосовних актах. Роздум як різновид міркування з елементами аналізу можна вважати основним методом юридичної герменевтики, що проявляється у трактуванні, тлумаченні правового матеріалу, тобто у різноманітних коментарях, інструкціях, положеннях тощо. Доказ наявний у праві аж у двох проявах: як незаперечний довід або факт, предмет або обставина, що свідчать про чию-небудь провину або навпаки (але це не стосується монологічного типу мовлення), а також як дія на підтвердження істинності за допомогою цих незаперечних доводів, фактів і т. д. (це власне і є монологом у розумінні доказування, доведення, що здебільшого проявляється у судових виступах адвоката, прокурора, свідка, потерпілого, звинуваченого та ін.).

Друга ознака монологічного мовлення – композиційна – також властива праву. Адже як і в іншому прояві монологічного мовлення, у праві передбачено чітке визначення структури кожного окремого виду нормативно-правових актів, логічна завершеність висловлювання, забезпечення композиційної гармонійності, логічний перехід однієї частини до іншої, зв'язність мовлення в послідовному порядку тощо.

Третя ознака – тривале осмислення – є однією із чітко проявлюваних у праві: процедура творення права вимагає доволі великого проміжку часу, причому якщо йдеться про позитивне право, творене державою, цей процес чітко регламентований і передбачає точну послідовність дій, тривалих у часі (законотворчий процес), якщо ж говоримо про природне право, то період осмислення й усвідомлення правил співіснування як нормативних і всезагальних збільшується на роки, а іноді й на десятиліття чи століття (правотворчий процес). Але однаково (як у позитивному, так і в природному праві) осмислення означає усвідомлення предмета опису, організацію

висловлювання, оформлення думки, побудову програми мікросюжету правопадку, мобілізацію власного досвіду право-творця тощо.

Четверта ознака – дотримання загальних вимог логіки, що у застосуванні до права означає чітке і точне передавання інформації від суспільства до право-творця і від нього – суспільству, перенесення й інтеграція правової інформації з урахуванням кожної нової ситуації, акцентування на головному, чіткий порядок викладу (розділи, параграфи, пункти, підпункти і т. д.).

Отже, є всі підстави вважати право монологічним типом мовлення. Однак зауважимо, що ми не даємо оцінки (позитивної чи негативної) щодо функціонування такого мовлення у суспільстві. Хоча у філософії права та праворозуміння український дослідник М.Г. Братасюк, аналізуючи монологічну доктрину права і, зокрема, вивчаючи право як монолог державної влади в контексті сучасного українського розвитку, наголошує, що «необхідно формувати новий образ права, який має замінити існуюче не гуманістичне розуміння права як винятково політико-державного явища, яке, возвеличуючи владу і державу, принижує перед ними людину» [69, с. 54].

Не слід вдаватися до аналізу значимості права як монологу, варто тільки наголосити, що автором і продуцентом такого типу мовлення є однозначно держава, і залежно від виду політичного режиму це може бути як одноосібний диктатор чи група осіб правлячої верхівки, так і все суспільство через референдум чи демократично функціонуючий представницький орган. Саме ці суб'єкти правотворчості і є знаковими (семіотичними) адресантами монологічного правового впливу, бо право власне розраховане на те, щоб його сприймали і діяли відповідно до нього, у відповідь на сприйнятті вербально оформлені право-норми.

Діалог – це розмова між двома або кількома особами, співбесідниками, які міняються ролями того, хто слухає, та того, хто говорить, тобто постають як пасивний чи активний співрозмовник [83, с. 225-226]. При цьому науковці, однозначно, зауважують, що поділ на «активного» та «пасивного» учасника

розмови відносний, оскільки і той, хто говорить, і той, хто слухає, виявляють активність, хоча й різного плану [503].

Одним із відомих розробників діалогічної концепції права вважається російський учений Честнов І.Л., який досліджував принцип діалогу в сучасній теорії права через аналіз проблем праворозуміння [536]. Він називає родоначальниками діалогічного підходу М.М. Бахтіна, М. Бубера, Ф. Розенцвейга, О. Розенштока-Хюссі, відзначає наявність діалогічних ідей у семіотиці Ю.М. Лотмана, Б.А. Успенського, а також сучасних філософів В.С. Біблера та Б. Вальденфельса. На основі перспективи застосування їхніх концепцій Честнов розглядає право як діалог в діахронному (історичному) і синхронному вимірі, подаючи механізм відтворення права і розуміючи при цьому діалог насамперед онтологічно; робить висновки про діалогічність соціального буття загалом, а отже, і буття правової дійсності, що становить єдність взаємодії індивідів і ментальних уявлень, які зумовлюють їх відтворення і тим самим відтворення соціуму. Для нього діалог – це нетотожність явища самому собі у його становленні; це взаємна зумовленість, доповнюваність і перехід одного в одне протилежних моментів, що формують структуру даного явища (права); це взаємодія даного явища як цілого з іншим явищем, у якому проявляється його зміст; це існування даного явища як моменту, сторони метасистеми (цілого вже вищого порядку), в якій виявляється його службова роль, призначення, сутність [536]. Тобто йдеться про так званий внутрішній діалог права (у процесі взаємоузгодження норм під час становлення правової системи), багатоголосся (через наявність протилежних моментів, ідеального та реального, належного і наявного), діалог з іншими соціальними явищами (економікою, політикою, культурою), діалог зі суспільством загалом як метасистемою і трансцендентною основою права. Однак тут нічого не згадується про активних суб'єктів такого діалогу, крім того, що Честнов означає сторонами соціального (правового) явища як елементарної взаємодії, що полягає у співвідношенні поведінки конкретного індивіда з ментальним

образом (моделлю); при цьому дослідник наголошує на самій діалогічності таких відносин, бо право визнається широкими верствами населення (є легітимним) і підтримується систематично повторюваною поведінкою [536].

Нам ближчий один із напрямів діалогізму Бахтіна М., зокрема його концепція «незавершеного», яку «можна розглядати як таку, що випередила певні критичні версії реакції читача, що трактують сприймача тексту як особу, заангажовану в його часткове завершення» [165, с. 38]. Маємо на увазі діалог адресанта (держави) й адресата (суспільства) як процес своєрідної апробації права в умовах функціонування соціокультурного простору з його постійно змінними обставинами (контекстом), що власне й забезпечує не тільки ілюквативність (впливовість) права, а й перлюквативність (погодження) сторін діалогу через узгодження суспільного життя із нормами права, а також у зворотному напрямку зміни норм права за зміненими умовами суспільного життя. У цьому полягає своєрідна суспільно-правова діалогічна семіотика.

Цікавим є також підхід української дослідниці Л.В. Озадовської, яка обґрунтувала парадигмальний статус діалогу в сучасному мисленні, адже його підґрунтя – структурованість свідомості людини в нейрофізичному, психологічному та гносеологічному зрізах, а це, зі свого боку, утворює дії про нелінійну картину світу через не лінійність мислення [341]. Згідно з таким підходом, діалог можна вважати своєрідним філософсько-правовим жанром і основою комунікації соціального суб'єкта із правовою дійсністю на рівні онтологічних співвідношень.

Полілог – це розмова трьох і більше співрозмовників, об'єднана спільною темою. Полілогом називають мову засобів масової комунікації, коли мовлення адресоване широкому колу аудиторій [427, с. 532]. На нашу думку, право також є засобом масової комунікації, можливо, навіть найбільш вживаним, оскільки літературу можна не читати, радіо чи телебачення – не слухати чи не переглядати, а право знати зобов'язані всі, хоча б у загальних рисах. Тобто право – це колективна форма спілкування, причому як у його творенні, так і у сприйнятті. Тут основним дієвим методом виступає обмін

інформацією, що базується на смисловій та комунікативній взаємопов'язаності адресанта й адресата.

Сфера функціонування полілогу вирізняється значним динамізмом і відкритістю. Адже тут проявляються, а у випадку із правом – максимально узгоджуються різні точки зору (коли йдеться про творення права) та максимально інтерпретуються (коли йдеться про сприйняття права). Це ще раз підкреслює функціонування права як відкритої системи, що піддається зовнішньому впливові й на цій основі внутрішньо змінюється.

На підтвердження існування полілогу в соціальній сфері наведемо ідею вже попередньо згаданого М. Бахтіна – теорію гетероглосії, яка передбачала критику авторського авторитету й, зі свого боку, спричинила іншу тенденцію в антропологічному мисленні – руйнування умовності авторства [165, с. 24-25] (що власне характерне для права як результату колективної творчості). На думку М. Бахтіна, «мова є гетероглосною в тому випадку, коли вона доходить до мовців уже наділена соціальними резонансами та значеннями» [165, с. 91]. Про те, що мова права є гетероглосною (зі стратифікацією різних «мов», якими користуються мовці однієї офіційної мови, – за М. Бахтіним), свідчить визнання її як атрибуту мови, функціонально зорієнтованої на лінгвістичну фрагментацію правової дійсності. Адресант права (держава як полііндивідуальний суб'єкт) пропонує адресатові (загал соціальних суб'єктів) мову, що вже містить закріплені в ній соціальні значення з акцентуванням на їх суспільній значимості.

Внутрішнє мовлення – це форма мовлення, базована на скритій вербалізації, що супроводжує процес мислення; його прояви найбільш виразні при мисленнєвому вирішенні різноманітних завдань і плануванні, уважному вислуховуванні мовлення інших, читанні текстів про себе, заучуванні та згадуванні [230, с. 67]. У сфері права внутрішнє мовлення можна представити у формі правосвідомості, у межах якої відбувається логічне впорядкування сприйнятої правової інформації, включення її даних у вже наявну в свідомості систему понять, проводиться самоінструктаж,

аналізуються власні дії та переживання соціального суб'єкта – таким є один аспект (вхідний). Другий (вихідний) аспект права як внутрішнього мовлення пов'язаний із потребою соціального суб'єкта перш ніж висловитись чи вчинити якусь дію, спланувати це, окреслити основні контури, побудувати вислів, схему міркування чи діяльності.

Таке мовлення важко простежити і практично не можливо проконтролювати, хоча за певних умов (при зіткненні з певними труднощами чи суперечностями) внутрішнє мовлення «набуває більш розгорнутого характеру і може переходити у внутрішній монолог, у шепіт або голосне мовлення, щодо яких простіше здійснювати логічний і соціальний контроль» [85, с. 146]. Тобто обидва різновиди мовлення людини – зовнішнє та внутрішнє – перебувають у тісному взаємозв'язку та постійних взаємопереходах. Легкість і швидкість таких взаємопереходів залежать від багатьох умов, а саме: змісту, здатності до розумової діяльності, мовного досвіду та індивідуальних особливостей людини.

У контексті антропосеміотики права можна зауважити, що внутрішнє мовлення становить узагальнені семантичні комплекси, що складаються із фрагментів слів чи фраз, навколо яких групуються різні наочні образи та умовні знаки. За своєю суттю внутрішнє мовлення відрізняється від зовнішнього своєю «рваністю» логіко-граматичної структури. Це одночасно і позитив, і негатив для людини: позитив полягає у так званій «вербальній економії», коли не потрібні сполучні чи вставні слова, зайві означення, іноді ціле речення або частина тексту замінюється якимось одним образом, що загалом полегшує людині процес мислення, внутрішнього мовлення; це саме обертається негативом, коли людині треба швидко і компактно передати свої думки і доводиться «розшифровувати» внутрішні «блоки» образів та знаків, які не відомі іншій людині, що ускладнює процес зовнішнього мовлення або – якщо не розшифровувати – робить процес розуміння цього мовлення іншою людиною майже неможливим.

Водночас зауважимо, що не можна сприймати мову права і правову свідомість (мовлення і мислення) «як два зовнішніх один щодо іншого процеси, як дві незалежні сили, що відбуваються і діють паралельно одна до іншої або перетинаються в окремих точках свого шляху і вступають у механічну взаємодію» [85, с. 279]. Феномен словесної думки чи осмисленого слова полягає у єдності слова і думки, мовлення і мислення, адже мислення – це внутрішнє мовлення, що за своєю психологічною природою є особливим різновидом мовленнєвої діяльності. Адже, як зауважує Л. Виготський, «внутрішнє мовлення – це річ для себе; зовнішнє мовлення – це річ для інших» [85, с. 299]. Тобто, правова свідомість регулює дії та вчинки індивіда, а мова права – поведінку соціальних суб'єктів, громадян. Спільне між правовою свідомістю і мовою права полягає також у тому, що вони є формами монологічного мовлення, ускладненого неможливістю зорового сприйняття співрозмовника, його міміки та жестів, а також акустичного сприйняття інтонаційного спектру мовлення. Однак на відміну від правової свідомості, що може бути багатослівною і розгорнутою, мова права має бути стислою, чіткою, лаконічною, всеохопною (неситуативною), емоційно нейтральною, безапеляційною. Попри це, вважаємо за доцільне зазначити, що у процесі правотворення правова свідомість відіграє роль внутрішнього мовлення, що передує втіленню осмисленого у письмовій формі. Таким чином, правову свідомість можна вважати мікрокосмом права [23, с. 122].

У контексті внутрішнього мовлення складно визначити адресанта й адресата. Назагал все відбувається як і при монологічному мовленні, хоча тут можливі два нюанси: 1) коли суб'єкт сприймає інформацію, що надходить ззовні, й обмірковує її, можемо говорити про наявність обох комунікативних компонентів – адресанта й адресата; 2) коли суб'єкт обдумує вже відому йому інформацію, зіставляє наявні у свідомості дані, адресант начебто є (точніше, був, бо так чи інакше ця інформація надійшла до суб'єкта), але правильніше буде вважати, що адресант і адресат співпадають, суб'єкт здійснює внутрішню саморегуляцію мовлення.

Безсуб'єктна комунікація, теорію якої розвинули постмодерністи [165, с. 213-214], можлива за умови, коли йдеться про людей, що входять до різних інтерпретаційних спільнот. При цьому зазначається, що існують лише контексти, безліч контекстів без будь-якого центру абсолютного закорінення. До певної міри така ж ситуація виникає у демократичному суспільстві, коли можливе різне сприйняття права (звичайно, в межах чинного законодавства), адже так чи інакше кожний окремий суб'єкт правовідносин проектує норми права на свою ситуацію, і тоді можливий так званий нескінченний семіоз (процес функціонування знаків) права у контексті правової комунікації.

Тому є підстави говорити про так званий безсуб'єктний (безадресний) стиль викладу права: всі (суспільство) адресують своє бажання впорядкувати життя всім. Це складна система правового дискурсу, що формується з безлічі одиничних релятивних (відносних) комунікативних нюансів. Д. Мамбі з цього приводу говорить, що «постмодерністська комунікація ... опрацьовує витончені й тонко нюансовані комунікаційні зв'язки між значенням, особистістю та владою» [165, с. 213]. Іншими словами, є право (елементи якого мають своє незмінне значення, закріплене у нормах), його сприймають окремі індивіди (кожний із яких інтерпретує правові знаки по-своєму), зважаючи при цьому на позицію влади (тобто на значення, яке у право заклала держава). А оскільки ми не можемо конкретизувати ані того, хто закладає значення, ані того, хто його сприймає, тому йдеться власне про безсуб'єктну комунікацію.

Такий підхід, очевидно, суперечитиме розгляду права як інформації з елементами наказовості, однак він має об'єктивні підстави для існування. Адже право, крім того, що передає волю держави її громадянам і всім, хто перебуває на її території, належить до такого типу інформації, яка все ж передбачає альтернативну інтерпретацію. Тому, зважаючи на те, що і творець і споживач права є багатосуб'єктним, йдеться про двояке сприйняття його функціонування у соціокультурному просторі: 1) як міжсуб'єктну

комунікацію з явними адресантом і адресатом; 2) як безсуб'єктну комунікацію через неможливість чіткої ідентифікації адресанта й адресата.

Мусимо зауважити, що самі ж постмодерністи ставлять під сумнів істинність такого підходу: «... постулат відповідності (гіпотеза про те, що комунікацію можна розглядати в термінах «співвідношення» комунікацій відправника й одержувача) ставиться під сумнів з декількох причин. По-перше, аналіз комунікацій показує, що цілі комунікації можуть бути неясними або оманливими і можуть неодноразово змінюватися. Так що будь-яке «припасування» завжди стає предметом постійних переговорів у процесі комунікації. По-друге, претензії на істинність та механізми надійності завжди залежать від контекстуально специфічних критеріїв, які також складаються узгоджено» [165, с. 214]. І далі: «... постмодернізм залишається не досить визначеним підходом до комунікацій. Вчені, що працюють у галузі комунікацій, можуть, наприклад, дослідити, чи рефлексивність може бути пояснена рівнем згоди в інтерпретаційній спільноті даного індивіда. Або спробувати з'ясувати, які існують диспозиційні чи ситуативні обмеження для рефлексивності. Ці скромні намагання визначити різні аспекти дискурсивного обмеження для доступних тестуванню емпіричних висловлювань розглядаються деякими вченими як такі, що підривають цінність постмодернізму для комунікацій. На думку інших, це єдиний спосіб, у який постмодернізм може бути корисний для цієї дисципліни» [165, с. 214].

Однак у контексті даного дослідження було доречно описати таку характеристику підходу до права з позиції функціонування у ньому антропологічного чинника (в даному випадку адресанта й адресата як основних суб'єктів комунікації), однак його було тільки окреслено, а глибше вивчення залишено на перспективу.

Загалом в аналізі права як типу мовлення межа між монологічним, діалогічним, полілогічним і т.д. дуже розмита. Ми не можемо беззаперечно стверджувати, що право є тільки монологічним або тільки діалогічним чи абсолютно полілогічним мовленням або безсуб'єктною комунікацією. Бо

воно містить ознаки всіх цих типів, а отже, є багатограним явищем не тільки соціального характеру, а й, як бачимо, семіотичної різно-адресності.

Четвертий підхід, який ми обрали для аналізу права як мовлення, є власне комунікативний, що розглядає *право як тип спонукального мовлення*. У цьому контексті можна виділити три напрями: 1) волютативний (право як наказова інформація); 2) маніпулятивний (право як засіб впливу з метою маніпуляції свідомістю та поведінкою); 3) герменевтичний (право як результат тлумачення суспільної інформації та як предмет тлумачення соціальними суб'єктами).

Що стосується першого напрямку, то однозначно *зміст права є волютативним* за своєю суттю, адже його створення розраховане на передачу волі держави та безапеляційне сприйняття і виконання право-норм, що містяться в ньому, у процесі правової поведінки соціального суб'єкта.

Волютативність тут слід сприймати як характеристику права, що полягає у відтворенні й передаванні волі держави, а також велінні цю волю виконувати, тобто формуванні волі соціальних суб'єктів. Волютативність у праві – це також здійснення свідомого контролю за допомогою опосередкування поведінки людини через правове «програмування», завдяки чому вона набуває здатність діяти всупереч індивідуальній безпосередній мотивації на користь суспільних інтересів на основі засвоєних певних правил поведінки у соціокультурному просторі [230, с. 69-70].

Волютативна функція права полягає в тому, що сприйнятті право-норми спрямовують продуктивне творче мислення на вироблення оптимальних варіантів правової поведінки соціального суб'єкта, сприяє конденсації у правовій свідомості та правовому світогляді нових правових реалій, спонукає до пошуку зв'язків між цими реаліями, їх аналогії, аналізу й синтезу, зіставлення й протиставлення. Іншими словами, волютативність права – це своєрідний алгоритм вибору найбільш оптимальних варіантів вирішення правових ситуацій, поштовх до реалізації право-мислених інтенцій (прагнень, стремлінь) у правослухняній взаємодії з іншими.

Проблема інтенційності у праві не нова, вона пов'язана з поняттям так званого «первісного наміру», що «виникло у теорії права, коли йшлося про те, щоб відкрити, які саме цілі ставили перед собою ті, що стояли біля витоків Конституції Сполучених штатів. І в такий спосіб створили основу для сучасних конституційних тлумачень» [165, с. 305]. Дискусії щодо концептуальної цінності «первісності» та «інтенційності» у праві тривають досі та в основному стосуються практичних і нормативних проблем, зокрема: який вид наміру (інтенції) слід вважати первісним, як правильно виявити історичні наміри, які можливі ідеологічні наслідки, коли дозволити первісним намірам керувати сучасними інтерпретаціями.

Первісність («оригіналізм») до певної міри відтворений у юснатуралізмі, тобто притаманний теорії природного права, тоді як позитивізм дотримується текстової інтенціональності. На вирішення цієї суперечки філософ права Р. Дворкін запропонував ліберальну версію оригіналізму, запровадивши поняття різних рівнів наміру [165, с. 305]. І ця позиція, на нашу думку, є найбільш об'єктивною, бо дає підстави вважати право відтворенням різнопланових інтенцій (намірів) право-творців, а це, зі свого боку, дає можливість стверджувати, що право максимально повно враховує суспільну інтенціональність. А загалом з усієї цієї суперечки однозначним є те що право є чітко інтенціональним, спрямованим, тобто, додержуючи термінології даного дослідження, волюнтаристичним. І вся різниця у реалізації цієї волі суспільства і держави полягає тільки в різному її прочитанні (сприйнятті, інтерпретації) кожним окремим соціальним суб'єктом.

Глибока інтенціональність (цілеспрямованість) права полягає у здійсненні беззаперечного впливу на правовий світогляд, формує у соціального суб'єкта правову інтенцію, що, як правило, проявляється зовні у правослухняній поведінці. Суб'єкти правової інтенції завжди іманентні щодо право-мислення: правові наміри і прагнення, виражені у правових діях і вчинках, насамперед осмислені, внутрішньо омовлені, оцінювально «пропрацьовано». А оскільки право є базовою основою для формування

правового світогляду, зокрема його інтенціональності, то, очевидно, закон є опосередкованим регулятором правової поведінки соціального суб'єкта. При цьому важливо зазначити, що «інтенціональність також вказує на прагнення, телеологізм і бажання, момент егоїзму чи еготизму, в будь-якому випадку, на «егологію» [267, с. 141]. Правова інтенціональність – це завжди спрямованість на правослухняність; враховуючи лематизацію правового буття (лема – теорема, потрібна для доведення іншої [83, с. 484]; у даному випадку – першопочатковість щодо інтенції), правова інтенція вносить у правову дійсність елемент присутності кожного суб'єкта правовідносин, реалізуючись через його правову поведінку. Правова інтенція, як і право, і право-мислення, неможлива без мовлення, без звернення до вербальних знаків і символів. Тому її можна вважати своєрідним правовим внутрішнім дискурсом, внутрішнім діалогом, який штовхає соціального суб'єкта на взаємодію з іншими, до правовідносин.

Зазначимо також, що інтенціональною є і сама мова права, підпорядкування якому передбачає водночас і переоцінку правового імперативу, і визнання безмежного авторитету права. Інтенція права зорієнтована на стримування й обмеження і розрахована на абсолютне сприйняття виражених право-норм як беззастережної інструкції, керівництв до правових дій і вчинків. Інтенція права відноситься до інтенції право-мислення як об'єктивне і суб'єктивне, як стимул і реакція, як адресант і адресат. Зокрема, аналогічним буде відношення між правовою свідомістю і правовою поведінкою. Феномен інтенції присутній у всіх аспектах правової комунікації як прагнення констатувати невідворотність дії права, намір зорієнтувати правове мислення у «потрібне» русло, веління діяти відповідно до інтенції права та правового світогляду.

Право містить «особливі формоутворення, завдання яких полягає в тому, щоб переадресувати вимоги універсальних законів світопорядку окремим індивідам і змушувати їх коригувати свою поведінку щодо загальної системи соціальних взаємодій» [36, с. 147]. Попри те, що право «пропонує еталонні

зразки належної соціальної поведінки» та знаходить засоби і способи примусу осіб із протиправними нахилами до такого типу дій і вчинків, він ще й приводить ці «еталони», засоби і способи у відповідність до «універсальних принципів світобудови, сутнісних властивостей людської природи, потреб цивілізації і культури» [36, с. 147]. Під впливом права сфера духовного поширює свою дію на право-мислення і навіть дифузує з ним. Ще Г.В.Ф. Гегель наголошував, що основою права є духовність, розум, адже розум – це вибір доцільності [102], а доцільність, у свою чергу, передбачає законність, правослухняність. Духовність закладена у право першопочатково. «Право вперше сформувалося на рівні духу, розуму людини як продовження її природних прав, а вже потім було закріплено практикою у формі тих чи інших, звичаїв, норм» [537, с. 25]. Дослідники права подають конкретний підхід щодо елемента духовності у праві: «... право є похідним від моральних та релігійних норм. Генеза права полягає в релігії, в релігійному праві» [423, с. 9]. Залежно від того, що саме з цієї дводжерельної основи (моральність чи релігійність) домінує у праві, можна, на нашу думку, стверджувати про соціальну чи духовну природу права і, відповідно, розглядати поведінку соціального суб'єкта в контексті взаємовідносин «людина – соціум» чи «людина – Бог» (Бог як Природа, Всесвіт, надприродна сила).

Зрозуміло, абсолютне розмежування цих понять неможливе, оскільки мораль і релігія є творіннями людини як сукупність певних положень і принципів, що регулюють її поведінку, але з ремаркою на триєдину сутність людини (тіло, душа і дух). Тіло керується мораллю, душа – релігією, а дух як вищий продукт високоорганізованої матерії – духовністю в значенні вищої (абсолютної) моралі. Духовність, релігія і мораль рівносильно впливають на право, вони, по суті, і є природним правом, законами Бога, Природи, Всесвіту. У сукупності з позитивним правом вони є формами організації та регулювання суспільно-правових відносин і життєдіяльності соціального суб'єкта. Адже мораль, етика, релігія також містять елемент примусу і мають волютаристичний характер, обмежуючи дії і вчинки, що суперечать

встановленим вимогам і нормам. Причому саме природна правова система (як сукупність моралі, релігії і духовності) «претендує на абсолютне всесилля і верховенство» [423, с. 20]. У праві проявляється людське мислення, пропрацьовуються варіанти людських дій (чи бездіяльності). Водночас право впливає на визнання цих дій правослухняними чи протиправними і наполягає на всезагальній підпорядкованості право-нормам, тим самим координує і регулює міжсуб'єктну поведінку. Зв'язок між словесним вираженням еталону правослухняності і караності за протиправність, з одного боку, та поведінковими проявами у контексті правовідносин, з іншого, дає можливість розробити механізм відбору максимально дієвих мовленнєвих засобів, у яких сконцентрувалася б сила дії як природного, так і позитивного права з метою впливу на емоції соціального суб'єкта, а отже, регулювання його поведінки [23, с. 127].

У цьому контексті основним антропологічним чинником права буде автор «первісного наміру», і в такому випадку час появи адресанта значно відхиляється назад в історичному екскурсі – до виникнення мононорм як первісного прототипу сучасного права. Натомість адресат є цілком сучасним, а отже, збагаченим всім запасом знань, що містяться у різнопланових волюнтативно-регулятивних соціальних нормах (у тому числі й праві), у яких проявляється «диктатура та закономірності дієвості» [423, с. 17].

Другий аспект спонукальності мови права – *маніпулятивний*, коли право розглядають як засіб маніпуляції свідомістю та поведінкою соціального суб'єкта. Цей аспект доволі часто згадують науковці, коли йдеться про політику, політичні технології та політичну комунікацію загалом.

Лінгвоюридичний аспект феномену мовленнєвої маніпуляції найбільш комплексно досліджувала російський філолог І.В. Беляєва [42], зокрема вивчаючи проблеми мовленнєвої взаємодії, природно-мовної аргументації та процеси мовленнєвого маніпулювання як в інституціональних типах дискурсу, так і в міжособистісній комунікації. При цьому вона доводить, що зусилля представників міждисциплінарного підходу до вивчення феномену

маніпуляції (з урахуванням позицій соціологів, філософів, політиків, культурологів, спеціалістів із комунікації, управлінців, психологів, лінгвістів та інших спеціалістів) спрямовані насамперед на створення моделей оптимальної (без маніпулятивних прийомів) комунікації. Тобто ця дослідниця схильна сприймати маніпуляцію виключно в негативному ракурсі. Натомість ми вважаємо, що маніпуляція є іманентною характеристикою будь-якої комунікації з похибкою на рівень впливової зацікавленості та спроможності комунікантів.

Попри надзвичайно великий емпіричний матеріал дослідження І.В. Беляєвої (тексти політичної реклами та агітаційні тексти політичного дискурсу, телевізійні політичні передачі, тексти комерційної та соціальної реклами), зовсім не дослідженим залишається право як різновид тексту й дискурсу, але корисним для нас стала розроблена нею концепція маніпулятивної комунікації як складного лінгвопсихологічного та соціального феномену й процедури оцінки її впливу на реципієнта. До того ж, маніпулятивний дискурс проаналізований саме як семіотичний об'єкт, що також стосується нашого дослідження й потребує концептуального зіставлення щодо когнітивної та лінгвістичної природи маніпулятивного впливу в політиці та праві. Попри те, що Беляєва виділяє ключовими елементами семантичного поля терміна «маніпуляція» негативну інтенціональність адресанта і скритий (неявний для адресата) характер впливу [42, с. 24], маніпулятивність у праві має дещо іншу інтенцію. Ми не можемо погодитися з позицією, що «маніпуляція – негативне соціально-психологічне явище, яке здійснює руйнівний вплив на особистість і суспільство загалом» [42, с. 12], адже комунікативний намір і мотив права має яскраво виражений соціальний характер, а отже, передбачає відтворення саме суспільної інтенціональності з урахуванням максимальної кількості прагнень всього суспільства та кожного окремого соціального суб'єкта.

При цьому необхідно наголосити, що маніпуляція не розглядається як явище загалом, а тільки накладається такий аспект як імовірнісний прояв

мовлення права. Іншими словами, ніхто не говорить про право як вербальне шахраювання й навіювання інформації, вигідної обмеженій кількості осіб або одній людині (хоча і такі приклади відомі історії людства), а радше як про впливовий чинник розрізнення соціальних концептів типу «право – неправо», «правослухняне – протиправне – злочинне», «добро – зло» тощо. І в цьому випадку адресант знаходиться у привілейованому становищі, бо його мовлення є апріорі авторитетним (іде від імені держави і закріплене нею), а адресат змушений сприймати це безапеляційно. Власне такий «примус» і дає підстави говорити про маніпулятивність права, але не більше. Адже тут не йдеться про прихований неаргументований вербальний вплив адресанта, базований на некритичному сприйнятті інформації адресата і спрямований на виконання останнім запланованих маніпулятором дій. Навпаки, установки та наміри адресанта й адресата здебільшого співпадають, бо відтворюють бажання обох жити у впорядкованому суспільстві з можливістю передбачати оцінку своїх дій оточенням.

Основним об'єктом маніпуляції є свідомість адресата і водночас саме свідомість може стати захисним чинником для уникнення маніпулятивного впливу. Річ у тім, що свідомість необхідно розглядати як систему, до складу якої входить раціо (сфера інтелекту, в яку можна втручатися лише засобами аргументації, а це далеко не маніпуляція), сфера практичної дії (тут можливе деяке посилення впливу, вказавши, як саме можна досягти мети) і сфера внутрішнього почуття (канали, через які маніпулювати найпростіше) [364]. І залежно від того, який зі складників свідомості домінує, доречно говорити про можливий рівень маніпуляції.

Відбувається процес узгодження поведінки соціального суб'єкта зі суспільством через свідоме осягнення правової дійсності завдяки сприйняттю правовим поняттям. Ці поняття «беруться з інтелектуальної правової традиції і підлягають переводу в операціональні терміни, що дає змогу зменшити напругу між правовим мисленням і реальністю шляхом послаблення критичної сили мислення» [305, с. 136-137].

Маніпулятивна здатність мови права має особливість розкриватися також через так званий «зворотний зв'язок», на який власне і розраховане право. Тут маємо на увазі сподівання на відповідну реакцію правосприймача, проявлену у правовій поведінці. Мова права зорієнтована на те, щоби під її впливом соціальний суб'єкт «формував власну складну морально-правову систему, відчував потребу духовної праці, інтелектуальну необхідність самооцінювання власної правової поведінки, здійснював її кореляцію щодо інших людей, виробляв своєрідний морально-правовий та життєвий релятивізм, коригував свою поведінку та життєдіяльність» [477, с. 39]. Тобто, на основі сприйнятого права здійснюється внутрішня психологічна кореляція, окреслюється певний «вектор» психологічно-правового скерування особи. Соціальний суб'єкт як виразник правослухняної поведінки, сформованої і дотримуваної під впливом права, узгоджує свої правові дії та вчинки з іншими учасниками правовідносин, пристосовується до оціноремативного простору, в якому перебуває, до суспільно-правових і морально-правових ситуацій, коригує свою щоденну правову поведінку, формує своє правове оточення, демонструє свій правовий світогляд, намагається утвердити свої правові цінності, свою правову свободу, довести доцільність своїх правових інтенцій, а також нав'язати їх правовому оточенню та вплинути на кореляцію правової поведінки соціальних суб'єктів, з якими перебуває у правовідносинах, тощо.

Маніпулятивні технології (вже у більш класичному їх прояві) використовують у сфері правореалізації, наприклад, адвокат чи прокурор, намагаючись схилити правосуддя у той чи інший бік при прийнятті рішення. Їхнє мовлення – це специфічна форма координації поведінки індивідів, на яких спрямоване це мовлення. Через висловлювання мовець (виразник мовлення, адресант) демонструє слухачеві (адресатові), що він пов'язує з ним певні сподівання. По-перше, він сподівається, що адресат зрозуміє його комунікативну мету («сподівання на розуміння» [339, с. 83]); по-друге, мовець сподівається, що слухач, розуміючи його мету, здійснить те, що

«наказувала» мета, або зробити щось інше, що можна було би вважати оправданням чи поясненням невиконання мети мовця («сподівання на реакцію» [339, с. 84]). Відповідно до цього і будуються всі висловлювання.

Але цей нюанс вже близький до третього аспекту, обраного нами в контексті підходу до вивчення права як спонукального типу мовлення, – *герменевтичного*, який впливає із двох попередніх (волютаративного й маніпулятивного), тому що базується на розшифруванні, розумінні й тлумаченні отриманої інформації.

Застосування вже згадуваної раніше «ідеалістичної настанови» з методологічного арсеналу герменевтики у практичній філософії права дає підстави вважати, що правова свідомість через перетворення право-норм у регулятивну силу, здатну «передбачати» зовнішні рефлексії право-суб'єктів, вибудовує своєрідну варіативність правової поведінки соціального суб'єкта з урахуванням його індивідуальних особливостей сприйняття впливу соціокультурного простору.

Крім цього, теорія комунікативної компетенції [172, с. 84] також підтверджує інтерсуб'єктивність права через здатність прогнозувати право-випадки, тобто міжсуб'єктну правову комунікацію слід розуміти як площину дії права, звільнену від деформацій реальних суспільно-правових відносин. У центрі уваги постає мовленнєво-поведінкова діяльність як результат зрілості право-суб'єктів, їхнього право-сприйняття і право-рефлексії. Зasadничим принципом правової організації соціальних суб'єктів є правова комунікація, а правова поведінка виступає інструментальною предметною діяльністю, що опосередковується правилами. «Технічне» додержання цих правил сприяє структуруванню право-доцільної діяльності, спираючись на імперативи збереження суб'єктів, узгоджуючи їхні схильності і потреби.

Л. Блумфілд у своїй моделі поведінкового підходу до лінгвістики відобразив мовлення у його реальному оточенні і показав найсуттєвішу характеристику цього оточення: мовленню передують і за ним наступають практичні події, що (принаймні, ті, що відбуваються після мовлення) є суттю

дії комуніканта, який зазнав мовленнєвого впливу. В заслугу Блумфілду треба поставити й обґрунтування регулятивної функції мовлення – це, за його висловом, «основна функція мовлення, яка здійснюється через передачу інформації у процесі мовленнєвого спілкування» [339, с. 27].

Якщо розуміти інтерпретацію права як психологічний процес (діяльність право-мислення), то, на думку А. Славської [421], можна виділити два типи інтерпретаторів: перший – це ті, хто намагається максимально беземоційно розкрити логіку правового тексту, відводячи власні враження на другий план; другий – ті, хто прагне виробити власну позицію щодо сприйнятих правонорм. Є підстави вважати, що більшість право-сприймачів належить до другої категорії інтерпретаторів права, оскільки правовий світогляд кожного окремого індивіда наділений оцінювальною функцією і є власною позицією щодо «правильності» права. Однак, на нашу думку, право-сприймач за нейтральних умов правовідносин є гібридним (змішаним) типом інтерпретаторів права. Адже, по-перше, право як таке дає лише незначну можливість інтерпретації, будучи загальнообов'язковим до виконання; по-друге, саме право формує правовий світогляд соціального суб'єкта, подаючи конгломероване ядро право-орієнтаційної інформації; по-третє, соціальний суб'єкт не ставить собі за мету проаналізувати й інтерпретувати право по-своєму, а бере його за основу (інструкцію) правової поведінки в соціумі.

Кодування і декодування мови права виводить його на «трансцедентно-адоративний рівень» [477, с. 219]. Це означає, що текст права віддаляється від автора (право-творця, адресанта), від його способу мислення; реалізується контекстуальна функція права, що унеможлиблює оказіональне (випадкове, вибіркове) застосування елементів права адресатом. Адже правовирізняється неподільною цілісністю цілеспрямованого впливу.

У цьому контексті пріоритетну роль відіграє адресат, якого доречно буде називати мовою психологів реципієнтом (від грец. *receptor* – приймаючий), тобто суб'єктом, який отримує і перетворює вплив. При цьому він інформацію має не тільки просто прийняти, а й зрозуміти та осмислити. Така

рецепція права у свідомість соціального суб'єкта забезпечується шляхом зіставлення й узгодження отриманої інформації з уже наявним світоглядом, досвідом, знаннями; і що більше підстав для зіставлення, то глибшою і детальнішою може бути інтерпретація нової «порції» права.

Як бачимо з усього наведеного вище, право можна вважати особливим типом мовлення та засобом комунікації зі специфічними характеристиками залежно від того, хто виступає адресантом та адресатом; причому ці характеристики в сукупності тільки доповнюють одна одну й забезпечують цілісний підхід до вивчення феномену права. По-перше, право є результатом комунікативної діяльності людей; по-друге, право є результатом і основою кінетичної поведінки в соціокультурному просторі; по-третє, право є особливим стилем викладу інформації (як монолог, діалог, полілог, внутрішнє мовлення або безсуб'єктна комунікація); по-четверте, право є спонукальним мовленням (волютативним, маніпулятивним, герменевтичним). Усі ці ознаки й властивості права максимально повно окреслюють основних суб'єктів, яких було означено мовою комунікації як адресант і адресат; вони залежно від ситуації та аналітичного підходу можуть мінятися (іноді навіть між собою), але однозначно дотримуються комунікативних технологій впливовості мовлення та свідомого сприйняття.

5.3 Семіотична складова правової природи людини

Усі концепції та теорії, що намагалися осягнути людську природу, ведуть початок від античної філософії. Зокрема, як узагальнено відзначають науковці, епохально символічними досі залишаються: 1) соціоцентрична модель відносин «людина – суспільство», яку розробив Платон; 2) аналогічна модель тільки з антропоцентричним акцентом, згідно з якою Аристотель називав людину «політичною твариною»; 3) рівність прав усіх людей на життя, свободу і власність у французькому матеріалізмі; 4) людина як «суспільна тварина» у теорії марксизму; 5) абсолютизація біологічного

начала в людині зі соціал-дарвінізмом (наприклад, теорія вродженого злочинця Ч. Ломброзо, закон боротьби за існування на основі природного відбору О. Аммона та Л. Гумпловича, ідеологія расизму Ж.А. Гобіно та ін.); б) зведення людської природи до інстинктів смерті та життя, згідно з фрейдизмом; 7) вбачання всіх відхилень у людській поведінці в соціальному середовищі (неофрейдизм); 8) визнання особистості самоціллю, а колективу – засобом для існування (екзистенціалізм); 9) називання людини «недостатньою твариною», тобто не спеціалізованою ні до чого природою (культурантропологія) тощо [320, с. 17-18]. Інші вчені таку різноманітність підходів до природи людини зводять до двох основних, що відображають «модерний дуалізм тіла і розуму», а саме – аристотелівського визначення людської істоти як «розумної тварини», а потім декартівського – як «мислячої речі» [147, с. 104].

Серед основних ідей, що вплинули на наукову думку ХХ століття і до цього часу мають глибокий парадигмальний характер, П. Гуревич виділяє погляди Е. Касірера, М. Шелера та Е. Фрома [502, с. 5], а також низка інших науковців, чії концепції тематично дотичні до нашої теми. Так, Е. Касієр визначив людину як «символічну тварину», яка єдина з усіх живих істот здатна вибудувати між собою і природою символічне середовище (до цієї теорії ми повернемося трохи згодом, бо в контексті нашого дослідження власне вона нас цікавить найбільше).

Друга антропологічна парадигма пов'язана з іменем М. Шелера, фундатора соціальної філософії Франкфуртської школи, а згодом і філософської антропології як науки про людину духовну. Він, зокрема, постулював походження всіх досягнень людини як біологічного організму, який «вирвався» з природи і розвивається спонтанно, зі структури людського буття (мова, релігія, наука, соціальність тощо – у всіх цих сферах людина є об'єктом і суб'єктом одночасно) [543]. На основі програми людського розвитку М. Шелера у 60-х роках ХХ століття виникли різноманітні біологічні, психологічні, культурологічні, філософсько-релігійні концепції

людини, які базувалися на його ідеї побудови ієрархії людських цінностей. Найсуттєвіша особливість людини, згідно з філософсько-антропологічними уявленнями цього вченого, полягає у здатності ставитися до іншої людини як такої, що має самостійну реальність і значимість. У цьому золоте правило будь-яких людських відносин, особливо правових, – ставитися до інших так, як би ми хотіли, щоб ставилися до нас.

Третя ідея філософської антропології ХХ ст. належить Е. Фром, який розвинув теорію спонтанності людської природи, але зі здатністю до розумної рефлексії, причому різної в різні культурні епохи. Фром вбачав феномен людської природи у свідомості як основному потенціалі суб'єктивності людини. Його теорія актуальна й на даний час, коли розкрити сутність людини набагато легше не через оцінку її як окремого виду живих організмів, а екзистенціально, тобто через спосіб існування. Людина незвичайна не як особлива форма життя, а як ексцентричний спосіб буття. Фром показав, що «основний підхід до вивчення людської особистості має полягати у розумінні ставлення людини до світу, до інших людей, до природи і самої себе. Людина – першопочатково соціальна істота» [501, с. 5]. Він відобразив процес відчуження людини як узалежнення її від тих політико-правових інститутів, які сама вона і створила. Звертаючись до соціалістичної ідеї, Фром задовго до сучасних «відкриттів» дійшов висновку, що соціалістичне суспільство не має бути об'єднанням заорганізованих, автоматизованих індивідів, кожен з яких беззаперечно підпорядкований державі. Він обґрунтував можливість різнобічного самовдосконалення людини як живої мислячої і чуттєвої істоти [501, с. 7]. Аналізуючи модуси людського існування, не можемо не погодитися з наявністю природно-правових глибинних людських потреб, описаних у працях Фрома. Це «потреби людини у спілкуванні, в міжіндивідуальних зв'язках, у творчості як в одній зі значимих інтенцій людини, у відчутті глибоких коренів, що гарантують міцність і безпеку буття, прагнення до уподібнення, до пізнання, освоєння буття» [502, с. 156].

Що стосується власне семіотичної складової правової природи людини, Е. Фром вводить дві символічні категорії, поділяючи людей на вовків та овець: тих, хто керує, і тих, ким керують. Однак однозначної відповіді на запитання, чи більшість людей – вовки, чи вівці, а чи вони – і те, й інше одночасно, він не дає. Зазначає лише, що «все зло в людині є лише наслідком зовнішніх обставин і тому реально в людини нема можливості вибору. Варто лише змінити обставини, що породжують зло, тоді споконвічне добро в людині проявиться майже автоматично» [501, с. 18].

Ще одним підходом до розкриття семіотичної частки правової основи людини є принцип автентичної людської комунікації, проголошений К. Леві-Стросом як безумовно необхідний для істинного антропологічного пізнання. Концепції Леві-Строса мають незаперечну цінність для розвитку культурології та філософії культури. Проте, на наш погляд, його структурна антропологія як методологічний напрям доцільна у вивченні соціокультурних явищ не лише так званих «примітивних» суспільств, дослідженню яких Леві-Строс надавав перевагу, а й сучасних правових співтовариств. Для більшої наочності розглянемо у порівняльному аналізі культурні (за Леві-Стросом [268]) та правові явища. По-перше, і ті, й інші у синхронному зрізі суспільства проявляють єдність своїх внутрішніх і зовнішніх зв'язків (якщо говорити про позитивне право, то йдеться про чітку взаємоузгодженість і взаємодоповнення нормативно-правових актів між собою, а також про однаково рівну силу впливу їх назовні, тобто на законопідпорядкованих індивідів, громадян). По-друге, обидва феномени піддаються аналізу як багаторівневі цілісні утворення, а зв'язки між їхніми рівнями тлумачаться у семіотичному контексті (позитивне право слід сприймати не лише як збір нормативно-правових актів, а й як цілий комплекс законотворчих, правозастосовних і правозахисних процесів, що включають втілення суспільних прагнень, відображають волевиявлення усіх верств населення держави, бажання впорядкованого співжиття і гарантії правозахисту; крім цього, семіотичний аспект позитивного права

незаперечний, адже воно і є власне тією системою знаків, що використовують для передачі інформації: омовлення норм і вимог, трактування умов їх додержання чи недодержання та визначення наслідків – нагороди чи покарання). По-третє, вивчення культури і позитивного права (як її елемента) доцільно проводити з урахуванням їх варіативності – у рамках конкретного суспільства, де відбувалася їх трансформація (позитивне право – виразник рівня порядку в суспільстві, показник цивілізованості людського соціуму, який власне створив це право і яким воно, зрештою, керує чи радше координує правовідносини в ньому; кожна епоха втілює у позитивному праві свої стереотипи справедливості, відображені у масовій, суспільній правосвідомості, і вимагає додержання закладених епохою у цьому праві постулатів, тобто додержання певного типу поведінки).

Виходячи з цього, бачимо, що позитивне право – не лише соціальний, а й культурний феномен. Можна вважати, що це один із елементів культури певної епохи. Звідси – правова основа людини заглиблена у культурологічний контекст. Рівень культури певного соціуму є показником впорядкованості «неприборканих думок» кожного члена співтовариства та відображенням дієвості і впливовості бінарної опозиції, що склалася із сенсорних ознак «комунікація – некомунікація» [268, с. 12-13]. У процесі спілкування в комунікантів (членів суспільства) формується певний метод мислення (Леві-Строс називає цей метод «технікою переселення»): здійснюється взаємовплив і формуються певні стереотипи норм співіснування як першооснова законотворчого процесу, який надалі управлятиме поведінкою цих комунікантів. Правовідносини у цьому контексті – це безпосередня семіотично структурована правова комунікація.

Наступною концепцією, яка, на наш думку, є корисною для розкриття змісту правової основи людини, є соціологія П. Сорокіна, в основі якої закладено структурний метод. Саме з цих позицій Сорокін формулює свою вихідну тезу про те, що соціально-правова поведінка базується на психофізичних механізмах, а суб'єктивні аспекти поведінки – це змінні

величини. Інтегральним чинником всього соціально-правового життя він вважає колективний рефлекс [437, с. 199]. Взаємодію членів соціуму Сорокін розглядає як найпростішу модель соціально-правового явища, а її елементами він називає: індивідів, акти (дії, вчинки) і провідники спілкування (символи інтеракції). Індивідам, які взаємодіють, властиві наявність вищої нервової системи, потреби і здатність реагувати на стимули. Акти (дії, вчинки) складаються із зовнішніх подразників і внутрішньої реалізації психологічного життя. Провідники – це символи передачі реакцій між суб'єктами інтеракцій (мовлення, письмо, музика, право).

Згідно з концепцією П. Сорокіна, всі люди вступають у систему соціально-правових відносин під впливом цілого комплексу чинників: безсвідомих (рефлекси), біосвідомих (голод, спрага тощо) і соціосвідомих (значення, норми, цінності) регуляторів мислення і поведінки. Лише суспільство здатне формулювати значення, норми і цінності, що містяться всередині соціосвідомих членів суспільства. Ця притаманна суспільству система «значення, норми, цінності» є не що інше, як позитивне право, що появляється у всіх досягненнях людської цивілізації, дозволяє виявляти їх недоліки і впорядковувати дієвий механізм самого суспільства.

Правова основа семіотичної сутності людини, за П. Сорокіним, криється насамперед у соціальному житті, врегульованому зовнішніми чинниками. І щоб збагнути цю основу, необхідно з'ясувати, яка специфіка взаємозв'язку позитивного права і природності людини, і чи ці відносини постійні, чи мають ситуативний характер. Вважаємо, що у контексті концепції Сорокіна позитивне право є соціальним явищем, яке проявляється у різнопланових (не завжди адекватних) соціальних зв'язках, має психічну природу, оскільки реалізується через правову поведінку індивідів. Вплив позитивного права на поведінку соціального суб'єкта у правовому полі можна визначити через виявлення зовнішніх критеріїв, що могли б довести усвідомленість правових дій, учинків, взаємовідносин. Отже, можемо резюмувати, що правовідносини як соціальне явище базується на психофізичному: свідомості й усвідомленій

діяльності організму людини. А звідси – право (як сентенція позитивного і природного) «складається» із певних психічних волевиявлень (імперативно-атрибутивних переживань [437, с. 46]) та певної системи символів.

За методологією П. Сорокіна, будь-яка комунікативна взаємодія (якою є і правореалізація) проходить декілька стадій: спочатку виникає певне волевиявлення, яке є чистою психікою (думкою); потім воно перетворюється у непсихічну форму (символ, подразник – наприклад, слово); і зрештою набуває форми діяльнісного у поведінковому відтворенні право-сприймачем. Одна проблема – правильне декодування символів права. Тобто, законодавець і право-сприймач повинні однаково розуміти і сприймати норми та санкції, закладені у тексті позитивного права, інакше відбудеться зміщення рівнів «розшифрування», що призведе до неправильного тлумачення закону. Щоб цього уникнути, необхідно закласти індивідові на початку його становлення як особистості певні задатки «тлумачення» символіки закону, тобто належним чином сформувані його правовий світогляд, що надалі визначатиме правослухняну поведінку.

П. Сорокін поділяє поведінку людини з огляду правослухняності на: дозволено-обов'язкову (належну), у процесі якої реалізуються права та обов'язки членів суспільства; заборонену (недозволену), поведінка якої суперечить уявленням належної поведінки; рекомендовану, яка полягає у вчиненні добровільних дій, що «перевищують» мінімум доброї поведінки [437, с. 57]. Належні дії і вчинки видаються оточенню нормальними, морально позитивними; заборонені – морально негативними; рекомендовані – наднормальними, своєрідною моральною розкішшю. Відповідним буде і реагування соціального оточення на ці дії та вчинки: перший тип викликає «належну» реакцію; другий – покарання; третій – нагороду. Таким чином, можемо сказати, що психофізичне сприйняття правової основи семіотичної сутності людини може дати позитивний поштовх для творення нової сучасної позитивно-правової політики, орієнтованої на так звану «природно-соціальну

терапію» з прищепленням членам суспільства потреби належної або й рекомендованої форми поведінки.

М. Садовський вважає основним завданням позитивного права приведення поведінки людини в суспільстві у відповідність до вимог її природи [402]. Оскільки зі зміною історичних епох змінюються суспільства, взаємовідносини членів цих суспільств, вимоги і норми, що регулюють ці взаємовідносини, все це не могло безслідно пройти повз людську сутність, не позначивши на ній свого впливу. Сьогодні, на думку Садовського, можна говорити про нову сутність людини, у тому числі, звичайно, і правову. Всі видозміни природи новітньої людини можна класифікувати як: зміни тілесні (імплантація, трансплантація, зміна статі чи раси тощо); штучна людина (клонування, здобутки генної інженерії); штучний інтелект (біороботи, виокремлені комп'ютеризовані мозкові центри тощо) [197]. Зміни природи людини спричинили виникнення нових взаємовідносин, зокрема правових. На даний час ще недостатньо розроблена нормативна база, що визначала б місце видозміненої людини у соціумі. Необхідні нові галузі та інститути, які займуться вирішенням питання правового статусу і правової основи видозміненої людини, визначенням особливості її правосуб'єктності.

У процесі становлення, формування особистості (зокрема, шляхом набуття правових знань), людина самотужки визначає спектр своєї діяльності (у тому числі правової). Адже пропонуючи належну модель поведінки, семіотика право-норми не включає всіх тих обставин, за яких ця модель є оптимальною. Чітко сформований правовий світогляд індивіда здатний правильно керувати його вчинками через прищеплення належних поведінкових норм. Саме у цьому твердженні проявляється і природно-правова, і позитивно-правова сутність вербалізації закону. Адже «право як знакова система навчилося перекладати своєю мовою суть тих нормативних вимог, що раніше існували у релігійних та моральних приписах як щось належне й очікували свого історичного часу, щоб набути специфічної, суто

юридичної знакової системи» [37, с. 142]. Йдеться про позитивістське закріплення природних норм поведінки через вербалізацію.

В Україні також є низка досліджень, присвячених вивченню проблем правової природи людини. Наприклад, одним із перших взявся за антропологічні аспекти права В. Бігун, який ввів їх у контекст аксіології [48]. Він, зокрема, провів філософсько-правове дослідження таких термінів та понять, як «людський вимір права», «людиномірність права», «олюднення права», «гуманізація права», «антропоцентризм права», «антропологізація праводержавознавства» тощо. Права людини через призму антропології вивчав Д. Гудима [125]. На основі застосування антрополого-методологічних підходів у філософії права задля встановлення особливостей людинорозуміння в юриспруденції він обґрунтував, що «людина у праві» має два образи: правової людини і людини юридичної. І якщо перший із цих авторів не брав до уваги знакову складову правової природи людини, то другий у класифікації антропологічних підходів до права залежно від філософських понять і категорій з-поміж інших (потребовий, комунікативний, герменевтичний тощо) виділяв також символічний.

Ще однією парадигмою, логічно пов'язаною із проблематикою дослідження семіотичної складової правової природи людини, є герменевтика. У цьому контексті герменевтику можна визначити як мистецтво розуміння «право-текстуального» дискурсу. На початку XIX ст. Ф. Шлейєрмахер визначив її як «загальний і незалежний метод інтерпретації, мета якого – уніфікувати й систематизувати низку спеціалізованих методик (що застосовуються, наприклад, у класичній філології, теологічному і юридичному коментуванні та філософії)» [165, с. 89]. Ф. Шлейєрмахер закладає основи теорії інтерпретації як мистецтва розуміння усного й письмового мовлення. На сьогоднішній день, ряд науковців пов'язують із герменевтикою вирішення певних методологічних питань, вбачаючи у ній методологію гуманітарних наук або ж розглядаючи як загальнонауковий метод, а деякі філософи простежують у взаємозв'язку герменевтики і

філософії можливість побудови нової онтології [342]. У площині право-функціонування поєднання методологій герменевтики і комунікативної філософії може виступати основою для право-розуміння як основи соціокультурного життя: сфера правовідносин визначається як інтерсуб'єктивний світ правової культури, смисловий універсум право-реалізації, сукупність значень і символів, що мають інтерпретуватися через правову поведінку соціального суб'єкта.

Загальну характеристику праворозуміння як герменевтико-мисленнєвого процесу і його результату, який об'єктивується у мові через правоназви, запропонувала Т. Дудаш [155]. Однак щодо антропологічного аспекту, то авторка зупинилася власне на мисленнєвому процесі праворозуміння та визначила поняття й зміст кожного з них (передправорозуміння, правоінтерпретація, праворозуміння як результат цього процесу), а також додатково аргументувала інтерпретацію взаємозалежностей між правоназиванням і праворозумінням (між правоназвами та правоявищами) й формулювання низки закономірностей, якими ці зв'язки зумовлюються.

З позиції герменевтики правова основа семіотичної сутності суб'єкта безпосередньо пов'язана з проблемою дослідження соціонормативної культури особистості. Ця проблематика детермінована певною самостійністю індивіда у виборі та інтерпретації (у тому числі поведінковій) елементів нормативно-ціннісної системи соціуму у процесі особистісного становлення як соціального суб'єкта. Відповідно, природа і зміст соціонормативної культури впливають на правову основу людини. Цікаві висновки у цьому контексті робить Г. Маркузе: він пов'язує соціонормативну культуру особи зі специфікою процесу формування особистості в індустріальному суспільстві [305, с. 151]. Виходячи з того, що право у такому суспільстві можна трактувати як «систему» (за Габермасом), то правову основу семіотичної сутності людини слід визнати закоріненою у розглядуваний вище «життєвий світ» із поправкою на правовий світогляд (певний рівень знань про правове поле соціальної дійсності).

Аналогічно до практичної зорієнтованості соціонормативної культури особистості правова основа соціального суб'єкта є своєрідним еталоном і критерієм оцінки правових явищ соціального життя, виступає регулятором соціонормативних зв'язків і взаємодій, спонукає людину до діяльності, яка має певну спрямованість і зміст (у контексті правослухняності), полегшує завдання пошуку і вироблення моделей правової поведінки, що є системним стрижнем для забезпечення цілісності процесів правовідносин, визнання власної totoжності загальноприйнятим право-нормам. Тобто, правова основа семіотичної сутності людини виступає важливим чинником, що детермінує і регулює правову мотивацію особистості.

І нарешті – семіотичний підхід до розуміння правової основи сутності людської істоти, який пропонує дещо іншу оцінку, яка, на нашу думку, найбільше відповідає духові сучасності, коли саме здатність абстрактно мислити, виокремлювати знаки і символи, а також оперувати ними стали основними характеристиками людини, що вирізняє її з-поміж усього суцього. Широкий інтерес до цієї сфери викликаний частково тим, що знакові процеси вищого рівня мають важливе значення для розуміння людини та її дій.

Найповніший виклад і завершений вигляд підхід до людини як семіотичної тварини здійснив уже попередньо згадуваний німецький філософ кінця XIX – початку XX століття Е. Касірер, який відстоював думку, що вся культура базується на символічній активності людини. «Міф, мистецтво, мова и логіка, – писав він, – як фундаментальні форми «розуміння» суть символічні формації, типові форми людського виробництва, що утворюють символічну тканину універсуму. ... Символічні форми надають усім феноменам форму і зміст, організують досвід. І іноді навіть видається, що фізична реальність скорочується, а символічна – наростає» [389, с. 221-222]. Це дає підстави вважати, що у розвитку людини (не як особистості, а як прототипу людства) важливу роль відіграє власне семіотична складова як чинник її адаптації до оточуючої дійсності шляхом розуміння, означування й символізації для передачі інформації про неї (дійсність) своїм нащадкам.

Про важливість оволодіння людиною знаками та знаковими системами говорить також російський семіотик, який живе в Ізраїлі, А. Соломонік. На його думку, саме знаки і знакові системи відповідають за три найцінніші компоненти, без яких процес розвитку світу і людства не міг би відбутися: 1) знаки забезпечують міжособистісну комунікацію; 2) вони є результатом проєкції того, що вже існує, на те, чого ще нема (моделюють майбутнє); 3) передають накопичений досвід предків наступним поколінням (забезпечують поступальність культури) [432, с. 124]. Право у цій мережі знаків і знакових систем, на нашу думку, є результатом попереднього обмірковування людиною способів співжиття з оточенням, вироблення схеми його впорядкування та постійного регулювання за допомогою окремої знакової системи норм, а також планування подальшого збереження встановленого порядку. Тобто людина в тріаді «природа – культура – цивілізація» абстрагується від своїх природних начал, формує певну культуру існування і вдосконалює цивілізаційну надбудову свого існування.

На думку Ф. Мінюшева, сучасні семіотичні дослідження дозволяють стверджувати, що в історії людини виживали тільки ті особи, які змогли виробити в себе так звану «парадоксальну поведінку», так би мовити нестандартний підхід, базований на аналізі й зіставленні багатьох аналогічних випадків з власного досвіду. Цей дослідник пояснює походження свідомості, а отже, і появу у людини здатності до штучного (розумного) відбору зі свого досвіду взаємодії з природою та людським оточенням тільки того, що її захищає, рятує і т. д. [320, с. 16]. Тобто досвід, вважається, допомагає досліджувати символічну організацію культури, трансформацію стимулів у внутрішні концепти, а останні – у знаки і символи; але при цьому досвід тільки тоді переходить у сферу загальної культури, коли він осмислений, означений, представлений і нормований у семіотичному полі [320, с. 12].

Семіотика орієнтується на пізнавальний вимір досвіду, адже вона закорінена у процесі дії знаків (семіозі) і передбачає обов'язкову наявність

хоча би двох динамічних чинників (знаку й означуваного, знаку та його автора, знаку і значення (інтерпертанти), знаку й інтерпретатора, знаку й контексту та ін.). На основі багатовікового людського досвіду вже загальновідомими, а отже, і знаковими стали поняття, які так чи інакше розкривають соціальну (в тому числі й правову) природу людини. Для прикладу, *людина розумна* (*homo sapiens*) вирізняється здатністю мислити, аналізувати та зіставляти, узагальнювати й виокремлювати, моделювати і прогнозувати (все те, що дає їй можливість упорядковувати співіснування з іншими за допомогою певних норм поведінки); *людина працююча* (*homo faber*) вже давно стала символом самовідданої праці з чітким дотриманням усіх встановлених правил; *людина любляча* (*homo amoris*) демонструє чуттєвість та емоційність людської природи, які дають підстави ділити правила поведінки на живі (що підказані інтуїцією, а тому реально функціонують) і писані (які тільки закріплені документально і діють за потреби); *людина-гравець* (*homo ludens*) розкриває власне її ігрову природу, якій іманентно властива потреба у всіх сферах життєдіяльності підпорядковуватися певним правилам гри; *людина помираюча* (*homo tanatos*) проявилася не так давно як уособлення приреченості, загубленості, втраченості в хаосі всепоглинаючої глобалізації, а тому зневіреної та нігілістично налаштованої; *людина агресивна* (*homo agressius*) і навіть *людина-вовк* (*homo lupus*), що стали прототипами одвічної людської агресії, базованої на прагненні неодмінного задоволення своїх природних інстинктів і соціальних потреб, дали поштовх для встановлення жорстких (на початку історії людства навіть жорстоких) заходів протидії їм. Ці семіотичні формули наводяться майже у всіх підручниках зі соціальної антропології [219; 397]. Але цей перелік можна продовжити. Семіотично виразними у середовищі засобів масової інформації при розгляді правових ситуацій стали поняття: *адвокат диявола* (*advocatus diaboli*), що став прикладом завзятого, запеклого, затятого обвинувача; *альтер-его* (*alter ego*), що дослівно перекладається як «друге я» і спочатку сприймалося як людина, настільки близька до когось

способом мислення та іншими рисами, що може цілком його замінити, а тепер іноді трактується як розшарування, роздвоєння особистості; *золота середина* (*aurea mediocritas*), що демонструє поведінку людини, яка уникає крайнощів, віддає перевагу помірності; *важка дитина* (*enfant terrible*), що передає складність спілкування з дитиною, іноді поширене і на дорослих (*важка людина* (*homo terrible*) – з якою неможливо дійти згоди); *золота молодь* (*jeunesse dorée*), що стало презирливою узагальнено назвою багатой молоді, яка веде паразитичний спосіб життя, та інші.

Процеси юридизації людського буття, властиві кожному історичному типові цивілізації, вивчає антропологія права. Ця наука прагне з'ясувати закономірності, що лежать в основі соціального та правового побуту людських спільнот, вивчити практику соціально-правового життя [219]. Здобутки цієї сфери знань дозволяють проникнути у природу права через пізнання сутності людини і сприяють розумінню останньої через пізнання сутності права [37]. Саме цей «антропологічний поворот» у правомисленні свого часу був поштовхом до виділення психологічного чинника у правовідносинах, а згодом – побачити в них символічно-знакову складову.

Гуманістичну природу права антропологи вбачають у здатності людини до творення права, однак саму людину розглядають не стільки як внутрішню психологічну структуру особистості, скільки як те, як ця особистість представляє себе іншим, соціуму [490, с. 199]. Донедавна не було в науковій літературі аналізу «людини юридичної» як репрезентатора індивідуальної право-позиції у процесі правовідносин. Питання про становлення цього знакового типу людини дещо прояснила російська дослідниця О. Дьячкова. Вона вважає, що «людина не може існувати поза правовим полем, а її вміння діяти в межах права, бути правовою істотою перетворюється у якісну характеристику цивілізованої особистості – *homo juridicus*» [161, с. 216]. При цьому авторка одразу ж зауважує символізм правової дійсності, вона пише: «*Homo juridicus* існує в межах, що регламентують співвідношення «мого» і «нашого», «дозволеного» і «недозволеного»...» [161, с. 217]. А саме ці

поняття стали своєрідними архетипами сфери правових відносин як смислові ядра соціально-нормативної традиції, як типове в соціокультурному просторі, як константи правового буття, як своєрідні моделі міжособистісних взаємин. Тобто можемо говорити про семіотичну наповненість цих понять, що відтворюють осмислені прототипи градації правової спільноти.

Архетипи (поняття ввів К. Юнг [555]) науковці називають «фактами розуму», «апріорними перфектами», що віднесені в ранг повторюваного взірця, прообразу, проформи, прототипу, які завдяки частій повторюваності краще засвоюються без подальших роздумів [100]. Усі слова до певної міри є архетипами, бо це знакові відображення реальних предметів, подій, явищ.

Правові архетипи загалом і зокрема ті з них, що мають антропний характер, детально не розглядали. На нашу думку, можна виокремити дві категорії таких правових архетипів. Перша категорія – це власне правові архетипи, які сформувалися і застосовуються тільки у сфері права. До цієї категорії можемо віднести такі, наприклад, як: а) архетипи особи (здебільшого відображають фахові характеристики представників правничих професій) *прокурор, міліціонер, адвокат, суддя* та інші; б) архетипи зовнішні *формений одяг, кобура, жезл, суддівський молоточок, гумовий кийок* тощо; в) архетипи ритуалу (стосуються дії чи події, характерної для сфери правовідносин) *«козирання» при вітанні, вставання при появі у залі суддів, прийняття присяги* та ін. Друга категорія правових архетипів – загальнокультурні, які використовують у всіх соціальних сферах, але у сфері правовідносин вони мають своє особливе значення. Їх можна класифікувати на: а) архетипи особи *я (або ми) – вони, свої – чужі* тощо; б) архетипи відносин *довіра – ворожість, миролюбність – агресія, альтруїзм – егоїзм, самовіддача – паразитизм* і т. д.; в) архетипи оцінювання: *добро – зло, правда – кривда, рівність – ієрархічність, справедливість – несправедливість, свобода – неволя* тощо; г) архетипи соціальної прийнятності: *дозволене – заборонене, допустиме – неприпустиме, правослухняне – протиправне*; г) архетипи соціальної взаємодії (по-іншому

можна назвати архетипами соціальної поведінки, закорінені у людській психіці): *кооперація* (або *згуртованість*, що властиво всім біологічним видам, які ведуть «зграйно-стадно-отаро-табунно-ройовий» спосіб співіснування, а що стосується людей – створення спільнот, об'єднань для вирішення спільних завдань та задоволення спільних інтересів), *авторитет* (як архетип владних відносин, ієрархічності домінування, колективного відбору, конкурентоздатності), *традиція* (як стійке відтворення колись прийнятих соціальних рішень, усім відомий приклад – правовий прецедент чи аналогічне рішення суду), *знання* (архетип новітнього суспільства, що відображає основне його ціннісне спрямування, а також повагу до досвіду, а отже, супутньо і до віку, літніх людей) та інші.

Дехто може зауважити, що поняття «архетип» передбачає щось традиційно типове, що переходить у спадщину через багато поколінь, а яка, мовляв, може бути спадщина у сучасних юридичних термінів, що відображають явища чи предмети, виниклі тільки в наші дні. Однак, по-перше, надзвичайно швидка інформатизованість сучасного суспільства дає підстави вважати, що новостворені терміни в силу повторюваності через ЗМІ стають набагато частіше вживаним атрибутом суспільних відносин, аніж деякі «справжні» архетипи, до яких усі звикли і які всі визнали; по-друге, навіть якщо поняття тільки-но створене, воно так чи інакше проходить період «адаптації» (до інших мовних одиниць, до менталітету нації та народу, до функціонального середовища), а пройшовши його, може повністю претендувати на місце в одному ряду зі загальноживаними.

Що стосується віднесення певних культурних феноменів до категорії архетипів, то вчені пропонують інші синонімічні відповідники, наприклад, «універсалії» чи загальноживаний у структуралізмі термін «*інваріанти*». С.М. Гатальська, досліджуючи цей аспект культури, вважає, що, крім вищезазначеного, «тут можна згадати ідею «універсального культурного патерну» К. Віслера, пошуки «універсальних інституціональних типів» Б. Малиновського, виокремлення «загальних детермінант культури»

Дж. Мердоком. Ці ідеї відроджуються й у найсучасніших дослідженнях культурантропологів і соціологів, у них простежується тенденція висування на передній план наукових досліджень «наскрізних», інваріантних структур суспільних процесів. Virізнення певних структурних моментів, спільних для всіх культур упорядкованих «матриць», говорить про можливість розуміння іншої культури за умови визнання принципової однорідності міжкультурної та внутрішньокультурної комунікації [100].

Ще один варіант означення цих понять – термін «*артефакт*» (від лат. *arte* – штучний, *factus* – виконаний), під яким розуміють продукти та наслідки людської діяльності, штучно створені людиною предмети і явища, виготовлені людиною речі, народжені нею думки, винайдені та використані нею засоби та способи дії [242]. Артефакти – це феномени культури, правові артефакти – явища сфери права. Оскільки культура включає не тільки те, що знаходиться поза людиною, а й зміни, які вона виконує в самій собі, у своєму тілі, у своїй душі, у власній фізичній та духовній зовнішності, то право (як її частина) є світом людської діяльності або світом артефактів. Цілком можливо, що для називання явищ і предметів сфери правовідносин поняття «артефакт» є найбільш влучним.

Для філософії права, як і для семіотики права, також цікавим є підхід, що виник у 80-і роки ХХ століття й ознаменував собою початок так званого «нарративного повороту» в соціальних науках [165, с. 58-59, 253-254]. Основним лейтмотивом цієї теорії стало твердження, що функціонування різних форм знання можна зрозуміти тільки через розгляд їх нарративної (оповідної) природи. Це положення доповнила вимога «лінгвістичного повороту» вважати дослідження у сфері соціальних, політичних, психологічних і культурних проблем мовними. Сьогодні поняття *нарративу* опинилося в центрі уваги не тільки наратології, спеціальної дисципліни, а й за її межами як у соціально-гуманітарних, так і в природничих науках: «у медицині, праві, історії, історіографії, антропології та психотерапії нарративи складають продукти наукової діяльності; у філософії, культурології, теології

– швидше поглинаються і перемелюються в аналітичних жорнах» [469, с. 57]. За допомогою наративу, або розповіді, ми надаємо практиці форму і зміст, упорядковуємо наш досвід темпорально і логічно, виділяючи в ньому початок, середину, кінець і центральну тему. Наративи повсюдні як механізм організації людського досвіду, локальні в силу історично конкретних шляхів їх сприйняття, мають соціально-інструментальний і прагматичний потенціал [469, с. 58]. Наратив – це не тільки засіб самоідентифікації, а й спосіб досягнення певних соціальних цілей, тому на практиці він набуває обмежену кількість елементарних функціональних форм [469, с. 69], що різняться між собою орієнтацією в часі і загальною оцінкою подій. Наприклад: «нарратив стабільності» пов’язує події, образи чи поняття так, що людина не стає «гіршою» або «кращою» в процесі історії свого розвитку, а залишається тією самою, її самооцінка чи самоідентифікація не змінюється; «нарратив прогресу» характеризується оцінкою подій або ролі оповідача як бажаних і схвалюваних, а «нарратив регресу» – навпаки тощо.

Якщо йдеться не про семіотичне означування правової дійсності людиною, а власне про людську поведінку, то тут так само є свої семіотичні одиниці – *патерни поведінки* як елементи організації сенсорної системи [230, с. 258]. Патерни – це поведінкова реакція на емоційні подразники зовнішнього середовища. Кожний окремий індивід має свої патерни поведінки. На відміну від архетипів поведінки патерни проявляють в кожному одиничному випадку по-різному, але за однакових обставин – завжди аналогічно до попередніх випадків. Прикладом правового патерна може бути різка зміна поведінки хулігана-школяра при появі біля нього директора; вуличного забіяки – коли побачить міліціонера; навіть цілком адекватної дорослої людини, яка переконувала колег у своїй спроможності висловити обурення керівництву, але абсолютно ніяковіє щойно зайде в кабінет начальника (спрацьовує патерн поведінки з представником влади).

Проте як би ми не називали ці феномени (універсаліями, інваріантами, нарративами, архетипами, патернами чи артефактами), всі вони вирізняються

однозначною семіотизацією і при цьому відтворюють правову природу людини, а тому є важливими чинниками семіотичної складової розвитку і становлення людини як соціального суб'єкта.

Як бачимо, людську природу, зокрема її соціальну (в тому числі й правову) сутність зводять до найрізноманітніших феноменів – розуму, моралі, мови, символів, предметної діяльності, волі до влади, творчості, гри, релігії та інших. Однак, на нашу думку, людині властива певна інтеграційність, поєднаність усіх вище окреслених напрямів, підходів, теорій, концепцій, парадигм та ідей. Людина – створіння, відкрите через свою незавершеність і тому готове для постійного вдосконалення, подолання своєї біологічно-видової обмеженості й прагнення до постійно змінної соціальної трансцендентальності. Саме у цьому полягає величезний потенціал людини у всіх її семіотичних проявах.

Тут можна говорити про певну ідею семіотичного плюралізму в підході до вивчення природи людини. Ця ідея орієнтує на толерантне ставлення до проявів людської своєрідності (як індивідуальної, так і соціонормативної). Хоча треба зауважити, що вона має бути дещо обмеженою, зокрема коли йдеться про ідею права; адже визнання множинності людської природи не має обмежувати будь-які права та свободи, не може завдавати будь-кому будь-якої шкоди. Тому традиційно одним із основних завдань правової антропології є обґрунтування ідеї права як категорії особливого нормативного порядку, похідного із уявлень про сутність людини з урахуванням усіх семіотичних аспектів людської природи.

5.4 Homo semioticus як знаковий тип соціального суб'єкта

Вивчаючи людину як семіотичну істоту, застосовують поняття «*homo semioticus*». Причому всі наявні підходи стосуються характеристик, що властиві людині як мислячій і мовній істоті. Розглянемо цей тип людини у

контексті права. Однак на відміну від традиційного розгляду людини семіотичної в одному ракурсі – як творця знаків, ми вважаємо, що аналіз *homo semioticus* має передбачати двояке розуміння людини. Перше (як було зазначено, його дотримуються всі, хто досліджував цей аспект життєдіяльності людини) – описує людину як основного суб'єкта створення знаків соціокультурного простору, бо жодний інший живий організм не здатний на такі розумові процеси. Тільки людина є джерелом виникнення знаків через надання певних значень оточуючим феноменам (речам, фактам, діям, подіям, явищам і т. д.), роблячи їх таким чином означуваними; а також ініціатором створення вербальних означників для передачі знань і досвіду собі подібним. Другий підхід відображає людину саму по собі як знакову одиницю соціокультурного простору, без неї не існуватиме соціум, не відбуватимуться соціальні відносини, не формуватиметься культура, що з часом не переростатиме у певну форму цивілізації і так далі. Тобто тут вже сама людина – це основний символ, знак новітнього світу (маємо на увазі не новітній час розвитку історії людства, а весь період існування і вдосконалення людини).

Підставою виникнення у людини таких властивостей, що дають змогу формулювати знаки, як уже було зазначено, є її здатність абстрактно мислити й послуговуватися мовою. Про визначальність мови у пізнанні людини говорили ще з античних часів: наприклад, Сократ, для якого людина була цілим універсумом і який першим акцентував увагу на людині як предметі визнання й дослідження, доводив, що тільки в безпосередньому спілкуванні з людиною можна наблизитися до її витлумачення [243, с. 424]. Не зупиняючись на тих підходах до вивчення людини, які не акцентують на її мисленнєвих чи мовленнєвих спроможностях, згадаємо тут ще позиції, наприклад, Р. Декарта, який вважав, що людину завдяки душі відрізняють дві суттєві ознаки – здатність осмислено користуватися мовою та універсальний характер діяльності; Б.Спінози, який вбачав сутність людини у двох модусах єдиної субстанції – модусі мислення (дух, душа) й модусі протяжності (тіло);

М. Шелера, який намагався осмислити основні напрями та закони біологічного, психічного, історико-духовного і соціального розвитку людини, що залишаються не вирішеними. Однак найбільше уваги вивченню людини через її мовлення як феномен означування дійсності й виведення абстрактних вербальних понять приділяли науковці ХХ і ХХІ століть.

Фрумкіна Р.М. пише: «Якщо ми вдумаємося в те, наскільки багатоманітні відносини мови і культури, то зрозуміємо, що наука про мову – важлива складова науки про людину як про мислячу істоту» [503, с. 87]. Навіть якщо ми думаємо «без слів», то тільки після того, як уже оволоділи цими словами. І розповісти, про що саме ми думаємо і як ми думаємо, ми можемо тільки за допомогою слів. Усе, що культурно значиме, виражене в мові [503, с. 88]. Як правило, це відбувається тому, що ми думаємо про чужу культуру термінами власної культури і, відповідно, про чужу мову – категоріями рідної мови, але деякі поняття чи відношення можуть бути несуттєвими для даної культури. Тому іноді в деяких мовах немає ідентичних відповідників певних понять.

В. Гумбольдт також вважав мову своєрідним «проміжним світом», що знаходиться між людьми та оточуючими їх об'єктивним світом. Він, зокрема, писав: «Кожна мова описує оточення народу, якому вона належить, коло, за межі якого можна вийти лише в тому випадку, якщо вступаєш в інше коло» [126, с. 36]. Ідеї Гумбольдта розвинули Л. Вітгенштайн, Л. Вайсгербер, Й. Трір, П. Хартман, Є. Касіерер. Вони вважали, що поняття – це не відображення об'єктивної дійсності, а продукти символічного пізнання, тобто пізнання, зумовленого словесними знаками, символами. Мова визначає мислення, перетворює оточуючий світ в ідеї, «вербалізує» їх.

Найповніший виклад і завершений вигляд надав підходові до людини як семіотичної тварини уже попередньо згадуваний німецький філософ кінця ХІХ – початку ХХ століття Е. Касіерер, який відстоював думку, що вся культура базується на символічній активності людини. «Людина, – писав Касіерер, – живе відтепер не тільки у фізичному, але й у символічному

універсумі. Мова, міф, мистецтво, релігія – частини цього універсуму, ті різні нитки, з яких сплітається символічна мережа, складна тканина людського досвіду. Весь людський прогрес у мисленні і досвіді стоншує і одночасно зміцнює цю мережу. Людина вже не протистоїть реальності безпосередньо, вона не зіштовхується з нею віч-на-віч. Фізична реальність як би віддаляється в міру того, як росте символічна активність людини» [211]. Касірепер першим демонструє людину як *animal symbolicum* – «тварину, яка утворює символи», людину, на яку можна дивитись, крізь створену нею культуру (мову, міфи, релігію, мистецтво, науку, історію). Вивчаючи людину як розвиваючу себе істоту, ми виділяємо насамперед, здавалося б, звичайні речі, що виникли давно, наприклад – мову, яку здебільшого пов'язують із розумом, абстрактною думкою. Історичний розвиток людини відбувається у зв'язку зі зміною зовнішніх чинників, ускладнення дійсності ускладнює її відтворення у мові, а отже, ускладнює механізм мислення тими категоріями, що відтворюють її вербально. Касірепер доходить висновку, що відмінність людини від інших біологічних видів полягає в тому, що вона здатна символічно мислити, тобто створювати символи для певних образів зі світу реальності й абстрактності, забезпечуючи тим самим більш об'єктивне значення та можливість об'єктивного сприйняття їх іншими людьми. Символічні системи людей значно спрощують їхню взаємодію як виду, що і вирізняє їх з-поміж інших тварин. Здатність людини мислити символічно ставить її на вищій щабель розвитку у тваринному світі, забезпечуючи можливість розвитку культури й цивілізації.

Сучасні філософсько-енциклопедичні видання акумулювали лінгвістичні дослідження і подають мову як систему репрезентації. Зокрема, у статті «мова» постмодерністи зазначають що це: лінгвістично детермінований обмін (К. Леві-Строс), дискурс (М. Гайдегер), символічний текст або ланцюг реакцій (Тодоров), метафоричний імпульс (Ф. Ніцше), можливість для приховування і виявлення сутностей (Ж. Деріда), сорит (купа, безліч – О.Б.) поверхових ознак (Ж. Дельоз), посилення (Р. Якобсон), пароль логіки

окультурення (П. Бурдьє), трансцендентність, властива прескриптивній (наказовій, спонукальній, волютативній – О.Б.) грі (Ж. Ліотар), природжена спроможність (А.Н. Хомський), пастиш (пародія – О.Б.) (Ф. Джеймсон), локаційні акти (Дж. Остін), організоване поле відсутності (М. Фуко), карнавальний діалогізм або голос (М. Бахтін) та інше [165, с. 267-268]. І на узагальнення всього наведемо вислів Дж. Марголіса: «Мова як парадигма людських можливостей та *sine qua non* (необхідна умова, те, без чого неможливо – О.Б.) усієї актуальної праці та поведінки, накопичених як людська культура, уможлиблює пов'язані контекстом проекції постійних структурних закономірностей (ретельно розширених або розширено систематизованих), що прагнуть до повної влади, якої вони не можуть забезпечити емпірично» [165, с. 267].

Леонтьєв вважав, що «мова є системою орієнтирів, необхідних для діяльності в цьому речовому і соціальному, одним словом – предметному, світі. ... Щоб мова могла слугувати засобом спілкування, вона повинна передбачати єдине розуміння реальності. І навпаки: єдність розуміння реальності і єдність та узгодженість дій в ній мають своєю передумовою можливість адекватного спілкування» [270, с. 272].

Черніговська Т.В. пояснює здатність людини до знаковості на підставі біо-, психо- та нейросеміотики, зокрема пояснюючи можливість створювати знакові системи завдяки асиметрії головного мозку [532]. На її думку, семіотика – це інструмент, який дозволяє вести діалог з «іншим», інтерпретувати різні культури і навіть поведінку представників інших біологічних видів. Знання семіотичних законів і вміння ними користуватися – ключ до розуміння «інших світів». І в цьому контексті Т.В. Черніговська визнає пріоритетною природничо-наукову парадигму російського дослідника і мислителя О.О. Ухтомського про домінанту і хронотоп, що радикально зміщує орієнтири з біхевіористських схем ХХ століття до когнітивістських століття ХІХ [532]. Треба віддати належне Т.В. Черніговській, бо вона у дослідженні матеріального субстрату мови і свідомості здійснила доволі

детальний аналіз: починаючи від праць східних і європейських мислителів, що були датовані двома тисячоліттями до нашої ери та свідчили про докладні знання анатомії людського мозку; включаючи середньовічні підручники з нейроанатомії та фізіології, в яких описано більш складні функції мозку – пам'ять та емоції, а також дослідження Ф.Дж. Галля (поч. ХІХ ст.), який власне і започаткував так звані карти локалізації психічних здатностей («мозкові центри»), що дало поштовх до розмежування мови як системи і мовлення як конкретного часово-просторового процесу; і аж до другої половини ХІХ ст., коли було відкрито зони у лівій півкулі головного мозку, пов'язані відповідно з породженням і сприйняттям мовлення, як і всі вищі функції людини. Все це дало підстави набагато пізніше зробити відкриття про функціональну асиметрію з особливими характеристиками правої та лівої півкулі мозку людини (за це Р. Сперрі була присуджена Нобелівська премія). Саме двопівкульна мозкова організація, здатність до подвійного кодування й декодування, здійснення автоматизованих і довільних мовленнєвих процедур, що співвідносяться відповідно з правопівкульним і лівопівкульним мозковим забезпеченням, дало людині беззаперечні когнітивні й адаптаційні переваги перед іншими видами [532, с. 135-136]. Загальну семіотичну характеристику в цьому контексті, на думку Т.В. Черніговської, здійснив Р.О. Якобсон, який довів функціональну спеціалізацію півкуль мозку як семіотичних полюсів. Абстрагуючись від його досліджень, Т.В. Черніговська доводить, що різниця у здатності продукувати і сприймати знакові системи в різних людей залежить від генетичних чинників і середовища, статевого диморфізму (функції, що мають назву раціональних, виконуються головним чином лівою півкулею, а розпізнавання образів, знаків, ієрогліфів, здатність сприймати геометричні фігури, позасловесне спілкування – правою півкулею, які у чоловіків і жінок розвинені по-різному – О.Б.), різної швидкості дозрівання, швидкості протікання нервових процесів [532, с. 150]. Може, саме тому для вирішення найбільш важливих проблем, у тому числі у сфері правовідносин, створюють

комісії (групи, команди тощо), до складу яких входять представники різних статей, рас, культур і т. д., що забезпечує різнополюсність розгляду досліджуваної проблеми. Прикладом такого поліфункціонального підходу, зокрема у праві, можна вважати норми міжнародного права, які вирізняються найвищим рівнем уніфікації соціальних потреб сучасної людини, врахуванням максимально можливої варіативності право-випадків, задоволенням пріоритетних інтенцій особи і спільноти.

Отже, однією з найавторитетніших сучасних концепцій культуро- і антропогенезу в сучасній філософії є семіотична модель, яка розглядає культуру (і право як її значиму частину) як особливу знаково-символічну дійсність, серцевину якої становить мова. Мова виступає універсальним посередником між людиною і світом, де елементи мови (знаки) одночасно позначають, тобто наділяють значенням, і замінюють реальні об'єкти і процеси. Людина при цьому сприймає правову дійсність тільки в тих її смислових характеристиках, які задані мовою, а мова тим самим визначає межі та властивості як самої дійсності, так і людини. Мова, що традиційно розглядається як засіб спілкування і комунікації, в межах семіотичної і структуралістської моделей перетворюється на справжнього творця культури і вдосконаленої моделі самої людини.

Найбільш вдало систематизував основні принципи конструювання та використання людиною різноманітних знаків і шифрів американський дослідник М.П. Холл у своїй праці «Енциклопедичний виклад масонської, герметичної, кабалістичної та розенкрейцерівської символічної філософії» [516]. Він згрупував усі знаки, винайдені людиною, у сім категорій: букви, картини (зображення), притчі (алегорії), цифри, ноти, довільний шифр (ієрогліфічний, змішаний) і коди (наприклад, телеграфний) [516, с. 834-848]. Звичайно, право у цій системі належатиме до першого типу знаків, адже передається за допомогою літер, хоча водночас не можемо заперечувати, що первісні соціальні норми передавалися й іншими способами, скажімо, через наскельні малюнки, усно у формі алегоричних оповідей та ін. Цивілізаційний

чи культурний статус людини як творця знаків і знакових систем визначається рівнем розвитку її мислення. Тобто рівень розвитку права як репрезентатора суспільних відносин свідчить про здатність людини бачити і визначати значимість суспільних явищ, а також моделювати способи їх узгодження та впорядкування.

Іншими словами, людина змогла передати закони всесвіту за допомогою доступних для сприйняття символів і знаків; право також стало однією зі знакових систем, у якій використано символізм як «ідеальний метод збереження трансцендентального знання» [516, с. 47].

При цьому найбільш стародавнім, значимим і універсальним зі всіх символів є сама людина. Адже «всі закони, елементи і сили всесвіту знайшли своє відображення у людській конституції ... кожна річ, що існує поза людиною, має аналог у людині» [516, с. 321]. Розглядаючи людину як знак, попри загально визнану її триєдину природу (тіло, дух, душа), для сфери правовідносин доцільно виділити ще декілька аспектів, що також значимі для характеристики людини як соціального символу. Зокрема, можна розглядати людину за такою схемою: 1) тіло, 2) дух, 3) душа, 4) ім'я, 5) соціальна роль, 6) професія, 7) поведінка.

Тіло, дух і душа з-поміж усіх названих складових символу «людина», мабуть, досліджувані найчастіше. Що стосується, зокрема, тіла, то відомі цілісні підходи до нього як форми буття людини та загалом до тілесності як ключового філософського концепту і соціально-культурного феномену (зі сучасних українських науковців це, наприклад, О.Є. Гомілко [107]), а також структурно-функціональні підходи, в яких виокремлюються певні частини людського тіла й акцентується їх пріоритетність у трактуванні функціонального призначення людини. Так, М.П. Холл виділяє три основні символи тіла людини: серце (що символізує джерело життя, духовну природу людини), мозок (як середовище зв'язку раціонального розуму) і «відтворювальну систему» (як джерело сили, що створює фізичний організм) [516, с. 326]; щоправда, іноді інтелектуальні сили він уособлює з образом

розкритого ока, а відтворювальну систему – з квіткою, палицею, чашею або рукою [516, с. 328]; а загальну схему людини подає так: «Чотири тілесні центри приписані елементам, сім життєвих органів – планетам, дванадцять основних частин – знакам зодіаку, невидимі частини божественної природи людини – різним божествам, і скритий Бог маніфестує себе у кістковому мозку» [516, с. 330]. При цьому він вважає число 5 (п'ять) символом людини (за кількістю важливих кінцівок): руки і ноги представляють чотири елементи (ноги – землю і воду, руки – вогонь і повітря), а голова – священний п'ятий елемент, ефір, який контролює та об'єднує попередні чотири [516, с. 331] (тут доречно згадати і славнозвісну пентаграму як символ мікрокосму, магічну формулу людини, що, крім п'яти елементів і кінцівок, символізує п'ять властивостей великого магічного діяча і п'ять чуттів людини [516, с. 480]). Духовність також відтворена символами тіла: пальці на ногах представляють десять заповідей фізичного закону, а десять пальців рук – духовного закону ... вертикальний поділ тіла на дві половини символізує світло (права частина) і п'тьму (ліва частина), що, відповідно, співвідноситься з духовністю й матеріальністю [516, с. 331]. Обличчя він розглядає у природній трійці: «очі представляють духовну силу, ніздрі – охоронну й життєдайну силу, рот і вуха – матеріальну силу деміурга в нижчому світі» [516, с. 334]. Раси, національності, племена, релігії, держави, суспільства і міста також розглядалися, за Холлом, як складні істоти, кожна з яких складена з різної кількості індивідуальних одиниць; кожне суспільство має індивідуальність, що є сумою індивідуальностей його членів [516, с. 337].

Відомі також міфи слов'ян, що описують походження частин тіла від природних стихій або навпаки. Українська міфологія, наприклад, передає творення людини з восьми частин, восьми елементів макрокосму. Народна анатомія представляє людину як конструкт не тільки фізичний: поряд із тілом, кістками, очами і кров'ю як рівноцінні складові згадуються також нематеріальні елементи – думки, дихання і тепло. Так, І. Франко наводив приклад: «у людини тіло – від «персти», думка – від хмари, кості – від

каменю, кров – від моря, очі – від сонця, дихання – від вітру, теплота – від вогню, а душу наостанок вдихнув сам Бог» [63]. Існує й протилежний мотив, де, навпаки, з тіла постають елементи природного світу, що представлено, зокрема, у «Рігведі», де тіло першолюдини Пуруші стає матеріалом для творення світу: з духу постає місяць, з очей – сонце, з дихання – вітер, з пупка – повітряний простір, з голови – небо, з ніг – земля, з вух – сторони світу [465].

цю інформацію наведено не тому, що вона має бути відтворена у праві, а радше для того, щоби продемонструвати, наскільки важливим і цінним були і є тіло, дух і душа людини у всіх релігіях, філософіях, наукових течіях, напрямках і т. д. Сучасне право також покликане захищати тіло, дух і душу людини: життя і здоров'я, честь і гідність; причому як у природному, так і в позитивному праві немає чіткої межі між тілесністю і духовністю людини (завдавши моральної, душевної шкоди, правопорушник посягає одночасно і на дух – честь і гідність, і на тіло – здоров'я, а іноді й життя потерпілого). Ці аспекти були завжди присутні у праві, а в сучасному світі відтворені у взаємозв'язку юриспруденції та відносно нової науки – біоетики, зокрема у таких право-випадках, як евтаназія, аборт, пересадка органів і тканин, клонування тощо [59; 114; 115].

Крім цього, семіотичний аналіз тілесного кодування / декодування надзвичайно важливий у сфері правовідносин, зокрема у кримінальному процесі та криміналістиці, коли необхідно трактувати знаки тіла в контексті невербальної семіотики, яка включає паралінгвістику (вивчає, наприклад, темп, тембр, висоту голосу, особливості артикуляції слів, міміку, жести, пози, почерк), кінесику (спеціалізується на рухах, жестах, міміці), гаптику (зосереджена на шкіряній рецепції), гастику (наука про знакові функції їжі та напоїв), ольфакцію (наука про мову запахів), проксемику (вивчає простір і час як знакові системи), хронеміку (наука про час комунікації) тощо [310, с. 152]. У цьому ж контексті цікавими й потрібними є дослідження способів

демонстрації за допомогою тіла належності до професійної, релігійної, злочинної, етнічної групи шляхом нанесення татуювань [198].

Усе це дає підстави для осмислення тілесності як філософсько-правової категорії та надання тілу нових семіотичних функцій.

Наступні три чинники, що також покликані характеризувати людину як певний знак, більше стосуються першого підходу (людина – творець знаків), адже й ім'я, і професію чи соціальну роль люди придумують і наділяють певною символікою самі. Проте ми розглянемо ці чинники стосовно індивідуальності людини, а не у відтворенні її символотворчості.

Філософія імені (не слід плутати зі своєрідною модифікацією середньовічного філософського реалізму на російському ґрунті на початку ХХ ст. – ім'яслав'єм, суть якого полягала в особливому шануванні Імені Божого) вбачає вивчення імені речі не як умовного знаку, а як прямого прояву її онтологічної природи (веде свій початок від вчення св. Григорія Палами про енергію імені як особливого роду енергію, що відкриває «річ у собі» і дає доступ до її пізнання) [486]. Дещо близькою до цього є філософія мови у дослідженнях Львівсько-Варшавської філософської школи, зокрема номіналізм Ст. Лесневського [487]. Найбільш повно (на основі феноменології Гусерля та вчення про символічні форми Касірера) філософію імені розвинув О.Ф. Лосєв, який вважав, що «ім'я є життя ... тільки в імені обґрунтована вся найглибша природа соціальності у всіх безконечних формах її прояву... Якщо слово не дійсне і ім'я не реальне, немає чинника самої дійсності, зрештою, немає самої соціальної (в найширшому змісті цього поняття) дійсності...» [282, с. 238-239]. Не розглядатимемо філософію імені як концепцію називання взагалі, але зауважимо тільки власне про ім'я людини: воно дається при народженні і стає одним із соціальних ідентифікаторів людини, засобом її індивідуалізації в суспільстві та належить до особистих немайнових благ фізичної особи [522, ст. 28]. Тому не зовсім виправданим, із позицій філософії людини, є дозвіл сучасного права змінювати ім'я [522,

ст. 295], що руйнує першопочатково закладену цілісність людини як соціального суб'єкта.

Власні імена розглядають і як філософські категорії, адже нарівні зі службовими словами вони становлять важливе джерело поповнення філософської термінології, філософія надає їм статусу універсалій [375, с. 130-131]. За цією теорією, будь-яке власне ім'я може бути перетворене в узагальнений термін, якщо воно означає будь-яку рису, що в даному індивіді виражена сильніше, ніж в інших, а отже, може називатися його іменем.

Про ім'я як частину семіотики іміжду людини і соціальний знак, що має статус самоцінності особи та є її неречовим багатством, говорить С. Махліна, яка одна з небагатьох здійснила аналіз питань, пов'язаних іменем, у контексті семіотики. Вона, наприклад, вважає, що «ім'я має статусну диференціацію й одночасно етнічну та часову сигніфікацію» і при цьому виконує у суспільстві функції ідентифікації, диференціації, регулювання, узагальнення, пізнавальну, виховну та акумулювання, «стаючи соціокодом у скарбниці колективної пам'яті й засобом трансляції культури» [310, с. 140]. Крім цього, дослідниця виокремлює різні теорії імені – емоційну, звукову, соціальну, асоціативну, інтуїтивну [310, с. 141]. Тобто, за підходом Махліної, в імені відображається сукупність історичних, культурних, цивілізаційних знаків, кодів, символів, що відображають семіотичність людини.

На відміну від імені соціальну роль людина може (а іноді це їй навіть необхідно) міняти. Соціальну роль здебільшого розуміють як: 1) модель поведінки, очікуваної від того, хто має певний соціальний статус, тобто вона обмежується сукупністю прав і обов'язків, відповідних цьому статусу; 2) сукупність нормативно зумовлених соціальних властивостей, очікувань і зобов'язань у поєднанні з конкретною соціальною позицією [121]. Сучасне суспільство вимагає від індивіда постійної зміни моделі поведінки для виконання конкретних ролей, значного поширення набули також так звані рольові конфлікти, що виникають у ситуаціях, коли від індивіда вимагається

одночасне виконання декількох ролей із суперечливими вимогами. Види соціальних ролей визначаються різноманітністю соціальних груп, видів діяльності й відносин, в які включена людина. Залежно від суспільних відносин виділяють соціальні та міжособистісні соціальні ролі. Соціальні ролі пов'язані зі соціальним статусом, професією або видом діяльності (учитель, учень, студент, продавець, міліціонер). Це стандартизовані безособові ролі, що будуються на основі прав і обов'язків, незалежно від того, хто ці ролі виконує. Чоловік і жінка – це також соціальні ролі, вони біологічно зумовлені і передбачають специфічні способи поведінки; при чому коли правові норми сучасних цивілізованих держав цей аспект нівелюють, закріплюючи рівноправ'я, то звичаї і традиції іноді чітко розмежовують їх, зберігаючи символізм чоловічого й жіночого «соціального призначення». Міжособистісні ролі пов'язані з міжособистісними відносинами, які регулюються на емоційному рівні (лідер, скривджений, знехтуваний, кумир, улюбленець і т. д.). Соціальна роль може бути природжена (до таких належать соціально-демографічні ролі: чоловік, дружина, дочка, син, внук тощо), але й можна її набути чи змінити. Для кожної людини якась окрема соціальна роль виступає домінуючою, що стає своєрідним соціальним амплуа як найбільш типовий індивідуальний образ, звичний для оточуючих і з яким асоціюється ця людина. Іноді зміна звичного образу важко дається як для самої людини, так і для сприйняття оточуючих її людей, але такі зміни необхідні у випадку асоціального типу поведінки і їх охочіше сприймає оточення. По-іншому соціальну роль можна назвати стереотипом поведінки, що також вирізняється певною знаковістю й символізмом.

Різновидом попередньої семіотичної характеристики (соціальної ролі) сучасної людини можна вважати професію як певний чітко окреслений у межах суспільного поділу праці комплекс дій, які людина має виконувати і які потребують наявності в цієї людини відповідних знань, умінь, практичних навиків тощо. Виокремлення професії в окрему семіотичну характеристику

людини здійснено на підставі того, що їй (професії) властива типовість, стандартність, шаблонність. Ця характеристика людини, мабуть, найчіткіше прописана у праві (особливо позитивному), адже кожна окрема професія має свої законодавчо закріплені кваліфікаційні вимоги, які власне і стають основою для символізації професій (називаючи, наприклад, професію вчителя, ми уявляємо конкретні атрибути – строгий костюм, указку і пакет підручників у руках, можлива й деталізація – окуляри, серйозний погляд, повчальна інтонація у голосі і т. д.; із пекарем у нас асоціюється в уяві людина у білому одязі, запорошеному борошном, біля величезного казана з тістом або стелажів з рум'яними булочками тощо).

Взагалі професію і соціальну роль можна було б об'єднати в одну узагальнену характеристику – поведінку, але з урахуванням соціальних обставин, зумовлених встановленими вимогами. Хоча поведінка сама по собі також може бути знаковою характеристикою людини, якщо розглядати її в контексті так званої ритуальності. Ритуал – це традиційний порядок проведення якоїсь церемонії, вироблений звичаєм або запроваджений порядок виконання певних дій [83, с. 1032]; у контексті побутових або релігійних традицій такі дії можуть називатися обрядом [83, с. 650]. Сфера правовідносин також має свої традиції, а отже, і обрядовість, і ритуальність. Загальновідомими прикладами є прийняття присяги, вручення нагород і навіть військове привітання (як індивідуальне із прикладанням правої руки до головного убору, так і колективне із хоровим «Здоров'я бажаєм, товаришу генерале!»). Поведінка як семіотична характеристика людини полягає у дотриманні усталених соціально-культурних сценаріїв, сформованих практикою і підкріплених частим застосуванням. Новий рівень розвитку культури формує новий тип поведінки (те, що схвалювалося, скажімо, у середньовіччі – наприклад, щоденне носіння зброї, не прийнятне в наш час, а сучасний одяг ділової жінки видався б у той час, як мінімум, зухвальством).

Загалом семіотика людини орієнтується на пізнавальний вимір загальнолюдського досвіду, адже вона закорінена в історичному процесі дії

знаків (семіозі) і передбачає обов'язкову наявність хоча би двох динамічних чинників (знаку й означуваного, знаку та його автора, знаку і значення (інтерпретанти), знаку й інтерпретатора, знаку й контексту та ін.). І згідно з цим, узагальнюючи відомі філософські підходи до вивчення людини як *homo semioticus*, можна назвати цілу низку знакових типів, властивих для кожної окремої епохи, кожного окремого історичного періоду.

Найвеличнійший образ людини – це створення її на образ і подобу Бога (християнське трактування), що передбачає характерну внутрішню роздвоєність унаслідок гріхопадіння перших людей і узгоджується з ученням про поєднання божественної та людської природи в особі Ісуса Христа, через що наголошується на можливості кожної людини долучитися до Божої благодаті (у християнській традиції «надлюдина» – *superhumanus*, теорію якої розвинув німецький філософ Ф. Ніцше [332]). А найнікчемніший образ людини походить із провідної барокової ідеї невидимої піщинки Всесвіту, що, однак, як невеликий уламок голограми, може відобразити сутність гігантського Всесвіту [243, с. 510-511].

Тож, є підстави згрупувати семіотичні типи людиноцентричних філософських учень на позитивні (де людина виступає у вигідному ракурсі), негативні (в яких людину критикують або вивищують її не найкращі властивості) та нейтральні (що просто констатують якусь людську рису). До першої «групи» належать:

- *людина – центр Всесвіту* (людина є завершенням еволюції світобудови, сам термін був вперше вжитий в добу Відродження та Просвітництва [243, с. 369]);

- *людина – міра всіх речей* (*homo mensura*, Протагор [243, с. 370]);

- *людина – малий Космос* (ідея мікрокосму в концепції атомізму Демокріта [243, с. 130]);

- *людина – феноменальна* (як метафора Бога за концепцією феноменології Гусерля [128], як людина містична за теорією глибинної

психології та нової етики Е. Ноймана [336] або як людина самодостатня за теорією індивідуалістичного анархізму М. Штирнера [548]);

- *людина творча* (світ – це інтелектуальна інтерпретація прихованих щиросердечних прагнень творчо мислячого індивіда, К. Ясперс [567]);

- *людина – продукт селекційної діяльності* (на основі цієї ідеї Т. де Шарден започаткував філософську антропологію [450]);

- *людина як самість* (К. Поппер, теорія трьох світів людини: світу фізичних явищ; світу суб'єктивних (ментальних і психічних) станів свідомості; світу об'єктивного змісту мислення і предметів людської свідомості – гіпотези, наукові теорії, матеріалізовані проекти тощо [365]);

- *людина активна* (людська дійсність створюється зусиллями, що розкриваються через механізми активності і регуляції, М. Мамардашвілі [301]) та ін.

Другу «групу» семіотичних типів людини становлять:

- *людина – ніщо* (людина є істота, завдяки якій у світ приходить заперечливість, Ж.-П. Сартр [405]);

- *людина-машина* (ідея запрограмованості людини як годинникового механізму, Ф. Ламерті [261]; людина – гвинтик механізму у протиставленні її життєвого світу і системи, Ю. Габермас [509]);

- *людина загублена* (філософія Нового часу [243, с. 510-511]);

- *людина практична* (людина стоїть нижче від законів природи, а тому залежна від неї, І. Кант [243, с. 197-198]);

- *людина бунтуюча* (ідея бунту проти абсурдності людської долі, яку розвинув А. Камю [205]);

- *людина агресивна* (в теорії «мати чи бути» з її провідною ідеєю волі до влади, яку розвинув Е. Фром [501]);

- *людина тоталітарна* (у контексті теорії тоталітарного символізму та міфології Г. Почепцова [369]);

- *людина суперечлива* (ідея діалектичного шляху розвитку людини як істоти недосконалої, С. К'єркегор [259]);

- *людина природна* (її покликання – стати людиною моральною і протистояти своїм природним прагненням, Й. Фіхте [494]);

- *людина подвійна* (у ній співіснують, взаємодіють і борються дві сутності: соціальна й індивідуальна, Е. Дюркгейм [160]; вона є діалогом Бога і диявола, А. Тойнбі [459]);

- *людина з жагою визнання* (теорія Ф. Фукуями про готовність людини ризикувати у боротьбі за престиж [506]).

Третя «група» – це такі семіотичні образи, як:

- *людина – те, що вона робить* (екзистенціалізм [243, с. 532-534]);

- *людина еротична* (сексуальна енергія лібідо керує людиною, З. Фройд [243, с. 495]);

- *людина-подорожній* (*homo viator*, поняття ввів Г. Марсель на означення права вибору людини [306]);

- *людина – ментальна конструкція* (причому не найголовніша у цьому світі, М. Фуко [504]);

- *людина закорінена в часі* (ідея тут-буття М. Гайдегера [510]);

- *людина-актор* (*homo ludens* і принцип гри як основний у житті людини, Й. Хейзінга [514]);

- *людина культурна* (теорія О. Шпенглера, згідно з якою людство живе за символічною схемою «народження – розквіт – в’янення – смерть» або «весна – літо – осінь – зима» [545]; теорія С. Хантінгтона про конфлікт цивілізацій [511]);

- *людина соціальна* (тобто залежна від соціуму, П. Сорокін [437]; а також від технологічного та психологічного стану суспільства, А. Тофлер [467]);

- *людина мовна* (мова визначає відношення людини до об’єктивної дійсності, Л. Вітгенштайн [89]; людина занурена в автентичну комунікацію за принципом «техніки переселення», К. Леві-Строс [268]; людина – ім’я-давець, В. Беньямін [44]);

- *людина історична* (людина – основа історії, О.Ф. Лосєв [282]);

- *людина психологічна* (психіка як домінанта у визначенні сутності людини [89]);
- *людина символічна* (теорія семіосфери як середовища, створеного людиною, Ю. Лотман [283]);
- *людина правова* (як активний суб'єкт, атом юридичної теорії, за концепцією антропології права [1]).

Усі три групи семіотичних образів людини можна було би доповнювати, але й цей перелік доволі вичерпно демонструє значну увагу світових мислителів усіх епох до феномену людини, причому кожний із них знаходив у ньому «свій» знак, який був лише окремим елементом у величезній семіотичній мозаїці під назвою «людина». Що стосується правового контексту, то всі названі аспекти так чи інакше враховані у нормах, що регламентують і регулюють людську поведінку в соціокультурному просторі. Людина як збірна семіотична одиниця з усіма її складовими елементами (тіло, дух, душа і т. д.) захищена правом, а всі створені людиною знаки стали можливими і зрозумілими тільки завдяки наявності в людини мови, здатності абстрактно мислити і вмінню аналізувати й синтезувати себе саму та своє оточення. При цьому право виступає знаковою системою, яку створила людина, і водночас регулятором подальшого вдосконалення семіотично структурованого соціокультурного простору, в якому живе людина.

Висновки до розділу 5

Єдиним суб'єктом творення і споживання знаків є людина, тому механізм руху (творення і сприйняття) знаків у соціокультурному просторі доцільно вважати єдиним цілісним процесом – антропосеміозом, що передбачає: 1) відтворення правової дійсності у знакових відповідниках, які передаються літерами або іншими графічними зображеннями, 2) розкриття

значення, закладеного у знак, і реалізацію через поведінку соціального суб'єкта.

«Механіка формотворення» (за У. Еко) правових знаків насправді глибоко закорінена у психології людини й аналогічна до творення будь-яких інших соціальних знаків (вербальних чи невербальних). Сукупність певних правових знаків у певній послідовності їх застосування формує функціонально зорієнтований простір свого існування – правове поле (або правову дійсність).

Щоби повністю зрозуміти знак, треба знати історію його створення, вивчити етимологію (походження), провести аналогію з уже наявними і розкрити власний зміст. Проблема розуміння і його поведінкового відображення залишається однією з центральних проблем філософії та інших гуманітарних наук. Прояв правослухняної поведінки у співвідношенні з проблемою розуміння і відтворення надає особливої актуальності правовій комунікації та показує зумовленість застосування герменевтичної та комунікативістської методологій.

Право-розуміння у процесі правової комунікації ідентифікується із право-застосуванням: проникнення у зміст право-норми і застосування її у регулюванні поведінкової реакції становлять не два окремих акти, а єдиний процес. При цьому слід розмежовувати поняття право-розуміння (що виходить за межі розуміння сукупності граматичних виразів право-норм) і право-порозуміння (що пов'язане зі суб'єктивним сприйняттям змісту права, аналогічним до об'єктивного закладеного).

Будучи засобом правової комунікації, право має свого адресанта й адресата як антропологічні чинники його творення та реалізації. Право як специфічний тип мовлення є: 1) продуктом мовленнєвої діяльності, 2) засобом мовленнєвого процесу, 3) особливим стилем подачі інформації та 4) різновидом комунікації.

Адресант права як результату мовлення – це активний суб'єкт створення функціонально зорієнтованого мовного феномену як певного типу

нарративу (повідомлення), відправник замовлення позитивного типу поведінки в суспільстві, виконавець певної нарративної (інформативної) програми через відображення семіотичних відносин у сфері означування елементів правової дійсності та їх трансформації у вербальні знаки-відповідники. Такий підхід до аналізу права та суб'єктів його творення можна назвати *нарративним*.

Адресант права як засобу мовлення – не що інше як стимул (причому це може бути як суб'єкт, так і його діяльність), *адресат* – реакція (комунікативний результат діяльності). Це *біхевіористський підхід* до аналізу права, або діяльнісний, процесуальний, бо власне поведінка як різновид комунікативної діяльності є джерелом і наслідком функціонування права.

Адресант і адресат права як особливого стилю (жанру) подачі інформації можуть бути різними залежно від підходу до праворозуміння: 1) право як монологічний тип мовлення; 2) право як діалогічний тип мовлення; 3) право як полілогічний тип мовлення; 4) право у формі правосвідомості як внутрішнє мовлення; 5) право як безсуб'єктна комунікація.

Адресант і адресат права як типу комунікації, враховуючи його перлюкутивну (впливову) комунікативну мету, діють за трьома схемами: наказування (*волютаривний підхід*); маніпуляції (*маніпулятивний підхід*); тлумачення соціальної дійсності у праві та самого права соціальними суб'єктами (*герменевтичний підхід*).

Усі ці підходи до виокремлення антропологічних чинників у праві зводяться до знаковості у правотворенні та правореалізації, адже знакові процеси вищого рівня мають важливе значення для розуміння людини та її дій. Людську природу, зокрема її соціальну (в тому числі й правову) сутність зводять до найрізноманітніших феноменів – розуму, моралі, мови, предметної діяльності, волі до влади, творчості, гри, релігії тощо, але всі ці підходи є до певної міри символічними, бо послуговуються якимось одним знаковим проявом людської сутності.

Знакове закорінення мислення і життєдіяльності соціального суб'єкта дає підстави говорити про *homo semioticus* як дихотомічне поняття, що охоплює: 1) людину як основного суб'єкта створення знаків соціокультурного простору, 2) людину як знакову одиницю цього простору. Така властивість людини у праві розкривається через здатність до мови та абстрагування. Засобами мови людина означає правову дійсність і намагається осягнути власну істинну сутність. До основних семіотичних характеристик людини як знакової складової правовідносин належить тіло, дух, душа, ім'я, соціальна роль, професія і поведінка.

Тобто право виступає знаковою системою, яку створила людина, і водночас регулятором соціокультурного простору з урахуванням її семіотичних характеристик.

РОЗДІЛ 6

ПРАКТИЧНА ФІЛОСОФІЯ СЕМІОТИКИ ПРАВА

6.1 Праксеологія правових знаків у правотворенні та правореалізації

Людина як суб'єкт творення семіотичних одиниць і водночас сама будучи семіотичною одиницею творить знаки оточуючого її простору не хаотично, а з урахуванням потреб її цілеспрямованої діяльності. Тобто знаки, які людина використовує для передачі / сприйняття інформації, мають чітку прагматичну ознаку – відображення її практичних інтересів у поведінці (способі життя), діяльності (функціонуванні соціального суб'єкта) і способі мислення (оцінці об'єктів соціокультурного простору).

Якщо говорити про практичну доцільність права як створеної людиною знакової системи, необхідно розглянути таке поняття, як «праксеологія правового знаку», що має передбачати аналіз раціональності його створення, ефективності функціонування, корисності й потреби використання, результативності застосування тощо.

Про взаємозв'язок семіотики й праксеології у сфері дослідження права говорять порівняно недавно; в даному випадку йдеться про так звану практичну філософію, що виокремилася (чи, радше, відокремилася від теоретичної філософії) як модус будь-якої науки, будучи прикладною частиною кожної з них. Беручи до уваги різні аспекти праксеологічних досліджень, варто зауважити, що концепт праксеології в контексті міждисциплінарних наук із філософської категорії трансформувався в поняття спеціальнонаукове; тут можна навіть говорити не так про трансформацію, як про проліферацію поняття, тобто його поширення зі середовища загальнофілософського дискурсу в конкретні вузькоспеціалізовані теорії, концепції та підходи. Тобто праксеологія

правового знаку виокремлює ті його ознаки й характеристики, які не відображають інші науки, при цьому наголошуючи на їх прагматизмі й утилітаризмі.

І якщо сучасні російські вчені у сфері семіотики права (наприклад, Є. Тюгашев, С. Проскурін) орієнтуються не на прагматичне застосування результатів своїх досліджень, а на їх концептуально-евристичне призначення [410; 472], то українські науковці доволі вичерпно довели актуальність і важливість таких розвідок. Наприклад, київський філософ права О. Павлишин, наголошує на доцільності координації семіотичних досліджень правовою праксеологією, що «істотно збільшить їхню практичну цінність, підвищить ефективність наукового пошуку, а також сприятиме розвитку семіотики права як міждисциплінарної галузі знань, реалізації її евристичного потенціалу» [348]. Т. Дудаш обстоює важливість застосування герменевтичних понять розуміння та пояснення у правовому регулюванні, зокрема у правотлумаченні, правореалізації та правозастосуванні, а також у теоретичній і практичній юриспруденції [154]. В. Титов вважає, що «семіотична специфіка мови права полягає не стільки в площині семантики чи синтактики, скільки в прагматиці, тобто правилах розуміння, які набувають максимально загального визнання застосовуваних у правовій мові знаків у порівнянні з буди-якою іншою сферою практики та пізнання» [278]. Тобто вивчення праксеології правових знаків набуває неабиякої наукової ваги на тлі інших прикладних семіотичних досліджень: скажімо, наприклад, у сфері державного управління (В. Дрешпак [151]), новітньої культури (В. Руднев [396]) чи політичних технологій (О. Шейгал [542]).

Не вдаватимемося в історіографію праксеології як науки (це вдало зробила українська дослідниця О. Льовкіна, почавши традиційно від учень стародавніх греків, а далі – через представників британської філософії та німецької школи політекономії, французьких розробників теорії «інженерного підходу до управління суспільством» і діяльнісної теорії організації праці марксистів та їхніх послідовників – вийшла на концепцію

ефективної діяльності українця Є. Слуцького та поляка Т. Котарбінського, тектологію росіянина О. Богданова та психологічну школу діяльнісного підходу в науці радянського періоду, що стали основою сучасної праксеології, в якій предметом вивчення є стани, закони і принципи ефективності або неефективності дій систем [291]). Слід зауважити, що на основі такого аналізу яскраво видно доцільність проведення галузевих праксеологічних досліджень, зокрема у контексті юридичної праксеології – розвідок семіотичного характеру, що мають розкривати прикладний характер знакового відтворення різноманітних правил поведінки, моделей взаємовідносин соціальних суб'єктів, вказівок на раціональні типи дій і вчинків, загалом – стабільного розвитку права на основі, згідно з позицією О. Льовкіної, філософської концепції діяльності як інтегрального програмно-концептуального проекту [291].

Задекларувавши у назві підрозділу вивчення праксеології правового знаку, доцільним видається дослідити його ефективність у контексті функціонування права (від виникнення ситуації, що викликає потребу правового врегулювання через відсутність нормативного її вирішення, до реалізації норми права шляхом виконання її приписів, дотримання її вимог, використання її дозволів та застосування її санкцій). Іншими словами, введемо концепт правового знаку в контекст правової праксеології як розділу філософії права, присвяченого законотворчості та практичній реалізації права, принципам правової діяльності [174].

Основними принципами праксеології визнано ефективність, корисність, раціональність. Синонімічно розвинувши їх, можна доповнити цей перелік такими поняттями, як результативність, доцільність, практичність та ін. Розглянемо, яким чином всі ці характеристики притаманні правовому знаку.

Зазначивши попередньо, що праксеологія базується на діяльнісному підході, наголосимо власне на дієвості права і правового знаку як вербально означеного матеріального носія інформації. При цьому на доповнення до

попередньо аналізованих соціальних функцій, які виконує правовий знак, праксеологічний аспект його аналізу дає підстави виокремити, відповідно, прагматичні функції. Залежно від сфери функціонування правового знаку (а їх умовно можна поділити на два сегменти – правотворення та правореалізацію) до таких функцій, на нашу думку, належать: 1) у сфері правотворчості – економія вербальних засобів, спрощення процесу правотворення, нормативна організація суспільства, конструювання механізму правового регулювання, врахування інтересів суспільства, формування право-комунікативної сфери суспільства, проектування правовідносин; 2) у сфері правореалізації – доступність і зрозумілість сприйняття, спрощення процесу сприйняття, збереження правил гри, інструментальність управління, прогнозування варіантів правового рішення, впорядкування самоорганізації соціуму, формування солідарності суспільства.

Тож перший блок прагматичних функцій стосується процесів правотворення. І найбільш очевидною тут виступає *функція економії вербальних засобів*. Будучи акумульованим вербальним образом дії, події, явища, факту, суб'єкта чи об'єкта правової дійсності, правовий знак завдяки нормативному закріпленню не потребує повторного детального визначення у кожному окремому нормативно-правовому акті. Правове поняття набуває властивостей знаку, якщо воно загальноживане, загальноприйнятне, застосовується в однаковому значенні незалежно від ситуації, передбачає однакове його розуміння незалежно від суб'єкта сприйняття. Наприклад, поняття «відбитки пальців» у криміналістичній науковій літературі означає візерунок капілярних ліній, відтворений на якійсь поверхні шляхом натискування долоні або внутрішньої поверхні нігтевих фаланг [558, с. 415]; саме визначення – це словесний опис правового іконічного (зображувального) знаку, а усталене словосполучення «відбитки пальців» – це вербальний правовий знак, який використовується при описі слідчих дій, у судовій практиці тощо, і його використання позбавляє право-творця потреби

щоразу повністю описувати, що саме він має на увазі, коли йдеться власне про відбитки пальців.

Функція спрощення процесу творення безпосередньо пов'язана із попередньою, адже використання правових знаків полегшує процес вибору необхідних терміно-понять, даючи можливість і навіть вимагаючи при правотворенні користуватися тільки тими з них, які точно і чітко передають вербальний опис відтворюваного у нормі права явища, факту і т. д. Іншими словами до послуг право-творця вже створений його попередниками цілий арсенал правових знаків, які готові для використання у певному відповідному контексті.

Функція нормативної організації суспільства відображає спроможність правового знаку виводити певний елемент правової дійсності на рівень норми і за допомогою сукупності таких норм упорядковувати саму ж правову дійсність. Це означає, що дія правового знаку може мати як внутрішній (диспозиційний) характер, що передбачає поєднання вміння суб'єкта правотворення абстрагувати дійсність та акумулювати теоретичні знання, так і зовнішній (ситуативний) характер, що полягає у здатності право-творця враховувати при створенні право-норми умови кожної окремої правової ситуації та виводити їх загальні ознаки для чіткої структуризації, впорядкування, належної організації всієї правової системи. Тому, з точки зору праксеології, попри описові правові знаки, формулюються і нормативні. Тоді як перші пояснюють праксеологічне значення основних правових понять і демонструють їх взаємозв'язок, а також виводять похідні поняття, дефініції, другі (нормативні) – це різного виду вказівки щодо умов і видів (способів) ефективної правової поведінки.

Функція конструювання механізму правового регулювання полягає у переведенні нормативності права у певну впорядкованість суспільних відносин, коли правові знаки, називаючи належне, стають конструктивним матеріалом для побудови реального. Тут правовий знак виступає моделлю, що проектує можливий (дозволений, необхідний) варіант поведінки

соціального суб'єкта. У цьому контексті правові знаки відображають юридичні права (як можливий варіант поведінки, наприклад – правовий знак «авторське право» конструює особисті (немайнові) та майнові відносини, пов'язані зі створенням і використанням творів науки, літератури і мистецтва [558, с. 31]) та юридичні обов'язки (як необхідний варіант поведінки, наприклад – правовий знак «аліменти» конструює відносини між соціальними суб'єктами щодо надання коштів на утримання інших осіб, які потребують матеріальної допомоги, у визначених законом випадках, скажімо, між розлученим подружжям щодо грошової допомоги на утримання неповнолітніх і непрацездатних дітей [558, с. 96]).

Функція врахування інтересів суспільства представлена через функціональність мови права, яка, на думку С. Зархіної, є розробленою на основі національної (природної) мови системою знакових засобів, призначеною для фіксації, збереження та передачі юридично значимих результатів інтелектуальної діяльності [182, с. 178]. В основному ця функція реалізується із виникненням нових суспільних відносин, коли закономірно мають виникати нові правила їх упорядкування і, відповідно, формуватися нові правові знаки. Однак перш ніж правове поняття стане знаком, воно має пройти апробацію, що залежить від важливості середовища його виникнення та частоти його застосування. При цьому треба враховувати чинник всезагальності, бо навіть надзвичайно значимі суспільні відносини не будуть відтворені у правових знаках, якщо вони стосуються обмеженого кола суб'єктів (наприклад, поняття «торгівля наркотиками» у нашій країні до 80-х років ХХ ст. не було знаком, поки наркозлочинність не почала набувати загрозливих масштабів). Можливий і зворотний напрям – втрата знаковості (наприклад, правовий знак «спекулянт» нівелювався через відсутність заборони приватного перепродажу).

Функція формування право-комунікативної сфери суспільства передбачає притаманність правовому знаку таких можливостей і повноважень, як здатність до створення певного функціонально

зорієнтованого поля перебування соціальних суб'єктів, реалізації їхніх потреб і виникнення щодо цього правових відносин. А оскільки йдеться в основному про вербальні знаки, то є всі підстави вважати такі відносини правовою комунікацією, а сформоване поле – право-комунікативним. Зважаючи на сферу поширення правових знаків, можна говорити про масовий характер такої сфери з ремаркою на межі правової регламентації окремих соціальних відносин, скажімо дружби, любові, розумової діяльності соціального суб'єкта (звичайно, поки це не порушує меж, дозволених іншим суб'єктом).

Функція проектування (прогнозування) правовідносин полягає в тому, що правові знаки не тільки вербально означають правову дійсність і називають її окремі елементи, а й визначають ситуації, які можуть виникнути в майбутньому, окреслюють коло суб'єктів, які можуть взяти участь у цих право-випадках, описують наслідки, які можуть настати. Тобто правові знаки у своєму змісті несуть прогностичне навантаження, до певної міри передбачають умови, принципи, способи, засоби правових відносин. Звичайно, абсолютно передбачити всі можливі варіанти розвитку правовідносин практично неможливо: якщо все детально можна було би спроектувати, то, як зауважує Л. Харт, «це був би світ, адаптований до «механічної» юриспруденції...» [513, с. 129]. Прогностичність здебільшого стосується такого універсального правового знаку, як «юридична відповідальність», що міститься майже у кожній правовій нормі й чітко передбачає наслідки невиконання (недотримання) її вимог; при цьому в кожному окремому право-випадку цей знак набуває певного окремого змісту, перестаючи бути загальноправовим знаком, а перетворюючись на конкретну правову санкцію.

Праксеологічне значення описаних вище функції правового знаку впливає із критичності погляду право-творців на оточуючу дійсність, урахування всього того, що актуальне, прийняття умов і меж можливих дій,

правильного визначення ієрархії суспільних цінностей і пріоритетів при формулюванні правил дій під час їх планування.

Що стосується сфери правореалізації, то аналогічно до правотворення серед пріоритетних функцій правового знаку безпосередньо проявляється *забезпечення доступності та зрозумілості сприйняття*. Адже у праві використовуються вже сформовані вербальні знаки соціокультурного простору, хоча з певними уточненнями чи застереженнями. Так, наприклад, загальносоціальний знак «родинні зв'язки», набуваючи ознак нормативності, встановлює чітку послідовність близькості таких відносин між людьми, а також можливості їх використання (спадщина, відповідальність і т. д.); або словосполучення «заробітна плата», маючи в різні історичні часи різні еквівалентні значення (харчі, товар, послуги та інше), в сучасному праві наділене знаковими ознаками обов'язкової винагороди, обчисленої у грошовому виразі, що її за трудовим договором власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану роботу [559, с. 523] тощо.

Функція спрощення процесу сприйняття діє обернено пропорційно до функції спрощення процесу творення: відомі й усталені правові знаки легше сприймати, ніж новостворені терміно-поняття зі складними визначеннями й коментарями. Соціальний суб'єкт, сприймаючи право, за допомогою загальноприйнятих правових знаків відтворює у свідомості образи (елементи) правової дійсності й легко оперує ними як у мисленнєвій, так і поведінковій діяльності. У формі вербального правового знаку відображається цілісний об'єкт (дія, подія, факт, явище і т. д.) правової дійсності, що завдяки психологічним властивостям сприйняття людиною оточення (таким, як предметність, цілісність, константність, категоріальність, апперцепція) відтворюється у її свідомості і допомагає продукувати адекватну діяльність [230, с. 70-71].

Функція збереження правил гри названа так, звичайно, умовно: якщо сприймати правовідносини як певний різновид суспільної гри, то право виступатиме комплексом правил цієї гри, а правові знаки, містячи збірний

інформаційний образ, компліюють такі правила і зберігають доти, поки не зміняться суспільні відносини й не виникне потреба змінити чи уточнити правила поведінки. Наприклад, знакове поняття «захист прав людини» передбачає сукупність певних засобів, заходів, суб'єктів і т. д., що причетні або задіяні процес забезпечення прав; але щоразу зі змінами суспільних відносин збільшується коло осіб, на яких поширюється це «правило» (згадаймо, хоча б свого часу постановку питання про захист прав темношкірих), або виокремлюється, конкретизується якась певна соціальна група (таким прикладом може бути у ХІХ ст. – захист прав жінок, у ХХ ст. – євреїв, у ХХІ ст. – сексуальних меншин тощо).

Функція інструментальності управління виникла у зв'язку зі самою постановкою питання про праксеологію права, тобто зі сприйняттям соціального суб'єкта не пасивним виконавцем волі держави, а активним членом спільноти. Статика не потребує управління, а тільки підтримки, натомість динаміка має бути керованою. Саме діяльність (а не пасивне ізолюване існування) людини потребує управлінського втручання, і правові знаки виступають найбільш дієвим засобом, інструментом у цьому процесі. Правові знаки завдяки своїй значимості й поширеності набувають статусу елементів правосвідомості, тому вирізняються своєю впливовістю, що дає підстави вважати їх інструментами управління суспільних відносин. Залежно від багатьох особистісних чинників у кожного окремого соціального суб'єкта може бути свій «інструментарій» управління правовою поведінкою, сформований посередництвом правових знаків (це може бути абсолютна свідомість, страх, бажання не виділятися, звичка та інше).

Функція прогнозування правового рішення становить тандем із правотворчою функцією проектування (прогнозування) правовідносин. Ефективність правового знаку у правореалізації чи не найбільше проявляється через наділення його право-творцем прогностичною силою: у ньому закладено варіанти прийняття рішення соціальним суб'єктом у всіх правових випадках – дія чи бездіяльність, правомірність використання

дозволів чи протиправність через зловживання ними, виконання приписів чи ухилення від них, дотримання вимог чи дія всупереч їм, що, зрештою, однаково завершується реалізацією прогнозів правового знаку, закладеного у правову норму (соціальний суб'єкт або чинить так, як того вимагає норма, або до нього буде застосовано правовий вплив і все одно станеться те, що було спрогнозовано). Цей праксеологічний аспект функціональності правового знаку чи не найбільше проявляється у судовій практиці, де дії судді чітко підпорядковані принципу верховенства закону, а отже, його рішення до певної міри вже спрогнозоване у правових знаках. У цьому контексті праксеологію правового знаку можна визначити за допомогою елементарного постулату логіки: за певних заданих обставин (позначимо їх А) потрібно (або достатньо) зробити щось (Б), щоби виникло необхідне чи бажане (В). Ця логічна схема прогнозування об'єднує три чинники – спонукальний імпульс, виконавчого агента й очікувану дію.

Функція впорядкування самоорганізації соціуму відтворює праксеологічність правового знаку управлінсько-регулятивне спрямування права як такого. Соціальний суб'єкт, прагнучи забезпечити собі повноцінне фізичне (підтримання природних функцій організму) й духовне (розвиток особистості) життя, намагається створити необхідні умови. Для цього люди створювали спільноти, вдосконалювали механізм поділу праці та її результатів, створювали держави й апробували різні форми управління ними. Такий процес вважається синергетичним, бо соціум є самоорганізуючою системою. Але в усіх цих процесах в'язучим, сполучним, скріплюючим елементом були певні правила співіснування соціальних суб'єктів; саме ці правила залишаються і надалі чинником упорядкування, своєрідним технічним приладом забезпечення правового клімат-контролю за внутрішньо суспільними процесами самоорганізації.

Функція формування солідарності суспільства логічно є завершальною у реалізації праксеологічних завдань права загалом і правового знаку зокрема. Адже саме право, встановивши і закріпивши загальні правила

поведінки в межах певного суспільного об'єднання, робить це об'єднання спільнотою у повному розумінні цього слова: зі спільними проблемами і прагненнями їх вирішити, спільними планами на майбутнє і намаганнями їх реалізувати, спільними потребами забезпечення належного рівня життя і т. д. Тобто право, будучи одним із основних чинників функціонування держави, забезпечує формування у її громадян спільність поглядів та інтересів. А правовий знак є одночасно і проявом такої солідарності (через загальноприйнятність), і державно-вольовою спонукою її підтримання.

Загалом правореалізаційні прагматичні функції правового знаку забезпечують його дієвість у налагодженні якомога найбільш ефективної, досконалої системи правових відносин. При цьому основний акцент робиться на активності соціального суб'єкта, ефективності, результативності, раціональності, доцільності, корисності його поведінки, сформованої під впливом правових знаків, що забезпечує стабільність правопорядку в суспільстві. Тобто можна вважати, що активним чинником правопорядку є не тільки безпосередні виконавці – правоохоронці та правозахисники [104], а й опосередковані – правові знаки.

Досі йшлося про знаки, що за допомогою мовних засобів, графічних знаків (букв) відтворюють правові терміно-поняття (вербальні знаки). Але не менш важливими і, може, більш практичними у контексті людської діяльності, зокрема у сфері правовідносин, є позамовні правові знаки (іконічні знаки, знаки-індекси, знаки-символи). Такі знаки семіотики називають проявом «сигналетики з високим ступенем конвенціональності», наводячи як приклад знаки дорожнього руху, спеціальні знаки воїнського розрізнення та ін.; одяг як «засіб комунікації, що досяг піку формалізації в семіотиці військової форми» тощо [162, с. 401].

Праксеологічність таких (невербальних) правових знаків ще більше очевидна, бо вони власне розраховані на допомогу (шляхом унаочнення) вербальним знакам. Адже як би детально не були описані відбитки пальців злочинця, їх не можливо було б ідентифікувати з-поміж інших без

зображення чіткого візерунку капілярних ліній, залишеного на якійсь поверхні; так само полегшує сприйняття словесного портрету правопорушника складений зі слів очевидців фото-робот; підтвердити причетність до злочину можуть сліди на місці події; не кажучи вже про дорожні знаки, які символічно відтворюють правила дорожнього руху та регулюють відносини між його учасниками. Всім позамовним правовим знакам властиві вищеописані прагматичні функції вербальних правових знаків: вони максимально економлять вербальні засоби (не використовують їх взагалі), потребують тільки графічного (схематичного) відтворення, при цьому так само, як і словесні знаки, нормативно організують суспільство, конструюють механізм правового регулювання, враховують інтереси суспільства, формують право-комунікативну сферу, проектують правовідносини, є зрозумілими для сприйняття (звичайно, для тих, хто попередньо ознайомився з вербальним їх поясненням), спрощують процес сприйняття (лаконічність візуалізації сприяє швидшому сприйняттю ніж аудіовплив, іноді навіть на підсвідомому рівні), концентрують правила поведінки, виступають інструментом управління, передбачають дії учасників правовідносин (тих, хто додержує встановлених правил), впорядковують синергетично налаштований простір (дорожній рух, для прикладу, міг би існувати і без правил, але впорядкованість зменшує кількість аварій і жертв), об'єднують учасників правовідносин у певні «спеціалізовані» спільноти (одні знаки необхідні для учасників дорожнього руху, інші – важливі для слідчої групи, ще інші – для учасників інавгурації Президента і т. д.).

Саме семіотико-праксеологічна референція таких конструктів права, як правові знаки, дає можливість розкрити ще один аспект праворозуміння, застосувавши «теоретико-методологічну основу, яку вже давно і успішно застосовують у військовій справі, економічному моделюванні, стратегічному плануванні та інших важливих сферах соціальної практики» [182, с. 184]. Адже правовий знак (як вербальний, так і позамовний) зберігає і передає логічний зв'язок елементів правової дійсності з тим визначенням, що

закріплене у нормі права чи певному матеріальному символі та яке має сприйняти і прийняти до реалізації соціальний суб'єкт; правовий знак виступає універсалізованим, типізованим уособленням складних прагматичних функцій права взагалі.

Розглядаючи, скажімо, функціонування правової системи суспільства, ми можемо вивчати проблеми її стабільності через внутрішньосистемні взаємовідношення правових знаків, їх роль у збереженні та підтримці усталених зв'язків тощо. Досліджуючи цивільне законодавство, очевидно, маємо звертати увагу на адекватність сприйняття суспільством загальноприйнятних і апробованих часом знаків майнових та пов'язаних з ними міжсуб'єктних відносин (наприклад, позиції певного соціуму щодо права власності, зобов'язального права, авторського права, спадкового права). Вивчаючи адміністративне право, треба акцентувати на знакових ситуаціях суспільних відносин у сфері функціонування державного управління (для прикладу, виокремлення специфіки правових конфліктів у діяльності виконавчих органів чи визначення особливостей громадського спокою та порядку в певному мікро- та макро-середовищі). Аналізуючи кримінальні правовідносини, мабуть, треба відзначити їх найбільший рівень знаковості через найвищу суспільну значимість відтворюваних у правових знаках дій (злочинів). Окрема галузь права може мати свої специфічні тематично класифіковані правові знаки (наприклад, тільки у кримінальному праві функціонує правовий знак «злочин»), але здебільшого правові знаки загальноправові, і саме ця їхня властивість виводить їх у ранг знаків. Значна інформаційна насиченість, висока частота використання і загальне визнання роблять правові знаки універсальними в межах певної правової системи.

Оскільки праксеологія – це наука не тільки про ефективність діяльності, а й про організацію цієї ефективності та управління нею [372]; праксеологія права – це напрям філософії права, покликаний встановити правовий характер певної діяльності, тобто не лише її припустимість, а й доцільність з точки зору людини та соціуму [348, с. 55]; то праксеологія

правового знаку – це семіотико-праксеологічний напрям (розділ) філософії права, спрямований на вивчення ефективності функціонування у праві емпіричних матеріальних (вербальних і невербальних) носіїв інформації, які суб'єкти правовідносин сприймають на чуттєвому рівні у процесі правової комунікації.

Тобто праксеологія правового знаку співвідноситься із праксеологією права та загальною праксеологією як спеціальне – одиничне – загальне. І, відповідно, із загальною праксеологією у предмет даного дослідження взято загальні принципи та закони людської діяльності, із праксеології права – критерії істинності правової норми в контексті соціальних цінностей та пріоритетів, тобто з огляду на суспільне благо [348, с. 56]. Натомість праксеологія правового знаку дає можливість набагато глибшого аналізу правової матерії, сконцентрованої в інформаційні блоки зі спеціальним змістовим навантаженням. Саме на прикладі правових знаків найчіткіше можна продемонструвати ефективність, доцільність, раціональність дії права: від означення правової дійсності, відтворення національної культури та передачі волі держави – до забезпечення правової комунікації, врегулювання соціокультурного простору та збереження цілісності правової інформації.

6.2 Право як семіологічно-функціональна грамати́ка дій соціальних суб'єктів (тактика і стратегія правового тексту)

Розглянувши праксеологію правового знаку як семіотичної складової права, можна ставити питання про праксеологічність права не тільки як соціального явища (бо в цьому контексті вже сказано багато про ефективність і необхідність правового врегулювання суспільства), а й як знакової системи. І хоча взаємозв'язок семіотики та праксеології права вже був предметом вивчення [346; 348], однак поза увагою залишився той момент, що сам соціокультурний знак «право» асоціюється у більшості як

певна словесна настанова, вербально відтворені правила поведінки, тому варто детальніше розглянути право власне як семіотичний *текст*. При цьому йдеться не тільки про послідовність осмислених висловлювань, що передають інформацію, об'єднані однією темою та наділені властивостями зв'язності й цілісності [396, с. 418], а й про певну форму дискурсу, що стосується навіть «позатекстуальних» галузей, та водночас, хоча й вважається чимось написаним, конститується як інтертекстуальна тканина (*tekto* – з грецької означає «тканина»), продукт мови, яка вже застосовувалася в інших текстах і контекстах [313, с. 417]. Тобто право слід розглядати як текст, що послуговується засобами мови, які використовуються в інших сферах як загальносоціальні знаки, а в контексті даного дослідження набувають саме правової значимості й знаковості.

Беручи за основу наведені вище загальноприйнятий і постмодерністський підходи до тексту, видається доцільним проаналізувати праксеологічність права як тексту в зіставленні з такими концептами, як «контекст» та «інтертекст», а враховуючи новітні філософсько-культурологічні підходи, було би доречно долучити до цього аналізу поняття «інфотекст» і «гіпертекст», а також «контртекст» [375, с. 162-163] як прояв протистояння текстоцентризму, способу бачення та рефлексії, невідчужуваної від місця і часу, чи «надтекст», «мегатекст» і «унітекст» як поняття, що відображають верхні рівні текстової реальності, які особливо наглядно виступають в електронних мережах і стають об'єктом самостійного вивчення і творчої трансформації [375, с. 248-249]. Але, не вдаючись у надмірне філософствування, праксеологічність права розглядатимемо назагал у семіотичній системі «текст / контекст / інтертекст / гіпертекст».

Право як текст (у загальному розумінні цієї проблеми) намагався розглянути І. Грязін, який назвав цей підхід горизонтальним зрізом на відміну від традиційного підходу у вертикальному визначенні права через соціально-економічні відносини та закономірності. Цей горизонтальний зріз полягає у розгляді права як текстуального феномену, що існує та взаємодіє з

іншими текстами, які у своїй сукупності формують «правові елементи» культури; при такому підході автор виділяє не тільки сутнісні моменти права, а й вишукує додаткові моменти для його повнішого пояснення [124]. У контексті такого підходу вся сфера функціонування права діє як цілісний комплекс явищ, що є результатом осягнення людиною світу; і цей комплекс наділений певною знаковою формою (характером знаковості), що дає йому змогу вступати у взаємовідносини з іншими елементами культури. Таке трактування можна вважати широким (культурологічним) значенням права як тексту.

Хоча здебільшого право як текст розглядали у вузькому значенні. Про це говорить С. Зархіна, зауважуючи, що «хоча цілком очевидно, що права без мови нема і бути не може, дослідження їх взаємодії протягом усієї історії правової рефлексії знаходились начебто «на периферії», і про саму цю взаємодію згадували в основному у зв'язку з розробками техніки та методики складання і тлумачення правових текстів» [182, с. 4-5]. Тобто, коли йдеться про право як текст, переважно говорять про текст закону, що аж ніяк не заперечує, але значно звужує текстологічний підхід до праворозуміння. Пропонується розглянути праксеологічність концепту «право як текст» у декількох аспектах: 1) як особливий функціональний стиль літературної мови; 2) як символічне відтворення правової дійсності; 3) як відкриту і закриту систему правовідносин.

Отже, насамперед, право є текстом, що виконаний у специфічному стилі з використанням наявних засобів літературної мови та зорієнтований на виконання певної функції (функцій). Є думка, що право не може мати стилю: «на відміну від художніх текстів, в яких повинні віддзеркалюватися особистість письменника і його авторський стиль, для правових документів такий підхід неприпустимий; усі документи треба викладати за єдиними формальними правилами» [221]. Однак слід говорити не про авторський стиль право-творця, який мав би відтворювати манеру письма кожного з

учасників правотворчого процесу, а про універсальний стиль викладу (оформлення) правової матерії.

Праксеологія стилю права полягає в тому, що він, по-перше, вирізняє право з-поміж інших соціальних текстів у межах одного суспільства (функціональний стиль права); по-друге, відрізняє право одної правової традиції від права іншої (національний стиль права); по-третє, розрізняє аналогічні норми права не тільки синхронно, а й діахронно, за часом створення, з урахуванням духу часу (епохальний стиль права). І в кожному із зазначених стильових нюансів права виділяються якісь особливі його характеристики: у першому випадку йдеться про стилістику мови права (сукупність прийомів правотворчої техніки, своєрідність побудови правового тексту, специфіка мовних засобів, термінології тощо); у другому – про типологічні особливості правових сімей (насамперед, джерельність права – норма права, правовий прецедент, релігійна норма та інше, а отже, і способи вирішення правових конфліктів, розгляду судових справ тощо); у третьому – про історичні аспекти становлення та розвитку права, своєрідну його атрибутивність історичному періоду суспільства і держави (збереження первісного регулятивного призначення права попри постійну модернізацію у відповідь на суспільні зміни).

Тобто право завдяки збереженню свого стилю у всіх вищезазначених аспектах проявляється як певний функціональний текст. Причому, на думку Н. Артикуци, яку варто підтримати, самі функції можуть мінятися залежно від мети і призначення, змісту і форми, жанру і стильової належності юридичного тексту [[19, с. 155]. Адже одне функціональне навантаження несуть закони, інше, скажімо, – відомчі накази, правозастосовні акти чи постанови Конституційного Суду.

Однак не залежно від стилю право як текст відтворює певний зріз, грань дійсності. Як зазначає С. Зархіна, «кожне слово, речення, текст, будь-яка мова – це прояв символічної діяльності, завдяки якій створюється нова людська реальність, одним із найважливіших фрагментів якої є сфера права»

[182, с. 22]. Таке відтворення є символічним, знаковим, бо йдеться про передачу, опис, відображення суспільно значимої інформації з максимально можливою точністю за допомогою певних знакових символів. І тут уже, на нашу думку, можна і треба говорити не тільки про вербальні засоби, а й невербальні (хоча і надалі йдеться про право як текст). Тобто в цьому випадку під текстом слід розуміти не тільки письмо, а все, що можна «прочитати», що зорієнтоване на свідоме сприйняття соціальним суб'єктом (правова дійсність загалом). Адже семіотика і філософія тексту розуміють текст максимально широко: все, що може дати нам будь-яку інформацію, треба сприймати як текст (навіть німий камінь, але коли він летить в напрямі до нас, змушує нас відступити вбік, сигналізуючи про небезпеку; для немовляти текстом виступає будь-хто і будь-що, що потрапляє в поле його зору, спочатку несвідомо, а далі – набуваючи певного смислового значення; вулиця з рухом по ній транспорту, з пішоходами на тротуарах, з будинками і рекламними щитами – це також соціальний текст або сукупність таких текстів).

Як зазначає російський культуролог В. Руднев, слово «текст» має складну й розгалужену етимологію (лат. *textum* – тканина, зв'язок, з'єднання, побудова, стиль; *textus* – плетиво, структура, зв'язний виклад; *texo* – ткати, сплітати, створювати, поєднувати), тому сучасне розуміння тексту передбачає наявність у ньому трьох семантичних компонентів: 1) те, що створено, зробленою людиною, неприродне; 2) зв'язність елементів всередині цього зробленого; 3) майстерність цього зробленого [396, с. 418]. Всі ці компоненти наявні й у праві, бо саме воно є людським творінням, його структурні компоненти системно взаємопов'язані, а результати цього творіння проходять постійну апробацію на досконалість, дієвість і відповідність потребам держави.

Крім того, що право відтворює дійсність, воно ще й структурує її, згідно з теорією опосередкування дійсності мовою. Цю теорію розробили американські лінгвісти Е. Сепір та Б. Лі Уорф на початку ХХ ст., і відповідно

до неї «не реальність визначає мову, якою про неї говорять, а навпаки, наша мова щоразу по-новому членує реальність» [396, с. 87]. А право є одною з найбільш впливових мов у цьому контексті, бо воно власне і розраховане на те, щоби класифікувати об'єкти і суб'єкти правовідносин, диференціювати правослужняність і протиправність, розмежовувати злочини і проступки тощо. Гіпотеза лінгвістичної відносності, як ще по-іншому називають вищезазначену теорію, демонструє мову специфічно – з точки зору прагматики і прагматизму. Іншими словами, мова (у т. ч. мова права чи право як текст) використовується для досягнення певних цілей, наприклад, для отримання необхідної поведінки соціальних суб'єктів (ця методика була детальніше описана у теорії мовленнєвих актів Дж. Остіна [345] та теорії вербального біхевіоризму Б. Скінера [419]). Елементарні «польові спостереження» наочно демонструють вплив мови (тексту) на повсякденну поведінку людини. В. Руднєв наводить приклад обережної поведінки людей на бензиновому заводі біля складу з бензиновими цистернами та відверто необережної біля складу з написом «Порожні цистерни» (хоча порожні цистерни небезпечні так само через вміст у них вибухових випарів, але лінгвістичний аналіз орієнтує людей на слово «порожні» та, ймовірно, передбачає відсутність будь-якого ризику) [396, с. 87]. Те саме відбувається і з невербальними правовими знаками. Наприклад, усім добре відомі випадки, коли наявність на дорозі інспектора Державної автомобільної інспекції (або навіть службової машини зі встановленою атрибутикою ДАІ) «змушує» водіїв зменшувати швидкість, додержувати правил дорожнього руху, а пішоходів – все-таки дочікуватись зеленого світла світлофору, щоби перейти вулицю.

Є позиція науковців, що текст не описує чи відтворює і не структурує реальність, а вступає з нею у складні взаємовідносини (це теза аналітичної філософії та теорії мовленнєвих актів [396, с. 478]). Для цієї концепції характерне зведення всіх філософських проблем до проблем мови; весь світ розглядають через призму мови (вихідним пунктом і водночас поштовхом

для розвитку такої теорії став «Логіко-філософський трактат» Л. Вітгенштайна [89, с. 5-86]). Відповідно до цієї теорії право як текст має бути написане такою ідеальною мовою, яка в силу своєї однозначності автоматично зняла би традиційні праксеологічні проблеми – узгодження бажаного і реального, свідомого і буттєвого, свободи волі та правил поведінки тощо; відповідно, тоді право мало би стати сукупністю логічно досконалих однозначних символів. Цю ідею трохи згодом спростував сам же Вітгенштайн [89, с. 87-310], наголосивши, що значення залежить від застосування, а мова є соціальним (а не індивідуальним) явищем через доступність і зрозумілість знаків усім членам соціуму. І в цьому, безперечно, також проявляється праксеологічність права як тексту, значення якого розкривається у реалізації, а соціальність – через всезагальну адресність. Тобто в цьому контексті порушується наступна проблема – відкритості й закритості права як тексту.

Загальну властивість людської мови як відкритої структури Х. Харт адаптував до права, зауваживши при цьому, що право має відкриту структуру, а невизначеність у випадках вживання загальних класифікаційних термінів демонструє їх зворотно відкриту будову. Проте водночас цей дослідник зауважує, що через «залежність від мови з її властивостями відкритої структури ... не варто плекати, навіть як ідеал, концепцію такого докладного правила, щоб питання його застосовності до того чи іншого конкретного випадку завжди вирішувалося заздалегідь і ніколи не передбачало нового вибору поміж відкритими альтернативами» [513, с. 128-129].

Про діалектику відкритості / закритості текстів говорив також У. Еко, обстоюючи думку, що саме це забезпечує теоретичний каркас для розуміння їхніх семіотичних стратегій [163]. Така позиція демонструє право одночасно і як відкриту, і як закриту систему: відкритість пов'язана з його динамічністю та здатністю адекватно моделювати правову дійсність і впливати на неї,

закритість полягає у внутрішній синергетиці й чіткому формальному узагальненні, типізації елементів правовідносин.

Однак на відміну від Харта ми не вважаємо таку закритість, що «відома теорії права як формалізм або концептуалізм», вадою, як це зазначено у його «Концепції права» [513, с. 130]. Адже без цього право перестане бути всезагальним і перетвориться на безконечно доповнюваний перелік конкретно застосовуваних правил поведінки. Вирішення цієї дилеми пропонує С. Зархіна, яка зазначає, що «треба більше довіряти логіко-лінгвістичній культурі суддів, одночасно посилюючи вимоги до неї з боку суспільства» [182, с. 141]. Тобто право як текст залишається тільки відносно закритою системою усталених норм (адже воно апіорі передбачає альтернативне майбутнє, вказуючи імовірність не тільки правослухняної, а й протиправної поведінки) і водночас щоразу набуває чітких ознак відкритості при вирішенні кожного конкретного право-випадку, враховуючи загальносоціальний контекст.

Тут доречно розглянути ще одне співвідношення концептів: право та контекст і право як контекст. Звичайно, у межах текстологічного підходу ми сприйматимемо і право, і його контекст як тестові одиниці.

Якщо розглядати *право та контекст*, одразу ж треба зазначити, що саме розуміється під контекстом. Беручи до уваги семіотичне спрямування даного дослідження, означимо контекст як функціональне середовище, але значно ширше, ніж право як функціональний текст (про що йшлося раніше). За вже попередньо згадуваною теорією мовленнєвих актів, В. Руднев називає такий контекст «мовною ситуацією» [396, с. 318]; М. Бахтін – «мовленнєвим жанром» [34]; Т. Ніколаєва – «мовленнєвою реальністю» або «лінгвістичною демагогією» [329]; Ю. Лотман – «семіотичним простором, семіосферою» [283], що до певної міри те саме, що й «ноосфера» В. Вернадського, тільки взяте під іншим прагматичним кутом зору [396, с. 360]. За своєю суттю всі ці поняття передбачають одне – середовище функціонування мови. Якщо адаптувати їх до права, то його контекст (як певна цілісність, що пов'язує і

пояснює всі явища, факти, дії, події та інші елементи правової дійсності) – це середовище функціонування мови права, або якщо ширше – права як тексту (у всіх вищеописаних аспектах). Іншими словами, контекстом права є весь соціокультурний простір, що ним регульований. Причому поняття соціокультурного простору (чи середовища) в даному випадку є ширшим від поняття дійсності у традиційному природничо-науковому її розумінні (як сукупності всього матеріального навколо нас, оточуючого світу, який ми сприймаємо нашими органами чуттів і який не залежить від нашої свідомості), бо включає додаткові елементи – предмети і результати діяльності людської свідомості.

Виразником особливостей сучасного соціокультурного контексту є філософсько-правовий, зокрема семіотико-праксеологічний підхід до права і середовища його функціонування. Адже знаково-правова рефлексія здатна впорядкувати існуючі знання і погляди на природу, суспільство, людину, а також відобразити й інші соціальні реалії, пов'язані, зокрема, із визнанням права як функціонального (тактичного і стратегічного) тексту для впорядкування міжсуб'єктних відносин. Даний підхід формує новий погляд на соціокультурний контекст, коли право стає пріоритетним чинником у формуванні функціонально визначеного простору існування соціального суб'єкта. У даному випадку зміст тексту (права) впливає з контексту (соціокультурного простору) й водночас певним чином упорядковує його ж. Філософський підхід до аналізу праксеології соціокультурного простору як середовища міжсуб'єктних правових відносин доцільно розглядати у взаємозв'язку із мовним полем як основою функціональної граматики [23, с. 51]. Розробка методології функціонування мовного поля у міжрівневому зрізі пов'язана з іменами Ф. Брюно та О. Єсперсена, хоча першу спробу аналізу здійснила Л. Вайсгербер, яка розглядала актуальність (а отже, і праксеологію) з погляду засобів її вираження в різних мовах [16].

Однак можливе й інше розуміння контексту – як закінченого за змістом уривку тексту, що дає змогу встановити значення слова або речення, які

входять до його складу [83, с. 450]. Таким чином *право* як «уривок» соціокультурного простору *стає контекстом* для правових знаків, що містяться в ньому. Тільки в межах права як семіотичної системи повністю зрозумілий зміст його складових через системні зв'язки, банкетний та відсильний спосіб викладу норм права, взаємоузгодженість понять та інше. У цьому значенні право можна вважати дискурсною одиницею соціокультурного простору, фрагментом семіотичного поля суспільства, що наділений правовими значеннями. Праксеологія права як контексту проявляється у процесі його функціонування, під час застосування його семіотичних знаків; дискурс правових знаків – це не просто сукупність вербальних і невербальних відтворень певних об'єктів, це знаки, що мають змістове й функціональне навантаження у правовому, зокрема, та соціокультурному контексті загалом.

Право як інтертекст – поняття, близьке до попереднього (контекстного) підходу, коли «текст будується із цитат і ремінісценцій до інших текстів» [396, с. 145]. Подібно до побудови будь-якого тексту структурування права також розкриває його ремінісцентний (синхронно й діяхронно відтворювальний) характер; більше того, ремінісцентними є майже всі норми права, бо вони містять однакові знаки, деталі, моделі, що містяться і в інших нормах. У даному випадку ремінісценціями і цитатами можна вважати всі загальноприйняті поняття, адже вони запозичені з національної літературної мови. Кожен текст (і право у тому числі) будується з уже наявних засобів. Р. Барт у праці «Від твору до тексту» писав: «Твір – це речовий елемент, що займає певну частину книжного простору (наприклад, у бібліотеці), а текст – поле методологічних операцій. ... Кожний текст – це між-текст стосовно іншого тексту, але цю інтертекстуальність не слід розуміти так, що текст має якесь походження; ... текст утворюється з анонімних, невловимих і водночас уже читаних цитат – із цитат без лапок» [31, с. 236].

Праксеологія права як інтертексту найвиразніше проявляється у процесі правореалізації, зокрема у роботі суддів, коли необхідно вибрати з усього правового масиву для застосування тільки ті норми, що відповідають вирішуваному правовому конфлікту, й водночас урахувати всі законодавчі нюанси. Тоді «прочитання» права набуває ознак інтертекстуальності. Послідовник Р. Барта Л. Женні зауважив: «Властивість інтертекстуальності – це введення нового способу читання, який підриває лінеарність тексту. Кожна інтертекстуальна відсилка – це місце альтернативи: або продовжувати читання, бачачи у відсилці тільки фрагмент, що не відрізняється від інших, або ж повернутися до тексту-джерела, застосовуючи свого роду інтелектуальний анамнез, у якому інтертекстуальна відсилка виступає як зміщений елемент» [396, с. 146-147].

Інтертекстуальність у права означає, що всі тексти (у розумінні – все, що передає інформацію, це можуть бути навіть окремі правові знаки) існують у мережі взаємовідносин; причому не тільки в межах права, а й історичних, суспільних, ідеологічних, політичних «текстуальних» відносин. У праві інтертекстуальність може означати розривання міжгалузевих кордонів, коли правові знаки однієї галузі права, використовуються в іншій, або й міждисциплінарних кордонів, коли у праві застосовуються знаки інших сфер життєдіяльності суспільства (протипожежної безпеки, медицини, хімії, механіки і т. д.). Право як інтертекст заперечує автономію правових знаків, правових норм, нормативних актів як правових текстів. Постмодерністи вважають, що «інтертекстуальність – це відмова усувати тексти та акт прочитання й написання з перспективи суспільно-історичних зацікавлень. ... інтертекстуальне прочитання – це дослідження глибокого контексту будь-якого акту текстуальності і йде кількома різними стежками асоціацій, що є фактично головним змістом тексту» [218, с. 172]. Тому можна вважати, що у сфері функціонування права не тільки право є інтертекстом, а й сам акт реалізації, зокрема застосування права є інтертекстуальною діяльністю. Адже реалізація права стосується й інших суспільних аспектів.

Відповідно, з'являється ще один важливий концепт нашого дослідження – *право як гіпертекст*. «Гіпертекст – це текст, побудований таким чином, що він перетворюється на систему, ієрархію текстів, одночасно становлячи єдність і множинність текстів» [396, с. 84]. Найпростішим прикладом гіпертексту може бути будь-який словник чи енциклопедія, де статті містять відсилки до інших статей цього ж словника чи енциклопедії. У цьому полягає схожість гіпертексту з інтертекстом, але є й відмінність: гіпертекст передбачає нелінійність, це своєрідна картина світу. Право як гіпертекст – це певна семіотична гра, вхід у яку вільний, але умови гри кожен гравець (соціальний суб'єкт) обирає собі сам: певне коло спілкування, певний соціальний статус, певний тип мислення і т. д., що обов'язково має бути узгоджене з право-нормами (а це якраз і означає гіпертекстуальні посилення для ознайомлення з правом). Праксеологія права як гіпертексту полягає у «матричності» його побудови і дії: натиснувши «кнопку» правослухняності, гравець (соціальний суб'єкт) отримає певний набір правил, дозволів і навіть пільг, а обравши протиправність – отримає заборони, обмеження і покарання.

Однією з основних ознак гіпертексту є серійність [396, с. 86]. Ця ж ознака властива і праву: стандартність, повторюваність, однорідність – це визначальні чинники принципу всезагальності, що забезпечує підтримання порядку на всій території дії права. Соціальні суб'єкти весь час так чи інакше повторюють свої дії, і ці дії майже ідентичні до дій інших соціальних суб'єктів, які займають таку ж посаду, провадять такий же спосіб життя, мислять такими ж категоріями. Тобто право як гіпертекст можливе у розумінні його як моделі гіперреальності соціокультурного простору. Цікаво, що термін «гіперреальність» запропонував французький теоретик Ж. Бодріяр для опису умов, за яких імітація або відтворення реальності набувають більшої легітимності, цінності й сили, аніж самі оригінали [529, с. 93]. Аналогічна ситуація складається й у сфері правовідносин: те, що не відтворено у праві, не вважається суспільно значимим, а отже, не потребує

врегулювання шляхом втручання держави і може бути вирішено будь-яким іншим способом. Однак ми не можемо однозначно стверджувати, що сфера правовідносин – це гіперреальність, бо, за Бодріаром, гіперреальність вибудовується з моделей чи симулякрів, які не мають референтів у реальності, а існують у серіях репродукцій, не наділених історичним змістом [529, с. 93], а правова дійсність все-таки базується не на фікціях, а на цілком очевидних речах (об'єктах, суб'єктах, фактах, діях, подіях, явищах, процесах і т. д.). Але водночас гіперреальність твориться здебільшого засобами масової комунікації, що породжують наслідування, а до таких засобів можна віднести і право як текст найбільш масового використання, що не тільки передбачає, а й вимагає «правильної» реалізації його приписів, повторення, відтворення описаного в ньому на практиці, тобто наслідування.

Отже, можна резюмувати, що право створюється, функціонує, адаптується до змінного суспільства, забезпечує потреби впорядкування цього суспільства, опираючись на свої властивості текстуальності, контекстуальності, інтертекстуальності й гіпертекстуальності. І в цих властивостях закладено праксеологічність права як семіотично-функціональної граматики дій соціального суб'єкта. Іншими словами, через аналіз права як тексту, контексту, інтертексту, гіпертексту розкривається його тактико-стратегічний потенціал. Адже, безумовно, право апріорно наділене характеристикою тактичності та стратегічності, бо в ньому закладено теорію і практику майстерності підготовки (організації) та ведення (регулювання) правових відносин. Перспектива права (своєрідні ймовірні комбінації правовідносин і прийоми їх налагодження, можливі конфліктні ситуації та способи їх вирішення, різноманітні управлінські механізми та проектування дій тощо) закладена в ньому заздалегідь. Право – це інструкція щодо дій (чи бездіяльності), чітко окреслена лінія поведінки; це тактико-стратегічний текст, у якому міститься чітка граMATика (вибудова) дій соціальних суб'єктів.

6.3 Знаковість правовідносин як раціоналізація людської життєдіяльності

Здатність до символізації (означування) світу і свого перебування у ньому є однією з найважливіших характеристик людини, що вирізняє її з-поміж інших живих істот. Знаки є водночас і засобами пізнання, і знаряддями впорядкування об'єктивної дійсності, адже в людській життєдіяльності вони виступають абстрактним та узагальненим її відтворенням у проекції на загальносуспільні відносини. Це стосується абсолютно всіх сфер життєдіяльності людини, в тому числі й правовідносин.

Як ми вже зауважували, знак як такий (і правовий, зокрема) виконує не тільки номінативну й інформаційну функції, що демонструє його зв'язок із означуваними об'єктами, а й структурну (структурувальну, перетворювальну) функцію, що полягає у його впливовості на соціальних суб'єктів. Іншими словами, крім усього іншого, правовий знак як елемент певної знакової системи організовує мисленнєву, а отже, й поведінкову діяльність суб'єктів правовідносин.

Поведінка є предметом вивчення багатьох наук, передусім філософії, психології та соціології. Філософський погляд на поведінку оцінює її як «здатність людини до діяльності в матеріальній, інтелектуальній і соціальній сферах життя», яка «ніколи не досягає стадії, коли розвиток припиняється» і на яку «комбіновано впливають природні й середовищні чинники» [243, с. 346]. З точки зору психології поведінка подається як «цілєзорієнтована активність живого організму, що слугує для контакту з оточуючим світом з метою задоволення індивідуальних потреб» [230, с. 265]. При цьому людську поведінку психологи вирізняють, насамперед, характерним використанням знаків і символів, зокрема мови, для управління нею. У соціології поведінку розглядають як взаємодію, що «має чітко виражений двовекторний характер: по-перше, оточуюче середовище щодо людини є причиною, спонукою до

діяльнісної чи вербальної поведінки; по-друге, поведінка людини спрямована на адаптацію до цього середовища, а також на його зміну» [160, с. 117].

З наведених підходів до визначення людської поведінки нашому дослідженню найбільш близьким є психологічний. Поєднання психології та семіотики (у т. ч. семіології) практикується порівняно недавно, але продуктивно, адже ці науки мають спільний предмет вивчення – свідомість. На даний час відомі дослідження у сфері психосеміотики спілкування [246], діяльності та засвоєння мови [321; 355], лінгвістики, філософії, мистецтва [443], пізнання і наукової творчості [393], візуальних повідомлень, зокрема архітектури [162], тілесності [380] та в багатьох інших найрізноманітніших сферах (наприклад, феміністичності, психічних захворювань, мови програмування і навіть ювелірних прикрас). З-поміж значної кількості таких досліджень тематично виокремлюються психосеміотика політичної діяльності [542] та трудової діяльності в контексті юридичної психології [80], де предметом вивчення є власне людська поведінка з огляду впливу на неї знакових повідомлень об'єктивної дійсності.

Загалом із позиції права поведінка людини може бути оцінена по-різному: поведінка, що відбувається поза сферою права (відносини кохання, дружби тощо); юридично байдужі відносини (заняття мистецтвом, музикою, спортом та цьому подібним); власне правова поведінка («як соціально значимі вчинки індивідуальних чи колективних суб'єктів, що контролюються їх свідомістю і волею, передбачені нормами права і тягнуть за собою юридичні наслідки») [212, с. 446-447]. При цьому виділяють декілька видів правової поведінки: «1) правомірна [в даному випадку йдеться про правослухняність – *О.Б.*] – соціально корисна поведінка, яка відповідає правовим приписам; 2) правопорушення – соціально шкідлива поведінка, яка порушує вимоги норм права; 3) зловживання правом – соціально шкідлива поведінка, яка здійснюється в рамках правових норм; 4) об'єктивно протиправна поведінка, яка не завдає шкоди, але здійснюється з порушенням правових приписів (протиправна поведінка недієздатної особи)» [212, с. 447].

Думку, що «у сфері дії права поведінка людини може бути правомірною (правослухняною), неправомірною (протиправною) і юридично байдужою (індиферентною)» [105, с. 591], підтримують і інші українські та зарубіжні теоретики права.

Для проведення аналізу правової поведінки у контексті соціальної корисності / шкідливості та доцільності правових знаків у її організації надалі доцільно послуговуватися поняттями тільки двох із видів такого типу поведінки, а саме – правомірної (правослухняної) та протиправної, у розумінні, що правослухняна поведінка в суспільстві стимулюється й охороняється державою відповідними нормами права, а щодо протиправної передбачаються запобіжні заходи або ж покарання.

Правовідносини зазвичай поділяють на види за галузевою належністю предмета регулювання (адміністративні, цивільні, кримінальні, трудові, сімейні, фінансові і т.д.) [563, с. 32] або за типом суб'єктів (групові, етнічні, професійні, міжособистісні та ін.) [558, с. 428]. Оскільки здебільшого правові знаки мають трансгалузеву належність і стосуються всіх соціальних суб'єктів (інакше вони не мали би статусу знаків), то, як і зазначалося, відбудеться диференціація правовідносин на правомірні (правослухняні) та протиправні, а останні – на проступкові, злочинні, слідчі (у тому числі криміналістичні), судові й пенітенціарні, причому буде здійснено їх розгляд із точки зору функціонування в них правових знаків як засобів їх раціоналізації, розуміючи під останньою «організацію якої-небудь діяльності більш доцільними, раціональними способами, вдосконалення» [83, с. 1017].

Аналізуючи знаки політичного дискурсу, О. Шейгал з-поміж інших невербальних знаків виокремила людину як знак, поведінкові знаки, символічні артефакти і символічні зображення [542, с. 98-104]. Деякі приклади таких знаків у контексті правовідносин наведено попередньо, а тепер буде накладено цю знакову матрицю на правослухняність і протиправність поведінки соціальних суб'єктів.

Правомірна (правослухняна) поведінка відповідає приписам правових норм, тобто «співмірна» з правом. Вона «є видом соціальної поведінки і визначальною умовою забезпечення законності та правопорядку, прав і свобод громадян, побудови правової держави» [562, с. 46], а також «суспільно необхідною, бажаною і допустимою під кутом зору інтересів громадян, суспільства поведінкою індивідуальних і колективних суб'єктів, що виявляється у здійсненні норм права, гарантується та охороняється державою» [559, с. 876]. Підставою правослухняності є закони розвитку як природи, так і суспільства, тобто і природне, і позитивне право. Морально-правові засоби (у тому числі правові знаки) здійснюють регулятивний вплив на соціально заангажовані поведінкові акти, які, зі свого боку, потребують правового опосередкування, щоби забезпечити одну з основних властивостей правослухняної поведінки – її підконтрольність правосвідомості й волі соціального суб'єкта.

Правослухняна поведінка як феномен правової дійсності вирізняється цілісністю ознак і характеристик, єдністю з її (поведінки) сутністю, сприйняттям через власний правовий досвід кожного окремого індивіда. Вона символізує правовий світогляд і свідомість, що є не відображенням правової дійсності, а глибоко індивідуальним змістовим осердям правового мислення. У контексті феноменології як науки про сутність (за Е. Гусерлем [128]), правова свідомість, що є мисленнєвим підґрунтям правової поведінки, має свій, не залежний від правової дійсності, зміст, а її поведінкові прояви у правовій дійсності є лише символами цього змісту – поведінковими правовими знаками.

Категорію «правослухняна поведінка» прийнято розглядати у зрізі таких потужних напрямів філософії, як філософія життя та екзистенціалізм, що трактують свідомість як «непсихічну даність», а почерговий прояв фізично-душевно-духовної людини у соціальному контексті; на основі протиставлення людини і суспільства твердять про вимушеність (неприродність) соціальної поведінки та зорієнтованість людини на

збалансування зовнішніх і внутрішніх суперечностей об'єктивної реальності через впорядкування співжиття зі собі подібними [243, с. 478, 482, 533]. Крім цього, онтологічний підхід до правової поведінки тлумачить її як явище об'єктивної правової дійсності, що продукується через розумові чи інтуїтивні канали контролю за адаптивністю людини до правового поля; правомірна поведінка у цьому ракурсі є результатом адаптованості [23, с. 151]. І якраз у контексті такої соціальної адаптивності правомірної (правослухняної) поведінки до цих підходів треба долучити семіотику (в даному випадку як науку про виникнення поведінкових правових знаків та їх роль у впорядкуванні поведінки соціального суб'єкта, а отже, і правової дійсності загалом).

На відміну від вищезгадуваних філософських течій, які виділяють крайній індивідуалізм у підході до будь-якого предмета чи явища соціальної (у тому числі правової) дійсності, що дає підстави вважати правослухняну поведінку глибоко індивідуалізованим проявом правового світогляду та суб'єктивно-оцінювальним критерієм адаптованості до правової дійсності, семіотика подає найбільш узагальнені характеристики правової (як правослухняної, так і протиправної) поведінки, що сприяють формуванню в суспільній правосвідомості певних стереотипів дозволеного / забороненого, тобто певних типових (знакових для суспільства) варіантів дій чи бездіяльності.

Проблеми формування правослухняної поведінки базуються на розкритті правової сутності людини через «взаємодію структури особистості із соціально-правовим оточенням, взаємодію особистісних структур людини з нею самою» [500, с. 7]. Вирішення цієї проблеми можливе лише із застосуванням методу міждисциплінарного аналізу, поєднуючи результати досягнень філософії (зокрема філософії права), психології (зокрема юридичної психології) та семіотики (семіотики права). Таким чином, правослухняну поведінку можна вважати результатом регулятивного впливу морально-правових норм (у т. ч. правових знаків) на свідомість соціального

суб'єкта шляхом добровільного сприйняття їх як позитивних, соціально значимих і суспільно допустимих зразків [23, с. 152].

Беручи до уваги всі описані характеристики прояву правослужняності у поведінці соціального суб'єкта, а також історичні аспекти державного та правового становлення на пострадянському просторі, можна було би стверджувати, що в цій сфері правовідносин функціонують не всі невербальні знаки, які виділила О. Шейгал. Наприклад, людина як знак, що можна розглядати у контексті символізму певного роду діяльності, професійної зайнятості тощо (знаковий образ міліціонера, судді, прокурора, працівника ДАІ та ін.), в українському суспільстві асоціюється тільки з умовами протиправності: всі ці люди (як знакові особи) потрібні або у випадку вже зреалізованого правопорушення (злочину) або для запобігання цьому. Однак наявність цих знаків, безперечно, необхідна для впорядкування самої правової дійсності. Будучи наділеними певними посадовими функціями, ці люди як знаки забезпечують порядок захисту та збереження правопорядку в громадських місцях, на дорогах чи в суспільстві загалом, підтримують механізм розгляду скарг громадян, процедуру захисту чи обвинувачення в суді, винесення вироку і т. д.

Що стосується поведінкових знаків, то вони, навпаки, здебільшого тільки правослужняні, до того ж несуть додаткове емоційне корпоративно-патріотичне навантаження. Скажімо, церемонія прийняття присяги – це знакова подія в житті кожного, хто вступає на службу в органи внутрішніх справ або збройних сил. Це дійство, яке допускає «новобранців» до чогось особливого, до чого не допускають інших, не посвячених; кожен (кожна) із них відчуває себе до певної міри обраним(-ою), бо зумів(-ла) пройти курс першопочаткової професійної підготовки чи курс молодого бійця, йому (їй) довірили зброю (в цьому випадку – як символ надійного захисту й великої відповідальності), він (вона) охоронятиме спокій своїх рідних і всієї держави. І не дарма ми паралельно граматично виділили жіночий рід у викладі нашої думки, бо саме для жінки як більш емоційної істоти це дійство стає ще

більше знаковим, бо її, фізично слабшу, визнали рівною і гідною для цієї надзвичайно важливої та водночас особливо складної та небезпечної служби.

Зважаючи на типовість (знаковість) поведінки соціальних суб'єктів, теоретики права користуються ще й іншою класифікацією правової поведінки. Наприклад, поділяючи її на соціально активну, пасивну, маргінальну, звичайну [212, с. 449]. При цьому знаковими характеристиками соціально активної правослухняної поведінки виступають ініціативність, творчість, продуктивність (можна відобразити загальновідомим вербальним знаком «якщо не я, то хто?»); пасивної, або по-іншому конформістської – адаптивність, пристосовництво («роби так, як інші»); маргінальної – здебільшого тільки страх перед покаранням («тихше води, ніжче трави»); звичайної – неусвідомлена звичка («звичка – друга натура»).

Попри це, можливі й протиправні знаки правової поведінки. Наприклад, усім водіям добре знайомий короткий сигнал фарами зустрічних машин, що сповіщає про наявність далі за напрямом руху транспорту постових Державної автомобільної інспекції. Цей поведінковий знак має двояке функціональне навантаження. З одного боку, він свідчить про бажання водіїв попередити своїх колег і не дати можливість постовим покарати порушників правил дорожнього руху (це можна розглядати як приховування правопорушення). А з іншого – це своєрідний запобіжний захід, що змушує зустрічних водіїв, скажімо, зменшити швидкість чи перелаштуватися у потрібну смугу, що зрештою також до певної міри упорядковує безпечний рух.

До символічних артефактів у сфері правовідносин ми віднесли формений одяг, різноманітні пам'ятники як соціально значиме місце проведення урочистих зборів, комунікативні історичні події і співвіднесені з ними дії сучасності тощо. Наприклад, проведення церемонії тієї ж таки присяги на вірність Батьківщині біля пам'ятника загиблим міліціонерам, що полягли у боротьбі зі злочинністю, в силу загальнокультурного знаку, архетипу могили (що є втіленням не тільки енергетики історичної пам'яті, а й

своєрідним оберегом для краю) означає символічну присутність полеглих героїв, перед лицем яких промовлені слова присяги звучатимуть особливо відповідально, адже ті, хто прийшли полеглим на зміну, мають не осоромити честь мундиру (до речі, ще один правовий артефакт) своїх попередників і гідно продовжити розпочату ними боротьбу зі злочинністю, щоб довести, що ті немарно віддали своє життя.

Символічні зображення як правові знаки (а це – погони, шеврони, нагрудні відзнаки на формі, штандарти, прапори та інші прояви так званої іконічної семантики) чи не найбільше покликані впорядковувати правову дійсність, хоча б у межах самих органів і підрозділів внутрішніх справ чи військових частин. Такі знаки найбільше інформаційно насичені: погони миттєво повідомляють про звання, шеврони – про належність рядового чи офіцера певному підрозділові, нагрудні знаки – про успішність служби, штандарт підрозділу – про напрям служби чи рід військ, прапор – про відомче підпорядкування чи громадянство держави. І саме ці знаки функціонально зорієнтовані на чітку класифікацію, стратифікацію, структурування особового складу та системи загалом. У межах загальної семіотики навіть виокремився напрям – сигнуманістика (*signum* – знак і *manus* – рука), що вивчає, зокрема, нарукавні нашивки форменого одягу, які несуть інформацію про рід військ, частину, підрозділ або службу, фіксує певні моменти життєдіяльності правоохоронних чи військових формувань, а також передає місцеві традиції чи канони або певний відбиток культури тієї чи іншої країни [539].

Можна навести багато прикладів знаковості правової поведінки, і всі вони підкреслюватимуть роль психологічного чинника як у формуванні, так і в сприйнятті цих знаків, що передбачає інтенсифікацію психічної діяльності людини та активізацію процесів сприйняття і переробки інформації, робить необхідним широке застосування правових знаків для впорядкування правової практики.

Можна протиставити їм, так би мовити, відверто протиправні поведінкові правові знаки. Відразу ж зазначимо, що *протиправна поведінка* – це «поведінка, яка порушує встановлений у державі правопорядок; може виражатися як у діях, так і бездіяльності фізичних або юридичних осіб; є іманентною ознакою правопорушення» [562, с. 175]. Поведінковий прояв протиправності – це зовнішній атрибут самоутвердження і самореалізації індивіда у правовому просторі через задоволення меркантильних внутрішніх потреб і спонук. Психологія протиправності має як соціальну, так і біологічну природу, а також розвивається у просторі й часі. Причому «протиправна поведінка породжується не особистістю чи середовищем, а саме їх взаємодією» [224, с. 57].

Знову ж таки за значенням для суспільства протиправну поведінку, або правопорушення, науковці та юристи-практики ділять на проступки і злочини [212, с. 455]. Донедавна такий поділ відмежовував кримінальне право від усіх інших галузей, наділяючи його прерогативою розгляду тільки злочинів. Але прийнятий новий Кримінальний процесуальний кодекс України ввів у цю галузь права поняття проступку [251], хоча й без вичерпного його пояснення до прийняття відповідного закону про кримінально-процесуальний проступок. Тому правовий знак «проступок» як узагальнений тип дій (чи бездіяльності), якому властиві специфічні суспільно значимі ознаки (шкідливість, але не небезпечність), набуває ще більшої знаковості, поширюючи свою міжгалузеву компетенцію. Натомість знак «злочин» залишає за собою прерогативу належності виключно до сфери кримінального права.

Проступок як правовий знак передбачає вчинення певних дій (чи утримання від дій, бездіяльність), що завдають шкоди суспільству або його членам, але не є небезпечними для них. Тобто цей знак навіть без будь-якого змістового наповнення є порушенням встановлених правил, відхиленням від норм, первинною девіацією, соціальною аномією [98, с. 364, 365] і т. п. У кожному окремому право-випадку проступок матиме свій неповторний зміст:

навіть якщо проявлятимуться однакові діяння, але його вчинятимуть щоразу інші суб'єкти. Може бути і навпаки, коли одна особа одним діянням спричиняє декілька правопорушень.

Незважаючи на шкідливість самих таких дій, узагальнений вербальний знак «проступок» є необхідним елементом семіотики права, адже він типізує саме такого виду дії чи бездіяльність, відокремлюючи їх як від правослухняної, так і злочинної поведінки. У цьому й полягає раціоналізм його використання у суспільній практиці.

Злочинні правові поведінкові знаки вирізняються такими ознаками, як суспільна небезпечність, протиправність, винність і караність [559, с. 614], до того ж це має бути зовні проявлювана дія чи бездіяльність (думки, почуття, настрої не можуть юридично каратися) [244, с. 696] або ж інші зовні спостережувані характеристики. І в цій сфері знаковість досліджена дещо більше. Використаємо вже прийняту нами схему, яку запропонувала О. Шейгал, – люди як знаки, поведінкові знаки, символічні артефакти і символічні зображення.

Знаковим вважається сам тип злочинця. Оскільки всі суспільства у всі часи хвилювали питання протидії злочинності, то треба було вміти вирізнити потенційних злочинців, щоби вчасно ізолювати їх від інших і запобігти вчиненню злочину. Різні історичні епохи називали різні характерні ознаки знакового образу злочинця. Спочатку вони були описані в релігійних нормах, але там більше йшлося про причини злочинної поведінки, серед яких називали карму, божественне провидіння, спокусу, одержимість. Потім звертали увагу на відповідність зовні проявлюваної поведінки тогочасній суспільній моралі (скритність, відлюдькуватість або, навпаки, відверту зухвалість). При цьому не брали до уваги, що це може бути прояв природного темпераменту людини, тому, на жаль, історії відомі випадки, коли спалювали «відьом» за надзвичайну зовнішню красу чи успішність, піддавали ордаліям самітників, сторонилися вчених як чаклунів. З часом віддали перевагу біологічному та соціологічному підходам (наприклад,

Ч. Бекарія називав серед причин злочинності природу людини і недосконалі закони [39]). Далі кримінологи почали акцентувати тільки на зовнішності особи (звідти початок розвитку фізіогноміки та френології). Всесвітньо відомою стала теорія «природженого злочинця» Ч. Ломброзо [281]. Цією «матрицею» мали користуватися оперативні працівники, слідчі, поліцейські, піддаючи підозрі та гонінню людей з низькими і похилими лобами, зсунутими досередини густими бровами, глибоко посадженими очами, тупим підборіддям, зсутоленою статурою і т. д. Із набуттям пріоритетного статусу людиноцентризму (а відповідно, і всіх наук, що її вивчають, особливо психології), найважливішою характеристикою злочинця стали вважати те, що не можна спостерігати зовні, а скрите у його свідомості. Тобто основним критерієм «пошуку» потенційного злочинця стала психіка та її спонтанні, навіть інстинктивні поведінкові прояви (свого часу були поширені, скажімо, психоаналіз З. Фрейда [498] чи біхевіоризм, спеціалістів у галузі якого в США активно залучали до пошуку злочинців та ведення допитів [344]). Із розвитком науки і техніки з'являються нові теорії вирізнення ознак злочинця і з'ясування причин злочинної поведінки (генетична, хромосомна та ін.), хоча паралельно робиться наголос на домінуванні злочинних потреб і мотивації, емоційно-вольовій деформації та негативних соціальних інтересах.

Сучасний образ злочинця – це не обов'язково неприємної зовнішності людина, але з обов'язковими кримінальними характеристиками її поведінки, тобто основний акцент робиться на діяльнісному аспекті. Але чи правильною є постановка проблеми про попереднє виокремлення кримінальних ознак поведінки; може людина з такими ознаками зовсім не має наміру вчинити злочин? Очевидно, діянням (дії чи бездіяльності) властиві кримінальні ознаки тільки після того, як вчинено злочин (замахнутися і вдарити сокирою залежно від об'єкта удару означає або колоти дрова, або рубати дерево, або вбити людину) чи наявні ознаки загрози вчинення злочину (це може бути чийсь намір зробити щось небезпечно для життя, здоров'я, майна особи, залякування або ймовірна небезпека).

Тому з-поміж поведінкових знаків у контексті правовідносин більш інформаційними є їх вербальні відповідники, що відображають «жанр» злочинної діяльності. Наприклад, відомо чим займається особа, яку називають «злодій», і що вчинив той, кого вважають «гвалтівником», «вбивцею», «терористом», «наркотоковцем» та ін. Але це загальноприйняті знаки, попри які активно функціонують їх аналоги в субсередовищі (в даному випадку криміногенному): наприклад, «урка» (професійний злочинець), «гастролер» (шкодить не в одному місці), «сябро» (спільник), «агресор» чи «амурик» (гвалтівник неповнолітніх) тощо. Такі вербальні знаки необхідні для відмежування представників цієї субкультури (їх створення власне й розраховане на те, щоб відрізнитися від загалу, не бути зрозумілими, а отже, доступними); знання таких знаків дає можливість розуміти мову злочинців і «устрій» їхньої функціонально-знакової системи. Тобто зову ж такі знаки допомагають відтворювати схему правовідносин, відображаючи їх ієрархію та чітко структуруючи злочинну поведінку за напрямками.

На допомогу кримінологам навіть складено спеціальні словники жаргонних понять [442], де вміщено як номінальні знаки (що називають суб'єктів – наприклад, міліціонера залежно від ситуації називають «афен», «балон», «батюшка» (дільничний), «бобік» (рядовий), «лягавий», «мент», «мільтон», «мусор», «синій» (від кольору форми), «фараон», «чорт»; і предмети – для прикладу, наркотики залежно від виду називають «анаша», «антрацит», «ацетонка», «балда», «біле», «винт», «голка», «горючка», «гранж або ганджа», «датура», «джеф», «доза», «екстазі», «колесо», «сукнар», «маковиння», «марафет», «наркота», «п'ятка», «соломка», «тирса», «хандра», «ханка», «хімія», «чистяк», «чифір», «шириво», «ширка», «шмаль»), так і відтворення символічних дій (наприклад: *знати біса* (симулювати божевілля), *бомбити* (обкрадати), *робити велосипед* (як помста – запалювання папірців між пальцями ніг, коли людина спить) та ін.) і навіть самого поняття «знак» («блямба» – символ, «вуха» – знак @) і т. д.). Знання

цих кримінальних відповідників слів літературної мови може навіть до певної міри забезпечити соціального суб'єкта від згоди на якусь провокацію, завуальованого (сказаного незрозумілою мовою) втягнення у якусь небезпечну справу, вживання невідомих препаратів і т. ін.

Однак навіть тоді, коли вчиняється злочин, кримінальні знаки не перестають функціонувати; тільки тепер вони стають так званими «німими свідками», злочин супроводжують нові знаки – сліди злочину або створювані у процесі слідства копії певних об'єктів дослідження. Ці знаки є предметом вивчення криміналістики, саме ця сфера юридичної науки найчастіше має справу з немовними знаками (іконічними, індексами, символами). До іконічних знаків у сфері криміналістики належать відбитки пальців чи зубів, копії документів, фотографії, фото-роботи і т. д.; індексами є не що інше, як сліди злочину чи злочинця; символи можуть використовуватися з будь-яких сфер життєдіяльності людини, тому можливі найрізноманітніші їх прояви (від стародавніх ієрогліфів до новітньої свастики). Для дослідження таких знаків використовують знання здебільшого зі сфери фізики, хімії та біології, а також спеціальних наук, наприклад, таких як антропометрія (фізіогноміка), габітоскопія, дактилоскопія, графологія (точніше почеркознавство), фоноскопія, одорологія, трасологія, балістика та ін. [див., наприклад, 249]; і тільки знаки-символи потребують застосування інших спеціальних знань зі сфери семіотики, геральдики, культурології, психології тощо. Вміння правильно і швидко «читати і розшифровувати» такі знаки – велика майстерність слідчого чи оперативного працівника; це дає можливість розслідувати і розкривати злочини так би мовити по «гарячих слідах» (така процедура має свої особливості [249, с. 465-571]).

Крім криміналістично-технічних, слідчий процес охоплює криміналістично-тактичні дії, такі як слідчий огляд, допит, очна ставка, пред'явлення для впізнання, обшук, виїмка, а також відтворення обстановки та обставин події [249, с. 145-230]. Всі ці дії супроводжуються аналізом кримінальних знаків, тільки тут вже йдеться здебільшого про антропні знаки

тіла (міміка, рухи, жести, пози), голосу (тембр, висота, швидкість мовлення), паралінгвістичні нюанси (обмовки, емоції, почервоніння чи збліднення, загальмованість мислення підозрюваного, а також зовнішній вигляд, манера спілкування, темперамент слідчого) та ін. Натомість відтворення обстановки та обставин події пов'язане зі створенням, реконструкцією певних знаків, аналогічних тим, що були на місці злочину в момент його вчинення (це можуть бути не тільки статичні знаки – наприклад, манекени людей чи макети зброї, а й динамічні чинники – скажімо, освітлення чи шуми). У цьому випадку знаки сприятимуть перевірці й уточненню результатів допиту чи даних, отриманих під час виконання огляду та інших слідчих дій. Усі криміналістичні знаки становлять певну специфічну семіотичну систему, вміння побачити яку серед реального оточення є одним із найважливіших чинників розкриття злочину.

У таких ситуаціях говорять про мову криміналістики як систему загальних і приватних понять криміналістики, висловлюваних визначеннями і позначеннями (знаками, термінами). Така мова призначена для надання більшої точності і однозначності вживаним спеціальним термінам. Найзагальніші поняття мови криміналістики мають назву криміналістичних категорій (визначення загальної теорії криміналістики, криміналістичної техніки, криміналістичної тактики, криміналістичної методики, техніко-криміналістичного засоби, криміналістичного прийому і т. п.). Виникнувши на базі природної мови як засобу спілкування між людьми, мова криміналістики схильна до змін, які пов'язані, наприклад, з розширенням кола вживаних визначень. Знакові системи криміналістики – найменш розроблена частина мови науки і водночас одна з найбільш перспективних його частин, оскільки саме з нею пов'язана можливість використання в криміналістиці деяких положень кібернетики, математичної логіки, семіотики та інших сфер знань, що розвиваються [41].

Ще одним із показових прикладів використання знаків у слідчій практиці є застосування поліграфів (так званих детекторів брехні), діяльність

яких власне базується на чіткому сприйнятті виключно знакової інформації (імпульси артеріального тиску, частоти серцебиття, температури тіла, потовиділення). Однак зараз ми не говоримо про доцільність і виправданість застосування цього виду комп'ютерної техніки, вона цікавить нас більше як суб'єкт сприйняття та опрацювання знаків, які можна назвати своєрідною раціонально-об'єктивною інформацією. До певної міри такий спосіб вивчення підозрюваного нівелює індивідуальність із її певними особливими характеристиками, досліджувана особа стає просто «інформаційною сировиною» (за В.Л. Васильєвим), що ускладнює досягнення об'єктивності в кінцевому результаті. Але це один зі способів сприяти веденню допитів і розкриттю злочинів.

Наступна сфера функціонування правових знаків – судовий процес, адже це одна із юридичних практик, що максимально наближена до статусу «ігрової», символічної, знакової. «Тут присутня надпотужна підсвідома сила семіотики судового засідання, – пише дослідник у цій сфері О. Бернюков. – Останнє створюється за рахунок неповторної містичної аури системи знаків, яка панує в судочинстві. Такими семіотичними символами у підсвідомості виступають: саме приміщення суду; судова охорона; секретар засідання; зрештою, сам зал судових засідань, де розташовані клітка для підсудних, лави для сидіння, трибуна для виступу; офіційна державна символіка тощо; і, нарешті, – кульмінаційний момент початку гри, – заходження до зали судді. Промовлене: «Встати, суд іде! Прошу – сідайте!». Саме в цей момент, як правило, спостерігається максимальна напруга; надалі вона вже не збільшується, – йде певне заспокоєння, – однак присутня постійно. Виведення з оціпеніння розпочинається при словах: «На цьому слухання справи оголошується закритим (перенесеним)». Це сигнал для «пробудження». Однак навіть після виходу з суду ще залишається «мандраж», спостерігається виснаження внутрішніх сил, але поступово вже доходить зміст промовлених слів судді» [47, с. 100-101]. Такий порядок було запроваджено давно, апробовано й закріплено практикою, і саме ця

ритуальність, церемоніальність дає підстави вважати суд чимось особливим, найвищою державною силою, останньою інстанцією, що встановлює справедливість. Не дарма саме прообраз судді (богині правосуддя Феміди) є найхарактернішим символом усієї юриспруденції.

Після проведення суду, злочинець змушений відбути покарання, мета якого – не тільки вплинути на злочинця правовими й моральними засобами та привести у виконання міру примусу від імені держави, а й (в ідеалі) виправити його мислення і поведінку. Оскільки «виправний» латинською звучить як «пенітенціарний» (*poenitentiarus*), то й правові знаки, що функціонують у цій сфері, ми означили як пенітенціарні. У виправно-трудовах закладах, як правило, побутують ті ж злочинні знаки, що й на волі (злочинці спілкуються жаргонними вербальними й жестикуляційними знаками), однак створюються і нові знаки. До останніх можна віднести натільні татуювання – символічні зображення, що означають кількість років позбавлення волі, кількість разів відбування покарання, роль, яку виконував ув'язнений у тюремному колективі, та інше.

Знаковими у цій сфері є назви майже всього, що оточує в'язнів, що з ними відбувається і навіть їх самих. Так, наприклад, в'язницю чи колонію називають «*академія*» (може, через те, що тут справді неабияка школа життя), жіночу виправно-трудова колонію – «*курятник*», в'язнична юшка – «*баланда*» (з часом стала узагальненою назвою в'язничної їжі, і «їсти баланду» означає бувати ув'язненим). Тут простежується чітка ієрархія серед ув'язнених: «*бугор*» (особа, яка верховодить серед в'язнів), «*пахан*» (почесний злодій похилого віку), «*зек*» (ув'язнений), «*півень*» (пасивний гомосексуаліст), «*ображений*» (пасивний гомосексуаліст, якого всі принижують і ображають), «*бичок*» (угодований в'язень, учасник втечі, призначений для канібалізму), «*зелений прокурор*» (втікач навесні); і навіть серед працівників виправно-трудовах установ: «*шеф*» (начальник колонії), «*кум*» (оперативний працівник), «*кусок*» (контролер-прапорщик), «*тато*» (начальник загону). Є також свої поведінкові знаки: «*бузити*» (битися,

конфліктувати), «*висіти*» (перебувати під вартою), «*відкинутися*» (звільнитися з місця ув'язнення), «*звалити*» (втекти), «*закозлити*» (насміятися з когось; принизити когось), «*загнати під нари мокрими трусами*» (насміятися з когось; принизити когось), «*опустити*» (принизити, образити когось), «*очко рвати*» (виступуватися перед адміністрацією колонії). Є, звичайно, і своєрідні, відповідні місцю й атмосфері, символічні артефакти (наприклад, найбільш принизливим місцем у камері вважається місце біля унітазу («*ощадкаси*») і відводять його тільки для «опущених»). Тобто знову ж таки знаки виконують функцію структурування, градації, маркування всього пенітенціарного середовища.

Юридичній практиці відомі й інші приклади застосування знаковості. Наприклад, науковці Амстердамського університету Департаменту штучного інтелекту Т. Боссе, Ш. Геррітсен і Дж. Треур вважають, що діяльність поліції може бути формалізована. Зокрема, у колективній статті «Аналіз кримінальної поведінки» [64] вони розповідають про використання так званого цифрологічного методу (*numerical methods*) у класифікації кримінально караних дій. Так, для позначення окремого виду злочинів (скажімо, нападу з метою заволодіння чужим майном, поєднаного із насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу¹) використовується певний набір цифр; і коли у чергову частину надходить сигнал про вчинення такого виду злочину, диспетчер, який фіксує вхідні дзвінки і передає інформацію оперативній групі, повідомляє тільки цю послідовність цифр, а керівник групи вже знає, які саме дії кривються за цим кодом, які технічні засоби треба застосовувати, яких спеціалістів треба висилати на місце злочину, якими мають бути їхні дії, щоби провести операцію із затримання злочинців максимально безпечно для самих правоохоронців та потерпілих і т. д. Тобто набір цифр стає своєрідним знаковим кодом, що узагальнює всі однотипні злочини й передбачає певний набір дій щодо протистояння цим злочинам. Такий підхід економить час,

¹ Приклад викладено відповідно до норми Кримінального кодексу України, ст. 187.

опускаючи опис ситуації і даючи чітку інструкцію щодо механізму розкриття злочину, однак будь-які навіть найменші відхилення від «стандартної ситуації» можуть призвести до неправильної її оцінки, а отже, і неправильного реагування на неї. Але, однозначно, така практика заслуговує на увагу хоча б тому, що дає можливість продемонструвати прагматизм функціонування правових знаків.

Така здатність правових знаків (усіх типів) сприяє вдосконаленню інформаційного підґрунтя життєдіяльності соціального суб'єкта. А це, зі свого боку, дає можливість оптимізувати сам суспільний механізм через раціональне використання знакової інформації. Вчені-юристи також підтримують важливість психосеміотичних досліджень. «Значення психосеміотичного підходу до раціоналізації трудової діяльності людини, – пише В.Л. Васильєв, – полягає в наступному: по-перше, він є основою для аналізу природи і структури знакової інформації; по-друге, дозволяє розкрити глибинні взаємозв'язки між об'єктивною (система знакової інформації) та суб'єктивною (переробка знакової інформації) системами; по-третє, дає конструктивний метод для розробки вимог до організації інформаційної основи діяльності та процесу навчання людини відповідній діяльності, в якій використовується знакова інформація» [80, с. 89].

Тобто психосеміотичний супровід життєдіяльності людини розвиває у неї здатність оперувати предметами об'єктивної дійсності за допомогою їх знакових відповідників, виділяти й аналізувати знакові ситуації та типи відносин (зокрема правових), систематизувати й опрацьовувати отриману інформацію, а отже, і використовувати її для організації та поточного вдосконалення свого буття. Знаки як основні елементи і засоби мисленнєвої діяльності «допомагають здійснювати операції абстрагування, узагальнення й опосередкування властивостей і відношень предметів і явищ» [80, с. 90]. Знаки (зокрема, правові), беруть участь в управлінні процесом трансформації дійсності у свідомість людини і водночас організують, впорядковують її

мисленнєву діяльність, що допомагає сформувати у кожного зокрема свою образно-поняттєву модель цієї дійсності.

Оскільки злочини вважаються іманентною характеристикою будь-якого навіть найдосконалішого суспільства, відповідно, серед правових знаків загалом мають бути і злочинні знаки, які цю сферу відображають. Без них не можливо було б розмежувати правослухняність і протиправність, вони виконують запобіжну функцію (здатні застерегти від контакту зі злочинним елементом і навіть убезпечити від небажаного наслідку), а також зберігають і передають інформацію про вчинений злочин (сліди дії чи події).

Тобто назагал правові знаки означають, маркують, класифікують, структурують, стратифікують, ієрархізують, організовують і впорядковують правову дійсність.

6.4 Утилітаризм і прагматизм юридичної відповідальності як стандартного семіотичного атрибуту правовідносин

Загальноновизнано, що відповідальність (залежно від концептуального підходу) є обов'язковим компонентом або логічним завершенням будь-яких людських відносин. Особливо це стосується правових міжсуб'єктних відносин, де юридичну відповідальність вважають одним із фундаментальних явищ. Але і в цій, здавалося б, чітко регламентованій сфері суспільного життя, різняться способи сприйняття такого явища, як відповідальність: від кари Божої та відновлення суспільної рівноваги – до державного примусу та юридичного обов'язку правопорушника.

Ми не вдаватимемося в детальний аналіз концепту відповідальності, бо це правове явище досліджено українськими та зарубіжними науковцями в різних ракурсах. Наприклад, загальнотеоретичні та специфічні галузеві прояви відповідальності досліджували українські вчені Л.В. Багрій-Шахматов, Ю.В. Баулін, Р.В. Вереша, О.О. Дудоров, М.Й. Коржанський,

О.М. Костенко, І.В. Касницький, В.О. Меркулова, В.О. Навроцький, Н.М. Оніщенко, М.І. Панов, Б.Г. Розовський, І.Я. Соловій, В.В. Сташис, В.Я. Тацій, М.І. Хавронюк, а також російські вчені В.А. Андрієнко, Є.Ю. Антонова З.А. Астемиров, Б.Т. Базильов, В.М. Баранов, С.М. Братусь, Ю.В. Голік, І.Е. Звечаровський, І.А. Ільїн, Л.В. Іногамова-Хегай, Н.Ф. Кузнецова, В.В. Мальцев, А.І. Рарог, А.І. Чучаєв, В.Д. Філімонов, А.С. Шабуров, М.Д. Шаргородський та багато інших. Можна стверджувати, що всі, хто вивчав будь-які питання юриспруденції, так чи інакше торкалися проблем відповідальності. Однак найбільш цікавими для нашої теми дослідження є розвідки М.М. Цимбалюка, зокрема його аналіз правосвідомості як репрезентатора правової поведінки та сприйняття відповідальності за неї [524]; В.К. Грищука, а саме – його філософсько-правове розуміння відповідальності людини у тріаді «загальне (соціальна) – одиничне (юридична) – особливе (кримінальна)» [118], С.В. Бобровник, зокрема її антрополого-комунікативний підхід до аналізу конфліктів та пошуку компромісів у праві [51]; С.П. Рабіновича з його юснатуралістським підходом до розуміння всіх правових явищ і зокрема розумності у визначенні та реалізації відповідальності [385]; Н.Ю. Мельничук з її розумінням філософії злочину і покарання [315]; О.Д. Максимюк у контексті вивчення гносеології невідворотності юридичної відповідальності [297] та інших науковців, на чий дослідження опиратимемося у викладі своїх положень.

Попри таку розмаїтість підходів до вивчення відповідальності як правового поняття і явища, абсолютно поза увагою залишився той момент, що відповідальність апріорі наділена специфічною соціальною знаковістю, суспільним символізмом. І власне цей аспект візьмемося розкрити у нашому дослідженні, наклавши на нього праксеологічний (прагматичний та утилітарний) відтінок.

Атрибутивність відповідальності полягає у сприйнятті її як суттєвої, невід’ємної властивості, характерної прикмети, ознаки, стандартного атрибуту правовідносин. Слід наголосити, що саме характеристики (ознаки,

якості, риси, властивості, особливості, прикмети, знаку і т. д., і т. п.), а не складової частини (як юридичний обов'язок правопорушника) [7; 70; 340], наслідку (як примусове правове обмеження правопорушника) [21; 453 та ін.] чи різновиду правовідносин [176; 311] (останні три підходи виділяють, наприклад, Д.М. Лук'янець – у проведенні типології юридичної відповідальності [289], П.П. Сердюк – у виведенні еkleктичності теорій кримінальної відповідальності [412], С. Сахнюк – у загальній характеристиці кримінальної відповідальності як основної категорії кримінального права [406] та інші).

Про те, що відповідальність є суспільним атрибутом, говорять уже відносно давно. Але коли, наприклад, наприкінці 70-х років ХХ ст. С.Н. Братусь вважав, що «юридична відповідальність – *атрибут, ознака обов'язку* (курсив наш – О.Б.) на тій стадії її реалізації, коли він не виконується добровільно, навіть при бажанні зобов'язаного суб'єкта (що характерно для кримінального правопорушення), і тому застосовується державний примус» [70, с. 95], то вже у 90-х роках ХХ ст. науковці писали, що «відповідальність як багатомірний, поліструктурний, багатосущний соціальний феномен та *обов'язковий атрибут суспільних відносин* (курсив наш – О.Б.), його регулятор на всіх стадіях існування суспільства вивчається різними галузями наук, головним чином, в рамках предмета кожної науки» [2, с. 5]. Проте ніхто не бачив у цьому праксео-семіотичного контексту.

Із позиції праксеології (зокрема прагматизму й утилітаризму) пропонується розглянути відповідальність у двох ракурсах: 1) як *іманентну* семіотичну характеристику правовідносин; 2) як *функціональну* семіотичну характеристику правовідносин. Такий поділ пов'язаний із загальноприйнятою видовою диференціацією відповідальності у праві на позитивну і негативну [див., приклад: 386, с. 104-106], перспективну і ретроспективну [118, с. 173-298], суб'єктивну та об'єктивну [110, с. 4], особистісну та суспільну [520, с. 26], що за своєю суттю відповідає ідентифікації іманентності з позитивною, перспективною, суб'єктивною,

особистісною відповідальністю («відповідальність перед ...»), а функціональності – з негативною, ретроспективною, об'єктивною та суспільною («відповідальність за ...»).

Іманентна філософія – це суб'єктивно-ідеалістичний філософський напрям, який проголошує об'єктивний світ іманентним (внутрішнім) змістом свідомості суб'єкта [83, с. 395]. І. Кант протиставляв іманентне (внутрішнє) трансцендентному (тому, що знаходиться за межами людського пізнання); у теорії пізнання іманентний – це той, що залишається в межах можливого досвіду [243, с. 174]. Згідно з таким підходом, відповідальність є іманентною ознакою правових відносин, тому що властива їх природі, внутрішньо притаманна їм.

До іманентних семіотичних характеристик правовідносин, що пов'язані з категорією відповідальності, належать: 1) психологічні (назвемо їх іманентно-індивідуальними) – страх, адаптація, залежність, усвідомлення, готовність, вибір; 2) соціальні (або іманентно-колективні) – стимулювання, ціннісні установки, необхідність, компроміс, взаємодія, інтеграція. Розглянемо ці характеристики кожну зокрема.

Страх, хоча і є негативним емоційним станом, що виникає насамперед у ситуаціях, коли мотивація уникнення не може бути реалізована [230, с. 346], однак вважається однією з найсильніших людських емоцій [193, с. 322]. Саме страх за своєю природою є найпотужнішою адаптивною властивістю людини: психологічні трансформації, що відбуваються під його впливом, змушують людину пристосовувати свою поведінку до зовнішніх обставин. Страх має здебільшого індивідуальні прояви (хоча говорять і про суспільні страхи, але в цьому випадку, на нашу думку, йдеться радше про суспільний ризик або загрозу). Семіотичні ознаки страху сконцентровані, наприклад, у фразеологічних висловах при відтворенні як візуальних супровідних ознак («у страху великі очі»), так і поведінкових («вовка боятися – в ліс не ходити»). Що стосується сфери правовідносин, то страх є первинною властивістю суб'єкта, якої він набуває впродовж усього процесу

своєї соціалізації щоразу після першого випадку порушення якихось правил або після отримання певної інформації про можливі наслідки такого порушення (страх брати сірники без дозволу – в малої дитини, що колись обпеклася; страх користуватися транспортом – у підлітка, який колись їдучи на мопеді вчинив дорожньо-транспортну пригоду; страх дорослої людини, яка знає про можливі наслідки певного виду злочину тощо). Іншими словами, це страх відповідальності. «Щоби змусити індивідів до належної поведінки, праву необхідно володіти реальною силою і владою. Ця сила може мати не лише фізичний, а й психологічний характер. У другому випадку вона пов'язана зі спроможністю права апелювати до емоції страху» [37, с. 145]. Страх – це найпримітивніша ознака присутності відповідальності у правових відносинах, але вона має значний ефект. Адже у відчутті страху відповідальності зосереджене припущення, що недодержання певних умов може обернутися неприємними й небезпечними наслідками. Психологи вважають, що для того, щоби погасити емоцію страху і повернути психіку у вихідний, врівноважений стан, потрібна поведінкова адаптація [325, с. 75].

Адаптація передбачає пристосування живого організму (людини) до оточення, завдяки чому підтримується нормальне функціонування цього організму при зміні зовнішніх умов, що забезпечується, зокрема, психологічними механізмами на рівні цілісної поведінки [230, с. 11]. Учені наголошують на тому, що в соціальному середовищі і позитивна мораль, і природна моральність передбачають «першочерговий розвиток у особистості пристосувальних якостей, здатності розчинятися в спільноті, зливатися з нею у єдине ціле» [36, с. 121]. У сфері правовідносин адаптація означає засвоєння індивідом правових норм та інших вимог оточення, соціальних стереотипів та установок, прийнятних у цьому оточенні форм поведінки, варіантів життєдіяльності тощо [243, с. 429-430]. Це, зі свого боку, відображає міжсуб'єктну правову комунікацію на всіх рівнях взаємовідносин членів соціуму (суб'єктів правовідносин) і вироблення власних варіантів поведінки. При цьому правове пристосування (адаптація) вимагає чіткої раціоналізації

способу мислення та сприйняття правового оточення. Такий процес може відбуватися двома шляхами: 1) через внутрішнє сприйняття вимог норм права виведення їх у зовнішню поведінку; 2) перенесення еталонів зовнішньої поведінки (оточення) на рівень особистого пристосування, у внутрішню спонуку [23, с. 155]. Семіоз адаптивних процесів у контексті правовідносин полягає у копіюванні поведінкових знаків інших соціальних суб'єктів («роби, як він») або діяльнісному відтворенні вербальних знаків, описаних у нормах права («роби, як треба»). Символічно тут ідеться про адаптивність відчуття відповідальності, що відображає рівень ефективності процесу адаптації соціального суб'єкта до умов правової дійсності. Й хоча таку правову поведінку вважають пристосовницькою, однак ефективність таких дій, однозначно, існує: адаптивність відчуття відповідальності свідчить про здатність індивіда саморегулювати власні функціональні можливості адекватно до вимог права, де найвищою формою адаптації вважається інтелект (за операційною концепцією Ж. Піаже [230, с. 11, 262]) і моральна нормативність (як чинник особистісного адаптаційного потенціалу, за А.Г. Маклаковим [295]). Крім усього іншого, адаптація передбачає «налаштування системи на умови застосування» [230, с. 11]. У правовому контексті це означає «налаштування» правової свідомості відповідно до вимог права з метою «застосування» її як основного продуцента відчуття відповідальності. До того ж, показник адаптивності є одним із основних конструктів у прогнозуванні право-придатності індивіда (придатності його правової свідомості та поведінки у певному правовому полі, за певних умов правовідносин) [23, с. 155]. Адже особистісний адаптаційний потенціал прямо пов'язаний з ефективністю пристосування відчуття відповідальності до умов правової дійсності: інтелект як вища форма адаптації є запорукою вибору саме правослухняного варіанту проявлених зовні дій і вчинків.

Залежність має двояке значення: по-перше, це перебування під чийось впливом або чиеюсь владою, підкорення чому- або кому-небудь; по-друге, це зумовленість чого-небудь певними обставинами, причинами,

взаємозв'язок, взаємозумовленість [83, с. 307]. Ця характеристика властива відношенню «правовідносини – відповідальність», причому в обох значеннях: тип правовідносин залежить від відчуття відповідальності соціального суб'єкта, який перебуває під впливом соціальних (у тому числі й правових) норм; водночас відповідальність у кожному окремому випадку зумовлена певними правовими обставинами. У соціальній психології відома теорія відношення, що означає «налаштованість до класифікації предметів і явищ та реакції на них з певним ступенем постійності в оцінках» [243, с. 325]. Навіть якщо відношення є гіпотетичною конструкцією (наприклад, ми припускаємо, що соціальний суб'єкт оцінює всіх людей за кольором шкіри і налаштований певним чином демонструвати неприязнь до тих чи інших, тобто негативно реагувати на них), воно проявляється тільки у практичних діях (вербальних висловах, грубій поведінці тощо). І тут правовідносини залежать від відчуття відповідальності соціального суб'єкта (якщо залежність відчуття відповідальності перед нормами права буде сильнішою, ніж залежність відчуття відрази чи ненависті до представників певної раси, правовідносини матимуть правослухняний характер; якщо ж залежність відчуття відповідальності виявиться слабшою або її зовсім не буде – проявляться відверто протиправні дії та вчинки). Про залежність ментального від фізіології та зовнішньої поведінки, додержуючи позицій радикального позитивізму, йшлося також у теорії біхевіоризму наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.ст. [344]. Тобто стимули і подразники зовнішнього оточення формують мислення і поведінку соціального суб'єкта. Близькою до цього є теорія середовища І. Тена, французького філософа-позитивіста, який сформував свої погляди під впливом О. Конта. Згідно з цією теорією, психічне, духовне, культурне і соціальне оточення ставлять людину у залежність [243, с. 435]. Іншими словами, теорія середовища визнає людину глибоко залежною від навколишнього світу, що звільняє її від будь-якої відповідальності. Таким чином соціальний суб'єкт, будучи заангажованим у сферу правовідносин, цілком залежить у прояві власних дій і вчинків від

зовнішнього впливу, а тому не слід його звинувачувати у протиправності дій чи бездіяльності: таким його «зробило» середовище, у якому він перебуває і яке має нести відповідальність за його вчинки. Однак правова практика не завжди підтверджує цю теорію: не завжди правослухняність середовища передбачає правослухняність дій його членів. Особа, наділена критичним розумом, здатна протистояти злочинному впливу оточення (залежність відчуття відповідальності від правових норм) і, навпаки, душевно вбога людина може знецінити насаджувані їй право-норми (залежність відчуття відповідальності від меркантильних бажань). Іншими словами, залежність відповідальності як іманентної ознаки правовідносин може бути як негативною (залежно від певних негативних стереотипів: наприклад, негр – це раб), так і позитивною (залежно від свідомого аспекту життєдіяльності особи: негр – така ж людина, як інші). Адже феномен свідомості (у тому числі правової) робить людину не прямо залежною від оточення, а здатною, навпаки, формувати своє конкретне середовище.

Усвідомлення означає осягнення розумом, свідоме сприйняття, розуміння значення, сенсу чого-небудь, осмислення, правильне оцінювання чогось [83, с. 1303]. Категорія свідомості у формуванні відчуття відповідальності виступає, мабуть, найвищою психічною даністю соціального суб'єкта; вона якісно відрізняється від інстинкту страху, мотивів залежності й бажання примітивної адаптації. У філософії, зокрема, багато мислителів вважають свідомість функцією сукупності органів чуття або функцією буття-у-світі, турботи (екзистенціалізм), іноді її характеризують як функцію дії (прагматизм) [243, с. 498]. Ефективність усвідомлення відповідальності у контексті правовідносин більш ніж очевидна. Лише свідоме визнання норм права сприяє прояву істинно правослухняної поведінки. Адже формальне виконання нормативно-правових вимог, за умови відсутності свідомого «підтвердження», може призвести до зміщення ціннісних орієнтирів у бік, протилежний від соціально значимих. На відміну від позитивістської позиції механістичності додержання правових норм

правовідносини підтверджують природну необхідність визнання цих норм свідомістю. «У світлі позитивно-правового підходу вважається достатнім зовнішнє дотримання людиною приписів закону. Він не наполягає на необхідності глибокої інтеріоризації норм права в індивідуальну психіку, на їхньому змиканні і зрощуванні з моральними, релігійними або філософськими поглядами. Але для природно-правових концепцій характерне прагнення до такого возз'єднання», – вважають В. Бачинін та М. Панов [36, с. 140-141]. При цьому психологи трактують свідомість як вищу інтегруючу форму психіки, що базується на використанні мови [230, с. 334], до того ж, наголошують, що найбільш ефективним є засвоєння усталених вербальних композицій, образів, символів, знаків. Отже, знакове відтворення у правосвідомості правової дійсності завдяки загальній логічній класифікації таких знаків на позитивні й негативні формує у соціального суб'єкта відчуття відповідальності, а усвідомлене таке відчуття через закладені у правовій свідомості ідеали стає однією із детермінантів подальших правовідносин з іншими. Таким чином усвідомлення відчуття відповідальності стає внутрішньою характеристикою правовідносин, передбачаючи готовність соціального суб'єкта додержувати встановлених зразків просоціальної (проправової, тобто правослухняної) поведінки.

Готовність передбачає завершення необхідних приготувань; доведення до придатності для використання або споживання; набуття досвіду, досягнення певної майстерності; бажання зробити що-небудь [83, с. 194]. У контексті правовідносин, очевидно, йдеться про готовність до певних дій, а це вже «форма установки, що характеризується спрямованістю на виконання тої чи іншої дії [230, с. 96]. Готовність до відповідальності потребує наявності певних знань про встановлені норми права, певних навиків зіставляти правові поняття і явища; крім цього, передбачає готовність до протидії перешкодам, що виникають у процесі виконання правослухняних дій, тобто протиправним вчинкам. Готовність до відповідальності власне вже є знаковим поняттям правовідносин, що є характерною властивістю певним

чином діяти; це впевненість у правильності громадянської позиції, такий стан свідомості соціального суб'єкта, що виступає методологічним підґрунтям для прийняття адекватних рішень в управлінні своєю поведінкою. Готовність як психологічна установка є цілісним станом соціального суб'єкта, сформованим під впливом його свободної волі. Теорія свободної волі встановлює межу між можливістю чинити так, як хочеться, та відчуттям обов'язку [243, с. 406]; в нашому контексті на місці обов'язку можна поставити відповідальність. Наявність у людини свободної волі вирізняє її у соціумі: «...свобідна і непогамовна воля дає їй духовну потенцію» [459, с. 426]. Свобідна воля, будучи необмеженою за своєю суттю, робить людей відповідальними за все те, що вони дозволяють робити собі й іншим стосовно себе та оточення. Воля – «одна з функцій людської психіки, яка полягає насамперед у владі над собою, керуванні своїми діями й свідомому регулюванні своєї поведінки» [83, с. 157]. Тобто, воля є одним із засобів формування відчуття відповідальності. Волю можна вважати сукупністю емоцій, цілеспрямовано зорієнтованих на свідому готовність діяти. У правовідносинах основне значення у вольових актах належить правосвідомості, яка, зі свого боку, забезпечує формування правових потреб і «підказує» вибір мотиваційного рішення у правовій ситуації. Додержуючи методології «діяльній психології» А. Леонт'єва, можемо зазначити, що правова воля передбачає здатність соціального суб'єкта здійснювати свідомий контроль над правовою поведінкою; причому ця здатність набувається у процесі правової соціалізації і дає правосвідомості додаткові мотиваційні властивості. «За рахунок контролю людина набуває можливість діяти всупереч сильній мотивації та / або ігнорувати сильні емоційні переживання» [271, с. 70]. Це зокрема стосується протиправної мотивації. Адже, щоб соціальний суб'єкт міг провадити правослухняну поведінку, необхідно, щоб його воля була спроможною протиставити протиправним мотивам стійку правослухняну зорієнтованість; іншими словами, необхідно сформувати свідомий контроль за безпосередньою поведінкою через

засвоєння певних правил правослухняної поведінки. Лише за умови сильного правослухняно зорієнтованого емоційного конструкту воля набуває характеристики «свобідності». Свобідна воля дає можливість людині вільного правового вибору.

Вибір передбачає вирішення чого-небудь за якимись ознаками, відокремлення від інших об'єктів; визначення чогось зручним, придатним; надання переваги чому-небудь, вважаючи кращим; а також можливість робити все це [83, с. 68]. Соціальний суб'єкт реалізує власну свободну волю через вільний вибір певного типу поведінки. Теорія вибору (або, як її по-іншому називають, етика свободи) вчить оцінювати кожен ситуацію, щоб зробити можливі подальші дії і вчинки правильними з позицій моралі та права [243, с. 545]. Можливість (або потреба) вибору сприяє прояву оцінювальної домінанти, а отже, зумовлена відчуттям відповідальності. Соціальний суб'єкт завжди має можливість вибору, але не завжди має потребу в цьому. Вибір, здійснений соціальним суб'єктом, можна вважати його самовизначенням, що, зі свого боку, є діяльним (поведінково проявленим) вирішенням кожної окремої ситуації. Категорія самовизначення у значенні «здійснення вибору» стосується також правовідносин і ставлення їх суб'єктів до предмета вибору. Теорію вибору у сфері правовідносин можна, на нашу думку, пов'язати з егалітарною функцією права, що означає «його здатність наділяти всіх громадян рівною мірою свободи і прав у їхньому соціальному житті і діяльності» [36, с. 153]. Тобто, через дозвіл усвідомлювати власну соціально-правову повноцінність перед законом і суспільством право делегує кожному правоздатному громадянину можливість вибирати і користуватися однаковими юридичними повноваженнями, але водночас застерігає про відповідальність такого вибору. Вибір – це не властивість відповідальності, а її субстанція; за кожним окремим вибором стоїть окремий прояв відповідальності; вбір зумовлює відповідальність, а отже і правовідносини. Тому вибір можна

вважати найвідповідальнішою іманентно притаманною знаковою характеристикою правових відносин.

Усі ці психологічні характеристики правовідносин пов'язані зі соціальними (або іманентно-колективними), до яких ми віднесли стимул, ціннісні установки, необхідність, компроміс, взаємодію та інтеграцію.

Стимул – це спонукальна причина до здійснення чогось, заохочення; подразник, який викликає реакцію [83, с. 1195]. Процес сприйняття соціальним суб'єктом інформації, що надходить із правової дійсності (як вертикально – правові норми і вимоги, так і горизонтально – правові ситуації, що потрібно вирішити), супроводжується дією перцептивних стимулів через соціальні та особистісні чинники. До таких можна віднести: внутрішню і зовнішню мотивацію правових дій і вчинків; професійні, морально-етичні, культурні та інші установки; сподівання, пов'язані з вирішенням професійних завдань; вплив правового оточення, колективу, сім'ї тощо. Всі сформовані цінності і потреби виступають як організаційні чинники при сприйнятті правової інформації, що надалі трансформується у регулятивну основу правослухняної поведінки [23, с. 172]. Правовий знак «стимул до відповідальності» формується у кожного соціального суб'єкта окремо, але тільки у соціальному середовищі, тобто коли він має можливість отримати цей стимул від когось іншого як допуск до бажаних для нього правових відносин, у процесі правових відносин або внаслідок них. Стимул і мотивація відіграють провідну роль у формуванні поведінки і контролі за нею. Мотивація поведінки соціального суб'єкта залежить від його індивідуальних потреб і цілей, ефекту когнітивного дисонансу і значення стимулу до правослухняної поведінки. Якщо адаптувати мотиваційний підхід, скажімо, до сфери правовідносин і зосередити увагу на такому знаковому аспекті, як правозахист, то можна виділити декілька характерних ознак професійних мотивів працівника правоохоронних органів. До таких, на нашу думку, належать: енергетичний потенціал, що активізує професійну діяльність; чітке орієнтування на певну мету (захист прав і свобод); селективна психічна

увага, зосереджена на певному виді подразників-стимулів (факти, події, дії, вчинки, що стосуються вирішуваної ситуації); морально-психологічна готовність до типового реагування з боку правового оточення (небажання сприяти вирішенню правових конфліктів, надмірна зацікавленість інформацією з обмеженим доступом тощо); реалізація правоохоронних функцій для досягнення мети (вирішення правової ситуації чи конфлікту) або для заміни сильнішою мотивацією [23, с. 180-181]. Всі ці мотиви у сукупності є стимулюючою основою для формування і прояву правослухняної поведінки, адже вони активізують психічну готовність до відповідальності за виконання дій у контексті право-норм.

Ціннісні установки – різноманітні духовні орієнтації думки та волевиявлення, сподівання, надії чи побоювання, схильності, переконання, пристрасті та застереження, що визначає не тільки наше ставлення до певного предмета, події, факту, думки, справи, особи і т. д., а й насамперед те, у якому вигляді вони нам безпосередньо видаються, тобто те, як вони реалізуються у світі нашого сприйняття [243, с. 469]. Установка на відповідальність у правовідносинах може бути зумовлена внутрішніми чинниками соціального суб'єкта (потребами, спрямуванням уваги та ін.) або певними моментами зовнішнього світу (суб'єктивні й об'єктивні чинники правової дійсності). Окремої уваги заслуговують установки, що сформовані на основі попереднього досвіду індивіда і мають тенденцію до збереження протягом тривалого часу (до таких належать установки дружби чи ворожості, шани чи зневаги, довіри чи застереження тощо). На відміну від мотиву і стимулу, що є відносно динамічними цільовими спонуками, установка вирізняється стійкістю поглядів та уявлень. Вона не лише спонукає, а й готує соціального суб'єкта до певних дій. При цьому морально-правові установки є набагато складнішою організацією відповідальності, ніж мотиви. Виділяють емоційні, смислові та поведінкові аспекти налаштування індивіда до сприйняття і реагування щодо різноманітних правових об'єктів і ситуацій. Ці складові у психології об'єднують у поняття «атитюд» (від фр. attitude – поза),

що означає «форму психічної активності, яка передбачає готовність до виконання певної дії» [230, с. 34]. Наприклад, у правоохоронця атитюд формується на основі власного досвіду, набутого в процесі професійної діяльності; за допомогою цього досвіду правовий світогляд здійснює управлінський вплив на реагування працівника ОВС щодо всіх об'єктів і ситуацій правової дійсності, у якій він перебуває [23, с. 182-183]. Правовий атитюд координує і продукує правомірний тип поведінки і готовність до відповідальності. Крім цього, близькою до поняття установки є інтенція як намір, тенденція, прагнення, спрямування свідомості, мислення на певний предмет [243, с. 183]. Власне інтенціональність відповідальності є однією з найважливіших характеристик правових відносин, що полягає у соціальній спрямованості всіх цих категорій. Відповідальність соціального суб'єкта виступає сукупністю функціональних апперцепцій (усвідомленого сприйняття) в умовах опосередкованості правової комунікації, включеної у контекст міжсуб'єктних правовідносин. Тільки в силу цієї опосередкованості можлива інтенціональна діяльність право-суб'єктів як поведінкова інтерпретація функціонування права.

Необхідність (як філософська категорія) виражає об'єктивні зв'язки матеріального світу [243, с. 296], що за своєю суттю означає потребу в чому-небудь. Необхідність відповідальності у правовідносинах беззаперечна і вкрай важлива, особливо коли йдеться про соціальну необхідність, колективну потребу, що свідчить про її всезагальну значимість. Необхідність безпосередньо пов'язана з категорією можливості: «необхідність однієї речі є одночасно можливістю принаймні для певної іншої речі, ... необхідність відноситься до можливості як визначене (задане) буття – до наявного буття» [243, с. 296]. Необхідною можна вважати річ, позицію чи властивість, що не може бути замінене нічим іншим; необхідним є те явище, що неодмінно має настати чи відбутися за певних заданих обставин. Тобто необхідність відповідальності зумовлена самою природою правовідносин, бо ніщо інше її замінити не може (позиція, так би мовити, без зайвих коментарів).

Компроміс (як згода з ким-небудь у чомусь, що досягається взаємними поступками, поступка заради досягнення мети [83, с. 446]) є однією з іманентно-колективних властивостей правових відносин, бо реалізується саме у соціумі, за наявності хоча би двох суб'єктів, адже передбачає безпосередню взаємодію. Відповідальність до певної міри є також компромісом у вирішенні правових конфліктів. Наприклад, держава, не маючи змоги повністю відновити попередній стан речей правової дійсності (повернути життя вбитому чи здоров'я покаліченому, відбудувати зруйноване чи понівечене, надати товарний вигляд зіпсутому і т. д.), попри максимально можливі компенсацію та відшкодування, позбавляє винного певних благ (конфіскує майно, обмежує вільне пересування, призначає штрафні роботи тощо). А потерпілий, зі свого боку, не маючи іншого вибору, погоджується на певне відшкодування, заміну, повернення, покриття витрати чи навіть втрати, усунення незручностей, відновлення порушених прав та ін. Таким чином відповідальність стає своєрідним компромісом у врегулюванні порушеної соціально-правової гармонії. Саме компромісу між суспільними інтересами та цілями, з одного боку, та індивідуальними, професійними, етичними і т. д. устремліннями, з другого, надає перевагу з-поміж інших особливостей відповідальності людини А.В. Белов [118, с. 45-46].

Взаємодія як характеристика правовідносин впливає з усіх попередньо описаних, бо передбачає взаємний зв'язок між суб'єктами у дії, погодження у цих діях, взаємний вплив, що може зумовити навіть взаємні зміни у взаємодіючих суб'єктів чи об'єктів. У філософії Канта ця категорія розглядалася як відношення, що породжує єдність речей і процесів чуттєвого світу [243, с. 66]. Тобто взаємодія як колективна характеристика правовідносин аналогічна до індивідуальної характеристики залежності. Через цю характеристику відповідальності можна назвати каузальною (причинно-наслідковою) закономірною ознакою правовідносин. Взаємодія охоплює не тільки суб'єктів, а й супутні причини, обставини, умови, впливи, підстави, наслідки. Принципу каузальності приділено багато уваги у

наукових дослідженнях (від Демокріта до новітньої фізики), і юриспруденція не є винятком, однак у контексті взаємодії соціальних суб'єктів як соціальної властивості правовідносин важливим є те, що така взаємодія може набувати різних форм: взаємодія, що зорієнтована на створення чогось нового (наприклад, шлюб для створення нового соціального суб'єкта – сім'ї); взаємодія, розрахована на зміну і перетворення (наприклад, усиновлення зі зміною правового статусу всіх причетних до цього суб'єктів); взаємодія задля розвитку (наприклад, угода про надання освітніх послуг для інтелектуального та професійного розвитку одного зі суб'єктів відносин) і т. д. Тож, відповідно, залежно від типу взаємодії формується і тип відповідальності в межах правовідносин; по суті взаємодія закладає основу, встановлює умови, формує підстави для відповідальності, а отже і правових відносин.

Інтеграція (як процес чи дія, що має своїм результатом цілісність, об'єднання, поєднання, відновлення єдності [243, с. 181]) стосовно відповідальності більше характерна як доцільне цілеспрямоване об'єднування та координація дій різних частин цілісної системи правовідносин. І тут ідеться не тільки про дії соціальних суб'єктів, а й усіх елементів правової дійсності – дій, подій, фактів, явищ, об'єктів, суб'єктів, обставин, умов і т. д. Тільки за умови інтегрованого врахування всіх цих складових як цілісності можна говорити про об'єктивність відповідальності та адекватність її правовідносинам. У цьому випадку правовідносини виступають соціальним конгломератом, що механічно й метафізично поєднує однорідні (що стосуються одного право-випадку) чинники в цілісне системне відношення. Інтеграційний підхід до розуміння відповідальності та правовідносин загалом дає можливість розглядати цілісно концепти і категорії, які у розпорошеному стані не мають ніякої соціальної ваги і значення. Самі правовідносини також є інтеграцією певних елементів. Крім цього, інтеграція аналогічних право-випадків необхідна для типізації та уніфікації відповідальності в межах однотипних правовідносин. Тобто

інтеграція є одночасно ознакою, чинником, процесом і підставою відповідальності з метою інтегрування й координації правовідносин як цілісності.

У групу функціональних семіотичних характеристик правових відносин, що репрезентують концепт відповідальності, за запропонованою класифікацією, входять: 1) суспільні (функціонально-організаційні) – комунікація, градація, регламентація, моделювання, коригування, прогнозування; 2) державні (функціонально-розпорядчі) – переконування, примус, запобігання, охорона, покарання, регулювання.

При цьому слід зауважити, що суспільні характеристики тематично продовжують попередньо аналізовані (соціальні), що за своєю суттю можуть видатися на перший погляд майже ідентичними (словники подають ці поняття як синонімічні [83, с. 1164, 1218]), але ми їх розмежуємо за діяльнісною ознакою. Тобто соціальні характеристики ми розглядали як внутрішньо притаманні правовій спільноті, а суспільні розглядатимемо як функціональні, пов'язані з виконанням певних завдань, специфічних дій, діяльності цієї спільноти.

Комунікація у такому контексті – це специфічна функція відповідальності, розрахована на повідомлення суб'єктам правової спільноти певної інформації для спонукання певним чином діяти або, навпаки, для застереження від якихось дій; іншими словами, ця функція передбачає процес рецепції, тобто прийом і перетворення певного впливу. У даному випадку йдеться, передусім, про інформаційний вплив права, при цьому правову інформацію необхідно не просто прийняти, а й зрозуміти та осмислити. Соціальний суб'єкт у випадку прийняття правових норм і вимог до виконання у процесі правовідносин виступає реципієнтом, який, за сподіванням законотворців, має відповідно прореагувати, тобто належно побудувати свої поведінкові дії. Правова комунікація як прототип правовідносин виступає інтеракцією, що охоплює комплекс елементарних понять мовлення і рефлексивної дії. В опосередкованій правом інтеракції

відповідальність постає у різноманітних «констеляціях» залежно від того, беруть на себе провідну роль у координації діяльності іллокутивні зусилля (спрямовані на право-порозуміння) чи цілераціонально діючі перлокутивні аспекти (зорієнтовані на право-вплив). Тобто відповідальність виконує роль іллокутивного інформатора (при цьому вона спроектована на формування аксіологічного ядра соціального суб'єкта, що поєднує найбільш доцільні уявлення про реальні правові норми і цінності та орієнтує щодо них правову поведінку) і водночас є чітко перлокутивною (адже в самій своїй природі відповідальність передбачає вимогу діяти тільки в дозволених межах). Загалом ефективність такої характеристики правовідносин, як правова комунікація, полягає у конструюванні моделей інтерпретації право-норм у процесі прояву правослухняної поведінки, що охоплює комплекс правового мовлення і рефлексивної дії, а також мовленнєво-поведінкове взаємопорозуміння право-норм і право-споживачів як певних функціональних систем, спрямованих на конституювання поняття про правослухняність.

Градація – наступна характеристика, яка логічно продовжує напрям комунікації як типу конституювання, що, крім усього іншого, потребує поступовості переходу від одного типу відповідальності до іншого залежно від рівня значимості правовідносин. Градація властива правовідносинам рівно настільки, наскільки стратифіковані самі правовідносини. Найбільш загальноприйнятим є поділ правовідносин на правослухняні (коли відбувається додержання, виконання, використання норм права) та протиправні (у цьому випадку здійснюється порушення і, відповідно, застосування норм права). Водночас є й інші підходи. Наприклад, В.К. Грищук у філософсько-правовому аналізі відповідальності людини класифікував підходи до градації юридичної відповідальності, зокрема, наводячи позиції: 1) Н.В. Вітрука, який розрізняє правову та юридичну відповідальність, що стосується, відповідно, природно-правових і позитивно-правових відносин [90]; Н.М. Оніщенко, яка диференціює відповідальність у

контексті відносин «особа – держава» на публічно-правову (відповідальність особи перед державою) та юридичну відповідальність держави перед приватним суб'єктом [343]; О.І. Харітонової та Є.О. Харітонова, які вважають, що градація юридичної відповідальності не має встановлених меж, бо в кожному окремому випадку проявляються її специфічні аспекти [512]. Тобто підходів до градації відповідальності, а отже, і правовідносин є багато, і це тільки підтверджує значимість цієї характеристики.

Регламентация передбачає точне визначення, чітко встановлення чого-небудь; сукупність правил, що регулюють, обмежують чию-небудь діяльність [83, с. 1020]. Це чи не найвлучніша характеристика правовідносин у визначенні відповідальності соціальних суб'єктів. Адже остання настає саме за порушення чітко встановлених правил, точно визначеного порядку, певних державних обмежень і т. д. Життєдіяльність соціальних суб'єктів відбувається за прийнятим суспільством і державою розпорядком, право у цьому контексті можна вважати своєрідною інструкцією, зводом правил, що регулюють цю життєдіяльність і вимагають виконання цих правил та змушують дотримуватись цих обмежень. І що чіткішою буде регламентація поведінки соціальних суб'єктів, тим ефективнішою буде організація правовідносин і тим меншою буде потреба у задіянні механізму відповідальності. Тобто регламентація є функціонально-організаційною характеристикою правовідносин, що передбачає врегулювання підстав і причин застосування у них концепту відповідальності.

Модельовання означає створення моделі чого-небудь; дослідження чого-небудь через побудову і вивчення його моделі; обробку чого-небудь, через надання йому певної форми; складання думки про кого- або що-небудь на основі того, що беруть за зразок [83, с. 535]. Усі ці значеннєві відтінки властиві правовідносинам, які одночасно є результатом процесів модельовання правової дійсності за допомогою права і середовищем модельовання відповідальності соціальних суб'єктів за участь у цих правовідносинах. Однак не менш цікавим є другий аспект, згідно з яким

моделювання виступає функціональною характеристикою правовідносин, що передбачає створення моделі (варіанту, типу, виду) відповідальності залежно від ролі їх учасників; причому змодельована відповідальність, реалізуючись, стає джерелом моделювання подальших правовідносин і т. д., і т. д. Тобто моделювання як властивість правовідносин забезпечує їм циклічність і безперервність, хоча й з урахуванням щоразу нових нюансів у кожному окремому право-випадку для кожного окремого соціального суб'єкта. Моделюванням у правовідносинах можна вважати створення вербальних моделей ідеальних варіантів поведінки із наступною їх апробацією – відпрацюванням певних суспільно значимих операцій (дій чи бездіяльності) безпосередньо в середовищі перебування соціальних суб'єктів. При цьому моделюється поведінка як правослухняна, так і протиправна, але у другому випадку паралельно моделюються і варіанти відповідальності. Без цієї властивості правовідносин не можливим було би навіть припущення відповідальності (не можна встановити порушення без попереднього встановлення правил); моделювання – необхідна характеристика організації та реалізації правовідносин.

Коригування (корегування, коректування – словник подає ці значення як однозначні [83, с. 454, 455]) передбачає внесення коректив, поправок, виправлення чого-небудь. У контексті правовідносин коригування – це окрема функція відповідальності, яка самою своєю наявністю вносить зміни у порушений правовий баланс, відновлює (за можливості) прийнятний стан правової дійсності, реанімує допустимі об'єктно-суб'єктні чи суб'єкт-суб'єктні співвідношення. При цьому найбільшого впливу від процесів коригування зазнає сам соціальний суб'єкт, який змінюється під впливом соціально-історичних реалій, що забезпечують процес створення людиною самої себе через взаємодію зі собі подібними. При цьому ми можемо спостерігати прояви специфіки людської сутності в кожному окремому випадку, в окремій культурі, окремому суспільстві. Поведінка суб'єктів правовідносин формується внаслідок модифікації природних потреб під

впливом накладених на них трафаретів позитивно-правового стилю життєдіяльності. У зв'язку з цим відбувається прогрес правової поведінки соціального суб'єкта як природного процесу його існування у позитивно-прагматичному обмеженні. Така коригувальна властивість відповідальності, а через неї і правовідносин загалом доводить ефективність цих суспільних феноменів; за допомогою коригувальної характеристики суспільство здатне синергетично функціонувати і самовдосконалюватися.

Прогнозування – передбачення на основі наявних даних того, якими можуть бути напрям, характер та особливості стану, розвитку й результатів явищ і процесів у природі та суспільстві [83, с. 966]. У нашому випадку безпосереднім предметом прогнозування є правовідносини, а відповідальність тільки відносно можна вважати прогнозованою через імовірну появу в них проявів протиправності. Прогнозувати наслідки тієї чи іншої правової ситуації соціальний суб'єкт може на основі отриманого досвіду перебування в певному суспільстві, фокусуючи при цьому свою увагу на зворотному зв'язку, тобто на можливості виникнення певних дій у відповідь на ситуативне подразнення. Тому правослухняну поведінку можна назвати антициптивною (від лат. *anticipatio* – вгадую, передбачаю [230, с. 28]), здатною випередити певні правові наслідки, запобігти ускладненню правової ситуації і сприяти її вирішенню. А щоби сформулювати прогнозований правослухняний тип поведінки соціального суб'єкта, який у процесі життєдіяльності зміг би через правильну інтерпретацію правової ситуації прогнозувати варіанти її вирішення, необхідно дати йому змогу здобути належний досвід адаптації поведінки до правової дійсності [23, с. 176]. Таким чином прогнозування можна вважати однією з найефективніших організаційних характеристик правовідносин.

Крім того, що відповідальність завдяки низці проаналізованих властивостей правовідносин виступає їх організаційним чинником, вона покликана виконувати й розпорядчі функції переконування, примусу, регулювання, охорони, запобігання та покарання (від імені держави).

Переконування (або переконання як дія) – це процес доведення чого-небудь комусь, змушування кого-небудь повірити у щось, погодитися з ким-або чим-небудь; умовляння зробити що-небудь, схиляння до якогось рішення [83, с. 729]. Цей процес як ніякий інший цілком залежить від вербальних засобів та вміння їх підбирати і застосовувати, адже переконування є однією з трьох основних функцій мовлення (нарівні зі з'ясуванням і доведенням), які визначають внутрішній зміст мовленнєвої діяльності [75, с. 40], у тому числі й правової комунікації. Метод переконування є одним із найефективніших у формуванні правової свідомості соціального суб'єкта, бо передбачає творення у нього твердої впевненості, певності у значимості правових цінностей, міцно усталеної право-позиції, системи, сукупності правових поглядів. Критичний підхід до аналізу системи правових цінностей, яка є підґрунтям правової свідомості, означає усунення причин, що могли би спровокувати протиправну поведінку, тобто запобігання такій поведінці. Відповідальність також можна розцінювати як засіб переконування, причому хоча й доволі вичерпно аргументованим, але не нав'язливим (право вибору залишається за соціальним суб'єктом). Ефективність процесу переконування у контексті правовідносин через встановлення відповідальності за протиправні вчинки, дії чи бездіяльність залежить, по-перше, від демонстрації зразків для наслідування, які схвалюються, заохочуються або й винагороджуються державою, по-друге, від певного досвіду, отриманого за допомогою власної поведінки, що доводить або спростовує отриману інформацію із правового оточення.

Примус – наступна (логічно виокремлена після переконування) організаційно-розпорядча характеристика правовідносин, яка відкидає добровільність вибору, а, навпаки, передбачає відвертий натиск з боку державно встановленого правопорядку, примушування додержувати прийнятих правил і вимог, вимога діяти тільки певним чином незалежно від бажання соціального суб'єкта, що зумовлено нормативним врегулюванням правовідносин і визначенням відповідальності за відхилення від заданого

напряму (правослухняності). В.К. Грищук вважає, що соціальна відповідальність людини належить тільки до елементів примусу, що може бути неоднорідним: негативний – для порушника, імовірний – для осіб, здатних керувати своїми діями [118, с. 48]. Примус – це основна характеристика правовідносин, що демонструє відповідальність як обов'язок і повинність. Ефективність цієї характеристики залежить від реалізації кратичної функції права загалом: право містить «особливі формоутворення, завдання яких полягає в тому, щоб переадресувати вимоги універсальних законів світопорядку окремим індивідам і змушувати їх коригувати свою поведінку щодо загальної системи соціальних взаємодій» [36, с. 147]. Право «пропонує еталонні зразки належної соціальної поведінки» і знаходить засоби і способи примусу осіб із протиправними нахилами до такого типу дій і вчинків; одним із таких засобів власне виступає відповідальність. Під примусовим впливом права сфера правовідносин набуває організаційної впорядкованості та розпорядницької директивності.

Запобігання – це похідна від двох попередніх характеристика. Через реалізацію функцій переконання та примусу відповідальність у межах правовідносин зорієнтована на те, щоби не допустити, заздалегідь відвернути небажану для держави поведінку соціального суб'єкта. Тобто переконання і примус можна вважати основними методами запобіжної діяльності у сфері правовідносин. «Профілактика злочинів проводиться із застосуванням заходів переконання та примусу стосовно осіб, які порушують норми права і правила поведінки, встановлені у суспільстві» [253, с. 150]. Встановлюючи відповідальність, держава запобігає протиправності через застереження. Однак тут доречно згадати про застереження для суб'єктів не тільки протиправної поведінки, а й віктимної (так званих потенційних жертв), бо у разі провокування останніми акта насилля вони також нестимуть відповідальність, причому подвійну – страждання від насилля та громадський осуд (у тому числі юридичний). Забезпечити максимальну ефективність запобіжного спрямування відповідальності можна шляхом

логічного доведення доцільності й необхідності саме такого (правослухняного, не провокуючого) типу поведінки, щоби змусити соціального суб'єкта добровільно повірити у важливість пропагованого і схилити його до прийняття єдино правильного рішення – змінити життєві позиції у бік виваженості та правослухняності здійснюваних вчинків.

Охорона виступає супутньою (після запобігання) характеристикою відповідальності, що забезпечує оберігання держави та її громадян і всіх, хто перебуває на її території, від небезпеки протиправності, забезпечення та гарантування недоторканності їхніх законних прав і свобод у процесі правовідносин. Іншими словами, відповідальність, застерігаючи від протиправної поведінки, не тільки запобігає вчиненню протиправних дій чи протиправній бездіяльності, а й під страхом покарання виконує охоронну, захисну функцію. Але знову ж таки треба наголосити на імовірності, а не на беззаперечності такої функції (вона повністю спрацьовує тільки у випадку правослухняної поведінки), тому що абсолютно гарантувати неприпустимість протиправності не може ніхто. Зате можна гарантувати повну реалізацію охоронної ознаки відповідальності через додержання принципу її невідворотності (у випадку протиправної поведінки спрацьовує механізм захисту у формі покарання винних).

Покарання вважають найбільш поширеною ознакою відповідальності, точніше логічним її завершенням. Відповідальність у такому контексті формується на основі послідовної взаємодії трьох основних чинників – усвідомлення обов'язку, оцінки поведінки та накладення санкцій за невиконання встановлених правил поведінки соціальних суб'єктів [21]. Покарання можливе у формі висунення вимог до соціального суб'єкта (чи групи суб'єктів) на основі попередньо прийнятих або покладених на нього (на них) певних зобов'язань із подальшим застосуванням санкцій у випадку невиконання цих вимог. Деякі із науковців вважає відповідальність саме покаранням, ототожнюючи ці поняття [158], або реалізацією санкцій порушеної правової норми [180]. Не підтримуючи і не заперечуючи такі

підходи, слід визнати покарання однією з основних функціональних характеристик відповідальності як знакової властивості правовідносин.

Регулювання означає впорядкування чого-небудь, керування чимось через підкорення його відповідним правилам, певній системі; домагання нормальної роботи механізму, системи і т. ін. через забезпечення злагодженої взаємодії складових частин; досягнення потрібної сили, належного ступеня прояву чого-небудь [83, с. 1020-1021]. Регулювання правовідносин через відповідальність – це одна із функціонально-розпорядчих характеристик цього процесу. Таке вирішення проблеми правопорядку в державі сприяє налагодженню належної роботи механізму правового регулювання взагалі. Така ознака відповідальності, як регулятивність, проявляється у межах правовідносин через закріплення нормативної моделі відхилення від норми та нормативної моделі реакції на це відхилення (Д.М. Лук'янець [290]). Тобто, визначивши, який тип поведінки є девіацією (відхиленням) і якою буде реакція на це, держава стає арбітром у суспільній грі під назвою «правовідносини», регулювальником суспільного руху, розпорядником, управлінцем, менеджером у забезпеченні чіткого виконання встановлених правил усіма учасниками правовідносин. Цю характеристику відповідальності можна вважати узагальнюючою, підсумковою. В.І. Сперанський свого часу писав: «... відповідальність як загальнометодологічне поняття ... є регулятором суспільних відносин, що передбачає обов'язковість урахування і реалізації в процесі колективної життєдіяльності соціально значимих принципів і норм. ... відповідальність людини пов'язана з усіма формами суспільної та індивідуальної свідомості» [441, с. 146]. На основі аналізу регулятивної функції відповідальності у контексті соціального натуралізму О.М. Костенко запропонував генераційно-регуляційну модель поведінки людини, засновану на так званому «законі годинника», де воля людини – це своєрідна «пружина», здатність генерувати поведінку, а свідомість – «маятник», здатність регулювати поведінку [237]. Іншими словами, відповідальність як характеристика правовідносин виконує

функцію координатора спільної діяльності соціальних суб'єктів, ця властивість відповідальності регламентує її основоположну сутність.

Отже, проаналізувавши основні знакові характеристики правовідносин, можна констатувати, що відповідальність є невід'ємною іманентною (внутрішньою) властивістю будь-яких правовідносин, яка базується на індивідуальних психологічних особливостях соціальних суб'єктів – відчутті страху, потребі адаптації, соціальному узалежненню, свідомому виборі й готовності прийняти встановлені норми, а також колективних соціально зумовлених чинниках – стимулюванні правослухняності, формуванні загальнолюдських цінностей і необхідності їх додержання, пошуку компромісу в процесі постійної взаємодії та об'єднання у правову спільноту. Крім цього, відповідальності властиві й зовнішньо проявлювані ознаки, що несуть основне змістовно-функціональне навантаження цього явища в контексті відносин соціальних суб'єктів як членів суспільства і держави. Так, у процесі правовідносин реалізуються організаційні функції відповідальності через правову комунікацію, суспільну градацію, чітку регламентацію, що дає можливість моделювати, коригувати і навіть прогнозувати подальший розвиток правовідносин. До того ж, відповідальність виконує і розпорядчі завдання: вона здатна бути засобом переконування і примусу в доцільності правослухняної поведінки, запобігання правопорушенням та охорони правопорядку через загрозу покарання, що в сукупності дає підстави вважати відповідальність одним із найдієвіших засобів регулювання правовідносин.

Загалом усі зазначені ознаки виокремлені на підставі значимості їх у формуванні узагальненого концепту відповідальності, вони відтворюють її найбільш характерні семіотичні властивості, що стандартно проявляються у процесі правових відносин. У сукупності всі ці характеристики відповідальності демонструють її практичну цінність і прикладне призначення, доводять, що відповідальність як правове явище і поняття базується на принципах соціального й водночас індивідуального прагматизму й утилітаризму.

Висновки до розділу 6

Знаки, які людина використовує для передачі / сприйняття інформації, мають чітку прагматичну ознаку – відображення її практичних інтересів у поведінці (способі життя), діяльності (функціонуванні соціального суб'єкта) і способі мислення (оцінці об'єктів соціокультурного простору). Праксеологія правового знаку передбачає аналіз раціональності його створення, ефективності функціонування, корисності й потрібності використання, результативності застосування тощо.

Залежно від сфери дії правового знаку (правотворення чи правореалізації) він виконує такі функції: 1) у сфері правотворчості – економія вербальних засобів, спрощення процесу творення, нормативна організація суспільства, конструювання механізму правового регулювання, врахування інтересів суспільства, формування право-комунікативної сфери суспільства, проектування правовідносин; 2) у сфері правореалізації – доступність і зрозумілість сприйняття, спрощення процесу сприйняття, збереження правил гри, інструментальність управління, прогнозування варіантів правового рішення, впорядкування самоорганізації соціуму, формування солідарності суспільства. Деякі з цих функцій можна об'єднати в окрему (спільну) групу, виділивши ті з них, що однаково стосуються і правотворення і правореалізації (наприклад, спрощення, доступність і зрозумілість, організація суспільства, проектування та прогнозування тощо).

Право як семіотичний текст (не тільки вербальний) проявляється у декількох аспектах: 1) як особливий функціональний стиль літературної мови; 2) як символічне відтворення правової дійсності; 3) як відкрита і закрита система правовідносин. *Контекстом права* є весь соціокультурний простір, що ним регульований, і водночас саме право як «уришок» соціокультурного простору стає контекстом для правових знаків, що містяться в ньому. *Інтертекстуальність у праві* означає, що всі тексти (у розумінні – все, що передає правову інформацію, це можуть бути навіть

окремі правові знаки) існують у мережі взаємовідносин; причому не тільки правових, а й історичних, суспільних, ідеологічних, політичних «текстуальних» відносин. Прагматизм *права як гіпертексту* полягає у «матричності» його побудови і дії: натиснувши «кнопку» правослухняності, гравець (соціальний суб'єкт) отримує певний набір правил, дозволів і навіть пільг, а обравши протиправність – отримує заборони, обмеження і покарання. Через аналіз права як тексту, контексту, інтертексту, гіпертексту, розкривається його тактико-стратегічний потенціал, що передбачає чітку граматику (вибудову) дій соціальних суб'єктів.

Правові знаки є водночас і засобами пізнання, і знаряддями впорядкування правової дійсності, адже в людській життєдіяльності вони виступають абстрактним та узагальненим її відтворенням у проєкції на правовідносини. Важливе значення у вивченні цих питань має психосеміотика, предметом вивчення якої є власне людська поведінка з огляду впливу на неї знакових повідомлень об'єктивної дійсності.

Знаковість правослухняної поведінки підкреслює роль психологічного чинника як у формуванні, так і в сприйнятті правових знаків, що передбачає інтенсифікацію психічної діяльності людини та активізацію процесів сприйняття і переробки інформації, робить доцільним застосування правових знаків для впорядкування правової практики.

Поведінковий прояв протиправності – це зовнішній атрибут самоутвердження і самореалізації індивіда у правовому просторі через задоволення меркантильних внутрішніх потреб і спонук. Знаковим вважається сам тип злочинця з акцентуванням на діяльнісні характеристики. З-поміж поведінкових знаків у контексті знаковості більш інформаційними є їх вербальні відповідники, що відображають «жанр» злочинної діяльності, допомагають відтворювати схему правовідносин, відтворюють їх ієрархію та чітко структурують злочинну поведінку за напрямками.

Злочинна поведінка супроводжується відповідними правовими знаками – це сліди злочину або створювані у процесі слідства копії певних об'єктів

дослідження (здебільшого невербальні знаки – ікони, індекси, символи). Для дослідження таких знаків використовують знання зі сфери фізики, хімії та біології, а також спеціальних наук, таких як антропометрія, габітоскопія, дактилоскопія, графологія, фоноскопія, одорологія, трасологія, балістика та ін.; знаки-символи потребують застосування інших спеціальних знань зі сфери семіотики, геральдики, культурології, психології тощо. До кримінальних знаків можуть належати антропні знаки тіла (міміка, рухи, жести, пози), голосу (тембр, висота, швидкість мовлення), паралінгвістичні нюанси (обмовки, емоції, почервоніння чи збліднення, загальмованість мислення підозрюваного, зовнішній вигляд, манера спілкування, темперамент слідчого) та ін. Відтворення обстановки та обставин події пов'язане зі створенням, реконструкцією певних знаків, аналогічних тим, що були на місці злочину в момент його вчинення (не тільки статичні знаки – наприклад, манекени людей чи макети зброї, а й динамічні чинники – скажімо, освітлення чи шуми). Усі криміналістичні знаки становлять певну специфічну семіотичну систему, вміння побачити яку серед реального оточення є одним із найважливіших чинників розкриття злочину. Відносно новаторським засобом застосування знаковості у слідчій діяльності є поліграф (так званий детектор брехні), діяльність якого базується на чіткому сприйнятті виключно знакової раціонально-об'єктивної інформації (імпульси артеріального тиску, частоти серцебиття, температури тіла, потовиділення).

Судовий процес – це також сфера функціонування правових знаків як одна із юридичних практик, що максимально наближена до статусу «ігрової», символічної, знакової (чітко розписані ролі учасників процесу, інтер'єр, дії – як прояв ритуалу). Є своєрідні вербальні (жаргон) та невербальні (жести, татування та ін.) знаки й у сфері виправно-трудової системи.

Правові знаки означають, маркують, класифікують, структурують, стратифікують, ієрархізують, організовують і впорядковують правові відносини. Як обов'язковий атрибут цих відносин юридична відповідальність

також наділена специфічною соціальною знаковістю: вона може бути іманентною і функціональною семіотичною характеристикою правовідносин.

До іманентних належать психологічні (або іманентно-індивідуальні) характеристики – страх, адаптація, залежність, усвідомлення, готовність, вибір; а також соціальні (або іманентно-колективні) – стимулювання, ціннісні установки, необхідність, компроміс, взаємодія, інтеграція.

До функціональних семіотичних характеристик правових відносин, що репрезентують концепт відповідальності, входять: суспільні (або функціонально-організаційні) – комунікація, градація, регламентація, моделювання, коригування, прогнозування; а також державні (або функціонально-розпорядчі) – переконування, примус, запобігання, охорона, покарання, регулювання.

У сукупності всі ці семіотичні характеристики відповідальності демонструють її практичну цінність і прикладне призначення, доводять, що відповідальність як правове явище і поняття базується на принципах соціального й водночас індивідуального прагматизму й утилітаризму.

ВИСНОВКИ

Усе викладене у дисертації підтверджує актуальність теми і важливість вирішення поставлених завдань, а отримані результати дослідження можна підсумувати такими положеннями:

1. Сфера правовідносин – одна зі сфер життєдіяльності людини, яка послуговується знаками соціальної дійсності, продукує свої особливі професійно-функціональні правові сигнали, коди, знаки, що сприяють регулюванню відносин між соціальними суб'єктами як засоби правової комунікації.

Правовий сигнал – це імпульсна інформація правової дійсності, різновид семіотичних форм буття права, що має процедурний статус, реалізується здебільшого через мовну дійсність або наочно демонструє взаємозв'язок правового мислення та мови людини з її реальним оточенням, співвідношення правової дійсності та її усвідомлення соціальним суб'єктом. Така взаємозалежність концептуалізується, класифікується й оформлюється через правові знаки. Сигналом є і саме право, яке подає імпульси-вимоги й певним чином сигналізує (дозволяє, забороняє, наказує); воно сприймається тими ж сигнальними системами людини, що й інші сигнали природного середовища чи соціальної дійсності. Така сигнальна дія права можлива завдяки наявності певних динамічних стереотипів (усталених образів, знакових конструкцій, кодових понять тощо) у правосвідомості людини, а також її здатності до абстрагування та залежить від інформаційних сигналів раціонального характеру (про доцільність змісту правових норм) і об'єктивного характеру (про відповідність норм права об'єктивним потребам суспільства). При цьому основним сигналом права є слово, а мова права виступає вербальною абстракцією правової дійсності.

Правовий код – це спрощене узагальнене відображення елементів правової дійсності; системне відтворення змісту правового явища чи поняття

без деталізації та конкретики, матриця для розуміння функціонально-спеціалізованої мови права. Його можна вважати своєрідною голографічною схемою подальшого правотворення. До того ж, правовий код – це своєрідний соціокультурний метакод до вивчення інших соціальних сфер, а також засіб визначення правильного напрямку розуміння закладеного у правове поняття змісту в умовах варіативної, постійно змінюваної правової дійсності. Правовий код здатний створити стратегічну модель правопізнання та праворозуміння, а на вищому рівні можна навіть говорити про соціально-генетичний код права, що репрезентує специфіку правової системи. У цьому контексті кодуванням є процес правотворення, а декодуванням – тлумачення права. Причому, оскільки інтерпретація права може бути не тільки вербальною, а й поведінковою (соціальний суб'єкт демонструє своє сприйняття право-норм через правову поведінку – правослухняну чи протиправну), то декодуванням права можна вважати всі форми реалізації права (виконання, використання, додержання і застосування).

Модифікація кодів права тісно взаємопов'язана зі соціальною практикою і може відбуватися на різних рівнях (від норми права до правової системи загалом). Модифікаційну мінливість права (здатність до змін, що мають пристосовницький характер і відбуваються під впливом оточення) можна класифікувати за низкою критеріїв: *за характером змін*, що відбуваються у праві, виокремлюються морфологічні зміни (зміни у формі й структурі, що дає підстави говорити про зовнішню форму та анатомію права) і фізичні зміни (що проявляються в адаптивній гомеостатичності права); *за спектром норми реакції* – вузькі (на рівні окремого коду права) та широкі зміни (що передбачає розширення правового поля регулювання); *за значенням змін*, що відбуваються, – пристосувальні модифікації (модернізація, імплементація або рецепція права), морфози і генокопії (незворотні зміни відбуваються під екстремальним і несприятливим впливом); *за тривалістю процесу змін* – одноразові й тривалі. Дуже важливо, щоби модифікація кодів права була цілеспрямованою, зорієнтованою на

подолання соціальних конфліктів у локальному (міжособистісному) чи глобальному (міжнародному) масштабі.

Правовий знак – це чітко означений матеріальний носій інформації, відтвореної у невербальному символі або сформульованої у словесному образі, що є зрозумілими для представника певної правової культури, в межах якої функціонує цей знак. Він має триєдину форму прояву: матеріальну (іконографічне чи речове відтворення змісту), мисленнєву (значення, втілене у словесному, але усному розгорненому варіанті) й поведінкову (послідовна діяльнісна чи бездієва інтерпретація сприйняття двох попередніх форм).

Правовий знак як філософсько-правова категорія має своє сутнісне наповнення, наділений соціальними функціями (номінативна, інформаційна, комунікативна, культурологічна, управлінська, дидактична, превентивна, заощадження і збереження інформаційних засобів); знак може виступати також окремою функцією права: як еквівалент і засіб відтворення та редукції правової дійсності, а також диференціації, структуризації та прогнозування її розвитку. Як і будь-яке інше поняття, він може бути багатозначним, неточним та незрозумілим (у випадку відсутності досвіду перебування у певному культурному середовищі) для інтерпретатора (право-сприймача); за умови адекватного сприйняття – він регулятивно впливовий і здатний забезпечити своєрідну психологічну тяглість історії народу та відобразити своєрідність національної правової системи.

2. Означуваням у праві виступає будь-який феномен чи концепт, якому дають означення (явище, річ, дія, подія, факт правової дійсності, об'єкт і суб'єкт правовідносин, але не має означуваного абстрактне правове поняття); означник – це символ чи група символів (іконографічний або речовий аналог), що роз'яснює значення означуваного чи абстрактного поняття. Онтологічний взаємозв'язок означника з означуваням проявляється в основному через денотацію і конотацію як комунікативно-функціональні процеси, що об'єднують десигнацію, сигніфікацію, референцію,

репрезентацію, номінацію, маніфестацію, конвенціоналізацію. І всі вони так чи інакше зорієнтовані на формування значення, закріпленого в означнику, що відображає у мові права правове означуване. При цьому означник співвідноситься спершу з означуваним, що знаходиться у правовій дійсності, а вже потім зі значенням, зафіксованим у свідомості (адже озвучуючи означник, суб'єкт уявляє його позамовний відповідник, а не його вербальне пояснення, хоча, звичайно, розуміє значення, закладене в ньому творцем).

Денотація (або денотування – як дія) у правовому контексті відбувається, насамперед, у процесі правотворчості: моделювання знаків, що вичерпно означали б об'єкти, факти чи події з реального життя, передбачає безпосереднє називання означуваних феноменів з максимальним відтворенням їхнього змісту. Денотація у праві передбачає закріплення у правових знаках тих значень, що відображають предмети, дії, події або явища правової дійсності. При цьому слід відрізнити денотацію від десигнації: денотація передбачає називання одним знаком одного об'єкта (йдеться про конкретний право-випадок), натомість десигнація – це знакове відтворення родового поняття, тобто цілого класу однорідних об'єктів (наприклад, нормативно-правовий акт як результат узагальнення). Денотат – конкретний право-випадок, а десигнат – поширюється на всю правову дійсність. При цьому денотацію вважають тільки одним із рівнів сигніфікації, яка у процесі мовлення може набувати ознак довільності аж до зміни значення знаку.

Конотація (або конотування) у праві передбачає відтворення загальнолюдських ціннісних орієнтацій – рівності, справедливості, гуманності, демократичності тощо – завдяки пропозиційно-функціональній стилістиці мовленнєвих засобів, які завдяки повторюваності їх використання стають «ритуально-авторитарними» (за Г. Маркузе). У вузькому значенні конотація права – це означення певних властивостей, характеристик змісту, відтвореного в назві об'єкта правовідносин. У широкому значенні конотація права – це механізм створення символічного універсуму, вербального відображення і семантичного конституювання

предметів правової дійсності, що у сукупності створюють певне перцептивне поле функціонування правової комунікації та передбачення тенденцій розвитку права як основи життєдіяльності людини у семіотичному середовищі.

3. Свідомість людини настільки інформаційно насичена, що вона змушена стратифікувати отриману інформацію за тематичними знаками й кодами, таким чином спрощуючи для сприйняття правову дійсність і суспільні відносини.

У цьому контексті право є системою вербальних повідомлень, що залежно від домінування певної семіотичної характеристики можуть бути передбаченням можливих правових явищ, застереженням від небажаних дій і вчинків, вольовим наказом та вказівкою, залишаючись при цьому стратегічним текстом, що передає вербальну модель бажаного, дозволеного і забороненого через омовлення чітких стандартів і критеріїв поведінки соціального суб'єкта. Джерелом правового повідомлення виступає вся сукупність явищ, дій, подій, емоційно-вольових, вербально-поведінкових та ціннісно-нормативних проявів людини як члена соціальної спільноти, яку символічно можна передати поняттям «суспільство».

Право є знаковою комунікативною моделлю; в ньому змодельовано основні зразки правової поведінки соціального суб'єкта, варіанти міжсуб'єктних та суб'єкт-об'єктних соціальних (зокрема правових) відносин, а також спроектовано саму правову дійсність у межах певного заданого нормативно-регулятивного поля. Причому це відкрита динамічна модельююча соціальна цілеспрямована синергетична і водночас зовні керована складна система.

Знакова система – це єдність взаємозалежних знаків, що полягає не так у значенні елементів, як у відношеннях між ними. Парадигмальне розуміння права і правової дійсності як знакових систем передбачає поділ їх на асоціативні семантичні поля (за Ф. де Соссюром), що диференціюються через протиставлення іншим полям у цій же структурі. Це може бути поділ за

галузевим принципом, суб'єктним чи об'єктним, часовим чи просторовим і т. д. Але в будь-якому випадку відносини схожості між частинами однієї знакової системи (права та правової дійсності загалом) служать для виокремлення цієї системи з-поміж інших (у межах одного соціокультурного простору). Право та правова дійсність як знакові системи складаються з дрібніших, аналогічно сформованих знакових систем, однією з яких є, наприклад, мова права як система вербальних знакових засобів, що відтворюють елементи правової дійсності.

Мовні правові знаки належать до ціннісно навантаженої лексики, бо відтворюють найбільш значимі пріоритети правової спільноти, представляють волю суспільства, формують відповідні соціальні цінності та орієнтири правової політики держави. Немовні правові знаки також мають ціннісне навантаження, адже формують у суспільстві загальноприйнятні знакові образи людини через її професійну зайнятість, стиль життя, манеру поведінки і т. д., моделюють стереотипи бажаної, дозволеної та забороненої поведінки, створюють правову символіку, що має всі шанси перерости в символічні артефакти й національні архетипи, за якими розпізнають державу.

Основним джерелом надходження і формування таких правових знаків є суспільство, тому є всі підстави вважати, що право має соціально-ціннісну зумовленість. Причому це розкривається через його власну цінність (право як необхідний продукт людської діяльності), особистісну цінність для людини (як критерій і градаційна шкала моделей правової поведінки) та інструментальну цінність для суспільства (як фіксатор і регулятор суспільно значимих міжсуб'єктних відносин).

4. *Семіоз права* – це цілісний процес руху (творення і сприйняття) правових знаків, що відтворює динаміку їх виникнення та функціонування. Цей процес поєднує правові норми (знаковий засіб), правову дійсність (відтворюваний об'єкт), суб'єкта права (інтерпретатора), правотворення (кодування), праворозуміння (декодування) і правову поведінку (інтерпретанту). Основним суб'єктом у цьому процесі виступає людина як

право-творець і право-реалізатор, який сприймає право через знаки для використання, виконання, дотримання і застосування. Акцентування у цьому процесі на значенні людського чинника дає підстави називати його антропосеміозом права.

Право – це особливий тип мовлення та комунікації зі специфічними характеристиками залежно від того, хто виступає адресантом та адресатом; причому ці характеристики доповнюють одна одну й забезпечують цілісний підхід до вивчення семіотики права. До таких характеристик належить те, що право – це: 1) результат комунікативної діяльності; 2) засіб і основа поведінки в соціокультурному просторі; 3) особливий стиль викладу інформації (монолог, діалог, полілог, внутрішнє мовлення та безсуб'єктна комунікація); 4) окремий різновид комунікації – спонукальне мовлення (волютативне, маніпулятивне, герменевтичне). Усі ці семіотичні характеристики права максимально повно демонструють основних суб'єктів (мовою комунікації – адресанта й адресата), які залежно від ситуації та аналітичного підходу можуть змінюватися, але завжди дотримуються комунікативних технологій впливу мовлення та свідомого сприйняття. У такому контексті семіоз права є різновидом правової комунікації.

5. Семіотичний плюралізм у підході до вивчення правової природи людини орієнтує на толерантне ставлення до проявів індивідуальної та соціонормативної людської своєрідності. У цьому контексті право виступає концептом особливого нормативного порядку, що детермінований сутністю людини з урахуванням усіх семіотичних аспектів її природи (розуму, моралі, мови, предметної діяльності, волі до влади, творчості, гри, релігії тощо).

У розвитку людини (не як окремої особистості, а як прототипу людства загалом) важливу роль відіграє власне семіотична складова її природи як чинник адаптації до оточуючої дійсності шляхом розуміння, означування й символізації інформації про неї для передачі своїм нащадкам. Семіотика орієнтується на пізнавальний вимір людського досвіду, адже вона закорінена у процесі дії знаків (семіозі) і передбачає обов'язкову наявність хоча би двох

динамічних чинників (знаку й означуваного, знаку та його автора, знаку і значення, знаку й інтерпретатора, знаку й контексту та ін.), що дає підстави визначити окремий тип семіотичної характеристики людини як «людина символічна», «людина знакова» – *homo semioticus*.

Аналіз поняття *homo semioticus* передбачає двояке розуміння людини: 1) як основного суб'єкта створення знаків, бо жодний інший живий організм не здатний на такі розумові процеси; 2) як знакову одиницю цього простору, основний символ соціальної дійсності. Людина як збірна семіотична одиниця з усіма її складовими елементами (тіло, дух, душа, ім'я, соціальна роль, професія, поведінка і т. д.) захищена правом, а всі створені людиною знаки стали можливими і зрозумілими тільки завдяки наявності в неї мови, здатності абстрактно мислити і вмінню аналізувати й синтезувати себе як соціального суб'єкта в контексті правової дійсності.

6. Правові знаки, які соціальний суб'єкт використовує для передачі / сприйняття інформації, мають чітку прагматичну властивість.

Праксеологія правового знаку дає можливість аналізу раціональності його створення, ефективності функціонування, корисності й потреби використання, результативності застосування тощо. Прагматичні функції правового знаку мають широкий спектр: від означення правової дійсності, відтворення національної культури та передачі волі держави – до забезпечення правової комунікації, регулювання соціокультурного простору та збереження цілісності правової інформації. Правові знаки матеріалізують і об'єктивують (означають, маркують, класифікують, структурують, ієрархізують, організують, впорядковують) правову дійсність.

Праксео-семіотика права передбачає, що воно створюється, функціонує, адаптується до змінюваного суспільства, забезпечує потреби його впорядкування, опираючись на свої властивості текстуальності, контекстуальності, інтертекстуальності й гіпертекстуальності, бо у них закладено прагматизм права як семіотично-функціональної граматики дій соціального суб'єкта, розкривається його тактико-стратегічний потенціал (у

ньому закладено теорію і практику майстерності підготовки (організації) та ведення (регулювання) правових відносин). Перспектива права (своєрідні ймовірні комбінації правовідносин і прийоми їх налагодження, можливі конфліктні ситуації та способи їх вирішення, різноманітні управлінські механізми та проектування дій тощо) закладена в ньому заздалегідь.

Психосеміотичний підхід до міжсуб'єктних відносин виокремлює у людей здатність оперувати предметами правової дійсності за допомогою їх знакових відповідників, виділяти й аналізувати знакові ситуації та типи правових відносин, систематизувати й опрацьовувати отриману інформацію, використовувати її для організації та поточного вдосконалення свого буття. Правові знаки беруть участь в управлінні процесом трансформації дійсності у правосвідомість людини і водночас організовують, впорядковують її мисленнєву діяльність, що допомагає сформувати у кожного зокрема свою образно-поняттєву модель правової дійсності.

Юридична відповідальність апріорі наділена специфічною соціальною знаковістю, суспільним символізмом. Вона є іманентною семіотичною характеристикою будь-яких правовідносин, що базується на індивідуальних психологічних особливостях соціальних суб'єктів – відчутті страху, потребі адаптації, соціальному узалеженні, свідомому виборі й готовності прийняти встановлені норми, а також колективних соціально зумовлених чинниках – стимулюванні правослухняності, формуванні загальнолюдських цінностей і необхідності їх додержання, пошуку компромісу в процесі постійної взаємодії та об'єднання у правову спільноту. Відповідальності властиві зовнішньо проявлювані семіотичні ознаки, що несуть основне змістовно-функціональне навантаження цього явища в контексті відносин соціальних суб'єктів як членів суспільства і держави. Так, у процесі правовідносин реалізуються організаційні функції юридичної відповідальності через правову комунікацію, суспільну градацію, чітку регламентацію, що дає можливість моделювати, коригувати і прогнозувати подальший розвиток правовідносин. До того ж, юридична відповідальність виконує і розпорядчі

завдання: вона здатна бути засобом переконування в доцільності правослухняної поведінки і примусу до неї, запобігання правопорушенням та охорони правопорядку через погрозу покарання. Загалом це дає підстави вважати її одним із дієвих засобів регулювання правовідносин, що базується на принципах соціального та індивідуального прагматизму й утилітаризму.

7. Усе вищенаведене дає підстави трактувати семіотику права як нову наукову парадигму, що концептуально охоплює всі основні філософські аспекти (онтологію, гносеологію, аксіологію, антропологію та праксеологію) права як суспільного феномена, що створений і діє на основі функціонально зорієнтованих сигналів, кодів, знаків соціальної дійсності. Це окремий напрям філософії права, що має свій специфічний предмет вивчення – знаки і знакові системи, що виникають у процесі правовідносин між соціальними суб'єктами для означення і впорядкування правової дійсності.

Загалом *семіотика права* – це філософсько-правова парадигма, що є концептуальним поєднанням філософських, загальнотеоретичних і метатеоретичних засад вивчення права як системи знаків соціальної дійсності із залученням для цього наявних знань із мовознавства, логіки, психології, соціології та інших наук з метою пояснення механізмів їх виникнення та функціонального призначення у суспільстві.

У семіотичному контексті *право розуміється* у широкому соціологічному його значенні як система знаків, сформованих людиною на основі соціального досвіду для спрощення сприйняття та передачі інформації про правову дійсність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агафонова Е.А. Юридическая антропология: концептуальные идеи и принципы: автореф. дисс. на соискание учен. степени кандидата юрид. наук: специальность 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых наук» / Елена Алексеевна Агафонова. – Ростов-на-Дону, 2009. – 23 с.
2. Агеева Е.А. Юридическая ответственность в государственном управлении (социально-правовой аспект) / Е.А. Агеева. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1990. – 142 с.
3. Аймермахер К. Знак. Текст. Культура / К. Аймермахер. – М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. – 394 с.
4. Акофф Р. О целеустремлённых системах / Р. Акофф, Ф. Эмери. – М.: Сов. Радио, 1974. – 272 с.
5. Алаіс С.І. Проблема праворозуміння в основних школах права: дис. ... кандидата юрид. наук: спеціальність 12.00.01 / Софія Іванівна Алаіс. – К., 2003. – 203 с.
6. Александров А.С. Язык уголовного судопроизводства: автореф. дис. на соискание учен. степени доктора юрид. наук: специальность 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Александр Сергеевич Александров. – Нижний Новгород, 2003. – 56 с.
7. Алексеев С.С. Проблемы теории права: курс лекций: В 2-х т. / С.С. Алексеев. – Т. 1. Основные вопросы общей теории социалистического права / Науч. ред. Р.К. Русинов; отв. за вып. В.М. Семенов. – Свердловск, 1972. – 396 с.
8. Алексеев С.С. Проблемы теории права: курс лекций: В 2-х т. / С.С. Алексеев. – Т. 2. Нормативные юридические акты /

- Науч. ред. Р.К. Русинов; отв. за вып. В.М. Семенов. – Свердловск, 1973. – 402 с.
9. Алексеев С.С. Теория права / С.С. Алексеев. – М.: БЕК, 1995. – 320 с.
  10. Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В.И. Добренькова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 496 с.
  11. Андреева Г. Социальная психология: [учебник] / Г. Андреева. – М.: Наука, 1996. – 324 с.
  12. Анкин Д.В. Семиотика философии: философско-методологические аспекты: дисс. на соискание учен. степени доктора филос. наук: специальность 09.00.01 / Дмитрий Владимирович Анкин. – Екатеринбург, 2004. – 382 с.
  13. Анохин П.К. Избранные труды. Кибернетика функциональных систем / П.К. Анохин; под общ. ред. К.В. Судакова. – М.: Медицина, 1998. – 400 с.
  14. Антологія української юридичної думки: В 6-и т. / Ю.С. Шемшученко (заг. ред.), В.Д. Бабкін (упоряд.), І.Б. Усенко (відп. ред.). – Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. – К.: Вид. Дім «Юридична книга», 2002. – 568 с.
  15. Апель К.-О. Дискурсивна етика: політика і право / К.-О. Апель; пер. з нім. – К.: Укр. філос. фонд, 1999. – 74 с.
  16. Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики: краткий очерк / Ю.Д. Апресян. – М.: ПРОСВЕЩЕНИЕ, 1966. – 304 с.
  17. Арнольд В. «Жесткие» и «мягкие» математические модели / В. Арнольд: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.pseudology.org/state/katastropha_models.htm
  18. Арнольд В. Теория катастроф / В. Арнольд. – М.: Наука, 1990. – 128 с.
  19. Артикуца Н.В. Мова права і юридична термінологія: [навч. посібник] / Н.В. Артикуца. – [2-е вид., змін. і доп.]. – К.: Стислос, 2004. – 277 с.

20. Артикуца Н.В. Правнича лінгвістика: [навч.-метод. посібник] / Н.В. Артикуца. – К.: НаУКМА, 2001. – 79 с.
21. Атаманчук Г.В. Теория государственного управления: курс лекций / Г.В. Атаманчук. – М.: Статут, 1997. – 400 с.
22. Бабенко В.В. Семіотичний інструментарій у комунікативній стратегії українського телебачення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата наук із соц. комунікацій: спеціальність 27.00.06 «Прикладні соціально-комунікаційні технології» / Вікторія Володимирівна Бабенко. – К., 2008. – 16 с.
23. Балинська О.М. Правова комунікація: вербально-біхевіористський підхід: [монографія] / О.М. Балинська. – Львів: ПАІС, 2008. – 212 с.
24. Балинська О.М. Проблеми теорії держави і права: [навч. посібник] / О.М. Балинська, Т.З. Гарасимів. – [Вид. 2-е, доп. і перероб.]. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 416 с.
25. Балинська О.М. Філософія права (вербально-біхевіористський підхід): Словник (категорії, поняття, терміни). – [2-е вид., доп. і перероб.]. – Львів: ПАІС, 2008. – 164 с.
26. Балтаджи П.М. Юридична мова правозастосовних актів: дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук: спеціальність 12.00.01 / Поліна Миколаївна Балтаджи. – К., 2008. – 205 с.
27. Бандура О.О. Єдність цінностей та істини у праві / О.О. Бандура. – К.: НАВСУ, 2000. – 200 с.
28. Бандура О.О. Єдність цінностей та істини у праві (філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук: спеціальність 12.00.12 / Олег Олександрович Бандура. – К., 2003. – 37 с.
29. Баранник Д.Х. Мова права як окремий функціональний стиль / Д.Х. Баранник // Мовознавство. – 2003. – № 6. – С. 8–10.
30. Баранова М.В. Право и реклама: автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора юридических наук: специальность 12.00.01 «Теория и

история права и государства; История правовых учений» / Марина Владимировна Баранова. – Нижний Новгород, 2010. – 64 с.

31. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Р. Барт. – М.: Прогресс, Универс, 1994. – 616 с.
32. Барт Р. Основы семиологии / Р. Барт // Структурализм: «за» и «против». – М.: Прогресс, 1975. – 469 с.
33. Барт Р. S/Z / Р. Барт. – М.: РИК «Культура»; Ad Marginem, 1994. – 303 с.
34. Бахтин М.М. Проблема речевых жанров // Собр. соч. / М.М. Бахтин. – М.: Русские словари, 1996. – Т.5: Работы 1940-1960 гг. – С. 159-206.
35. Бацевич Ф.С. Нариси з лінгвістичної прагматики: [монографія] / Ф.С. Бацевич. – Львів: ПАІС, 2010. – 336 с.
36. Бачинін В. Філософія права: [підруч. для юрид. спец. вищих навч. закладів освіти] / В. Бачинін, М. Панов. – К.: Ін Юре, 2002. – 472 с.
37. Бачинин В. Философия права и преступления / В. Бачинин. – Х.: Фолио, 1999. – 607 с.
38. Безверхов А.Г. Системный подход в науке уголовного права / А.Г. Безверхов // Системность в уголовном праве: материалы II Российского конгресса уголовного права, 31 мая – 1 июня 2007 г. – М.: ТК Велби; Проспект, 2007. – С. 50-54.
39. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Ч. Беккариа. – М.: Фирма «Стелс»: Бимпа, 1995. – 303 с.
40. Белый А. Символизм как миропонимание / А. Белый; сост., вступ. ст. и прим. Л.А. Сугай. – М.: Республика, 1994. – 528 с.
41. Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия / Р.С. Белкин; 2-е изд. доп. – М.: Мегатрон XXI, 2000. – 334 с.
42. Беляева И.В. Феномен речевой манипуляции: лингвоюридические аспекты: [монография] / И.В. Беляева. – Ростов н/д.: СКАГС, 2008. – 243 с.

43. Бентам Дж. Про принцип корисності / Дж. Бентам // Лібералізм: антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – 1126. – С. 149-150.
44. Беньямін В. Про мову взагалі й людську мову зокрема / В. Беньямін // Щодо критики насильства. – К.: Грані-Т, 2012. – 312 с. – С. 62-87.
45. Бергер Л.Г. Пространственный образ мира в структуре художественного стиля: дис. на соискание учен. степени кандидата филос. наук: специальность 09.00.04 / Л.Г. Бергер. – М., 1994. – 166 с.
46. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
47. Бернюков А.М. Юридична герменевтика як методологія здійснення правосуддя (філософсько-теоретичний аналіз): дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук: спеціальність 12.00.12 «Філософія права» / Анатолій Миколайович Бернюков. – Львів, 2008. – 198 с.
48. Бігун В.С. Людина в праві: аксіологічний підхід: дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук: спеціальність 12.00.12 «Філософія права» / В'ячеслав Степанович Бігун. – К., 2004. – 220 с.
49. Бігун В. Мовно-правничі аспекти зовнішньоекономічних договорів (контрактів) / В. Бігун // Юридичний журнал. – № 2. – 2004. – С. 25-33.
50. Black D. The Behavior of Law / D. Black. – NY: Academic Press, 1976.
51. Бобровник С.В. Компроміс і конфлікти у праві: антрополого-комунікативний підхід до аналізу: [монографія] / С.В. Бобровник. – К.: Юридична думка, 2011. – 384 с.
52. Богданов А.А. Очерки организационной науки: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.uic.nnov.ru/pustyn/lib/bogdanov.ru.html>
53. Бодрияр Ж. К критике политической экономии знака / Ж. Бодрияр; пер. с фр. Д. Кралечкина. – М.: Библион–Русская книга, 2003. – 272 с.
54. Бодрияр Ж. Метафізика коду // Символічний обмін і смерть / Ж. Бодрияр; пер. з фр. Л. Кононовича. – Львів: Кальварія, 2004. – 376 с.

55. Бодриар Ж. Пароли. От фрагмента к фрагменту / Ж. Бодриар; пер. с фр. Н. Сулова. – Екатеринбург.: У-Фактория, 2006. – 200 с.
56. Бодриар Ж. Символічний обмін і смерть / Ж. Бодриар; пер. з фр. Л. Кононовича. – Львів: Кальварія, 2004. – 376 с.
57. Бодриар Ж. Симулякри і симуляція / Ж. Бодриар; пер. з фр. В. Ховхун. – К.: Основи, 2004. – 230 с.
58. Бойко А.И. Язык уголовного закона и его понимание: [монография] / А.И. Бойко. – М.: Юрлитинформ, 2010. – 320 с
59. Бойко І. Біоетика / І. Бойко. – Львів: Вид-во УКУ, 2007. – 96 с.
60. Бондарева Н.А. Прикладные аспекты моделирования терминологии (На материале терминосистем уголовного права в русском и английском языках): дис. на соискание учен. степени кандидата филол. наук: специальность 10.02.21 «Прикладная и математическая лингвистика» / Наталья Анатольевна Бондарева. – Санкт-Петербург, 2003 – 213 с.
61. Бондарко А. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии / А. Бондарко. – 2-е изд. – М.: Эдиторал УРСС, 2001. – 208 с.
62. Борисова Т. Что такое Post-Semiotica? / Т. Борисова // Post-Semiotica: учебно-справочно-научный портал по семиотике: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://postsemiotica.narod.ru/>
63. Боряк О. Тіло в контексті культурно-антропологічних студій: ретроспекція та сучасні підходи / О. Боряк, М. Маєрчик: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.etnolog.org.ua/vyd/vydetn/Body/Art01.htm>
64. Bosse T. Analysis of Criminal Behaviour / Tibor Bosse, Charlotte Gerritsen, and Jan Treur // International Journal for the Semiotics of Law – Revue internationale de Sémiotique juridique: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.springer.com/law/journal/11196>

65. Бочаров Д. Уроборос або Символічна реальність і право / Д. Бочаров // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): статті учасників Четвертого всеукр. «круглого столу», 28-29 листопада 2008 р. – Львів: Край, 2009. – 336 с. – С. 31-39.
66. Бочаров Д. Функціонування доказів як семіозис: від фактичних даних – до фактів / Д. Бочаров // Право України. – 2012. – № 7. – С. 127-132.
67. Бочаров Д. Юридичний доказ як динамічна знакова конструкція / Д. Бочаров // Право України. – 2011. – № 2. – С. 186-191.
68. Братасюк В.М. Правова реальність як форма прояву інтелектуальної традиції епохи (на матеріалах романо-германської правової сім'ї): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.12 «Філософія права» / Вікторія Миколаївна Братасюк. – К., 2005. – 20 с.
69. Братасюк М.Г. Право як монолог державної влади в контексті сучасного українського розвитку / М.Г. Братасюк // Проблеми філософії права. – 2008-2009. – Т. VI-VII – С. 54-59.
70. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность: очерк теории / С.Н. Братусь. – М.: Юрид. л-ра., 1976. – 215 с.
71. Бронуэн М. Словарь семиотики / М. Бронуэн, Фелицитас Р. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 256 с.
72. Булатов М.О. Філософський словник / М.О. Булатов. – К.: Стилос, 2009. – 575 с.
73. Бусова Н.А. Модернизация, рациональность и право / Н.А. Бусова. – Х.: Прометей-Прес, 2004. – 351 с.
74. Бушев С.А. Биосемиотика как парадигма формирования теоретической биологии: дисс. на соискание учен. степени кандидата философских наук: специальность 09.00.08 «Философия науки и техники» / Станислав Александрович Бушев. – М., 2009. – 241 с.

75. Бушев А.Б. Языковая личность и риторика в юриспруденции / А.Б. Бушев // Комуникативна компетентність правників і їх зв'язки з громадськістю: зб. наук. пр. / За заг. ред. А.С. Токарської. – Львів, 2003. – 168 с. – С. 39-41.
76. Бюлер К. Теория языка: Репрезентативная функция языка / К. Бюлер. – 2-е изд. – М.: Прогресс, 2000. – 501 с.
77. Вавилова А.А. Позитивное право (информационный аспект): автореф. дисс. на соискание учен. степени кандидата юрид. наук: специальность 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений» / Анна Александровна Вавилова. – Москва, 2008. – 30 с.
78. Ванхузер К.Дж. Искусство понимания текста / К.Дж. Ванхузер: пер. с англ. – Черкассы: Коллоквиум, 2007. – 736 с.
79. Варій М.Й. Загальна психологія: [підручник] / М.Й. Варій. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 968 с.
80. Васильев В.Л. Юридическая психология / В.Л. Васильев. – [5-е изд., доп. и перераб.]. – СПб.: Питер, 2002. – 656 с.
81. Ващенко Ю.С. Филологическое толкование норм права: дисс. на соискание ученой степени кандидата юрид. наук: специальность 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений» / Юрий Сергеевич Ващенко. – Тольятти, 2002. – 182 с.
82. Введение в гибридные исследования (hybrid/mixed studies): [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://migo.stedu.ru/gibrid.ppt>.
83. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТ «Перун», 2004. – 1440 с.
84. Ветров А.А. Семиотика и ее основные проблемы / А.А. Ветров. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1968. – 283 с.
85. Выготский Л. Мышление и речь. Психика, сознание, бессознательное / Л. Выготский. – М.: Лабиринт, 2001. – 368 с.

86. Вишневецька С.В. Системний підхід у дослідженні методологічних проблем загальної теорії трудового права: постановка проблеми: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1329/115>
87. Відкрите суспільство – відкритий діалог: Програма Міжнародного фонду «Відродження»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.irf.kiev.ua/news?doc:int=904
88. Вилюнас В. Психологические механизмы мотивации человека / В. Вилюнас. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 288 с.
89. Вітгенштайн Л. Tractatus Logico Philosophicus. Філософські дослідження / Л. Вітгенштайн. – К.: Основи, 1995. – 312 с.
90. Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности / Н.В. Витрук. – М.: РАМ, 2009. – 259 с.
91. Вовк В.М. Римське право як феномен правової дійсності: дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук: спеціальність 12.00.12 «Філософія права» / Вікторія Миколаївна Вовк. – К., 2011. – 443 с.
92. Волкова Т.Я. Лінгвістичні аспекти термінологічної багатозначності / Т.Я. Волкова // Вісник Житомирського держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2004. – № 17. – С. 125-128.
93. Ворожейкіна О. Вчимося монологічному мовленню / О. Ворожейкіна // Українська мова та література. – 2005. – № 13. – С.3-5.
94. Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика / Г.-Г. Гадамер. – К.: Юніверс, 2001. – 282 с.
95. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики / Х.-Г. Гадамер. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с.
96. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р. Гальперин. – М.: Наука, 1981. – 139 с.
97. Ганьба Б.П. Системний підхід та його застосування в дослідженні України як демократичної, соціальної, правової держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.01

- «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Борис Павлович Ганьба. – Х., 2001. – 19 с.
98. Гарасимів Т.З. Девіантна поведінка особистості: філософсько-правовий вимір: [монографія] / Т.З. Гарасимів. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – 524 с.
99. Гатальська С.М. Символізм і проблема візуалізації культури // Філософія культури: [підруч. для студ. вищих навч. закл.] / С.М. Гатальська // Українські підручники онлайн: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/12920522/filosofiya/simvolizm_problema_vizualizatsiyi_kulturi
100. Гатальська С.М. «Щойність» знаку, символу та образу в культурі // Філософія культури: [підруч. для студ. вищих навч. закл.] / С.М. Гатальська. – К.: Либідь, 2005. – 328 с.
101. Гауз Дж. Індивідуальність: ліберальні теорії людини / Дж. Гауз // Лібералізм: антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – 1126. – С. 199-228.
102. Гегель Г.В.Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г.В.Ф. Гегель. – К.: Юніверс, 2000. – 330 с.
103. Гижа А.В. Интерпретация и смысл (структура понимания гуманитарного текста): [монография] / А.В. Гижа. – Х.: Коллегиум, 2005. – 404 с.
104. Гіда Є.О. Праксеологічна сутність правопорядку / Є.О. Гіда // Юридичний часопис. – № 1(1). – 2011. – С.126-135.
105. Головистиков А. Проблемы теории государства и права / А. Головистиков, Ю. Дмитриев. – М.: Эксмо, 2005. – 832 с.
106. Голосков Л.В. Правовые доктрины: от древнего мира до информационной эпохи / Л.В. Голосков. – М.: Научный мир, 2003. – 317 с.
107. Гомілко О.Є. Феномен тілесності: дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук: спеціальність 09.00.04 / Ольга Євгенівна Гомілко. – К., 2007. – 420 с.

108. Гончаров В.В. Офіційне тлумачення юридичних норм як засіб встановлення і трансформації їх змісту: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук: спеціальність 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Володимир Вікторович Гончаров. – Львів, 2012. – 18 с.
109. Горный Е. Что такое семиотика? / Е. Горный // Радуга. – М., 1996. – С. 168-175.
110. Горчаков Д.П. Вивчення поняття політичної відповідальності у вітчизняній науці / Д.П. Горчаков // Наукові записки. – Т. 45. Політичні науки. – 2005. – С. 4-9.
111. Горячев И.Н. Презумпция знания закона и принцип несущественности юридической ошибки в уголовном праве России: дис. на соискание учен. степени кандидата юрид. наук: специальность 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Илья Николаевич Горячев. – Ярославль, 2010. – 210 с.
112. Greimas A.J. On meaning / A.J. Greimas // New Literary History, 20. – 1989. – P. 615-626.
113. Грыгар М. Знакотворчество. Семиотика русского авангарда / М. Грыгар. – М.: Академический проект, 2007. – 520 с.
114. Грищук В.К. Еутаназія в теорії і практиці зарубіжних держав і в Україні / В.К. Грищук // Вибрані наукові праці. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 824 с. – С. 493-501.
115. Грищук В.К. Еутаназія: pro et kontra / В.К. Грищук // Вибрані наукові праці. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 824 с. – С. 548-554.
116. Грищук В.К. Кодифікація кримінального законодавства України: проблеми історії і методології: [монографія] / В.К. Грищук. – Львів: Світ, 1992. – 168 с.
117. Грищук В.К. Соціальна відповідальність: [навч. посібник] / В.К. Грищук. – Львів: ЛьвДУВС, 2012. – 152 с.

118. Грищук В.К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: [монографія] / В.К. Грищук. – Хмельницький: Хмельницький ун-т управління та права, 2012. – 736 с.
119. Грищук В.К. Юридична відповідальність: [навч. посібник] / В.К. Грищук. – Львів: ЛьвДУВС, 2012. – 156 с.
120. Грищук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми: [монографія] / О.В. Грищук. – К.: Атіка, 2007. – 432 с.
121. Громов И.А. Западная социология: [учебное пособие для ВУЗов] / И.А. Громов, И.А. Мацкевич, В.А. Семёнов. – СПб.: ООО «Изд-во ДНК», 2003. – 559 с.
122. Грязин И.Н. Аналитическая философия права: Современные тенденции: (Аналитический обзор) / И.Н. Грязин // Современная аналитическая философия: Сб. обзоров и реф. – М.: ИНИОН, 1988. – Вып. 1. – С. 174-197.
123. Грязин И.Н. Методология права: Общие проблемы и отраслевые особенности / И.Н. Грязин. – М.: Tartuskii gosudarstvennyi universitet, 1988 – 284 с.
124. Грязин И.Н. Текст права. Опыт методологического анализа конкурирующих теорий / И.Н. Грязин; отв. ред. А.А. Порк – Таллин: Ээсти раамат, 1983. – 187 с.
125. Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук: спеціальність 12.00.12 «Філософія права» / Дмитро Анатолійович Гудима. – Львів, 2008. – 18 с.
126. Гумбольдт В. Избранные труды по общему языкознанию / В. Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1984. – 196 с.
127. Гуренко М.М. Теоретико-правові проблеми гарантій прав і свобод людини та громадянина: [монографія] / М.М. Гуренко. – К.: Логос, 2001. – 218 с.

128. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии: В 2 кн. – Кн. I: Общее введение в чистую феноменологию / Э. Гуссерль. – М.: Дом интеллектуальной книги, 1999. – 336 с.
129. Гьосле В. Практична філософія у сучасному світі / В. Гьосле. – К.: Лібра, 2003. – 248 с.
130. Гьофе О. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу / О. Гьофе; пер. з нім. Л.А. Сотниченко, М.Д. Култаєвої. – К.: Альтерпрес, 2003. – 263 с.
131. Гьофе О. Справедливість і субсидіарність / О. Гьофе. – К.: Альтерпрес, 2004. – 144 с.
132. Dallmayr F. Hermeneutics and the Rule of Law / F. Dallmayr // *Legal Hermeneutics: History, Theory, and Practice* / Edited by G. Leyh. – Berkeley: University of California Press, 1991. – 222 p.
133. Дашин А.В. Обычное право как структурно-функциональный элемент национальной правовой системы: историко-теоретический и сравнительно-правовой анализ: дис. на соискание уч. степени кандидата юрид. наук: специальность 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / Алексей Викторович Дашин. – СПб., 2005. – 431 с.
134. Дворкін Р.М. Модель правових норм / Р.М. Дворкін // *Філософія права* / Дж. Фейнберг, Дж. Коулмен. – К.: Основи, 2007. – С. 121-146.
135. Дейк Т.А. ван Язык. Познание. Коммуникация / Т.А. ван Дейк. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
136. Демьянков В.З. Новая книга по семиологии языка / В.З. Демьянков // *НТИ*. – Сер. 2. – М., 1986. – С. 31-32.
137. Деріда Ж. Конец книги и начало письма / Ж. Деріда // *Интенциональность и текстуальность. Философская мысль Франции XX века*. – Томск: Водолей, 1998. – С. 218-224.
138. Деріда Ж. Позиції / Ж. Деріда. – К.: СП «Кобза», 1994. – 160 с.

139. Деріда Ж. Структура, знак і гра в дискурсі наук про людину // Письмо та відмінність / Ж. Деріда; пер. з фр. В. Шовкун; наук. ред. пер. О. Шевченко. – К.: Основи, 2004. – 602 с. – С. 563-590.
140. Джагдиш С.Д. Влияния и святы / С.Д. Джагдиш. – М.: Изд. дом «Грааль», 2001. – 304 с.
141. Джеймісон Ф. Постмодернізм і суспільство споживання / Ф. Джеймісон // Вперед. Журнал: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vpered.wordpress.com/2009/09/30>
142. Jackson B. Semiotics and Legal Theory / B. Jackson. – New-York: R & K, 1985. – 337 p.
143. Джинчарадзе Н. Інформаційна культура: [монографія] / Н. Джинчарадзе. – К.: Українські пропілеї, 1999. – 148 с.
144. Джинчарадзе Н.Г. Інформаційна культура особи: формування та тенденції розвитку (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук: спеціальність 09.00.03 / Наталія Гаврилівна Джинчарадзе. – К., 1997. – 425 с.
145. Джужа О.М. Щодо можливості вивчення правових явищ з позицій синергетики / О.М. Джужа, Ю.Ю. Орлов, Р.А. Калюжний // Право і суспільство. – 2009. – № 2. – С. 3-12.
146. Динамічна система // Вільна енциклопедія: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>
147. Ділі Дж. Основи семіотики / Дж. Ділі; перекл. з англ. та наук. ред. А. Карась. – 2-е доп. вид. – Львів: Арсенал, 2000. – 232 с.
148. Дмитрієнко І. Первісна українська правова культура: початкові форми художньо правової свідомості, культури та їх артефактів – першооснови нормативно-правового світоосмислення / І. Дмитрієнко // Форум права. – № 2. – 2009. – С. 112-119.
149. Домбровский Б.Т. Логическая семиотика во Львовско-варшавской философской школе: дис. на соискание уч. степени канд. филос. наук:

- спеціальність 09.00.07 «Логика» / Борис Тарасович Домбровский. – М., 1997. – 199 с.
150. Драч О. Бесіди з майстром / Олег Драч: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.teatral.org.ua/articles/materialy/oleg-drach-besidi-z-majstrom>
151. Дрешпак В.М. Функціонування семіотичних утворень у державному управлінні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора наук з держ. управл.: спеціальність 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / Валерій Михайлович Дрешпак. – Х., 2011. – 20 с.
152. Дротянко Л.Г. Філософські проблеми мовознавства: [навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів] / Л.Г. Дротянко. – К.: Навчальна книга, 2002. – 128 с.
153. Дуброва О.В. Архетипна пам'ять та її семіотичні відповідники у творах Волта Вітмена та Богдана-Ігоря Антонича: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спеціальність 10.01.05 «Порівняльне літературознавство» / Оксана Володимирівна Дуброва. – Дніпропетровськ, 2010. – 20 с.
154. Дудаш Т. Деякі герменевтичні поняття у теоретичній та практичній юриспруденції / Т. Дудаш // Теорія держави і права: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/category/105/105/112/>
155. Дудаш Т.І. Праворозуміння: герменевтичне дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук: спеціальність 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Тамара Іванівна Дудаш. – Львів, 2008. – 18 с.
156. Дудаш Т. Праворозуміння крізь призму герменевтики / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України / Редкол.: Рабінович П.М. (гол. ред.) та ін. – Серія 1. Дослідження та реферати. – Вип. 22. – Львів: Край, 2010. – 248 с.

157. Дудченко В.В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень / В.В. Дудченко. – Одеса: Юридична література, 2006. – 302 с.
158. Духно Н.А. Понятие и виды юридической ответственности / Н.А. Духно, В.И. Ивакин // Государство и право. – 2000. – № 6. – С. 12-13.
159. Дуцяк І.З. Специфіка знакового відображення дійсності // Логіка / І.З. Дуцяк. – Львів: Просвіта, 1996. – 128 с.
160. Дюркгейм Э. Социология. Её предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм. – М.: Канон, 1995. – 350 с.
161. Дячкова О. К вопросу о становлении homo juridicus / О. Дячкова // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): матеріали Міжнарод. «круглого столу», м. Львів, 3-5 грудня 2010 р. – Львів: Галицький друкар, 2010. – 696 с. – С. 216-218.
162. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко; пер. с итал. А. Погоняйло и В. Резник. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1998. – 432 с.
163. Еко У. Роль читача. Дослідження з семіотики текстів / У. Еко; пер. з англ. М. Гірняк. – Львів: Літопис, 2004. – 384 с.
164. Элементарные начала общей теории права: [учеб. пособие для вузов] / Под общ. ред. В.И. Червонюка. – Право и закон, М.: КолосС, 2003. – 544 с.
165. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора. – К.: Основи, 2003. – 503 с.
166. Євграфова Є. Розвиток філософсько-логічних концепцій мови права: [рецензія] / Є. Євграфова // Право України. – 2010. – № 2. – С. 282-286.
167. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей / Пер. з фр.; під кер. Б. Кассен. – Т. 1. – Вид. друге, виправл. – К.: Дух і літера, 2011. – 576 с.
168. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей / Пер. з фр.; під кер. Б. Кассен. – Т. 2. – К.: Дух і літера, 2011. – 488 с.

169. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей / Пер. з фр.; під кер. Б. Кассен та К. Сігова. – Т. 3. – К.: Дух і літера, 2013. – 328 с.
170. Егоров С.Н. Аксиоматические основы теории права: [монография] / С.Н. Егоров. – СПб.: Лексикон, 2001. – 272 с.
171. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка / Л. Ельмслев // Новое в лингвистике. – Вып. 1. – М.: Изд-во иностранной лит-ры, 1960. – 464 с. – С. 368-379.
172. Єрмоленко А. Комуникативна практична філософія / А. Єрмоленко. – К.: Лібра, 1999. – 488 с.
173. Єрмоленко В. Об'єкт у структурі правовідносин / В. Єрмоленко // Юридична Україна. – 2004. – № 1. – С. 11-15.
174. Ершов Ю.Г. Правовая праксеология // Философия права, словарь-минимум / Ю.Г. Ершов. – Екатеринбург: Уральская академия государственной службы, 2011. – 16 с.
175. Жоль К.К. Соціологія: [навч. посіб.] / К.К. Жоль. – К.: Либідь, 2005. – 440 с.
176. Загальна теорія держави і права: [навч. посіб.] / За ред. В.В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – 320 с.
177. Загвязинский В. Методология и методика дидактического исследования / В. Загвязинский. – М.: Педагогика, 1982. – 160 с.
178. Зайчук О.В. Теорія держави і права. Академічний курс: [підручник] / О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
179. Закалюк А. Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения / А. Закалюк. – М., 1986. – 276 с.
180. Закомлистов А.Ф. Юридическая философия / А.Ф. Закомлистов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – 548 с.
181. Замалеев А.Ф. Курс лекций по истории русской философии / А.Ф. Замалеев. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2009. – 235 с.

182. Зархіна С.Е. Мова права як предмет філософсько-правового аналізу: дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук: спеціальність 12.00.12 «Філософія права» / Стела Едуардівна Зархіна. – Х., 2005. – 205 с.
183. Захожай В.Б. Правова статистика: [навч. посіб.] / В.Б. Захожай, В.С. Федорченко. – К.: МАУП, 2003. – 368 с.
184. Звеков В.П. К вопросу о кодификации законодательства о международном частном праве и международном частном праве в международном гражданском процессе / В.П. Звеков // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – М., 2008. – Вып. 3. – С. 32-34.
185. Зверинцев А. Коммуникационный менеджмент: рабочая книга менеджера PR / А. Зверинцев; 2-е изд., испр. – СПб.: СОЮЗ, 1997. – 288 с.
186. Зинковский С.Б. Право как явление культуры: дисс. на соискание ученой степени кандидата юрид. наук: специальность 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений» / Сергей Борисович Зинковский. – М., 2006. – 179 с.
187. Злочинність // СЛОВНИК.net: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slovnyk.net>
188. Иванов В.В. Очерки по истории семиотики в СССР: [монографія] / В.В. Иванов. – М.: Наука, 1976. – 298 с.
189. Иванов В.В. Очерки по предыстории и истории семиотики // Избранные труды по семиотике и истории культуры. – Т.1. Знаковые системы. Кино. Поэтика / В.В. Иванов. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. – С. 605–812.
190. Иванов В.В. Эстетика Эйзенштейна // Избранные труды по семиотике и истории культуры. – Т.1. Знаковые системы. Кино. Поэтика / В.В. Иванов. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. – С. 143–380.
191. Ивановская И.П. Терминологизация как функция языка и культуры: системно-языковые, социально-культурные и функционально-

- коммуникативные характеристики русско- и англоязычных терминов налогового права: автореф. дис. на соискание уч. степени кандидата филол. наук: специальность 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / Ирина Петровна Ивановская. – Пятигорск, 2009. – 23 с.
192. Ивин А.А. Основы социальной философии: [учеб. пособие для вузов] / А.А. Ивин. – М.: Высшая школа, 2005. – 440 с.
193. Изард К. Эмоции человека / К. Изард. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 440 с.
194. Иконникова В.А. Особенности семантики английских юридических терминов в текстах международного контрактного права: дис. на соискание уч. степени кандидата филол. наук: специальность 10.02.04 «Германские языки» / Валентина Александровна Иконникова. – М., 2005. – 193 с.
195. Интенциональность и текстуальность. Философская мысль Франции XX века. – Томск: Водолей, 1998. – 320 с.
196. Информационная эпоха: вызовы человеку: [кол. монография] / Под ред. И.Ю. Алексеевой и А.Ю. Сидорова. – М.: РОССПЭН, 2010. – 335 с.
197. Иойрыш А. Правовые и этические проблемы клонирования человека / А. Иойриш // Государство и право. – 1998. – № 11. – С. 87-93.
198. Искусство татуировки: [текст] / сост. В.Д. Косулин. – СПб.: Диамант, 2005. – 288 с.
199. История психологии (10-е – 30-е гг. Период открытого кризиса): Тексты. – 2-е изд. / под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – 367 с.
200. Історія філософії: [підручник] / В.І. Ярошовець, І.В. Бичко, В.А. Бугров та ін.; за ред. В.І. Ярошовця. – К.: ПАРАПАН, 2002. – 774 с.
201. Кабатова Е.В. Отдельные соображения о развитии современного международного частного права / Е.В. Кабатова // Актуальные проблемы международного частного и гражданского права. К 80-летию В.А. Кабатова: Сб. статей. – М.: Статут, 2006. – С. 95-102.

202. Каган М.С. Системность и целостность / М.С. Каган // Вопросы философии. – 1996. – № 12. – С. 13-18.
203. Каганець І. Третя сигнальна / І. Каганець // День. – 2007. – 19 верес.
204. Калмыков А.А. Медиалогия Интернета: [монография] / А.А. Калмыков; предисл. С.В. Клягина. – М.: Кн. дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – 272 с.
205. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / А. Камю. – М.: Политиздат, 1990. – 415 с.
206. Кант І. Критика чистого розуму / І. Кант; пер. з нім. та приміт. І. Бурковського. – К.: Юніверс, 2000. – 504 с.
207. Карась А. Єдність культури і природи з погляду семіотики / А. Карась // Основи семіотики / Дж. Ділі; перекл. з англ. та наук. ред. А. Карася. – Львів: Арсенал, 2000. – С. 7-14.
208. Карась А.Ф. Контури семіотичної інтерпретації // Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неокласичних інтерпретаціях: [монографія] / А.Ф. Карась. – К.; Львів, 2003. – 520 с. – С. 405-425.
209. Карась А.Ф. Реальність і філософія у семіотичному аспекті / А.Ф. Карась // Записки наукового Товариства імені Шевченка. Праці історично-філософської секції. – Том 256. – С. 469-484.
210. Карась А.Ф. Семіотична перспектива інтерпретації реальності як дійсності / А.Ф. Карась // Філософська думка. – № 5. – 2008. – С. 16-29.
211. Кассирер Э. Опыт о человеке. Введение в философию культуры / Э. Кассирер // Проблема человека в западной философии. – М.: Прогресс, 1988. – 552 с. – С. 3-30.
212. Кельман М. Загальна теорія держави і права: [підручник] / М. Кельман, О. Мурашин, Н. Хома. – Львів: Новий Світ-2000, 2007. – 584 с.
213. Кельман М.С. Методологічні проблеми теорії держави і права: курс лекцій / М.С. Кельман. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 124 с.
214. Керимов Д.А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права / Д.А. Керимов. – М.: Аванта+, 2000. – 560 с.

215. Кислов А. Философия права как выражение социокультурного контекста / А. Кислов // Философия права. – 2005. – № 1 (13). – С. 11-15.
216. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до теорії мовного релятивізму) / Р. Кісь. – Львів: Літопис, 202. – 304 с.
217. Климанська Л.Д. Комунікативні технології в реалізації соціально-політичних проектів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук : 23.00.02 / Лариса Дмитрівна Климанська. – Львів, 2013. – 32 с.
218. Кліпінгер Д. Интертекстуальність // Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора. – К.: Основи, 2003. – 503 с. – С. 171-172.
219. Ковлер А.И. Антропология права: [учебник для вузов] / А.И. Ковлер. – М.: Норма, 2002. – 467 с.
220. Коган И. Состояние физической системы и ее координата состояния / И. Коган // Физические величины: обобщение и систематизация: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://physicalsystems.narod.ru/index.html>
221. Козир Є. Мовне безкультур'я офіційних документів / Є. Козир // Слово просвіти. – 2005. – № 50: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikibooks.org/wiki>
222. Козырев Г.И. Социальные процессы и изменения / Г.И. Козырев // Социологические исследования. – 2005. – № 3. – С. 113-119.
223. Козловський А.А. Право як пізнання: вступ до гносеології права / А.А. Козловський. – Чернівці: Рута, 1999. – 295 с.
224. Козубовська І. Теоретико-методологічні підходи до питання вивчення особистості неповнолітніх, схильних до правопорушень / І. Козубовська // Соціальна робота в Україні та за рубежом. – Ч. 2. – Ужгород, 2002. – С. 56-60.
225. Козюбра Н.И. Понятие и структура методологии юридической науки / Н.И. Козюбра // Методологические проблемы юридической науки: Сб. науч. трудов. – К.: Наук. думка, 1990. – 136 с.

226. Колшанский Г. Контекстная семантика / Г. Колшанский. – М.: Наука, 1980. – 286 с.
227. Комиссарова Я.В. Особенности невербальной коммуникации в ходе расследования преступлений / Я.В. Комиссарова, В.В. Семенов. – М.: Юрлит-информ, 2004. – 224 с.
228. Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов: [более 4500 слов и выражений] / Н.Г. Комлев. – М.: ЭКСМО-Пресс, 1999. – 669 с.
229. Communication Theory Today / Edited by D. Crowley, D. Metchell. – Polity Press, 1994. – 312 p.
230. Кондаков И.М. Психологический иллюстрированный словарь / И.М. Кондаков. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 512 с.
231. Кондратюк Л.В. Антропология преступления (микркриминология) / Л.В. Кондратюк. – М.: Норма, 2001. – 344 с.
232. Конотація // Вільна енциклопедія: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki
233. Консервативная система // Википедия: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki>
234. Копоть В.О. Концептуальні основи правового реалізму: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук: спеціальність 12.00.12 «Філософія права» / Володимир Олегович Копоть. – К., 2008. – 15 с.
235. Косиков Г.К. «Структура» и/или «текст» (стратегии современной семиотики) / Г.К. Косиков // Французская семиотика: от структурализма к постструктурализму / пер. с фр., сост. и вступ. ст. Г.К. Косикова. – М.: Прогресс, 2000. – 536 с. – С. 3-48.
236. Космеда Т.А. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки: [монографія] / Т.А. Космеда. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 350 с.
237. Костенко О.М. Злочин і відповідальність за нього у світлі соціального натуралізму (щодо соціально-натуралістичної доктрини кримінального

- правознавства) / О.М. Костенко // Право України. – 2010. – № 9. – С. 31-40.
238. Костенко О.М. Культура і закон у протидії злу: [монографія] / О.М. Костенко. – К.: Атіка, 2008. – 352 с.
239. Костицкий М.В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы / М.В. Костицкий. – К.: Вища школа, 1990. – 259 с.
240. Кравець В.М. Типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів: дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юрид. наук: спеціальність 12.00.12 «Філософія права» / Віталій Михайлович Кравець. – К., 2003. – 179 с.
241. Кравченко А. Міфологічне та релігійне світовідчуття в осмисленні права / А. Кравченко. – Філософські обрії. – № 21. – 2009. – С. 186-195.
242. Красноглазое А.Б. Артефакт // Культурология. XX век. Энциклопедия. – В 2-х т. – Т.1: А-Л. – СПб.: Университетская книга; ООО «Алетейя», 1998. – 447 с. – С. 34.
243. Краткая философская энциклопедия. – М.: Прогресс, 1994. – 576 с.
244. Краткий юридический словарь / Под. ред. А.Н. Азрилияна. – М.: Ин-т новой экономики, 2007. – 1088 с.
245. Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика и её соотношение с вербальной: дисс. на соискание учен. степени доктора филол. наук: специальность 10.02.19 «Общее языкознание, социолингвистика, психолингвистика» / Григорий Ефремович Крейдлин. – М., 2000. – 385 с.
246. Крейдлин Г.Е. Семиотика, или Азбука общения: [учеб. пособие] / Г.Е. Крейдлин, М.А. Кронгауз. – М.: Флинта: Наука, 2009. – 5-е изд. – 240 с.
247. Кретов П.В. Гносеологічний аспект філософського символізму: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спеціальність 09.00.02 «Діалектика і методологія пізнання» / Павло Васильович Кретов. – О., 2000. – 20 с.

248. Кривцова І.С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юридичних наук: спеціальність 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Ірина Сергіївна Кривцова. – Одеса, 2008. – 20 с.
249. Криміналістика: [навч. посіб.] / Р.І. Благута, Р.І. Сибірна, В.М. Бараняк та ін.; за заг. ред. Є.В. Пряхіна. – К.: Атіка, 2012. – 496 с.
250. Кримінальний кодекс: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III (редакція станом на 19.11.2012): [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
251. Кримінальний процесуальний кодекс: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1001-05>
252. Криминологія: [навч. посіб.] / Ю.Ф. Іванов, О.М. Джужа. – К.: Вид-во ПАЛИВОДА А. В., 2006. – 264 с.
253. Криминологія: У 2-х кн. / О.М. Джужа, П.П. Михайленко, О.Г. Кулик та ін.; за заг. ред. О.М. Джужі. – Кн. 1: Заг. частина. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 352 с.
254. Крістева Ю. Етика лінгвістики // Полілог / Ю. Крістева; пер. з фр. П. Тарашука. – К.: Юніверс, 2004. – 480 с.
255. Кубрякова Е.С. О тексте и критериях его определения / Е.С. Кубрякова // Текст. Структура и семантика. – М.: Наука, 2001. – 555 с. – С. 72-81.
256. Кудрявцев В. Современная социология права / В. Кудрявцев, В. Казимирчук. – М.: Юрист, 1995. – 304 с.
257. Кузнецов В.І. Розуміння та моделювання права // Філософія права. Історія та сучасність / В.І. Кузнецов. – К.: ВД «Стилос», ПЦ «Фоліант», 2003. – С. 63-68.
258. Кузнецов В.І. Філософія права. Історія та сучасність: [навч. посібник] / В.І. Кузнецов. – К.: ВД «Стилос»; ПЦ «Фоліант», 2003. – 382 с.
259. Кьеркегор С. Или-или / С. Кьеркегор. – СПб.: Амфора, 2011. – 823 с.

260. Кюблер Х.-Д. Міфи про суспільство знань / Х.-Д. Кюблер. – К.: Вид. дім Дмитра Бураго, 2010. – 264 с.
261. Ламерти Ж. Человек-машина / Ж. Ламерти. – М., 1976. – 379 с.
262. Лангер С. Философия в новом ключе: Исследование символики разума, ритуала и искусства / Сьюзен Лангер; пер. с англ. С.П. Евтушенко; общ. ред. и послесл. В.П. Шестакова. – М.: Республика, 2000. – 287 с.
263. Лапиков В. Основы логики теоретической науки / В. Лапиков. – Минск: Экономпресс, 2006. – 464 с.
264. Лебедев И.А. Семантика и семиотика в культуре тоталитарных обществ: миф, символ, ритуал: дис. на соискание учен. степени кандидата философ. наук: специальность 24.00.01 «Теория и история культуры» / Игорь Александрович Лебедев. – СПб., 2006. – 163 с.
265. Лебедев М.В. Стабильность языкового значения / М.В. Лебедев; изд. 2-е. – М.: Изд-во ЛКИ, 2008. – 168 с.
266. Левин Ю.И. Избранные труды: Поэтика. Семиотика / Ю.И. Левин. – М.: Язык рус. культуры, 1998. – 822 с.
267. Левинас Э. Диахрония и репрезентация / Э. Левинас // Интенциональность и текстуальность. Философская мысль Франции XX века. – Томск: Водолей, 1998. – С. 141-161.
268. Леви-Строс К. Первобытное мышление / К. Леви-Строс; пер., вступ. ст. и прим. А.Б.Островского. – М.: Республика, 1994. – 384 с.
269. Лейст О.Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права: монография / О.Э. Лейст. – М.: Зерцало-М. 2002. – 288 с.
270. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики / А.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – 288 с.
271. Леонтьев А. Воля / А. Леонтьев // Вестник МГУ. – Серия 14: Психология. – 1993. – № 2. – С. 69-75.
272. Леонтьев А. Деятельность. Сознание. Личность / А. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 425 с.

273. Леонтьев А. Проблемы развития психики / А. Леонтьев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 430 с.
274. Лыкова Н.Н. Генезис языка права: начальный этап: на материале французских и русских документов X-XV веков: дисс. на соискание ученой степени доктора филол. наук: специальность 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / Надежда Николаевна Лыкова. – Екатеринбург, 2005. – 411 с.
275. Лысов С. Анатомия права. О природе волеизъявления / Блог Сергея Лысова: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://blog.liga.net/user/lysov/article/5339.aspx>
276. Ліотар Ж.-Ф. Постмодерністська ситуація / Ж.-Ф. Ліотар // Після філософії: кінець чи трансформація? / Упоряд. К. Байнес та ін. – К.: Четверта хвиля, 2000. – С. 67-90.
277. Ллойд Д. Идея права / Д. Ллойд; пер. с англ. М.А. Юмашева. – М.: ЮГОНА, 2002. – 416 с.
278. Логіка: [підручник для студентів юридичного фаху] / Під заг. ред. проф. В.Д. Титова. – 2004. – 400 с.
279. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении / Дж. Локк; пер. с англ. А.Н. Савина // Собр. соч.: в 3-х т. – Т. 1. – М.: Мысль, 1985. – 621 с. – С. 78-582.
280. Ломакина И.Б. Этническое обычное право: теоретико-правовой аспект: автореф. дис. на соискание уч. степени доктора юрид. наук: специальность 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политический и правовых учений» / Ирина Борисовна Ломакина. – СПб., 2005. – 42 с.
281. Ломброзо Ч. Преступление. Новейшие успехи науки о преступнике. Анархисты / Ч. Ломброзо. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 320 с.
282. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура / А.Ф. Лосев. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.

283. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров: Человек. Текст. Семиосфера. История / Ю.М. Лотман. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 464 с.
284. Лотман Ю.М. Каноническое искусство как информационный парадокс / Ю.М. Лотман // Проблема канона в древнем и средневековом искусстве Азии и Африки. – М.: Наука, 1973. – 254 с. – С. 18-19.
285. Лотман Ю.М. Несколько мыслей о типологии культур / Ю.М. Лотман // Языки культуры и проблемы переводимости. – М.: Наука, 1987. – С. 5-7.
286. Лотман Ю.М. Семиосфера / Ю.М. Лотман. – СПб.: Искусство-СП, 2000. – 704 с.
287. Лотман Ю.М. Семиотика и сегодняшний мир / Ю.М. Лотман. – СПб.: «Искусство-СПБ», 2003. – 624 с.
288. Лотман Ю.М. Статьи по семиотике искусства / Ю.М. Лотман. – СПб.: Академический проект, 2002. – 544 с.
289. Лук'янець Д.М. Типологія юридичної відповідальності / Д.М. Лук'янець // Юридична Україна. – 2004. – № 3. – С. 4-10.
290. Лук'янець Д.М. Філософські основи і концептуальна модель юридичної відповідальності / Д.М. Лук'янець // Юридична Україна. – 2006. – № 4. – С. 4-11.
291. Льовкіна О.Г. Генезис праксеологічних ідей: історико-філософський контекст / О.Г. Льовкіна // Філософські обрії. – № 27. – 2012. – С. 4-12.
292. Льюис К.И. Модусы значения / К.И. Льюис // Семиотика: Антология / Сост. Ю.С. Степанов. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 702 с. – С. 227-241.
293. Мадісон В. Основи філософії приватного права: [навч. посібник] / В. Мадісон. – К.: Школа, 2004. – 144 с.
294. Макаров А.И. Феномен надындивидуальной памяти (образы – концепты – рефлексия): [монография] / А.И. Макаров; науч. ред. А.А. Грякалов. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2009. – 216 с.

295. Маклаков А.Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А.Г. Маклаков // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22. – № 1. – С. 16-25.
296. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С.И. Максимов. – Х.: Право, 2002. – 328 с.
297. Максимюк О.Д. Принцип невідворотності юридичної відповідальності: гносеологічний підхід: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юридичних наук: спеціальність 12.00.12 «Філософія права» / Олександр Дмитрович Максимюк. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 21 с.
298. Малько А. Стимулы и ограничения в праве: теоретико-информационный аспект / А. Малько. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1994. – 184 с.
299. Мальцев Г.В. Понимание права. Подходы и проблемы / Г.В. Мальцев. – М.: Прометей, 1999. – 419 с.
300. Мальцев Г.В. Социальные основания права / Г.В. Мальцев. – М.: Норма, 2007. – 800 с.
301. Мамардашвили М. Как я понимаю философию / М. Мамардашвили. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
302. Мамут Л.С. Анализ правогенеза и правопонимания / Л.С. Мамут // Историческое в теории права. – Тарту, 1989. – С. 18-20.
303. Маргінал // Вільна енциклопедія: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>
304. Маргинальность в современной России: [кол. монография] / Е.С. Балабанова, М.Г. Бурлуцкая, А.Н. Демин и др. – М.: МОНФ, 2000. – 208 с.
305. Маркузе Г. Одномерный человек / Г. Маркузе. – М.: REFL-book, 1994. – 368 с.
306. Марсель Г. Homo viator / Г. Марсель. – К.: Пульсары, 1999. – 320 с.
307. Мартов С.Е. Третья Сигнальная Система / С.Е. Мартов: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.webmatex.ru/stat_1.htm

308. Марченко М.Н. Общая теория государства и права: академический курс. – Т. 1: Теория государства / М.Н. Марченко. – М.: Зерцало, 1998. – 416 с.
309. Марчук В.М. Нариси з теорії права: [навч. посіб.] / В.М. Марчук, Л.В. Ніколаєва. – К.: Істина, 2004. – 304 с.
310. Махлина С.Т. Семиотика культуры повседневности / С.Т. Махлина. – СПб.: Алетейя, 2009. – 232 с.
311. Машков А. Погляд на юридичну відповідальність як різновид правовідносин та його значення для формування сучасної юридичної теорії відповідальності / А. Машков // Вісник КНУ імені Т. Шевченка. Юридичні науки. – 2010. – № 84. – С. 89-100.
312. Межличностное восприятие в группе / Под ред. Г.М. Андреевой, А.И. Донцова. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 294 с.
313. Мейлер Б. Текст // Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора. – К.: Основи, 2003. – 503 с. – С. 417-419.
314. Мельничук Н.Ю. Дискурс «злочину» та «покарання» у контексті класичної філософської парадигми: [монографія] / Н.Ю. Мельничук. – Львів: Край, 2006. – 328 с.
315. Мельничук Н.Ю. Категорії злочин та покарання в європейській філософській традиції: [монографія] / Н.Ю. Мельничук. – Львів: Край, 2009. – 360 с.
316. Менегетти А. Система и личность / А. Менегетти. – М.: Серебряные нити, 1996. – 128 с.
317. Мережко А. Психологическая теория международного права (публичного и частного): [монографія] / А. Мережко. – Одесса: Фенікс, 2012. – 244 с.
318. Мережко А. Юридическая семиотика и юридическая герменевтика / А. Мережко // Государственная практика: Газета українських юристів: [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.pravo.ua/article.php?id=10001433>

319. Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. – Т. 2. – К.: Ін Юре, 2003. – 1232 с.
320. Минюшев Ф.И. Социальная антропология: [учеб. пособие] / Ф.И. Минюшев. – М.: Академический проект; Мир, 2004. – 288 с.
321. Моррис Ч.У. Знаки и действия // Семиотика: Антология / Сост. Ю.С. Степанов. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 702 с. – С. 129-143.
322. Моррис Ч. Основания теории знаков / Ч. Моррис // Семиотика: Антология / Сост. Ю. С. Степанов; изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Академ. проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 702 с. – С. 45-97.
323. Налимов В. Спонтанность сознания. Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектура личности / В. Налимов. – Изд. 3-е. – М.: Академический проект; Парадигма, 2011. – 399 с.
324. Nelken D. Law as communication / D. Nelken. – 1996. – 257 p.
325. Немов Р. Психология: В 3 кн. / Р. Немов. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2002. – Кн. 1: Общие основы психологии. – 688 с.
326. Нерсесянц В.С. Философия права: [учебник для вузов] / В.С. Нерсесянц. – М.: Норма, 2005. – 656 с.
327. Нестеров А.Ю. Онтологические границы семиозиса в процедурах коммуникации, познания и понимания: дисс. на соискание науч. степени доктора филос. наук: специальность 09.00.01 «Онтология и теория познания» / Александр Юрьевич Нестеров. – Самара, 2010. – 284 с.
328. Никифоров А.Л. Неточность, неясность, многозначность / А.Л. Никифоров // Логика. Как это может быть: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.escarton-oulx.com/?p=31>
329. Николаева Т.М. Лингвистическая демагогия / Т.М. Николаева // Прагматика и проблемы интенциональности. – М.: ИВАН СССР, 1988. – С. 154-165.

330. Николис Г. Самоорганизация в неравновесных системах: от диссипативных структур к упорядоченности через флуктуации / Г. Николис, И. Пригожин. – М.: Мир, 1979. – 512 с.
331. Ницше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей / Ф. Ницше. – М.: ТОО «Транспорт», 1995. – 302 с.
332. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади / Ф. Ніцше. – К.: Основи – Дніпро, 1993. – 415 с.
333. Новая постиндустриальная волна на Западе: [антология] / Под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – 640 с.
334. Новиков Л.А. Сема / Л.А. Новиков // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: СЭ, 1990. – С. 437-438.
335. Новое в лингвистике. – Вып. 4. – М., 1965. – 590 с.
336. Нойман Э. Глубинная психология и новая этика. Человек мистический / Э. Нойман. – СПб.: Академический проект, 1999. – 206 с.
337. Нортроп Ф. Великий код: Біблія і література / Ф. Нортроп; пер. з англ. І. Старовойт. – Львів: Літопис, 2010. – 362 с.
338. Оборотов Ю.Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания до понимания права): [монография] / Ю.Н. Оборотов. – Одесса: Юридическая дитература, 2002. – 280 с.
339. Обращение. Текст. Высказывание. – М.: Наука, 1989. – 176 с.
340. Общая теория права и государства: [учебник] / Под ред. В.В. Лазарева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 1996. – 472 с.
341. Озадовська Л.В. Парадигма діалогічності в сучасному мисленні: монографія / Л.В. Озадовська. – К.: ПАРПАН, 2007. – 164 с.
342. Овчинников А. Правовое мышление в правоприменительном процессе: опыт герменевтической методологии / А. Овчинников // Философия права. – 2003. – № 2 (8). – С. 75-83.
343. Оніщенко Н.М. Юридична відповідальність держави перед особою: [монографія] / Н.М. Оніщенко. – К.: Юридична думка, 2007. – 320 с.

344. Основные направления психологии в классических трудах. Бихевиоризм. – М.: ООО «Изд-во АСТ-ЛТД», 1998. – 704 с.
345. Остин Дж. Избранное: Как производить действия при помощи слов; Смысл и сенсibiliи / Дж. Остин. – М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 1999. – 332 с.
346. Павлишин О. Правова праксеологія: практично-прикладні аспекти філософії права / О. Павлишин // Держава і право: зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. Вип. 24. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – С. 75-81.
347. Павлишин О. Проблеми реформування правової системи України в контексті семіотико-правових досліджень / О. Павлишин // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): статті учасників Міжнарод. круглого столу (м. Львів, 3-5 грудня 2010 року). – Львів: галицький друкар, 2010. – С. 475-482.
348. Павлишин О. Семіотичний аналіз права в контексті праксеологічних досліджень / О. Павлишин // Філософські та методологічні проблеми права. – № 1. – 2011. – С. 48-56.
349. Павлишин О. Теоретичні витoki, предмет і структура семіотики права / О. Павлишин // Філософські та методологічні проблеми права. – № 2. – 2011. – С. 44-51.
350. Пархоменко Н.М. Системність як істотна ознака джерел права / Н.М. Пархоменко // Правова держава. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2007. – Вип. 18. – С. 59-68.
351. Пасенюк О. Через численні неточності у законодавстві нині вкрай важко здійснювати правосуддя // Jeу News. – 17 вересня 2011 р.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jeunews.com.ua/news/d0/61026>
352. Патей-Братасюк М.Г. Нариси з філософії права: курс лекцій / М.Г. Патей-Братасюк. – Тернопіль, 2002. – 92 с.

353. Пельц Е. Семиотика и логика / Е. Пельц // Семиотика: Антология / Сост. Ю.С. Степанов. – [Изд. 2-е, испр. и доп.]. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 702 с. – С. 151-164.
354. Песков А.Г. Моделирование как метод познания / А.Г. Песков: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://edu.kzn.ru/upload/files/265/339.doc>.
355. Пиаже Ж. Схемы действия и усвоения языка // Семиотика: Антология / Сост. Ю.С. Степанов. – [Изд. 2-е, испр. и доп.]. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 702 с. – С. 144-148.
356. Пирс Ч.С. Элементы логики. *Grammatica speculativa* / Ч.С. Пирс // Семиотика: Антология / Сост. Ю.С. Степанов. – [Изд. 2-е, испр. и доп.]. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 702 с. – С. 165-226.
357. Пирс Ч.С. Логические основания теории знаков / Ч.С. Пирс. – СПб.: Алетейя, 2000. – 352 с.
358. Після філософії: кінець чи трансформація? / Пер. з англ.; упоряд. К. Байнес та ін. – К.: Четверта хвиля, 2000. – 432 с.
359. Погрібняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): [монографія] / С.П. Погрібняк. – Х., Право, 2008. – 240 с.
360. Подорожна Т.С. Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції: дис. на здобуття наук. ступеня кандидата юридичних наук: спеціальність 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Тетяна Станіславівна Подорожна. – Львів, 2009. – 205 с.
361. Політологія: [підручник] / ред. О.В. Бабкіна, В.П. Горбатенко. – К.: ВЦ «Академія», 2003. – 528 с.
362. Політологія [текст]: підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / Л.М. Герасіна [та ін.]; відп. ред. М.І. Панов. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Ін Юре, 2005. – 520 с.

363. Поляков А.В. Коммуникативная концепция права (генезис и теоретико-правовое обоснование): дисс. на соискание науч. степени доктора юрид. наук в виде науч. доклада: специальность 12.00.01 / Андрей Васильевич Поляков. – СПб., 2002. – 94 с.
364. Попович М. Байдушність – поле для маніпуляції / М. Попович // Ї. – № 30. – Львів, 2003. – С. 10-25.
365. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: У 2-х т. – Т. 2 / К. Поппер. – К.: Основи, 1994. – 494 с.
366. Потебня А. Мысль и язык / А. Потебня. – [3-е изд., доп.]. – К.: СИНТО, 1993. – 192 с.
367. Почепцов Г. Семиотика / Г. Почепцов. – К.: Рефл-бук; Ваклер, 2000. – 432 с.
368. Почепцов Г. Теория коммуникации / Г. Почепцов. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2001. – 656 с.
369. Почепцов Г. Тоталитарный человек. Очерки тоталитарного символизма и мифологии / Г. Почепцов. – К.: Глобус, 1994. – 152 с.
370. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства: [монографія] / за ред. П.Ю. Битяка та І.В. Яковюка. – Х.: Право, 2007. – 248 с.
371. Прадід Ю.Ф. Юридична лінгвістика – нова наукова спеціальність / Ю.Ф. Прадід // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2001. – № 2. – С. 287-295.
372. Праксеологія // Філософія: посібник: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://subject.com.ua/philosophy/volinki/152.html>
373. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23.12.1993 № 3792-ХІІ (зі змінами і доповненнями): [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3792-12>
374. Проблема человека в западной философии: Сб. науч. тр. / Пер. с англ., нем., фр. – М.: Прогресс, 1988. – 544 с.

375. Проективний філософський словарь: Новые термины и понятия / Под ред. Г.Л. Тульчинского и М.Н. Эпштейна. – СПб.: Алетейя, 2003. – 512 с.
376. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-ХІІ (зі змінами і доповненнями): [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>
377. Прокофьев Г.С. Соотношение права и языка: теоретико-философский анализ: дисс. на соискание ученой степени кандидата юрид. наук: специальность 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений» / Глеб Сергеевич Прокофьев. – Москва, 2002. – 145 с.
378. Пропп В.Я. Фольклор и действительность / В.Я. Пропп. – М.: Наука, 1989. – 233 с.
379. Протасов В.Н. Правоотношение как система / В.Н. Протасов. – М.: Юрид. лит., 1991. – 142 с.
380. Психосемиотика телесности / Под общ. ред. И с предисл. И.В. Журавлева, Е.С. Никитиной. – [Изд. 2-е]. – М.: Кн. дом. «ЛИБРОКОМ», 2009. – 152 с.
381. Пустой знак // Энциклопедия современной эзотерики: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://filosofi-online.ru/filosofskij-slovar/524-pustoj-znak.html>
382. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: [навч. посібник] / П.М. Рабінович. – [Вид. 5-е, зі змінами]. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.
383. Рабинович П.М. Проблемы теории законности развитого социализма / П.М. Рабинович. – Львов, 1979. – 204 с.
384. Рабинович П.М. Социалистическое право как ценность / П.М. Рабинович. – [Изд. 2-е, стер.]. – О.: Юридична література, 2006. – 167 с.
385. Рабінович С.П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: [монографія] / С.П. Рабінович. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 576 с.

386. Разгильдиева М.Б. Правовые убеждения и принуждение: теоретические основы (на примере финансового законодательства): [монография] / М.Б. Разгильдиева. – Под ред. Н.И. Химичева. – М.: Юрлитинформ, 2012. – 269 с.
387. Разинкина И.М. Функциональная стилистика / И.М. Разинкина. – М.: Высшая школа, 1989. – 180 с.
388. Разуваев Н.В. Норма права как явление правовой культуры: дисс. на соискание ученой степени кандидата юрид. наук: специальность 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений» / Николай Викторович Разуваев. – СПб., 2000. – 207 с.
389. Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. – Т. 3: Новое Время. От Леонардо до Канта / Дж. Реале, Д. Антисери. – СПб.: Петрополис, 1996. – 736 с.
390. Речицкий В.В. Символическая реальность и право: [монография] / В.В. Речицкий. – Львов: ВНТЛ-Классика, 2007. – 732 с.
391. Рикёр П. Конфликт интерпретаций: Очерки о герменевтике / П. Рикёр. – М.: Медиум, 1995. – 46 с.
392. Рікер П. Право і справедливість / П. Рікер. – К.: Дух і літера, 2002. – 216 с.
393. Розин В. Семиотические исследования / В. Розин. – М.: ПЕР СЭ; СПб.: Университетская книга, 2001. – 256 с.
394. Рубинштейн С. Основы общей психологии / С. Рубинштейн: В 2 т. – Т. 1. – М.: Педагогика, 1989. – 348 с.
395. Рубинштейн С. Основы общей психологии / С. Рубинштейн: В 2 т. – Т. 2. – М.: Педагогика, 1989. – 323 с.
396. Руднев В.П. Энциклопедический словарь культуры XX века: Ключевые понятия и тексты / В.П. Руднев. – [Изд. 3-е, испр. и доп.]. – М.: Аграф, 2009. – 544 с.

397. Рула Н. Юридическая антропология: учебник для вузов / Пер. с франц. Л.П. Данченко, А.И. Ковлера, Т.М. Пиняльвера, О.Е. Залогин; отв. ред. В.С. Нерсисянц. – М.: НОРМА, 2000. – 310 с.
398. Румянцева Ю.Е. Официальное толкование норм уголовно-процессуального права: автореф. дис. на соискание уч. степени кандидата юрид. наук: специальность 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Юлия Евгеньевна Румянцева. – Екатеринбург, 2008. – 22 с.
399. Руснівський В. Структура лексичної і граматичної семантики / В. Руснівський. – К.: Наук. думка, 1988. – 240 с.
400. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки / Ж. Рюс; пер. з фр. В. Шовкун. – К.: Основи, 1998. – 669 с.
401. Савчук С.В. Юридична соціологія: предмет та місце в системі юридичних наук / С.В. Савчук. – Чернівці: Рута, 2003. – 240 с.
402. Садовский М. Проблемы адаптации права к изменению человека / М. Садовский // Международно-правовые аспекты проблем, проистекающих из технологического вмешательства в биологическую природу человека: Междунар. конф. – М.: МГУ, 2003. – 257 с.
403. Саенко Л.Н. О структурно-семантических особенностях юридических документов / Л.Н. Саенко // Вестник Киевского университета. Романо-герм. фил. – Вып. 24. – К.: Лыбидь, 1990. – С. 47-49.
404. Саркисов А.К. Семиотика права (историко-правовое исследование): дисс. на соискание ученой степени кандидата юрид. наук: специальность 12.00.01 «Теория и история права и государства; История правовых учений» / Андрей Константинович Саркисов. – Коломна, 2000. – 222 с.
405. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо: Нарис феноменологічної онтології / Ж.-П. Сартр. – К.: Основи 2001. – 235 с.

406. Сахнюк С. Загальна характеристика кримінальної відповідальності як основної категорії кримінального права України / С. Сахнюк // Юридичний журнал. – 2009. – № 11. – С. 71-78.
407. Сватко Ю. «Текст – мир человека – культура»: в пространстве современного эйдизма / Ю. Сватко // Философия языка: в границах и вне границ / Науч. ред. Д.И. Руденко. – Х.: Око, 1994. – Т. 2. – 176 с. – С. 37–60.
408. Семиотика: Антология / Сост. Ю.С. Степанов. – [Изд. 2-е, испр. и доп.]. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 702 с.
409. Семиотика: [пособие для студентов] / Автор-сост. К.Д. Скрипник. – Ростов-на-Дону: РИО Ростовского филиала Рос. таможенной академии, 2000. – 127 с.
410. Семиотика права: [учеб. рабочая программа] / Сост. С.Г. Проскурин. Новосибирск, 2007.
411. Семитко А. Развитие правовой культуры как правовой прогресс / А. Семитко. – Екатеринбург: Изд-во Урал. юрид. академии, Изд-во Гуманитарного ун-та, 1996. – 249 с.
412. Сердюк П.П. Еклектичні теорії кримінальної відповідальності / П.П. Сердюк // Держава та регіони. – Серія: Право. – 2012. – № 3. – С. 158-162.
413. Сидоренко В. Інформаційно-комунікативна модель визначення конструкторсько-технологічних понять / В. Сидоренко, Р. Чепок // Педагогічний альманах (зб. наук. пр.). – 2008. – Вип. 3. – С. 83-88.
414. Сидоров Е.В. Основы современной концепции текста: автореф. дис. на соискание учен. степени доктора филол. наук: специальность 10.02.05 «Романские языки» / Е.В. Сидоров. – М., 1987. – 47 с.
415. Сызранцев Д.Г. Прагматизм в праве: автореф. дисс. на соискание ученой степени кандидата юрид. наук: специальность 12.00.01 «Теория и

- история права и государства; История правовых учений» / Дмитрий Геннадьевич Сызранцев. – СПб., 2002. – 22 с.
416. Симкин Г.Н. Современные проблемы зоосемиотики / Г.Н. Симкин // Групповое поведение животных: доклады участников II Всесоюзной конференции по поведению животных. – М.: Наука, 1976. – С. 334-338.
417. Сироткин Н. Тотальность семиотического знания / Н. Сироткин // Post Семиотика: Учебно-справочно-научный портал по семиотике: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://post.semiotics.ru/total.htm>
418. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: [підручник] / О.Ф. Скакун. – Х.: Еспада, 2006. – 776 с.
419. Skinner B. Verbal Behavior / B. Skinner. – N.Y.: Appleton-Century-Crofts, 1957. – 374 pg.
420. Скиннер Б. Оперантное поведение / Б. Скиннер // История зарубежной психологии (30-60-е гг. XX в.): Тексты / Под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 344 с.
421. Славская А. Интерпретация как предмет психологического исследования / А. Славская // Психологический журнал. – 1994. – № 6. – С. 78-88.
422. Сливка С.С. Природне та надприродне право: [монографія]: У 3 ч. – Ч. 1: Природне право: історико-філософський погляд / С.С. Сливка. – К.: Атіка, 2005. – 224 с.
423. Сливка С.С. Українська національна філософія права: антологічний ракурс / С.С. Сливка. – Львів: Воля, 2001. – 168 с.
424. Сливка С.С. Філософія права: [навч. посібник] / С.С. Сливка. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 264 с.
425. Сливка С.С. Юридична деонтологія / С.С. Сливка. – К.: Атіка, 2003. – 320 с.
426. Слышкин Г.Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе / Г.Г. Слышкин. – М.: Academia, 2000. – 128 с.

427. Словник іншомовних слів / За ред О.С. Мельничука. – К.: Гол. ред. Укр. рад. енциклопедії, 1977. – 776 с.
428. Словник літературознавчих термінів: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrlit.vn.ua/info/dict/619yl.html
429. Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів: Літопис, 1996. – 634 с.
430. Соломоник А. Парадигма семиотики: Очерки по общей семиотике (с приложением словаря семиотических терминов) / А. Соломоник. – 2-е изд. – М.: URSS, 2012. – 336 с.
431. Соломоник А. Позитивная семиотика: О знаках, знаковых системах и семиотической деятельности / А. Соломоник; под ред. Г.Е. Крейдлина. – Изд. 2-е. – М.: Изд-во ЛКИ, 2011. – 192 с.
432. Соломоник А. Семиотика и теория познания / А. Соломоник. – М.: Кн. дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – 192 с.
433. Соломоник А. Синтаксис в знаковых системах / А. Соломоник. – Мн.: МЕТ, 2007. – 245 с.
434. Соломоник А. Философия знаковых систем и язык / А. Соломоник. – Минск: МЕТ, 2002. – 408 с.
435. Соломоник А. Язык как знаковая система / А. Соломоник. – 2-е изд. – М.: URSS, 2010. – 224 с.
436. Солонин Ю.Н. Проблема единства знания / Ю.Н. Солонин // Ноосфера и устойчивое развитие: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://n-kronov.chat.ru/Welcome.html>
437. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
438. Соссюр Ф. де Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 432 с.
439. Соціальний процес // Онлайн-словник: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rozum.org.ua>

440. Соціологія: [підручник для студентів ВНЗ] / За ред. В.Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2003. – 560 с.
441. Сперанский В.И. Социальная ответственность личности: сущность и особенности формирования / В.И. Сперанский. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 201 с.
442. Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови / Л. Ставицька. – К.: Критика, 2003. – 336 с.
443. Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка: Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства / Ю.С. Степанов; отв. ред. В.Н. Нерознак. – Изд. 2-е. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 336 с.
444. Суминова Т.Н. Художественная культура как информационная система (мировоззренческие и теоретико-методологические основания): дисс. на соискание учен. степени доктора философ. наук: специальность 24.00.01 «Теория и история культуры» / Татьяна Николаевна Суминова. – М., 2006. – 341 с.
445. Сучасний словник іншомовних слів: близько 20 тис. слів і словосполучень / [уклали: О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк]. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.
446. Тайсина Э.А. Гносеологические аспекты семиотики: дис. на соискание уч. степени доктора филол. наук: специальность 09.00.01 «Онтология и теория познания» / Эмилия Анваровна Тайсина. – Казань, 1994. – 291 с.
447. Тамір Я. Ідея людини / Я. Тамір // Лібералізм: антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – 1126 с. – С. 368-384.
448. Татаркевич В. Історія шести понять: Мистецтво. Прекрасне. Форма. Творчість. Вітворюництво. Естетичні переживання / В. Татаркевич; пер. з пол. В. Корнієнка. – К.: Юніверс, 2001. – 368 с.
449. Теглівець Ю.В. Конотативність термінів із семою «вода» / Ю.В. Теглівець // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. – Вип. 4; відп. ред. Л.О. Симоненко. – К., 2005. – С. 215-217.

450. Тейяр де Шарден П. Феномен человека: Преджизнь; Жизнь; Мысль; Сверхжизнь / П. Тейяр де Шарден. – М.: Наука, 1987. – 240 с.
451. Текст. Структура и семантика. – М.: Наука, 2001. – 555 с.
452. Тен Ю.П. Государственность России в символическом изображении / Ю.П. Тен // Философия права в России: история и современность: мат. Третьих философско-правовых чтений памяти академика В.С. Нерсисянца / Отв. ред. В.Г. Графский. – М.: Норма, 2009. – 320 с. – С. 123-131.
453. Теория государства и права: [учебник] / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова – М.: Изд. группа ИНФРА.М – НОРМА, 1997. – 570 с.
454. Терлюк І.Я. Історія держави і права України: [навч. посіб.] / І.Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2011. – 944 с.
455. Титов В.Д. Взаимосвязи логики и права: история и современность / В.Д. Титов // Homo philosophans. Сборник к 60-летию профессора К.А. Сергеева. Серия «Мыслители». – Вып. 12. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002. – С. 404-422.
456. Титов В.Д. Историческое развитие философско-логических концепций языка права: [монография] / В.Д. Титов, С.Э. Зархина. – Х.: ФИНН, 2009. – 432 с.
457. Тищенко К. Метатеорія мовознавства / К. Тищенко. – К.: Основи, 2000. – 350 с.
458. Тодоров Цв. Теории символа / Цв. Тодоров. – М.: Дом интеллектуальной книги, 1999. – 408 с.
459. Тойнбі А. Дослідження історії: У 2-х т. / А. Тойнбі; пер. з англ. В. Шовкуна. – Т. 1. – К.: Основи, 1995. – 614 с.
460. Тойнбі А. Дослідження історії: У 2-х т. / А. Тойнбі; пер. з англ. В. Митрофанова, П. Таращука. – Т. 2. – К.: Основи, 1995. – 406 с.
461. Токарська А.С. Комунікація у праві та правоохоронній діяльності: монографія / А.Антоніна Семенівна Токарська. – Львів, 2005. – 284 с.
462. Токарська А.С. Правова комунікація в контексті посткласичного праворозуміння: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид.

- наук: спеціальність 12.00.12 / Антоніна Семенівна Токарська. – К., 2008. – 38 с.
463. Tokarczyk R. Filozofia prawa / R. Tokarczyk. – Wyd. 6-e. – Lublin: Wyd-wo Un-tu Marii Curie-Skłodowskiej, 2002. – 333 s.
464. Толмэн Э. Когнитивные карты у крыс и человека / Э. Толмэн // История психологии (10-е – 30-е гг. Период открытого кризиса): Тексты. – 2-е изд.; под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – С. 124-143.
465. Топоров В.Н. Пуруша / В.Н. Топоров // Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2 т. – Т. 2: К-Я. / Гл. ред. Токарев С.А.; 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 719 с. – С. 351.
466. Торндайк Э. Принципы обучения, основанные на психологии / Э. Торндайк // Основные направления психологии в классических трудах. Бихевиоризм. – М.: ООО «Изд-во АСТ-ЛТД», 1998. – С. 10-246.
467. Тоффлер А. Футурошок / А. Тоффлер. – СПб.: Лань, 1997. – 464 с.
468. Трансцендентальное означаемое // Энциклопедия современной эзотерики: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.filosofi-online.ru/filosofskij-slovar/722-transcendentalnoe-oznachaemoe.html>
469. Троцук И.В. Нарратив как междисциплинарный методологический конструкт в современных социальных науках / И.В. Троцук // Вестник РУДН. Серия «Социология». – 2004. – № 6-7. – С. 56-75.
470. Тульчинский Г.Л. Глубокая семиотика и постчеловеческая персонология. Новый сдвиг гуманитарной парадигмы / Г.Л. Тульчинский // Homo philosophans: Сборник к 60-летию профессора К.А. Сергеева. Серия «Мыслители», вып. 12. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002. – С. 423-438.
471. Турбович Л. Информационно-семантическая модель обучения / Л. Турбович. – Л.: ЛГУ, 1970. – 176 с.

472. Тюгашев Е. Концепт империи в горизонте семиотики права / Е. Тюгашев // Вестник НГУ. Серия: Право. – Т. 3. Вып. 2 / Новосиб. гос. ун-т. Новосибирск, 2007. – С. 8-12.
473. Уотсон Дж.Б. Психология как наука о поведении / Дж.Б. Уотсон // Основные направления психологии в классических трудах. Бихевиоризм. – М.: ООО «Изд-во АСТ-ЛТД», 1998. – С. 252-672.
474. Усманова А.Р. Репрезентация как присвоение: к проблеме существования Другого в дискурсе / А.Р. Усманова // Топос. – № 4. – 2001. – С. 50-66.
475. Усманова А.Р. Умберто Эко: парадоксы интерпретации / А.Р. Усманова. – Минск: ПроPILEI, 2000. – 200 с.
476. Успенский Б.А. Избранные труды. – Т.1: Семиотика истории. Семиотика культуры / Б.А. Успенский. – М.: Гнозис, 1994. – 432 с.
477. Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійності) / О. Федик. – Львів: Світ, 2002. – 192 с.
478. Филлипс Л.Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод / Л.Дж. Филлипс, Йоргенес М.В.; пер. с англ. – Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2004. – 336 с.
479. Філософія. Курс лекцій: [навч. посіб. для студентів ВЗО III-IV рівнів акредитації]. – 3-тє вид., перероб. і доповн. – Львів: Магнолія плюс; видавець СПД ФО В.М. Піча, 2005. – 506 с.
480. Філософія: [навч. посіб.] / [авт. кол.: В.С. Бліхар, М.П. Гетьманчук, Н.В. Гайворонюк та ін.]; [за ред. М.П. Гетьманчука]. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – 343 с.
481. Філософія: [навч. посіб.] / Л.В. Туберський, І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко та ін.; за ред. І.Ф. Надольного. – [2-е вид., випр.]. – К.: Вікар, 2001. – 516 с.
482. Філософія: [навч. посіб. для студ. ВНЗ] / С.П. Щерба, В.К. Щедрін, О.А. Заглада; за заг. ред. С.П. Щерби. – К.: МАУП, 2004. – 216 с.

483. Філософія: [підручник] / І.В. Бичко, І.В. Бойченко, В.Г. Табачковський та ін. – [2-ге вид., стереотип.]. – К.: Либідь, 2002. – 408 с.
484. Філософія / ред. М. Горлач, В. Кремень. – Х.: Фоліо, 2001. – 400 с.
485. Философия естественных наук: [учеб. пособие для вузов] / Под общ. ред. проф. С.А. Лебедева. – М.: Академический проект; Фонд «Мир», 2006. – 560 с.
486. Філософія імені // Філософський портал: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://all-filosof.ru/istorija-filosofii/29/501-filosofiya-imeni>
487. Філософія. Львівсько-Варшавська школа: [підручник]: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pulib.if.ua/book/188>
488. Філософія: Словник: персоналії, категорії, поняття та терміни / В.С. Бліхар, Х.М. Войтович, Н.В. Гайворонюк, М.П. Гетьманчук, О.В. Гришук та ін.; за ред. М.П. Гетьманчука. – Львів: львДУВС, 2010. – 228 с.
489. Філософія права: антологія / За ред. Дж. Фейнберга, Дж. Коулмена; пер. з англ. П. Тарашук. – К.: Основи, 2007. – 1256 с.
490. Філософія права: [навч. посіб.] / За заг. ред. О.Г. Данільяна. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.
491. Філософія права: [навч. посіб. для студентів спеціальності «Правознавство»] / Авт. кол., за заг. ред. П.М. Рабіновича. – Львів: Юр. ф-т ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – 332 с.
492. Философия права Льва Петражицкого // Кодекс. Правовой научно-практический журнал. – 2000. – № 1. – С. 10-11.
493. Філософський енциклопедичний словник / Під гол. ред. В.І. Шинкарука. – К.: Абрис, 202. – 742 с.
494. Фіхте Й.Г. Абсолютне обґрунтування права в дійсності / Й.Г. Фіхте // Практична філософія та правовий порядок: Зб. наук. статей. – Х.: Центр Освітніх Ініціатив, 2000. – С. 331-334.
495. Fishbein D. Biobehavioral Perspectives in Criminology / D. Fishbein. – Wadsworth: Thomson Learning, 2001.

496. Флоренский П.А. Мысль и язык / П.А. Флоренский // У водоразделов мысли. – М.: Правда, 1990. – 496 с.
497. Французская семиотика. От структурализма к постструктурализму: Сб. пер. / Сост. Г.К. Косиков. – М.: Прогресс, 2000. – 533 с.
498. Фрейд З. Лекции по введению в психоанализ / З. Фрейд. – М.: Экспо, 2001. – 347 с.
499. Фрейд З. Художник и фантазирование / З. Фрейд; пер. с нем.; под ред. Р.Ф. Додельцева, К.М. Долгова. – М.: республика, 1995. – 400 с.
500. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – М.: Республика, 1994. – 412 с.
501. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм. – М.: Республика, 1992. – 430 с.
502. Фромм Э. Психоанализ и этика / Э. Фромм. – М.: Республика, 1993. – 416 с.
503. Фрумкина Р.М. Психоллингвистика: [учеб. для студ. высш. учеб. заведений] / Р.М. Фрумкина. – М.: Изд. центр «Академия», 2001. – 320 с.
504. Фуко М. Археология знания / М. Фуко. – К.: Основы, 2003. – 326 с.
505. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко; пер. з фр. В.П. Визгина, Н.С. Автономовой. – СПб.: А-сэд, 1994. – 408 с.
506. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма. – М.: ООО «Изд-во АСТ»; ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 588 с.
507. Фуллер Лон Л. Анатомия права / Лон Л. Фуллер; пер. з англ. – К.: Сфера, 2004. – 144 с.
508. Хабибулина Н.И. Язык закона и его постижение в процессе языкового толкования: дисс. на соискание ученой степени кандидата юрид. наук: специальность 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений» / Наталья Ивановна Хабибулина. – М., 1996. – 146 с.
509. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью / Ю. Хабермас. – М.: Изд. центр Academia, 1995. – 245 с.

510. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер. – М.: Ad Marginem, 1997. – 452 с.
511. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: ООО «Изд-во АСТ», 2003. – 603 с.
512. Харитонов О. Юридична відповідальність: пошук парадигми / О. Харитонов, Є. Харитонов // Про українське право. – 2010. – Ч. 5. – С. 23-29.
513. Харт Х.Л.А. Концепція права / Х.Л.А. Харт; пер. с англ. Н.Комарова. – К.: Сфера, 1998. – 236 с.
514. Хейзинга Й. Homo Ludens. В тени завтрашнего дня / Й. Хейзинга. – М.: Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. – 464 с.
515. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен: В 2 т. – Т. 2. – М.: Педагогика, 1986. – 408 с.
516. Холл М.П. Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцеровской символической философии / М.П. Холл. – М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2007. – 1008 с.
517. Хоменко І.В. Логіка для юристів: [підручник] / І.В. Хоменко. – К.: Юрінком, 2006. – 224 с.
518. Хоменко І.В. Підручник з логіки для юристів: дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук: спеціальність 09.00.06 / Ірина Вікторівна Хоменко. – К., 1997. – 413 с.
519. Хоменко І. Семіотичний характер логіки // Логіка: [підручник для вищих навчальних закладів] / Ірина Хоменко. – К.: Абрис, 2004. – 256 с. – С. 24-38.
520. Хомич В.М. Социальная ответственность и право / В.М. Хомич // Право и демократия. – 1989. – № 2. – С. 19-31.
521. Хьелл Л. Теории личности: Основные положения, исследования и применение: [учеб. пособие] / Л. Хьелл, Д.Зиглер; пер. с англ. – СПб.: Питер, 1997. – 608 с.

522. Цивільний кодекс: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV (зі змінами і доповненнями): [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1540-06>
523. Цыганков В.В. Знаковость социальной реальности: дисс. на соискание учен. степени кандидата философских наук: специальность 09.00.11 «Социально-философская и общесоциологическая теория» / Владислав Владимирович Цыганков. – СПб., 2010. – 198 с.
524. Цимбалюк М.М. Онтологічні основи теорії правосвідомості: дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук: спеціальність 12.00.12 «Філософія права» / Михайло Михайлович Цимбалюк. – К., 2009. – 382 с.
525. Цимбалюк М.М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність: [монографія] / М.М. Цимбалюк. – К.: Атіка, 2008. – 288 с.
526. Чайковский Ю.В. Наука о развитии жизни. Опыт теории эволюции / Ю.В. Чайковский. – М.: Товарищество научных изданий КМК, 2006. – 721 с.
527. Чала Ю.П. Відтворення культурно-маркованих знаків вікторіанської доби в українських перекладах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філол. наук: спеціальність 10.02.16 «Перекладознавство» / Юлія Петрівна Чала. – К., 2006. – 16 с.
528. Чантурія А.В. Семіотичні аспекти дослідження соціальної реальності: дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філос. наук: спеціальність 09.00.03 / Анжеліка Володимирівна Чантурія. – Луганськ, 2006. – 174 с.
529. Чепут К. Гіперреальність // Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора. – К.: Основи, 2003. – 503 с. – С. 93-94.
530. Черданцев А.Ф. Логико-языковые феномены в юриспруденции: [монографія] / А.Ф. Черданцев. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2012. – 320 с.
531. Черданцев А.Ф. Общая теория государства и права: [учебник для вузов] / А.Ф. Черданцев. – М.: Юрайт, 2000. – 422 с.

532. Черниговская Т.В. Асимметрия мозга и знаковых систем: что мы узнали к 2008 году о homo semioticus / Т.В. Черниговская // Программа «Семиотика и теория коммуникации»: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://tmp.iphil.ru/semiotic/publikacii/t-v-chernigovskaya-assimetriya-mozga-i-znakovyh-sistem-chto-my-uznali-k-2008-godu-o-homo-semioticus/view>
533. Черри К. Человек и информация (Критика и обзор) / К. Черри. – М.: Связь, 1972. – 368 с.
534. Честнов И.Л. Право как диалог: к формированию новой онтологии правовой реальности / И.Л. Честнов. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербург. юрид. ин-та, 2000. – 104 с.
535. Честнов И.Л. Правопонимание в эпоху постмодерна: [монография] / И.Л. Честнов. – СПб.: ИВЭСЭП, Знание, 2002. – 272 с.
536. Честнов И.Л. Принцип диалога в современной теории права: Проблемы правопонимания: дис. на соискание учен. степени доктора юрид. наук: специальность 12.00.01 / Илья Львович Честнов. – СПб., 2002. – 322 с.
537. Чумаченко Г. Чи має політик бути юристом / Г. Чумаченко // Юридичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 24-26.
538. Шаповал В. Феномен конституції у контексті вітчизняної політико-правової «міфології» / Володимир Шаповал. – Дзеркало тижня. – № 29 (708). – 2008, 9-15 серп.
539. Шаповалов Б. Кожна нарукавна нашівка – частина Історії / Б. Шаповалов // Моменти. – № 1 [Іменем Закону. – № 5 (5859)]. – С. 24-25.
540. Шарипін А.В. Антропологізм та когнітивна семантика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата філос. наук: спеціальність 09.00.02 «Діалектика і методологія пізнання» / Андрій Вікторович Шарипін. – К., 2008. – 16 с.
541. Шафиров В. Естественное-позитивное право: природа, генезис, эволюция / В. Шафиров // Антропология права: философский та юридичний виміри

- (стан, проблеми, перспективи): статті учасників восьмого Міжнар. «круглого столу», 7-8 грудня 2012 р. – Львів: Галицький друкар, 2012. – 596 с. – С. 541-551.
542. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса: [монография] / Е.И. Шейгал. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2004. – 326 с.
543. Шелер М. Избранные произведения / М. Шелер; пер. с нем.; сост., науч. ред., предисл. А.В. Денежкина; послесл. Л.А. Чухиной. – М.: Гнозис, 1994. – 490 с.
544. Шкода В.В. Вступ до філософії права / В.В. Шкода. – Х.: Фолио, 1997. – 223 с.
545. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер. – Т. 1. Образ и действительность. – М.: Мысль, 1993. – 667 с.
546. Шрейдер Ю. К определению семантической информации // Научно-техническая информация. – 1963. – № 10. – С. 39-40.
547. Шрейдер Ю. О семантических аспектах информации / Ю. Шрейдер // Берг А.И. Информация и кибернетика. – М.: Советское радио, 1967. – 258 с.
548. Штирнер М. Единственный и его собственность / М. Штирнер. – Х.: Основа, 1994. – 560 с.
549. Штолльайс М. Око закона. История одной метафоры / М. Штолльайс; пер. с нем. А.В. Доронин. – М.: РОССПЭН, 2012. – 87 с.
550. Шюц А. Избранное: мир, светящийся смыслом / А. Шюц; пер. с нем. и англ. В.Г. Николаев и др.; сост. Н. М. Смирнова; общ. и науч. ред., послесл. Н.М. Смирновой. – М.: РОССПЭН, 2004. – 1056 с.
551. Щедровицкий Г.П. О методе семиотического исследования знаковых систем / Г.П. Щедровицкий // Семиотика и восточные языки: сборник. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1967. – С. 19-47.

552. Щедровицкий Г.П. «Языковое мышление» и его анализ // Избранные труды / Г.П. Щедровицкий. – М.: Школа культурной политики, 1995. – С. 449-465.
553. Южалина Н.С. Менталитет как социокультурная целостность: дис. на соискание учен. степени канд. культурологи: специальность 24.00.01 «Теория и история культуры» / Наталья Сергеевна Южалина. – Челябинск: Челяб. гос. академия культуры и искусств, 2003. – 186 с.
554. Юм Д. Исследование о человеческом разумении / Д. Юм; пер. С.И.Церетели. – М.: Прогресс, 1995. – 240 с.
555. Юнг К. Душа и миф. Шесть архетипов / К. Юнг. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2005. – 400 с.
556. Юнг К. Психологические типы / К. Юнг. – Минск: ООО «Попурри», 1998. – 656 с.
557. Юнг К. Психология бессознательного / К. Юнг. – М.: Канон, 1994. – 320 с.
558. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 1: А-Г. – 672 с.
559. Юридична енциклопедія: У 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1999. – Т. 2: Д – Й. – 744 с.
560. Юридична енциклопедія: У 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2001. – Т. 3: К – М. – 792 с.
561. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2002. – Т. 4: Н – П. – 720 с.
562. Юридична енциклопедія: У 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2003. – Т. 5: П – С. – 736 с.
563. Юридична енциклопедія: У 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2004. – Т. 6: Т – Я. – 768 с.
564. Якобсон Р. В поисках сущности языка / Р. Якобсон // Семиотика: Антология / Сост. Ю.С. Степанов. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.:

Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 702 с. – С. 111-126.

565. Якобсон Р. Язык в отношении к другим системам коммуникации // Избранные работы / Р. Якобсон. – М.: Прогресс, 1985. – 445 с.
566. Ярославский А. Соотношение соционормативной культуры общества и соционормативной культуры отдельной личности / А. Ярославский // Философия права. – 2005. – № 2 (14). – С. 23-27.
567. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.